

MARIUSZ KULESZA

**MORFOGENEZA MIAST
NA OBSZARZE POLSKI ŚRODKOWEJ
W OKRESIE PRZEDROZBIOROWYM**
DAWNE WOJEWÓDZTWA ŁĘCZYCKIE I SIERADZKIE



WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU ŁÓDZKIEGO • ŁÓDŹ 2001

REDAKCJA NAUKOWO-DYDAKTYCZNA
FOLIA GEOGRAPHICA SOCIO-OECONOMICA

*Marek Koter, Stanisław Liszewski, Andrzej Werwicki, Andrzej Matczak, Tadeusz Marszał,
Elżbieta Dziegieć, Jerzy Dzieciuchowicz, Jolanta Jakóbczyk-Gryszkiewicz, Mariusz Kulesza*

RECENZENT

Barbara Miszewska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Iwona Gos

REDAKTOR TECHNICZNY

Jolanta Kasprzak

KOREKTOR

Bogusława Kwiatkowska

RYSUNKI

Elwira Grabowska-Stefko, Anna Wosiak

ZDJĘCIA

Wiesław Stępień

PROJEKT OKŁADKI

Barbara Grzejszczak

Praca habilitacyjna napisana w Katedrze Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ

© Copyright by Mariusz Kulesza, 2001

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
2001

Wydanie I. Nakład 100+ 60 egz. Ark. wyd. 16,9

Ark. druk. 17,25. Papier kl. III, 80 g, 70x100

Przyjęto do Wydawnictwa UŁ 05.07.2000 r.

Zam. 15/3256/2001. Cena zł 30,-

Drukarnia Uniwersytetu Łódzkiego
90-236 Łódź, ul. Pomorska 143

ISBN 83-7171-425-4

Spis treści

Zagadnienia wstępne	5
Przedmiot badań. Zarys problemu	5
Zakres terytorialny i czasowy	19
Cel opracowania i metody badań	22
Układ pracy	25
Charakterystyka źródeł	25
Literatura badawcza	29
Rozdział pierwszy – Miasta powstałe na bazie wczesnomiejskich struktur przedlokacyjnych	33
Wprowadzenie	33
Miasta rozwinięte na bazie wielofunkcyjnego zespołu przedlokacyjnego gród – podgródzie – osada targowa	49
Miasta rozwinięte na bazie niepełnego zespołu przedlokacyjnego gród – podgródzie i gród – osada targowa	58
Miasta wywodzące się z wczesnomiejskiej osady targowej	68
Podsumowanie	95
Rozdział drugi – Miasta o rodowodzie wiejskim i założone <i>in cruda radice</i>	97
Wprowadzenie	97
Miasta powstałe na bazie wsi rolniczej	103
Miasta powstałe na bazie wsi targowej	106
Miasta powstałe obok wsi wcześniej istniejącej	119
Miasta powstałe na tzw. surowym korzeniu (<i>in cruda radice</i>)	137
Podsumowanie	143
Rozdział trzeci – Miejskie układy lokacyjne	144
Wprowadzenie	144
Układy przestrzenne miast lokowanych na prawie niemieckim	152
Zasady rozmierzania i rozplanowania lokacyjnych miast środkowopolskich	200
Podsumowanie	229
Rozdział czwarty – Próba typologii morfologicznej miast środkowopolskich	231
Wnioski końcowe	248
Aneks	251
Bibliografia	259
Od Redakcji	276



Zagadnienia wstępne

Dzieje miast są od dawna tradycyjnym obiektem badań. Miało to i w dalszym ciągu ma związek z atrakcyjnością tematu, jakim jest samo miasto, stwarzające wdzięczne pole do wielokierunkowej analizy badawczej. Do badań nad miastami włączone zostały różne dyscypliny naukowe, naświetlające poszczególne aspekty rozwoju oraz analizujące czynniki, które na ten rozwój miały wpływ. Wśród tych dyscyplin ważne miejsce zajmuje geografia osadnictwa, w szczególności zaś geografia historyczna miast. Analiza jej bogatego dorobku prowadzi jednak do wniosku, że zainteresowania geografów miastem nie rozkładają się równomiernie. Pomimo bardzo dużej liczby prac poświęconych problematyce miejskiej, pozycji geograficznych z zakresu geografii historycznej miast w literaturze polskiej jest stosunkowo niewiele (S. Liszewski, 1993, 1994). Literaturę geograficzną w dość istotny sposób uzupełniają prace historyków (J. Topolski, 1960; H. Samsonowicz, 1965; M. Bogucka, 1975), w szczególności zaś historyków urbanistyki i architektury (W. Kalinowski, 1975). Spośród wielu prac podejmujących problem budowy wewnętrznej i zewnętrznej miasta w aspekcie przestrzennym tylko znikoma ich liczba odnosi się do obszaru Polski Środkowej (M. Koter, M. Kulesza, 1994). Stąd podjęcie tej problematyki w niniejszej pracy.

Przedmiot badań. Zarys problemu

Określenie przedmiotu badań i zakresu tematycznego pracy wymaga zdefiniowania pojęcia „morfologii” i „morfogenezy” miasta. W ciągu kilkudziesięciu lat pojęcia te uległy rozwinięciu. We wcześniejszych badaniach zainteresowania badaczy obejmowały elementy bezpośrednio widoczne w terenie, takie jak: sylweta, krajobraz, fizjonomia, materiał budowlany itp. Było to jednak ujęcie zbyt formalne, niewystarczające i wąskie. W pewnym momencie skonstatowano, iż geneza i wygląd miasta (jak również jego położenie) „może być zrozumiałe tylko na tle jego procesu rozwojowego” (M. Kiełczewska-

-Zaleska, 1981, s. 56). Stwierdzenie to było o tyle ważne, iż na samo miasto spojrzano inaczej, wykorzystując przede wszystkim źródła kartograficzne. W planie miasta, które w sensie morfologicznym jest organizmem złożonym, zachowały się często ślady z różnych epok historycznych. Zrozumienie struktury takiego ośrodka wymagało więc pogłębienia badań o ujęcie genetyczne i ewolucyjne. Niezbędnym stało się również zastosowanie nowych metod badawczych. Bez wątpienia najistotniejszym zjawiskiem przemian metodologicznych było rozszerzenie pola badawczego przez włączenie do badań geograficznych wyników prac różnych dyscyplin naukowych: archeologii, historii, historii sztuki, historii architektury i urbanistyki oraz dyscyplin technicznych. Ważna była również ich integracja dla pełnego naświetlenia procesów osadniczych, społecznych, gospodarczych, kulturalnych i innych, oddziałujących razem lub z osobna na rozwój każdego ośrodka miejskiego. To pogłębione podejście przyczyniło się do przesunięcia zainteresowań badawczych z bezpośrednio widocznych w terenie elementów budowy zewnętrznej miasta na właściwości jego budowy wewnętrznej, tj. rozplanowania. Fizjonomia miast przekształciła się tym samym w **morfologię** miast, która stała się w okresie po drugiej wojnie światowej jednym z przodujących działów geografii historycznej miast w Polsce (M. Koter, 1974b). W głównym polu jej zainteresowań badawczych znalazły się właśnie zagadnienia genezy miast, ich pierwotnego rozplanowania oraz ewolucji układów przestrzennych miast polskich w ich rozwoju dziejowym.

Przedmiotem niniejszej pracy jest miasto, **podmiotem** zaś jego morfologia i morfogeneza. **Morfologia** miasta (urbomorfologia) jest „nauką o budowie zewnętrznej (tj. kształcie i fizjonomii zabudowy) i wewnętrznej (tj. rozplanowaniu) organizmu miejskiego oraz o pochodzeniu i ewolucji składających się na ten organizm części, czyli o ich genezie. **Morfogeneza** miasta natomiast jest to dział morfologii miasta traktujący o pochodzeniu (genezie) form krajobrazu miejskiego, akcentujący dynamiczny, genetyczny aspekt badań morfologicznych. W badaniach morfologicznych uwzględnia się położenie i warunki fizjograficzne tegoż organizmu, jak również zespół różnorodnych czynników wpływających na powstanie, rozwój oraz przekształcenie fizycznej struktury miasta” (M. Koter, 1994, s. 26–27). Dlatego też słusznie uważa się, iż w systemie nauk o mieście morfologia miast znajduje się na pograniczu geografii miast, historii miast oraz historii urbanistyki. Pojęcie morfologii miasta, jako nauki, jest pojęciem nadrzędnym w stosunku do pojęcia morfogenezy miasta. W potocznym jednak rozumieniu często się je ogranicza do analizy kształtu i budowy form osadniczych, pomijając aspekt genetyczny. Celem nadrzędnym badań morfogenetycznych jest zazwyczaj odnalezienie korzeni formy, czyli wyjaśnienie jej genezy, a następnie odtworzenie jej przeszłości rozwojowej. Badania tej przeszłości dokonuje się na drodze

odtworzenia kolejnych faz rozwoju formy od stadium inicjalnego, aż po postać współczesną lub też w porządku odwrotnym, metodą retrogresywną, gdyż wychodzimy z założenia, że „teraźniejszość jest kluczem do przeszłości” (M. Koter, 1994).

Morfologia historyczna miast jest jednym z najstarszych kierunków badawczych w geografii historycznej, sięgających swymi początkami końca XIX w. Pojawiły się wówczas pierwsze próby systematycznego ujęcia różnego typu opisów dotyczących głównie budowy zewnętrznej miast, przeprowadzone przez badaczy związanych z niemiecką szkołą geograficzną m.in. von Andrian, Kohl, Fritz i in. (K. Dziewoński, 1956). Jednak dopiero prace F. Ratzla *Anthropogeographie* (1882) i O. Schlüttera *Bemerkungen zur Siedlungsgeographie* (1899) oraz *Über die Grundrisse der Städte* (1899a) przyczyniły się do popularyzacji problematyki morfologicznej i to nie tylko wśród geografów niemieckich. Ratzel, poświęcając omawianym zagadnieniom osobny rozdział, skoncentrował się m.in. na analizie osiedli i ich fizjonomii. Schlütter (1899) natomiast sformułował jej przedmiot, założenia metodyczne i metodologiczne oraz program badawczy. Na plan pierwszy wysuwał on fizjonomiczne badania krajobrazu miejskiego (O. Schlütter, 1899a). Badania, według niego, powinny objąć trzy grupy zagadnień badawczych: (a) położenie geograficzne i topograficzne osiedli, (b) ich organizację przestrzenną, czyli plan, i (c) fizjonomię osiedli. Na nich dopiero w następnej kolejności opierał analizę genezy oraz funkcji osiedli (M. Koter, 1974b).

Za twórcę nowoczesnej geografii miast uznaje się K. Hasserta. W swych badaniach nad miastami poświęcił on również wiele miejsca zagadnieniom morfologii miast. Doniosłą rolę w rozwoju tej dyscypliny odegrała jego praca z 1907 r., *Die Städte geographische betrachtet*. Jak słusznie zauważa W. Maik (1992, s. 7): „w sposób syntetyczny i systematyczny przedstawiła ówczesny stan wiedzy geograficznej o miastach i zestaw problemów badawczych – począwszy od zagadnień genezy i położenia miast, roli czynnika komunikacyjnego w ich rozwoju, do problemów struktury przestrzennej, fizjonomii i funkcji miejskich”.

Ważnym dla geografii miast był początek XX w. Charakteryzował się on intensywnym rozwojem studiów empirycznych. Pierwszymi tego efektami były monografie studialne pojedynczych miast, zapoczątkowane pracami – m.in. E. Hanslicka (1909) o Białej Krakowskiej i R. Blancharda (1911) o Grenoble. Praca Hanslicka jest pierwszą monografią geograficzną jednego miasta, opartą na badaniach fizjonomicznych. Ważnym jej uzupełnieniem jest plan krajobrazowy miasta. Duże znaczenie metodyczne miała inna praca Blancharda – *Une méthode de géographie urbaine* (1922), w której wyszedł z propozycją programu badań i schematu monografii. Jego stanowisko różniło się od stanowiska geografów niemieckich bardziej dynamicznym i historycznym ujęciem oraz

wysunięciem analizy funkcji przed analizę fizjonomii (K. Dziewoński, 1956). Z innych, prekursorskich opracowań tamtych czasów można wymienić prace J. Lavainville'a (1913) o Rouen, W. Geislera (1918) o Gdańsku, J.C. Wevera (1927) o Stuttgarcie i J.B. Leighly'ego (1928) o miastach szwedzkich.

Istotny wkład teoretyczny w problematykę rozwoju i ewolucji miast wniósł przedstawiciel szkoły brytyjskiej P. Geddes (1915), publikując studium Edynburga. Przedstawił on pierwszą poważną próbę funkcjonalnej typologii osadnictwa, zwłaszcza osadnictwa feudalnego i kapitalistycznego. Zagadnieniami morfologii miast europejskich zajmował się także współpracownik Geddesa, Fleure (por. K. Dziewoński, 1956). Prace dotyczące struktury przestrzennej miast powstały również w innych krajach – m.in. w Szwecji (S. de Geer, 1923), w Austrii (H. Hassinger, H. Bobek), w Finlandii (L. Aario). Pierwszy przegląd studiów z geografii miast zaprezentował w 1924 r. M. Aurousseau (1924).

W Polsce badania geograficzno-historyczne nad miastami mają równie długą tradycję i zapoczątkowane zostały na przełomie XIX i XX w. przez historyków – F. Bujaka, J. Bystronia i K. Potkańskiego. Dotyczyły one głównie rozwoju osadnictwa i struktur przestrzennych osiedli – np. studium F. Bujaka (1902) o Limanowej czy J. Bystronia (1915) o Krakowie. Pierwsze jednakże *sensu stricto* prace dotyczące geografii miast pojawiły się dopiero w latach dwudziestych pod wpływem modnej wówczas w kraju francuskiej szkoły krajobrazowej i wyszły przede wszystkim z kręgu uczniów L. Sawickiego. Koncentrowały się one głównie na zagadnieniach fizjonomicznych, zwłaszcza typach krajobrazowych miast polskich. Pierwszy w polskiej literaturze geograficznej podział miasta (Krakowa) na strefy geograficzno-historyczne i fizjonomiczno-funkcjonalne przedstawiła M. Mrzakówna (Dobrowolska) (1924).

W ówczesnej polskiej geografii miast dominowały dwa nurty badawcze. Pierwszy odnosił się do krajobrazu miejskiego i szeroko pojmowanej fizjonomii miasta, drugi dotyczył związków miasta z otoczeniem bliższym i dalszym, co praktycznie przejawiało się w podejmowaniu prac poświęconych położeniu topograficznemu i geograficznemu miast bez wnikania w prawa rządzące powstaniem krajobrazu miejskiego i jego rozwoju (M. Koter, M. Kulesza, 1994). Oba te nurty były jednak zbyt zachowawcze, co dostrzegł już w 1929 r. historyk architektury i urbanistyki O. Sosnowski. Stwierdził on, że rozwój miasta jest wynikiem „oddziaływania całego szeregu przyczyn, a mianowicie przyrodniczych i historycznych, politycznych, ekonomicznych i socjalnych; wszechstronna przeto analiza [...] budowy miast wymaga nie tylko krytycznej obserwacji obecnego stanu rzeczy, ale i poznania rezultatów osiągniętych drogą metodycznych badań geograficznych i historycznych oraz oparcia się o materiał kartograficzny, nagromadzony w ciągu wieków” (O. Sosnowski, 1930, s. 1). Mimo swej głębi, wypowiedź ta nie została jednak dostrzeżona przez ówczesnych geografów polskich. W badaniach tego okresu na plan pierwszy

wybiły się zagadnienia fizjonomii miast. Niektóre z nich miały charakter statystyczno-przestrzenny (S. Gorzuchowski, S. Leszczycki), inne koncentrowały się na sporządzaniu planów fizjonomiczno-funkcjonalnych miast (W. Rewieńska, T. Kubijowicz, O. Kossmann). Ważną postacią tego okresu był Z. Simche, który stworzył pewne podstawy metodologiczne fizjonomii miast. Drugi nurt badawczy poświęcony był położeniu miast. Zagadnieniami tymi zajmowali się, np.: M. Kiełczewska, A. Malicki, W. Rewieńska i J. Dylík (M. Koter, M. Kulesza, 1994).

Podstawy teoretyczne badań struktury przestrzennej miast powstały w latach dwudziestych XX w., w ramach chicagowskiej szkoły ekologii społecznej, rozwijanej przez E.R. Parka i jego uczniów. Znaczącą rolę odegrała praca R.D. McKenziego (1933). Dotyczyła ona związków między rozwojem gospodarczym miasta a jego wzrostem przestrzennym (P. Korcelli, 1974; W. Maik, 1992). Równie ważna była praca o strukturze i układzie przestrzennym miast amerykańskich pod redakcją H. Hoyta (1939). Dała ona nowe ujęcie problematyki fizjonomicznej, gdyż w miejsce cech widzialnych, powierzchniowych, wprowadzała cechy techniczne ujęte statystycznie. Cennym było również, iż odnosiła się także do kwestii typowości i prawidłowości układu przestrzennego miasta i jego rozwoju. Problematyka struktury przestrzennej miasta znalazła swe odbicie również w pracach geografów rosyjskich lub radzieckich (J.G. Sauškin, N.N. Baranskij, I.M. Marčenko, E. Lopatinowa) (R. Matlovič, 1997). Zgodzić się należy z poglądem M. Kotera (1974b, s. 7), iż te nowe poszukiwania badawcze zawarte w ówczesnych „pracach francuskich, amerykańskich, a także angielskich, skierowały uwagę polskich geografów miast z zagadnienia fizjonomii na zagadnienie struktury i układu przestrzennego. Zresztą w praktycznym badaniu trudno było na dłuższą metę w sposób mechaniczny rozpatrywać formy zabudowy w oderwaniu od rozplanowania. Toteż w nowszych badaniach coraz częściej próbowano łączyć oba te elementy, przy czym stopniowo większe znaczenie przypisywać zaczęto drugiemu z nich, tj. planowi miasta”. Innymi słowy, ten wczesny etap charakteryzował się zwróceniem zainteresowań badawczych głównie ku fizjonomii miasta. Jednakże takie ujęcie szybko okazało się niepełne, zbyt powierzchowne, toteż z czasem rozszerzono je na zagadnienia budowy wewnętrznej miasta, czyli morfologii. W okresie tym dopracowane zostały rzetelne podstawy teoretyczne i metodologiczne geograficznych studiów miejskich, wynikiem czego było powstanie w niedługim czasie odrębnej dyscypliny naukowej – morfologii miast (dla której M. Koter wprowadza też pojęcie urbomorfologii). Pojęcie morfologii miasta obejmuje więc zagadnienia układu przestrzennego (rozplanowania) i fizjonomii miasta oraz jego genezy (M. Koter, 1974b). W swych badaniach uwzględnia ona położenie i fizjografię obszaru miasta, oraz czynniki mające wpływ na jego powstanie, rozwój i przekształcenie fizycznej struktury miasta. Podobnie widzi

ten problem P.J. Larkham (1991), dla którego morfologia miast jest nauką o strukturze fizycznej miasta, czynnikach i procesach mających wpływ na jej kształtowanie.

W trakcie rozwoju badań morfologicznych wykształciło się kilka nurtów. Bardzo udanej ich klasyfikacji dokonali J.W.R. Whitehand (1987) i wspomniany P.J. Larkham (1991). Wydzielili oni cztery zasadnicze grupy, w których pomieścili istniejące szkoły badawcze.

Grupa pierwsza obejmuje tradycyjną szkołę niemiecką, która miała wpływ na powstanie m.in. szkoły irlandzkiej (Simms). **Grupę drugą** stanowi szkoła brytyjska, której podstawy położył R.E. Dickinson, a później rozwijali H. Carter oraz G. Gordon. Przedstawiciele tej grupy wywarli poważny wpływ na współczesny rozwój morfologicznego kierunku badań, nawiązując w nim do tradycyjnych ujęć Geddesa i Fleure'a. Do grupy tej zalicza się również amerykańską szkołę kulturowo-morfologiczną, która powstała na gruncie geografii kultury Berkeleya i rozwija się nadal od lat dwudziestych XX w. Głównymi jej przedstawicielami są J.B. Leighly, Rickert, Spencer oraz R.W. Bastian. Larkham (1991) zalicza do tej grupy także amerykańską społeczno-ekonomiczną szkołę morfologiczną (Colby, Murphy, Berry). Do **grupy trzeciej** należą trzy szkoły narodowe: amerykańska (Vernez, Moudon), włoska (Muratori, Caniggia, Rossi) oraz brytyjska (Samuels, Tibbalds).

Największy dorobek ma **czwarta grupa**, tzw. Conzenowska. Nazwę swą zawdzięcza ona wybitnemu, znanemu z nowatorskich opracowań morfologicznych badaczowi brytyjskiemu, niemieckiego pochodzenia, M.R.G. Conzenowi (1960, 1960a, 1968). Jego najważniejszym dorobkiem teoretyczno-metodologicznym jest koncepcja cyklu przemian morfologicznych działki miejskiej (oraz bloku urbanistycznego), wypracowana na przykładzie historycznych miast angielskich. To właśnie jemu zawdzięczamy ściśle, naukowe opracowanie metody analizy planu miasta w ujęciu historycznym. Najważniejszymi i podstawowymi elementami tego planu są – według niego – działki, ulice i drogi oraz zabudowa. On też wprowadził do badań osadniczych problematykę morfologicznego cyklu rozwojowego miasta. Zauważył, iż poszczególne okresy rozwojowe miasta różnią się co do sposobu operowania elementami morfologicznymi, inaczej mówiąc warunkami kształtowania się osadnictwa. W związku z tym istnieje możliwość dokładnej identyfikacji podstawowych etapów osadniczo-morfologicznych, a w konsekwencji możliwość określenia jednostek morfogenetycznych (morfologicznych). On też, prawdopodobnie jako pierwszy, opracował mapę jednostek morfogenetycznych miasta, na przykładzie śródmieścia Newcastle (M. Koter, 1974b).

Szczególnie ważne dla rozwoju kierunku morfologicznego były poglądy M.R.G. Conzena na temat wzajemnego stosunku badań morfologicznych i funkcjonalnych. Uważał on bowiem, iż obydwa te aspekty studiów osadni-

czych są tak samo ważne, współzależne i wzajemnie ze sobą powiązane, przez co w podstawowy sposób przyczyniają się do określenia charakteru miasta. Conzen postuluje konieczność nowego spojrzenia na miasto i przestrzennego zarazem interpretowania opisywanych zjawisk, w ujęciu genetycznym oraz na podstawie znajomości struktury funkcjonalnej. Interpretację taką można przeprowadzić, analizując elementy krajobrazu miasta dostępne do bezpośredniej obserwacji w ścisłym związku ze źródłami pisanymi, przy czym badacz ten przypisuje pierwszym z nich rolę wiodącą. Spośród trzech elementów krajobrazu miasta dostępnych do bezpośredniej obserwacji, tj. (a) planu miasta, (b) typów zabudowy i (c) form użytkowania terenów miejskich, według Conzena, znaczenie podstawowe w badaniach ma pierwszy z nich. Ponieważ każdy okres historyczny pozostawia w planie miasta pewne materialne ślady, postuluje on szczegółową analizę poszczególnych elementów planu w ujęciu ewolucyjnym, od formy pierwotnej po postać współczesną. W rezultacie takiego postępowania badawczego wyjaśnia on genezę poszczególnych form oraz całego układu miasta, a jednocześnie wydziela genetycznie odmienne części składowe planu (jądro przedlokacyjne, obszar miasta lokacyjnego, średniowiecznych przedmieść, dzielnic XIX-wiecznych itp.), które, za M. Koterem (1969, s. 8), można nazwać, zgodnie z terminologią polską, jednostkami morfogenetycznymi.

W ramach prezentowanej grupy Conzenowskiej istnieje szereg szkół narodowych, z których do ważniejszych należą: brytyjska, polska, amerykańska i hiszpańska. Szkołę brytyjską reprezentują m.in. J.W.R. Whitehand (1977, 1981, 1987, 1987a, 1988), T.R. Slater (1981, 1989), P.J. Larkham (1988, 1991, 1996), S. Openshaw (1986). Ten pierwszy rozwinął myśl Conzena, konstatując, iż współczesny krajobraz miejski jest odbiciem „skumulowanych kolejnych pokoleń”, czyli że – innymi słowy – jest wypadkową nakładania się (a także wzajemnego zacierania) różnych warstw osadniczych w długim procesie kształtowania się miasta. Kluczem do zrozumienia stanu krajobrazu miejskiego w dowolnym okresie jego rozwoju jest zatem zrozumienie, jaką ewolucję przechodził ten krajobraz (M. Koter, 1994). Szkołę polską reprezentują m.in. K. Dziewoński, S. Golachowski, J. Pudełko, S. Witkowski oraz współcześnie w ośrodku wrocławskim B. Miszewska oraz w ośrodku łódzkim M. Koter¹. Najważniejszym przedstawicielem szkoły hiszpańskiej jest J. Vilagrassa (1990), natomiast amerykańskiej D. Holdsworth (1986).

Poza przedstawioną klasyfikacją są badania, które przy ocenie struktury morfologicznej miasta stosują instrumenty metodyczne geometrii fraktalnej (M. Batty, Longley). Z ważniejszych szkół narodowych, które nie pojawiły się w klasyfikacji Larkhama, należy wymienić przede wszystkim szkołę francuską.

¹ Dane bibliograficzne dotyczące autorów polskich w dalszej części pracy.

Jej dorobek na gruncie urbomorfologii podsumowali Choay i Merlin. Przykładem rosyjskim na tym polu jest praca Pietrowa (R. Matlovič, 1997).

Mimo iż piśmiennictwo dotyczące dziejów miast, w tym miast Polski Środkowej, jest dość obszerne, o czym świadczą choćby różnego typu opracowania omawiające stan badań nad miastami polskimi (J. Topolski, 1960; H. Samsonowicz, 1965; M. Bogucka, 1975), to jednak badania morfologii miast w powojennej literaturze polskiej wyglądają skromnie. Morfologia miast budziła i budzi mniejsze zainteresowanie od pozostałych problemów miejskich (W. Kalinowski, 1975; M. Koter, M. Kulesza, 1994). Badania szczegółowe miejskich form morfologicznych ograniczone były i są zazwyczaj do studiów o charakterze monograficznym, poświęconych poszczególnym miastom i zamykają się najczęściej w granicach regionów geograficzno-historycznych. Opracowania historyczno-osadnicze pod kątem morfogenezy miast dla poszczególnych dzielnic Polski są niekompletne, wyrywkowe, obejmujące tylko fragmenty obszarów. Prac traktujących globalnie jest stosunkowo niewiele. W tym względzie najlepiej opracowane są Śląsk, Małopolska i Wielkopolska właściwa (por. H. Münch, 1946; J. Pudełko, 1967; A. Berdecka, 1982; M. Książek, 1973; Wróblewska, 1965, 1977; F. Kiryk, 1988; C. Buśko, 1995; M. Chorowska, Cz. Lasota, 1995).

W przypadku zagadnień dotyczących problematyki rozplanowania, a zwłaszcza genezy rozplanowania średniowiecznych miast w ujęciu syntetycznym, najwięcej wniosły tu badania H. Müncha. Jego praca *Geneza rozplanowania miast wielkopolskich w XIII i XIV wieku* (1946), mimo iż w wielu miejscach przestarzała, zachowała trwałe walory naukowe i bogaty materiał kartograficzny, niejednokrotnie niedostępny już w oryginale. Münch wprowadził nowe spojrzenie na miasto. Jego podejście badawcze wymagało sięgnięcia do nowych rodzajów źródeł, w tym przede wszystkim kartograficznych materiałów archiwalnych oraz źródeł historycznych dotyczących organizacji przestrzennej miasta, zwłaszcza lokacyjnego, a także wprowadzenia do badań historycznej metrologii urbanistycznej. W ślad za Münchem, M. Kielczewska-Zaleska (1981) podkreśla, że analiza układu przestrzennego miasta, oparta na starych planach i opisach, doprowadziła do powstania całej szkoły geografii historycznej, stojącej na pograniczu urbanistyki i geografii. Stąd też powojenny, dynamiczny rozwój geografii historycznej miast w Polsce może być zrozumiały właśnie w kontekście niesłychanego rozkwitu badań nad dziejami miast polskich, i to nie tylko w ujęciu typowo historycznym.

Miasta stały się przedmiotem zainteresowań geografów, urbanistów, architektów, archeologów, archiwistów, historyków sztuki, demografów, socjologów i in. Zorganizowana w 1950 r. przez Instytut Urbanistyki i Architektury, Naczelną Dyрекję Muzeów i Ochrony Zabytków oraz Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego I Krajowa Narada Historyków i Urbanistów

w sprawie badań nad historią budowy miast polskich zaowocowała ustaleniem nie tylko podstaw metodologicznych oraz zakresu i problematyki badań historyczno-urbanistycznych, ale również zapoczątkowała trwającą do dzisiaj ścisłą współpracę różnych dyscyplin naukowych nad dziejami miast polskich, co przyniosło niepodważalne osiągnięcia naukowe (W. Kalinowski, 1975).

Przeniesienie osiągnięć historyczno-urbanistycznych na grunt geografii oraz stworzenie naukowych podstaw rozwoju geografii historycznej miast jest zasługą K. Dziewońskiego. Fundamentalne znaczenie dla rozwoju interesującej nas problematyki miała już jedna z pierwszych prac powojennych tego badacza pt. *Przeobrażenia osadnictwa miejskiego w Polsce* (1947). Stwierdzał on w niej, że analiza porównawcza planów miast polskich, zarówno w przestrzeni, jak i w czasie, pozwala na ustalenie pewnych tez rozwojowych o znaczeniu ogólnym, prowadząc do konkluzji, iż w okresie tysiąclecia mamy w Polsce do czynienia z jednym tylko, pełnym cyklem rozwojowym. Jako cechy charakterystyczne miasta polskiego w tym cyklu rozwojowym Dziewoński (1947, s. 202) uznał „zespolenie osiedla rzemieślniczego lub przemysłowego z osiedlem usługowym – stołecznym, sprzężenie przestrzenne układu: gród – plac targowy – kościół, zrównoważony podział i gospodarkę gruntową, przeciwstawność terytorialną samego miasta z jego zapleczem rolniczym – regionem oraz stosunkowo niewielkie zróżnicowanie znaczenia i charakteru poszczególnych typów osad miejskich, zaczynając od osady targowej, do stolicy i metropolii włącznie”. Odniósł on zatem rozwój miast polskich do szerszego, europejskiego kontekstu i rozpatrywał go w porównaniu z układem Geddesa-Mumforda. Doszedł też do wniosku, że przebieg cyklu rozwojowego miast w Polsce nie jest regularny. Pierwsze jego fazy: okres powstawania miasta średniowiecznego i okres pełnego rozkwitu miasta średniowiecznego mieszczą się w ramach uniwersalnego cyklu rozwojowego. W połowie XVI w. następuje jednak całkowite załamanie się tego cyklu (faza załamania się rozwoju miasta średniowiecznego). Ewolucja miast w Polsce od połowy XVI w. do połowy XIX w. nie była równoległa do analogicznych przemian w krajach zachodnich, a w niektórych przejawach była nawet całkowicie odmienna. Na postawione pytanie – czy chwila obecna jest tylko końcową fazą cyklu rozwojowego miast w Polsce, dogorywaniem starych form czy też początkiem rodzenia się form nowych, przynależnych do nowego cyklu? – badacz ten odpowiada, że jego zdaniem jesteśmy świadkami nie tylko końca jednej epoki w rozwoju miast, lecz i narodzin nowej. Wprowadzając pojęcie cyklu rozwojowego miasta, Dziewoński związał przeszłość z teraźniejszością, wskazując, że obie są jedynie fazami bardziej długotrwałego procesu. Wykazał, że badanie przeszłości miast nie ma wyłącznie charakteru poznawczego, nie jest historią dla samej historii. Z kolei osadzając cykl rozwojowy miast polskich na szerszym tle uniwersalnego procesu rozwoju miast europejskich, Dziewoński umożliwił polskiej geografii

historycznej miast, a zwłaszcza jej działowi morfologicznemu, wyrwanie się z narodowego zaścianka (M. Koter, M. Kulesza, 1994).

Ogromną rolę metodologiczną odegrała inna praca tegoż autora pt. *Zagadnienie typologii morfologicznej miast w Polsce* (1962). Głównym jej celem było postulatywne skojarzenie typologii morfologicznej i funkcjonalnej². Dotychczasowe klasyfikacje miast – morfologiczna i funkcjonalna – rozwijały się bowiem niezależnie od siebie, chociaż wzajemny związek pomiędzy tymi dwoma ujęciami wydaje się oczywisty. Pierwsza z nich też nie była całkowicie jednolita. Już od dawna uwidoczniły się w niej dwie tendencje: jedna, morfologiczna *sensu stricto*, która w klasyfikacji i typologii miast kładła główny nacisk na zagadnienie genezy historycznej form, oraz druga, bardziej formalna, fizjonomiczna, wychodząca wyłącznie z widzialnych cech, dających się zaobserwować bezpośrednio w terenie. Dziewoński jednoznacznie opowiedział się za tym pierwszym ujęciem.

² Typy funkcjonalne miast polskich Dziewoński wydzielił w pracy pt. *Zagadnienie rozwoju miasta wczesnośredniowiecznego w Polsce* (1957). Uważa on, iż u podstaw osadnictwa wczesnośredniowiecznego w Polsce leżało zróżnicowanie osiedli na typy funkcjonalne, związane z narastaniem terytorialnego społecznego podziału pracy. Pełny sfunkcjonalizowany układ osadniczy, z którego wyrosły osiedla typu miejskiego, reprezentował układ grodowy, związany z istnieniem organizacji opolnej społeczeństwa plemiennego i rodowego. W układzie tym istniał podstawowy podział na będące ośrodkiem władzy obronne osiedle główne (czoło opola, gród) oraz osiedla od niego zależne. Wraz z koncentracją ludności gród zaczął się różnicować wewnętrznie na gród właściwy (gródek) i podgrodzie. Z czasem doszło z kolei do zróżnicowania się podgrodzia na szereg wyspecjalizowanych podgrodzi: wojskowe, rzemieślnicze, kościelne i in. Powstały w ten sposób wielocłonowe zespoły osadnicze, odzwierciedlające procesy koncentracji życia społeczno-gospodarczego wokół grodu. Z morfologicznego punktu widzenia niezmiernie ważne jest stwierdzenie, że cechą charakterystyczną wszystkich podgrodzi był układ bezdziałkowy. Brak tego elementu organizacji przestrzeni w najbardziej uderzający sposób odróżnia miasto wczesnośredniowieczne od średniowiecznego miasta lokacyjnego, którego organizacja przestrzenna zasadzała się wszak na koncepcji wydzielonej, prywatnej działki miejskiej. Dalszym następstwem rozwoju gospodarczego i organizacji życia społecznego było pojawienie się gospodarki pieniężnej i instytucji wolnego targu oraz związanej z nim osady targowej. W tym miejscu istotnego znaczenia nabiera stwierdzenie Dziewońskiego, iż w ten właśnie sposób, według wszelkiego prawdopodobieństwa, z wolności i bezpieczeństwa targu powstał przywilej terytorialny stanowiący pierwociny prawa miejskiego. Osobną uwagę poświęca Dziewoński grodom stołecznym, które uznaje za układy policentryczne. W zespole grodu stołecznego, wokół gródka książęcego, pojawiły się bowiem z czasem gródki innych feudałów, posiadające niekiedy swoje własne podgrodzia, a nawet osady targowe. W efekcie cały ten, wyrosły samorzutnie, osadniczy zespół wielogrodowy mógł zajmować rozległe tereny; przykładem niech tutaj będzie XI- lub XII-wieczny Kraków, którego obszar był niewiele mniejszy od współczesnego terytorium miasta. Uniwersalny charakter ma końcowe stwierdzenie tegoż badacza, że „wszystkie doświadczenia związane z badaniami genezy i rozwoju miasta średniowiecznego w Polsce uczą, iż w poszukiwaniu wyjaśnienia przyczyn tych czy innych zjawisk nie można ograniczać się do jednego elementu, jednoznacznej i prostej interpretacji – rzeczywistość jest bowiem znacznie bogatsza – w rezultacie należy mówić o polygeniezie poszczególnych form, ich typów oraz dróg rozwojowych” (K. Dziewoński, 1957, s. 276). Stwierdzenie to miało ogromne znaczenie dla dalszego rozwoju geografii historycznej miast.

Dziewoński podjął też próbę określenia metodycznych podstaw klasyfikacji morfologicznej. Stwierdził, że klasyfikacja taka powinna się rozpoczynać od uszeregowania analizowanych układów według ich skali oraz stopnia złożoności; wielkość i złożoność idą bowiem na ogół ze sobą w parze. Wyróżnił trzy podstawowe klasy wielkości i stopnia złożoności form oraz układów przestrzennych miast: **proste**, **złożone** i **wielokrotnie złożone**. Z kolei postulował określenie najważniejszych elementów składowych układów oraz wyznaczenie elementów dominujących. Następnie należy ustalić sposób przestrzennego powiązania tych elementów, czyli charakter ich sprzężenia, które może być: topograficzne, funkcjonalne, dynamiczne, architektoniczne oraz mieszane. Dziewoński podkreślał, że ustalenie charakteru sprzężenia nie może być dokonane bez ogólnej znajomości historii rozwoju danego miasta. Kolejną czynnością klasyfikacyjną powinno być ustalenie stopnia zgodności form morfologicznych ze środowiskiem geograficznym, a ostatnią zaś określenie dynamiki układu przestrzennego w kontekście jego rozwoju historycznego. Jest to, według niego, etap ustalania sukcesji form i układów przestrzennych danego miasta w czasie. Dyskusyjnym było stwierdzenie Dziewońskiego, iż w ramach tego rodzaju postępowania klasyfikacyjnego zostałyby wyczerpane podstawowe zagadnienia morfologii miast. Lata następne dowiodły, że istnieją one nadal.

Drugim wielkim badaczem okresu powojennego, w którego pracach zagadnienie morfologii miast zajmowało ważne miejsce, był S. Golachowski. Można powiedzieć, iż o ile Dziewoński tworzył wielkie syntezy i wyznaczał kierunki badań, to Golachowski zapoczątkował serię wielostronnych prac empirycznych, poświęconych różnym aspektom rozwoju i budowy miast, głównie śląskich.

Pierwsze prace historyczno-geograficzne Golachowskiego poświęcone były problematyce urbanistycznej i społeczno-gospodarczej miast śląskich w przełomowym w ich dziejach okresie schyłku feudalizmu i początków kapitalizmu. W latach pięćdziesiątych i częściowo sześćdziesiątych opublikował on całą serię takich przekrojowych prac monograficznych dotyczących Opola, Gliwic, Bytomia, Brzegu, Jeleniej Góry, Raciborza, Głogowa i Wrocławia (S. Golachowski, 1956, 1957, 1969). Zawierają one opisy miast, uwzględniające ich położenie topograficzne, kształt i rozplanowanie, a także – co było pełnym *novum* – użytkowanie ziemi i podział terenów miejskich według własności.

Późniejsze prace Golachowskiego z zakresu geografii historycznej miast poświęcone były na ogół wyłącznie problematyce morfologicznej, a ściślej morfogenetycznej. Dotyczyły one genezy układu przestrzennego miast i ich wybranych fragmentów, hipotetycznych założeń modularnych rządzących rozplanowaniem średniowiecznych miast śląskich, szczegółowej analizy metrologicznej itp. Przykładem mogą być tutaj jego rozważania nad genezą rozplanowania średniowiecznego Wrocławia (S. Golachowski, 1956). Zastługą

Golachowskiego było zainicjowanie dogłębnych badań poświęconych poszczególnym elementom i jednostkom morfologicznym miasta. Nowatorskie w tej mierze było zwłaszcza podjęcie badań nad rozłogami miejskimi – jednostką struktury przestrzennej miasta, pomijaną dotąd zupełnie w badaniach. Wprowadzenie do tej problematyki stanowiła praca S. Golachowskiego i H. Szulc (1963) o rozłogach miejskich jako przedmiocie badań historyczno-geograficznych. Później badania te rozwinął J. Tkocz (1966, 1966a), zarówno w formie opracowań szczegółowych, dotyczących genezy układu działek w niwach wybranego miasta, jak i przekrojowo-regionalnych poświęconych rozłogom miast województwa opolskiego.

Bardzo nowoczesne i wartościowe są prace kontynuatorki badań Golachowskiego – B. Miszewskiej (1971, 1979, 1997), poświęcone analizie morfologicznej Opola i Wrocławia. W pierwszej z nich autorka zastosowała metody: siatki kwadratowej Pudełki w celu określenia zasad rozplanowania miasta oraz cyklu rozwojowego działki miejskiej Conzena, którą zaadaptowała dla przedstawienia faz przemian bloku średniowiecznego. W drugiej z kolei pracy omówiła zróżnicowanie przestrzenne Wrocławia, traktując je jako rezultat narastania i przeobrażania struktury morfologicznej miasta w historycznym procesie jego rozwoju.

Golachowski zainicjował również szereg prac zespołowych we współpracy z przedstawicielami innych dyscyplin naukowych. Jednym z nich był historyk urbanista J. Pudełko. Jego prace zmierzały do ustalenia pewnych ogólnych zasad i prawidłowości rządzących rozplanowaniem średniowiecznych miast śląskich. Na podstawie szczegółowych pomiarów metrologicznych i przy zastosowaniu stworzonej przez siebie modułowej siatki kwadratowej planu miasta badał on kształty, wielkość i proporcje rynków oraz działek i bloków urbanistycznych w planach miast śląskich (J. Pudełko, 1959, 1960, 1962, 1964a, 1964b). Później zajął się zagadnieniem wielkości i proporcji całej powierzchni miasta, tworząc schematy modułowe rozplanowań wielu średniowiecznych miast Śląska (J. Pudełko, 1965, 1967).

Problemem morfologii miasta zajmował się również w swych pracach S. Witkowski (1967). Duże znaczenie ma jego praca poświęcona dziedzictwu urządzeń trwałych w miastach (S. Witkowski, 1962). W dotychczasowych opracowaniach największą uwagę zwracano na dziedzictwo urbanistyczne oraz dzieła architektury. Witkowski rozszerzył tę problematykę o całą gamę innych środków trwałych – mieszkaniowych, produkcyjnych, usługowych i in. Podkreślił, że przejmowanie dziedzictwa stanowi jeden z głównych elementów procesu rozwojowego miast, że w ich rozwoju istnieje jedność procesu przejmowania sukcesji i tworzenia nowych wartości materialnych. Zwrócił też uwagę, iż współczesne miasto jest kontynuacją przeobrażeń kolejnych adaptacji wartości technicznych i plastycznych, co stwarza jednocześnie jego ciągłość

historyczną i czyni zeń złożony, zintegrowany zespół. Opierając się na typologii środków trwałych, Witkowski wydzielił dziewięć jednostek morfogenetycznych miasta oraz dokonał zestawienia ich występowania w miastach województwa kieleckiego. Było to pierwsze problemowo-regionalne ujęcie tego zagadnienia w literaturze polskiej (M. Koter, M. Kulesza, 1994).

Badania geograficzno-historyczne w ujęciu morfologicznym prowadzi w ośrodku łódzkim jego twórca – M. Koter. Wprowadził on jako pierwszy do morfologii miast nie tylko ujęcia Conzenowskie, ale przede wszystkim nowe pojęcia teoretyczno-metodologiczne (m.in. urbomorfologia). Cykl prac morfologicznych zapoczątkowała w 1969 r. rozprawa *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, w której – na podstawie źródeł archiwalnych – autor dokonał szczegółowej rekonstrukcji obszaru tzw. klucza łódzkiego u schyłku okresu feudalnego. Nakładając następnie na ten obraz plany regulacyjne z lat 1823–1840, wyjaśnił genezę rozplanowania Łodzi przemysłowej. Śledząc dalsze etapy rozwoju urbanistycznego Łodzi, sporządził oryginalną mapę współczesnej struktury morfogenetycznej tego obszaru (M. Koter, 1969).

Późniejsze prace M. Kotera układają się w cykl prac poświęconych genezie poszczególnych jednostek morfologicznych i przemianom zagospodarowania przestrzennego obszaru obecnej Łodzi od okresu średniowiecznego po czasy współczesne. Cykl ten rozpoczyna monografia prezentująca rekonstrukcję środowiska przyrodniczego obszaru dzisiejszej Łodzi na przełomie XVIII i XIX w. z odniesieniami do czasów średniowiecznych (M. Koter, 1974). Obraz ten stanowił tło do badań nad rozwojem osadnictwa na tym obszarze w całym okresie przedprzemysłowym, czemu poświęcona była kolejna monografia (M. Koter, 1974a). W pracy tej analizowano organizację przestrzenną nie tylko ówczesnego miasteczka wraz z jego rozłogami, ale i wszystkich innych jednostek osadniczych istniejących w tym czasie w granicach obecnej Łodzi. Kolejne prace z tego cyklu poświęcone były m.in. genezie organizacji przestrzennej Łodzi rolniczej (M. Koter, 1988), rozwojowi układu miejskiego Łodzi przemysłowej (M. Koter, 1984), rozwojowi przestrzennemu i zabudowie Łodzi do 1918 r. (M. Koter, 1980). Drugi cykl prac geograficzno-historycznych M. Kotera obejmuje bardziej szczegółowe prace morfogenetyczne, wykonane na podstawie precyzyjniejszych metod badawczych. Mimo pozornie rozbieżnej problematyki, łączy je jednak wspólny cel – wykazanie, jak i w jakim stopniu stare formy przetrwały we współczesnej strukturze urbanistycznej miasta. Badania te potwierdziły, zarówno w przypadku pracy poświęconej reliktom osadnictwa średniowiecznego w planie współczesnej Łodzi (M. Koter, 1976a), jak i prac analizujących proces przemian morfologicznych wybranych fragmentów XIX-wiecznej Łodzi przemysłowej w obrębie dzisiejszego śródmieścia (D. Wiktorowska, M. Koter, 1974; 1976), że metoda analizy działki miejskiej M.R.G. Conzena, stosowana dotychczas tylko do badań miast średniowiecz-

nych, ma charakter uniwersalny i może być wykorzystana w badaniach wszelkiego typu miast.

Kończy ten cykl praca o strukturze morfogenetycznej współczesnej Łodzi (M. Koter, 1979). Autor wprowadza w niej pojęcie stratygrafii osadniczej i przedstawia tabelę stratygraficzną blisko 200 jednostek, jakie powstały sukcesywnie na dzisiejszym obszarze miasta. Proponuje też zastosowanie pojęcia – zabytków przewodnich, wykazując, że podobnie jak skamieniałości przewodnie w geologii historycznej, służyć one mogą periodyzacji dziejów, tyle że w tym przypadku osadniczych. Kwintesencją opracowania jest szczegółowa mapa struktury morfogenetycznej miasta, obrazująca rezultat agregowania się, nakładania i wzajemnego przenikania lub wypierania się wymienionych jednostek osadniczych.

Według tej samej koncepcji, z wprowadzeniem tabeli stratygraficznej i mapy struktury morfogenetycznej, interesującą pracę o rozwoju przestrzennym Łowicza napisała K. Rembowska (1988).

Bardzo istotnym dla geografii historycznej miast jest sformułowanie przez M. Kotera założeń teoretyczno-metodologicznych morfologii miast (lub urbo-morfologii), jako samodzielnej subdyscypliny naukowej w obrębie geografii miast jako całości. Cykl ten otworzył artykuł *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć* (M. Koter, 1974b). Autor dokonał w nim przeglądu rozwoju morfologii miast, wychodząc z jej założeń teoretycznych i ustalił zarazem zakres pojęciowy oraz wzajemną hierarchię podstawowych w tej dziedzinie pojęć, a także podał własną ich definicję. Należy podkreślić, iż ustalenia te wprowadziły zasadniczy porządek terminologiczny i pojęciowy w morfologii miast w Polsce. Kolejna praca z tego cyklu, poświęcona morfogenezie wielkiego miasta na przykładzie Łodzi (M. Koter, 1976), rozszerza wcześniejsze ustalenia o określenie celu, podmiotu, przedmiotu, elementów, zakresu i metod badań morfogenetycznych. Zawiera też omówienie opracowań teoretyczno-metodologicznych i analitycznych, a ponadto model współzależności pomiędzy głównymi komponentami środowiska miejskiego, w relacjach czasowych i przestrzennych, wzorowany na tzw. modelu ekistycznym.

Najnowsza praca M. Kotera (1994) z tegoż cyklu – *Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast* – stanowi podsumowanie teoretycznych aspektów tej dyscypliny. Zawarto w niej wyjaśnienie pojęć: fizjonomii, morfologii, stratygrafii morfologicznej, morfologii rozwojowej, morfologii ewolucyjnej, morfologii porównawczej oraz morfologii *sensu stricto* i *sensu largo*, oraz określono ich wzajemny stosunek. Ponadto przedstawiono schemat układu hierarchicznego części składowych miasta i sieci miast, a także omówiono zachodzące w ich obrębie przemiany. Należy podkreślić, iż takie uporządkowanie zagadnień

terminologicznych i pojęciowych oraz problemów badawczych morfologii miast, sprzyja zarówno systematyce, jak i dalszemu rozwojowi tej dyscypliny nie tylko w Polsce.

Rzadko zdajemy sobie sprawę z faktu, iż na obszarze Polski Środkowej występują ośrodki miejskie (lub dawne miasta), których zachowane formy przestrzenno-urbanistyczne, często nieskażone późniejszymi nawarstwieniami, klasyfikują je do grupy zabytków urbanistycznych najwyższej klasy. Badania nad miastami historycznymi (m.in. Uniejowem, Inowłodzem, Łaskiem, Łęczycą i in.) potwierdzają tę tezę. W ośrodku łódzkim badaniami morfologicznymi tych ośrodków zajmuje się M. Kulesza. W kręgu jego zainteresowań znalazły się również problemy dotyczące metrologii historycznej (M. Kulesza, 1994, 1994a, 1995a, 1996, 1997a, 1999, 1999a, 1999b, 2000, 2000a).

Do nurtu badań morfologicznych zaliczyć należy też prace autorów z innych ośrodków, w których problematyka ta nie była uprawiana systematycznie. Na styku badań morfologicznych i ogólniejszych historyczno-geograficznych rozwinęły się głównie prace nad rozwojem przestrzennym i terytorialnym miast (M. Koter, M. Kulesza, 1994)³.

Zakres terytorialny i czasowy

Jako ramy terytorialne pracy przyjęto teren Wielkopolski wschodniej, tj. obszar przedrozbiorowych województw: łęczyckiego i sieradzkiego. Takie ograniczenie terytorialne wynika przede wszystkim z potrzeby stworzenia wyraźnych ram opracowania, regionalnych zainteresowań, jak i znacznej liczby ośrodków miejskich, jakie powstały tutaj w okresie do końca istnienia Rzeczypospolitej szlacheckiej. Tak określony obszar badań przedstawia rys. 1. Zaznaczono na nim wszystkie ośrodki lokacji miejskich omawianego okresu,

³ Na początku lat dziewięćdziesiątych zostały zorganizowane przez Komisję Historii Miast Komitetu Nauk Historycznych PAN dwie niezmiernie interesujące konferencje, poświęcone zagadnieniom funkcji i formie placów miejskich w średniowiecznej i nowożytnej Polsce. Nawiązując do interesującej nas problematyki, na szczególną uwagę zasługują m.in. prace: P. Urbańczyka, U. Sowiny, T. Zagrodzkiego, A. Dunin-Wąsowiczowej, T. Roślanowskiego, opublikowane w „Kwartalniku Historii Kultury Materialnej”, w numerze 3 (1992) oraz J.A. Chrościckiego, R. Szczygła, K. Kuśnierza i W. Kononowicz, również opublikowane w „Kwartalniku Historii Kultury Materialnej” (1993). Natomiast w 1994 r. odbyła się we Wrocławiu, z inicjatywy Komisji Archeologicznej tamtejszego Oddziału PAN, sesja poświęcona średniowiecznej działce miejskiej na Śląsku. Wśród wielu bardzo ciekawych wystąpień dla autora niniejszych rozważań najistotniejsze znaczenie miały referaty U. Sowiny, M. Galińskiego, C. Buśko oraz M. Chorowskiej i Cz. Lasoty (1995).

będące jednocześnie niezmiernie interesującym zbiorem dla badań analitycznych, jak i ujęć syntetycznych.

Dawne województwa: łęczyckie i sieradzkie⁴, stanowiły we wczesnym średniowieczu osobne terytorium plemienne. Ludność żyjąca na tym terenie podciągana była pod nazwę Łęczyzan, chociaż nazwa ta nie jest do końca należycie wyjaśniona. Terytorium plemienne Łęczyzan zajmowało większy aniżeli wskazany obszar, gdyż przekraczało Pilicę i obejmowało znaczną część późniejszego powiatu opoczyńskiego. Później, w okresie rozbitcia dzielnicowego, wchodziło w skład różnych księstw. Po zjednoczeniu, aż do rozbiorów państwa w końcu XVIII w., istniały tutaj dwa osobne województwa: łęczyckie i sieradzkie. Opoczyńskie zaś należało już do Małopolski. Trochę inne były koleje ziemi wieluńskiej, terytorium pogranicznego, której losy związane były na przemian z sąsiadującymi ziemiami. W XV w. obszar ten został w dość luźny sposób związany z województwem sieradzkim, w którego granicach przetrwał do 1795 r. (R. Rosin, 1961, s. 66). Zarówno obszar dawnego województwa łęczyckiego, jak i sieradzkiego z ziemią wieluńską, wchodził w skład tzw. prowincji wielkopolskiej. Stąd też nazywa się go w badaniach historycznych Wielkopolską wschodnią, a nazwa ta, chociaż nasuwa sporo zastrzeżeń ze względu na brak innej, bardziej precyzyjnej, jest coraz częściej używana w odniesieniu do czasów istnienia pierwszej Rzeczypospolitej. Ostatnio przyjmuje się również dlań nazwę Polski Centralnej lub Środkowej. Stąd na łamach niniejszej pracy określenia te będą funkcjonować wymiennie.

Omawiany teren miał charakter wyraźnie przejściowy między graniczącymi z nim obszarami, a więc właściwą lub tzw. Wielkopolską zachodnią (dawne województwa: kaliskie i poznańskie), Kujawami, Mazowszem, Małopolską i Śląskiem. Środkowość geograficzna w stosunku do obszarów Polski Piastowskiej jest cechą charakterystyczną ziem będących przedmiotem niniejszej pracy. Jest to teren pograniczny i przejściowy pomiędzy dwoma systemami rzecznyymi, stanowiącymi osie ziem polskich: Wisły i Odry. Teren ten nie posiada granic naturalnych. Łączy się bezpośrednio z sąsiednimi ziemiami, natomiast skupiska lasów i przestrzeń wód nie urastały tutaj do roli zapór granicznych. Nie widać również wielkich różnic w ukształtowaniu powierzchni; większa połać tych ziem leży w Krainie Wielkich Dolin, wyniesienia zaś nie stanowiły problemu osadniczego. Przejściowe zatem pod względem geograficznym, o małym znaczeniu historycznym, ziemie te mieściły się jednocześnie w najmniej narażonym na zewnętrzne działania punkcie państwa pierwszych Piastów. Był to region odsunięty początkowo od wielkich

⁴ Obszar województwa łęczyckiego wynosił w okresie do końca Rzeczypospolitej szlacheckiej ok. 4380 km², sieradzkiego 8800 km², a ziemi wieluńskiej 2927 km², w tym 892 km², luźno z nią związanego w pewnym okresie, powiatu ostrzeszowskiego (B. Baranowski, 1971, s. 22).

wydarzeń politycznych; środkowość tych ziem była jednocześnie ich obroną, ale i swoistym hamulcem. Nie odznaczał się on też wyraźną specyfiką językową, gospodarczą, społeczną i kulturalną. Teren ten traktowany był zawsze jako pewna całość, mimo że nie stanowił wspólnej jednostki administracyjnej. Istniało dość wyraźne poczucie odrębności regionalnej jego mieszkańców. Był to teren o typowych cechach obszaru przejściowego. W stosunkach społecznych, kulturalnych, a nawet etnograficznych i językowych tych ziem można było znaleźć elementy typowe dla obszarów z nim sąsiadujących (Z. Stieber, 1933, s. 50–53).

Procesy rozwojowe miast i miasteczek ziem śródkowopolskich, podobnie jak i na innych obszarach Polski, uzależnione były od wielu czynników: politycznych, gospodarczych i społecznych. Czynniki gospodarczy, warunkujący przecież proces rozwoju przestrzennego miast, „nie zawsze przebiegał w sposób ciągły i jednolity, będąc wykładnikiem aktywności i intensywności samych stosunków społecznych” (M. Książek, 1973, s. 7). Ciekawie wyglądał ten problem, jeśli chodzi o zagadnienia gospodarcze. Mimo swego przejściowego charakteru, badany region miał, jako całość, jednak odrębny charakter w porównaniu z sąsiadującymi z nim regionami gospodarczymi. Oczywiście o przeprowadzeniu ścisłej delimitacji nie można mówić. Biorąc pod uwagę granice administracyjne, można zgodzić się ze zdaniem B. Baranowskiego (1970, s. 38), iż najbardziej wschodnia część dawnego województwa łęczyckiego (okolice Inowłódza) pod względem struktury gospodarczej była bardziej zbliżona do Mazowsza, a zachodnia część ziemi wieluńskiej (powiat ostrzeszowski) do Wielkopolski.

Dane dotyczące zaludnienia omawianego obszaru wskazują, iż niewiele różnił się on od innych terenów. Prawdopodobnie w drugiej połowie XVI w. najgęściej zaludnione było Łęczyckie, gdzie wypadało ok. 22,8 osoby na 1 km², rzadsze zaludnienie było w Wieluńskim i Sieradzkim i wynosiło odpowiednio: 14,6 i 12 osób na 1 km². Do połowy XVII w. liczba ludności tego terenu wzrastała. Później, na skutek zniszczeń wojennych, nastąpił znaczny jej spadek, by w XVIII w. znów wzrosnąć. Pod koniec tegoż stulecia w Sieradzkim i Wieluńskim wynosiła ona już ok. 30 osób na 1 km²; w Łęczyckim była natomiast trochę niższa niż w drugiej połowie XVI w. i wynosiła zaledwie 21 mieszkańców na 1 km² (B. Baranowski, 1970, s. 38).

W pracy przyjęto układ chronologiczny i dwie skale opracowania. Czasowy zakres pracy obejmuje dwa okresy: pierwszy, przedlokacyjny, w którym pojawiły się pierwsze protomiasta, których układy w wielu przypadkach odcisnęły piętno na późniejszych układach miejskich tutejszych ośrodków, oraz drugi, lokacyjny miast na prawie niemieckim, licząc od pierwszej lokacji w roku 1238 (**Łubnice**) po ostatnią w 1728 r. (**Witonia**) (R. Rosin, 1959). Skalami opracowania będą: miasto oraz region geograficzno-historyczny. W miarę

potrzeb obszar zainteresowań rozszerzony zostanie na teren całej Polski oraz Europy, co pozwoli uchwycić ewentualne analogie lub różnice. W całej pracy zastosowano przedziały czasowe uznane w periodyzacji historii Polski przedrozbiorowej.

Cel opracowania i metody badań

Podstawowym celem prezentowanej pracy jest przedstawienie morfogenezy miast leżących na obszarze Polski Środkowej w okresie przedrozbiorowym (do 1795 r.), ostatecznym zaś jej wynikiem jest typologia badanego zbioru miast. Przy dużej różnorodności badanych ośrodków, wynikającej głównie z ich różnej genezy, uznano za konieczne: **po pierwsze**, znalezienie podstawowych elementów tworzących tkankę miasta (elementy morfologiczne); **po drugie**, opierając się na znalezionych elementach morfologicznych, wyłonienie form układów przestrzennych odpowiadających prostej albo złożonej strukturze morfologicznej miasta lub wykazanie jej braku; **po trzecie**, wskazanie elementu dominującego, któremu podporządkowane były przestrzennie inne elementy i który mógł stanowić przypuszczalne jądro genetyczne układu; **po czwarte**, określenie rodzaju relacji przestrzennych między poszczególnymi elementami morfologicznymi; **po piąte**, wydzielenie okresów historycznego kształtowania się elementów i form (okresów morfologicznych) oraz wykonanie na tej podstawie analizy genetycznej; **po szóste**, zbadanie zmian w formach i układach przestrzennych oraz ustalenie sukcesji tych form w czasie.

Realizacja nakreślonych celów pracy wymagała przyjęcia pewnych założeń metodycznych i doboru odpowiednich metod badawczych. Badania z zakresu morfologii historycznej miast, a także innych form osiedli, bazują głównie na metodach geograficzno-historycznych.

Przestrzenna struktura osiedla, a więc jego położenie i rozplanowanie, kierunki i szerokość ulic, wielkość i sposób użytkowania działek, wreszcie jego zabudowa – jest materialnym odbiciem jego rozwoju, a tym samym zawiera w sobie nawarstwienie zmian, jakie zaszły w przeszłości. Należy jednak nadmienić, iż zmiany, jakie zaszły w przestrzennej formie osiedla lub miasta, nie zawsze przekreślają lub też zmieniają poprzedni stan, co powoduje, że rozplanowanie danego ośrodka miejskiego istniejące w naturze jest również ważnym źródłowym materiałem badawczym. Z tego też względu istotnym jest uzupełnienie wiedzy istniejącej o materiał kartograficzny, a mianowicie plan sytuacyjny miasta sporządzony w przeszłości. Stąd, biorąc pod uwagę specyfikę i charakter dyscypliny, podstawową metodą badawczą jest analiza planu miasta

(historycznego i współczesnego). Badania te są dwukierunkowe. Po pierwsze, poszukuje się reliktów wcześniejszych układów osadniczych w późniejszej strukturze przestrzennej danego miasta oraz po drugie, wprowadza się analizę metrologiczną w poszukiwaniu zasad rozmierzenia kompozycji planu miasta. Połączenie zaś metody porównawczej z retrospektywną oraz wykorzystanie bezpośrednich danych, czy to poprzez analizę zachowanych form w terenie, czy też źródeł pisanych, pozwala na dokonanie próby wyprowadzenia genezy rozplanowania danej miejscowości, jak również na zrozumienie jej współczesnego kształtu. Zastosowanie tej metody pozwala zarazem wyjaśnić, z dużym prawdopodobieństwem, zakres i sposób oddziaływania starszych form osadniczych na morfologię jednostek młodszych, a także, „na zasadzie stopniowej eliminacji późniejszych nawarstwień, odsłaniać układy wcześniejsze w ich pierwotnej postaci” (M. Koter, 1976, s. 26). Wartość planu sytuacyjnego jako materiału źródłowego jest tym większa, im więcej zawiera on zdjętych z natury elementów oraz jeśli jest odbiciem kilku faz historycznego rozwoju danego ośrodka. Nie bez znaczenia też jest tutaj skala, w jakiej sporządzony został plan⁵.

W związku z tym, w badaniach miast regularnych, lokowanych i rozmierzonych według miar stosowanych w danym okresie historycznym, stosuje się metody metrologiczne. W badaniach metrologicznych podstawowym problemem jest zagadnienie wykrycia pierwotnej koncepcji rozplanowania miasta lub jego części składowych. Analiza metrologiczna może być jednym ze skuteczniejszych sposobów poznania najstarszych form miejskich, jak również może dać podstawę do rekonstrukcji pierwotnej koncepcji planowego założenia urbanistycznego (J. Pudełko, 1964). Jedną z podstawowych metod metrologicznych jest metoda analizy pomiarowej planu (znana również jako metrologiczno-geometryczna, genetyczno-metrologiczna lub modularno-metrologiczna). Metoda ta pozwala stwierdzić, czy obecny stan rozplanowania miasta utrzymał urbanistykę miasta lokacyjnego, czy też nie. Zastosowanie tej metody pozwala na „głębsze” wniknięcie w treść planu, oraz na dokonanie próby odnalezienia modułu mierniczego, jaki przyjęty został w chwili

⁵ Posługując się pomiarowymi planami miast z różnych lat oraz współczesnymi w skali 1:1000, można zauważyć, iż w rozplanowaniach nowo lokowanych miast zastosowano typowy, wykształcony i sprawdzony między Łabą a Odrą schemat z rynkiem w centrum i siecią prostopadłych ulic, dzielących przestrzeń danego ośrodka na zwarte bloki parcel. Zwrócili na ten fakt już wcześniej uwagę T. Lalik (1963) i J. Pudełko (1964), a ostatnio U. Sowina (1991), z zastrzeżeniem jednakże, iż zastosowanie XIX-wiecznych i współczesnych planów pomiarowych do badań nad rozplanowaniem średniowiecznego miasta dopuszcza się przy założeniu, że stosunki pomiarowe z czasów lokacji przetrwały do epoki sporządzania tych planów. Należy zdawać sobie sprawę z tego, iż wymiary poszczególnych elementów planu mogą być przedstawione z pewnymi błędami, których nie można było uniknąć. Błędy te są tym większe, im mniejsza jest skala planu.

rozmierzania miasta. Pierwszym zadaniem analizy pomiarowej planu jest znalezienie jednostek miar – długości i powierzchni – jakimi posługiwano się przy rozmierzaniu badanego osiedla. Ustalenie wzorca miary ma fundamentalne znaczenie dla przeprowadzenia prawidłowej analizy planu, zarazem zaś umożliwia zbadanie zagadnień szczegółowych, jak choćby dotyczących: wielkości obszaru zajętego przez miasto, wielkości rynku, działki budowlanej, bloków zabudowy mieszkaniowej, szerokości i długości ulic, wzajemnych związków pomiędzy poszczególnymi elementami układu, ich proporcji itp. Kolejnym etapem prac w analizie metrologicznej jest poszukiwanie modularnej struktury działek miejskich, placów i innych elementów składowych układu. Należy podkreślić, iż szczególnie cennym jest tutaj odnalezienie układów modularnych potwierdzonych przez inne źródła. Pomocniczą niejako operacją przy poszukiwaniu podziałów modularnych jest opracowanie siatki kwadratów na badany układ (J. Pudełko, 1963, 1964). Metoda analizy pomiarowej planu może być stosowana w postaci uproszczonej. Postać taką określa się jako metodę uproszczonej analizy metrologicznej (stosowanie uproszczonej siatki kwadratów). Inną wersją metody analizy pomiarowej planu jest pomiarowa metoda badania planów miast średniowiecznych, oparta na działce lokacyjnej.

W studiach nad rozwojem przestrzennym miast stosuje się również metodę planistyczno-retrowersyjną. Polega ona na porządkowaniu uzyskanych informacji w dwóch niejako grupach. Pierwsza łączy informacje wynikające głównie z analizy czynników miastotwórczych, zależnych od praw rządzących sferą ekonomiczno-socjalną i jej wpływem na zagospodarowanie danego ośrodka osadniczego. Druga zbiera informacje bezpośrednie (tj. badania nad punktem osadniczym), które gromadzone są w oddzielnych zestawach wiadomości, jak: dane historyczne, badania archeologiczne, architektoniczne, kartograficzno-ikonograficzne, metrologiczne i terenowe (M. Książek, 1988). Właśnie badania prowadzone na podstawie metody retrogresywnej, przy integracji wyników badawczych innych, pokrewnych dyscyplin naukowych, pozwalają na – w miarę pełne – odtworzenie dawnych układów przestrzennych badanego zbioru miast.

Z metod historycznych istotne znaczenie ma tzw. zasada pierwszego zapisu, czyli chronologicznie pierwsza, datowana wzmianka źródłowa o poszczególnych miejscowościach, informująca, że odnośna miejscowość istniała na pewno w czasie określonym przez datę. Daty pierwszego zapisu nie można jednak identyfikować z początkami danego ośrodka, gdyż mógł on istnieć już wcześniej.

Zapis wsteczny, analiza planu miasta i analiza metrologiczna stanowią podstawowe metody retrogresywne. Bardzo istotną w badaniach miast jest metoda archeologiczna, czyli zabiegi badawcze zmierzające do poznania

interesującego nas obiektu poprzez prace badawczo-wykopaliskowe i ich wyniki (W. Hensel, 1959). Równie ważna jest lustracja terenowa badanych miast, mająca na celu uchwycenie ewentualnych reliktyw przeszłości, zachowanych współcześnie.

Układ pracy

Układ treści pracy jest konsekwencją postawionych zadań badawczych. Opracowanie składa się ze wstępu i czterech rozdziałów, służących realizacji wyznaczonych, w ramach celu głównego, celów szczegółowych.

W części wstępnej przedstawione zostały podstawowe założenia badawcze, stwarzające teoretyczne podstawy do dalszych rozważań. Omówiono kierunki badań, cele, metody oraz literaturę badawczą. W rozdziale pierwszym opisano miasta powstałe na bazie wczesnomiejskich struktur przedlokacyjnych, czyli wywodzących swoją morfogenezę od wczesnośredniowiecznego grodu, podgrodzia i osady targowej, tak jako zespołu wielofunkcyjnego, jak i każdego z osobna, oraz ich pierwotnych form rozplanowania do połowy XIV w. Rozdział drugi poświęcony został ośrodkom miejskim, posiadającym rodowód wiejski i założonych na tzw. surowym korzeniu. Omówiono zarazem miasta o niewiadomym pochodzeniu lub takim, który wzbudza kontrowersje wśród badaczy. W tej części opracowania próbuje się na podstawie dostępnych materiałów źródłowych i badań terenowych poszukać morfogenezy danego ośrodka oraz przedstawić jego pierwotną formę rozplanowania. W kolejnym rozdziale, trzecim, podjęta została próba scharakteryzowania układów przestrzennych miast lokowanych na prawie niemieckim oraz odszukania zasad ich rozmierzania i rozplanowania, zastosowanych w czasie lokacji. Wyniki wcześniejszych etapów pracy umożliwiły w ostatnim, mającym charakter podsumowujący, rozdziale czwartym, opracowanie typologii badanej grupy miast.

Charakterystyka źródeł

Przeprowadzone badania oparte zostały zasadniczo na zachowanym materiale źródłowym, konfrontowanym następnie z badaniami terenowymi. Takie postępowanie było niezbędne ze względu na charakter przeprowadzonych analiz. Miało to również związek z metodą porównania źródeł, zakładającą

m.in., iż wyniki analiz urbanistycznych winny być konfrontowane z przekazami źródłowymi.

Wśród podstawowych źródłowych opracowań pisanych na uwagę zasługują zbiory, różnego rodzaju i z różnych okresów, odpisów akt i dokumentów odnoszących się m.in. do opracowywanych miast, zawarte w *Kodeksie dyplomatycznym Polski* (1847–1858), *Kodeksie dyplomatycznym Wielkiej Polski* (1840) i w tomie 13 *Źródeł dziejowych* A. Pawińskiego (1883). Wykorzystano także zapisy w *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego (1880–1881), które zawierają dane dotyczące zagospodarowania przestrzennego miast w XV w. Z innych opracowań źródłowych istotną pomoc dokumentacyjną stanowiły słowniki, encyklopedie, lustracje i wizytacje dóbr, inwentarze miast i in. Ze względu na brak wyczerpujących monograficznych opracowań z interesującej nas problematyki, ten właśnie rodzaj opracowań okazał się bardzo pożyteczny, a w wielu momentach niezbędny. Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje monumentalna praca redagowana przez B. Chlebowskiego, F. Sulimierskiego i in. pt. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (1880–1902). Dzieło to jest nie tylko ważnym zapisem podstawowych danych o miastach w końcu XIX w., lecz również sięga w głąb ich historii, opierając się w wielu przypadkach na materiale już nieistniejącym lub też na wcześniejszych opracowaniach tego typu, choćby *Starożytna Polska* M. Balińskiego i T. Lipińskiego (1843–1845). Ważną grupę opracowań źródłowych stanowiły różnego rodzaju prace poświęcone opisom ziem, miast, osad, zabytków itp., wydawane licznie, szczególnie w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w. Ich wartość naukowa jest różna, poznawcza zaś znaczna, a wiarygodność raczej niekwestionowana. Najwartościowsze z nich to: *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego* w opracowaniu F. Rodeckiego (1830), *Opisy miast polskich z lat 1793–1794* wydane przez J. Wąsickiego (1962), informacje geograficzne i statystyczne A.C. von Holschego (1804). Podobne, równie cenne informacje zawierają ówczesne tygodniki, głównie ilustrowane („Biblioteka Starożytnych Pisarzy”, „Biblioteka Warszawska”, „Ekonomista”, „Księga Świata”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Przegląd Warszawski”, „Wędrowiec”, „Ziemia”). Z innych prac wymienić należy przede wszystkim lustracje królewskich dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego, z różnych lat (*Lustracje ... 1564–1565*, 1963; *Lustracja ... 1628–1632*, 1967; *Lustracja ... 1789*, 1977), wizytacje dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego (*Wizytacje...*, 1921) oraz arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły krakowskiej (*Wizytacje...*, 1920). Cenną okazała się także praca zawierająca opisy miast łódzkiego okręgu przemysłowego w XIX w. w opracowaniu R. Kaczmarka (*Źródła z dziejów miast ...*, 1959).

Innego rodzaju pracami były różnego rodzaju katalogi zabytków, z *Katalogiem zabytków sztuki w Polsce* (1950–1954) na czele (szczególnie tom 2

dotyczący województwa łódzkiego) oraz dwutomowe dzieło *Miasta polskie w tysiącleciu* (1967), wydawnictwo pod ogólną redakcją S. Pazyry, opisujące w krótkich notkach historię wszystkich ośrodków posiadających w przeszłości prawa miejskie w Polsce.

W ramach badań przeprowadzono kwerendę archiwalną. Penetrację podjęto w kilku podstawowych zespołach archiwalnych w Polsce, takich jak: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), gdzie przejrzano zachowane księgi miejskie miast omawianego terenu, lustracje królewszczyzn z różnych lat (m.in. z 1569, 1616, 1765 i 1789 r.) zawartych w Archiwum Skarbu Koronnego XLVI, rejestry, akta Komisji Rządzącej Spraw Wewnętrznych i Policji z opisami miast z pierwszej połowy XIX w.; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, gdzie przeprowadzono kwerendę w zespołach akt miejskich; Biblioteka Uniwersytecka w Łodzi, gdzie zapoznano się z zachowanymi opisami miast lub ich odpisami. Kwerendę przeprowadzono także w zasobach archiwów miejskich w Łodzi, Piotrkowie Trybunalskim, Sieradzu, Częstochowie, Koninie, Wrocławiu, Kaliszu, Skierniewicach, Płocku i Poznaniu, gdzie przebadano głównie zachowane księgi miejskie oraz zbiory kartograficzne. Wyniki owych kwerend, choć nie we wszystkich przypadkach są w pełni zadowalające, to wniosły bardzo istotny wkład do przeprowadzonych badań genetycznych, planistycznych, historycznych. Materiał porównawczy dotyczący rozplanowania i zagospodarowania przestrzennego stanowiły miasta Wielkopolski właściwej oraz częściowo Śląska, Małopolski i Mazowsza. Przyniósł on wiele cennych spostrzeżeń ze względu chociażby na sąsiedztwo terytorialne i powiązania gospodarczo-polityczne w omawianym okresie.

Drugim ważnym zespołem źródeł, stanowiącym podstawę w badaniach nad rozplanowaniem i strukturą przestrzenną miast, jest kartografia. Ta grupa źródeł, głównie ze względu na charakter podjętych studiów oraz metodologiczne założenia, stanowiła bardzo ważny materiał wyjściowy do badań przedmiotowych. Stąd w procesie kompletowania zbioru kartograficznego dołożono wszelkich starań, by był on jak najobszerniejszy. Przeprowadzono w tym celu kwerendy w AGAD, w Archiwum Głównym Akt Nowych w Warszawie, w Archiwach Państwowych w: Łodzi, Sieradzu, Piotrkowie Trybunalskim, Płocku, Kaliszu, Częstochowie, Wrocławiu, Skierniewicach, Koninie i Poznaniu, w Muzeum Czartoryskich w Krakowie, w Bibliotekach Uniwersyteckich w: Łodzi, Warszawie, Poznaniu i Wrocławiu, Ośrodku Dokumentacji Zabytków i Pracowniach Konserwacji Zabytków w Warszawie, w zbiorach Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków, Oddziałach Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz w Wydziałach Geodezji Urzędów Miejskich w Łodzi, Skierniewicach, Piotrkowie Trybunalskim, Sieradzu i Płocku. Efektem tych poszukiwań stało się zgromadzenie zespołu planów miast, głównie z pierwszej połowy XIX w., które stanowiły główną podstawę studiów planistycznych. Jednocześnie należy

zaznaczyć, że ich wartość i jakość w odniesieniu do poszczególnych układów miejskich jest bardzo zróżnicowana. Dla prac nad rozpoznaniem terenu, układu sieci miejskiej, komunikacyjnej, zasięgu układu, zabudowy posłużono się mapami w skali 1:10 000. Analiza rozplanowania i zabudowy wymagała planu pomiarowego w dokładnej skali. Na planach tych starano się odczytać i zweryfikować dane pochodzące ze źródeł pisanych i archeologicznych, a także uzyskać pewne informacje, co do których albo nie było wiadomości w źródłach, albo były niepełne lub niejasne. Materiały te, z uwagi na ich charakter, można podzielić na plany historyczne i plany współczesne.

Plany historyczne zebrano dla większości badanych miast, w wielu przypadkach z kilku okresów. Najwcześniejszymi przekazami kartograficznymi są plany z końca XVIII w., odnoszące się do Łubnic, Grabowa Łęczyckiego, Sieradza, Wielunia, Radomska, w różnych skalach. Są one wyjątkiem, ponieważ dla innych miast Wielkopolski wschodniej zachowane plany pochodzą przeważnie, i to nie wszystkie, z XIX w. Miasta, dla których nie udało się uzyskać planów dawnych, analizowano na podstawie współczesnych planów pomiarowych w skali 1:1000 lub 1:2000. Oczywiście wnioski są uboższe i bardziej hipotetyczne niż oparte na materiale kartograficznym pochodzącym z okresu przed industrializacją. Współczesne pomiary geodezyjne wykorzystano również w przypadku miast posiadających plany historyczne, chociażby ze względów porównawczych. Ich przydatność do badań odtworczych związana jest ze znacznym stopniem dokładności oraz zawartości treściowej.

Z XIX w. zachowały się nieliczne źródła ikonograficzne, głównie rysunki publikowane przeważnie w tygodnikach, które przedstawiają widoki, malownicze panoramy, a także zabudowę miast. Niewiele jest prac dotyczących danego miasta, a wydanych współcześnie. Do tych wyjątków należy album z reprodukcjami dawnych planów i widoków Wielunia, opracowany przez T. Olejnika (1966). Z punktu widzenia naukowego ich wartość poznawcza jest zróżnicowana. Natomiast niezmiernie przydatne okazały się zdjęcia lotnicze, które stanowią bardzo cenny materiał, gdyż obejmując obszar miasta, pokazują plastycznie jego usytuowanie w terenie. Po odrzuceniu późniejszych nawarstwień, narosłych od czasów średniowiecza elementów układu przestrzennego, na fotografiach tych, jak i na planach można określić zasięg i rozplanowanie miasta średniowiecznego. Największy zbiór zdjęć lotniczych odnoszący się do miast zabytkowych, jaki został wykorzystany w badaniach, znajduje się w zbiorach Regionalnego Ośrodka Dziedzictwa Kulturowego w Łodzi.

Z innych wykorzystanych źródeł wymienić trzeba źródła archeologiczno-architektoniczne, pochodzące głównie z systematycznie przeprowadzanych badań. Niestety dla interesujących nas miast jest ich niewiele. Uwzględniono je, posługując się przeważnie krótką dokumentacją opisową, zawartą w „Infor-

matorze Archeologicznym". Dane te były wspaniałym uzupełnieniem badanej problematyki, gdyż dla grupy miast, stanowiących obiekt naszych zainteresowań, w części tylko dysponujemy dokumentacją uzyskaną w trakcie prac archeologicznych.

Bardzo cenne źródło bezpośrednie stanowiły istniejące do dzisiaj miasta zabytkowe lub ich fragmenty. W większości zachowały one częściowo swe pierwotne rozplanowanie, niekiedy pojedyncze budynki murowane, a także pozostałości urządzeń obronnych i miejskich z okresu średniowiecznego lub nowożytnego. Ukształtowanie terenu uległo przeważnie, co jest niestety nieuniknione, pewnym zmianom. Dlatego też ważnym było poznanie obszaru każdego z badanych miast z autopsji, co pozwoliło w wielu przypadkach na odczytanie zachowanych jeszcze elementów usytuowania i zagospodarowania, a także na konfrontację tegoż odczytu na miejscu z posiadanym materiałem kartograficznym. Stąd wszystkie badane ośrodki zostały rozpoznane w terenie.

Literatura badawcza

Pierwszą grupę wykorzystanych prac stanowiły pozycje odnoszące się ogólnie do zagadnienia miast, przyczyniając się do poznania tych ośrodków na tle szerszej problematyki uwzględniającej różne aspekty, m.in. z historii gospodarczej, historii społecznej, archeologii, fortyfikacji i in. Zaliczyć do nich należy przede wszystkim cykl prac poświęconych województwom Polski Centralnej, wydanych przez Uniwersytet Łódzki razem z urzędami wojewódzkimi, w których to monografiach jedno z poczesnych miejsc zajęły rozdziały o miastach⁶. Przynoszą one informacje o najstarszych dziejach osadnictwa na omawianym terenie, genezie i rozwoju miast, jak również dane statystyczne odnoszące się do prezentowanych zagadnień. Na szczególną uwagę zasługują liczne prace, głównie naukowców łódzkiego ośrodka naukowego, z zakresu historii osadnictwa omawianego terenu. R. Rosin (1961) opublikował rozprawę o studiach osadniczych dawnej ziemi wieluńskiej od XII do XVI w. Uzupełniały niejako tę rozprawę prace J. Goldberga (1960) i W. Szczygielskiego (1970), obejmujące okres do końca XVIII w. Szczególnie praca Goldberga była bardzo przydatna, choćby ze względu na fakt, iż przedstawia ona bardzo dogłębne studia nad małymi miastami wieluńskimi w okresie od połowy XVII w.

⁶ *Województwo piotrkowskie...* (1979), *Województwo sieradzkie...* (1980), *Województwo miejskie łódzkie...* (1981), *Województwo skierniewickie...* (1982); *Województwo konińskie...* (1986).

i w XVIII w., nie ograniczając się jednak tylko do zagadnień polityczno-gospodarczych, ale rozszerzając swój tok narracji także o elementy planistyczne i architektoniczno-urbanistyczne. R. Rosin (1959, 1971) w kilku kolejnych swoich pracach przedstawił również inne zagadnienia z grupy nas interesujących, mianowicie: chronologię lokacji i rozmieszczenia miast dawnego łęczyckiego i sieradzkiego oraz dawnego województwa łódzkiego do 1975 r. Pisał również o lokalizacji Ujazdu (1964), o genezie Wolborza (1975), o najwcześniejszych dziejach Parzęczewa (1972), Grabowa Łęczyckiego (1972a), Brzezin (1959a), Sieradza (1962), Piotrkowa Trybunalskiego (1967a) i Wielunia (1987). Z innych autorów: K. Bryński i K. Wiliński pisali o Warcie (1974), B. Baranowski o Łodzi (1972), S.M. Zajączkowski o najdawniejszej przeszłości Rozprzys (1961), Lutomierska (1966), Burzenina (1970), Bielaw (1983), Piątku (1987), Zgierza (1959), Grzegorzewa (1993) i Turku (1988), J. Goldberg o Kamieńsku (1960a, 1961) i Sokolnikach (1959), natomiast A. Olczak o genezie Brzeźnicy (1961). Rozwój sieci miejskiej był tematem prac S. Zajączkowskiego (1960), S. Liszewskiego (1965), L. Straszewicza (1967), J. Dylaka (1971) oraz ostatnio M. Kuleszy i M. Kotera (1998). Mniejsze zainteresowanie wzbudzało zagadnienie rozplanowania miasta i jego zagospodarowanie przestrzenne. Wyjątkiem wśród badaczy łódzkiego ośrodka są badania M. Kotera, który mimo iż główny nurt swoich zainteresowań odnosi do obszaru wielkiej Łodzi (1969, 1980, 1984), wiele miejsca poświęcił również małym i średnim miastom, z których Piotrków Trybunalski (1989) i Łask (1982) doczekały się opracowań morfologicznych. W opracowaniach tych szczegółowo opisano topografię, wielkość, zagospodarowanie przestrzenne, rozplanowanie oraz zabudowę. Ostatnio ukazała się bardzo interesująca praca U. Sowiny (1991), dotycząca zagospodarowania przestrzennego i ludności średniowiecznego Sieradza, w której dokonana została gruntowna analiza rozplanowania miasta, tak w chwili samej lokacji, jak i w następnym stuleciu. Układami przestrzennymi i urbanistycznymi miast interesującego nas obszaru zajmowali się również T. Zarębska (1984), która badała rozwój urbanistyczny Inowłódza, A. Tomczak (1964) i H. Jaworowski (1987), badający układ przestrzenny Łęczycy, jego przemiany i kierunki rozwoju, W. Puget (1968), która analizowała rozplanowanie Wolborza, oraz M. Kulesza, który badał układy przestrzenne i urbanistyczne Zgierza (1983), Pabianic (1995), Uniejowa (1995b), Brzezin (1997) oraz innych miast województwa łódzkiego (1994) i sieradzkiego (1996, 1997a). Niektóre większe miasta badanego obszaru – m.in. Brzeziny, Piotrków Trybunalski, Tomaszów Mazowiecki, Pabianice, Łódź, Łask, Praszka, Uniejów i Zgierz – doczekały się opracowań zbiorowych. W poszczególnych rozdziałach tych prac zawarte są udane próby analizy układów przestrzennych dawnych i obecnych oraz ich rekonstrukcje przeniesione na współczesne plany geodezyjne, jak choćby Łodzi przedprzemysłowej M. Kotera (1974a) czy

średniowiecznego Uniejowa W. Kalinowskiego i S. Trawkowskiego (1954) lub podobny dla tegoż miasta opracowany przez autora niniejszej pracy (1995b).

Dość bogaty materiał do studiów wniosły prace poświęcone zamkom i założeniom rezydencjonalnym leżących na omawianym terenie. Prace T. Poklewskiego-Kozielly (1970, 1992), o zamkach leżących między Prosną i Pilicą oraz o zamkach środkowopolskich, J. Augustyniaka (1992) o zamku inowłodzkim, L. Krantz (1980) i J. Salma (1995) o zamku uniejowskim oraz W. Puget (1968) o założeniach rezydencjonalnych Wolborza – stanowią grupę najcenniejszych opracowań w tym zakresie.

Istotne dla badań nad uformowaniem miast w przeszłości były prace opisujące kwestie pośrednio związane z tematem badań, pozwalające wyrobić sobie pogląd na zwyczaje panujące w dawnych miastach, ich system organizacyjny, zasady funkcjonowania itp. Wiele cennych informacji przyniosły m.in. opracowania: B. Baranowskiego (1975) o życiu codziennym małego miasteczka w XVII i XVIII w., M. Boguckiej i H. Samsonowicza (1986) o miastach i mieszczaństwie w interesującym nas okresie oraz, podobne w założeniach, wcześniejsze J. Ptaśnika (1934).

Do opracowania zagadnień dotyczących układów przestrzennych wykorzystano także wartościowe materiały, jakimi są niedrukowane studia historyczno-urbanistyczne do planów zagospodarowania przestrzennego miast polskich, z których część dotyczy ośrodków Polski Środkowej. Składają się one z tekstu, w którym zawarta jest historia miejscowości, analiza jej układu przestrzennego, katalog zabytków architektonicznych oraz materiały kartograficzne i ikonograficzne. Objętość tekstów oraz ich walor naukowy bywają różne. Mimo to, przynoszą one wiele cennego materiału dla poznania genezy, rozwoju i budowy danego miasta. Opracowania te znajdują się w wojewódzkich oddziałach Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz w Ośrodku Dokumentacji Zabytków w Warszawie. Niestety nie wszystkie miasta doczekały się tego typu opracowań. Miało na to wpływ wiele czynników, przede wszystkim zaś fakt, iż dany ośrodek wcale lub tylko częściowo rozwinął swe cechy miejskie. Stąd nie było potrzeby ani możliwości opracowania dla nich studiów historyczno-urbanistycznych. Prawie wszystkie tego typu miejscowości znajdują się natomiast w Kartotece Układów Przestrzennych Miast Zabytkowych, wykonanej na zlecenie Ośrodka Dokumentacji Zabytków w Warszawie, będącej w zbiorach tegoż Ośrodka. Są to tzw. Białe Teczki, które z reguły zawierają krótkie jedno- lub dwustronicowe opisy z wyszczególnieniem najważniejszych dat z dziejów ośrodka, krótkie charakterystyki ich układów przestrzennych, nieco fotografii, plan współczesny oraz, z rzadka, fotokopie planów historycznych.

Ten przegląd bibliograficzny nie wyczerpuje istoty literatury przedmiotu, służy do scharakteryzowania typu źródeł i opracowań wykorzystanych w niniejszej pracy.

Rozdział pierwszy

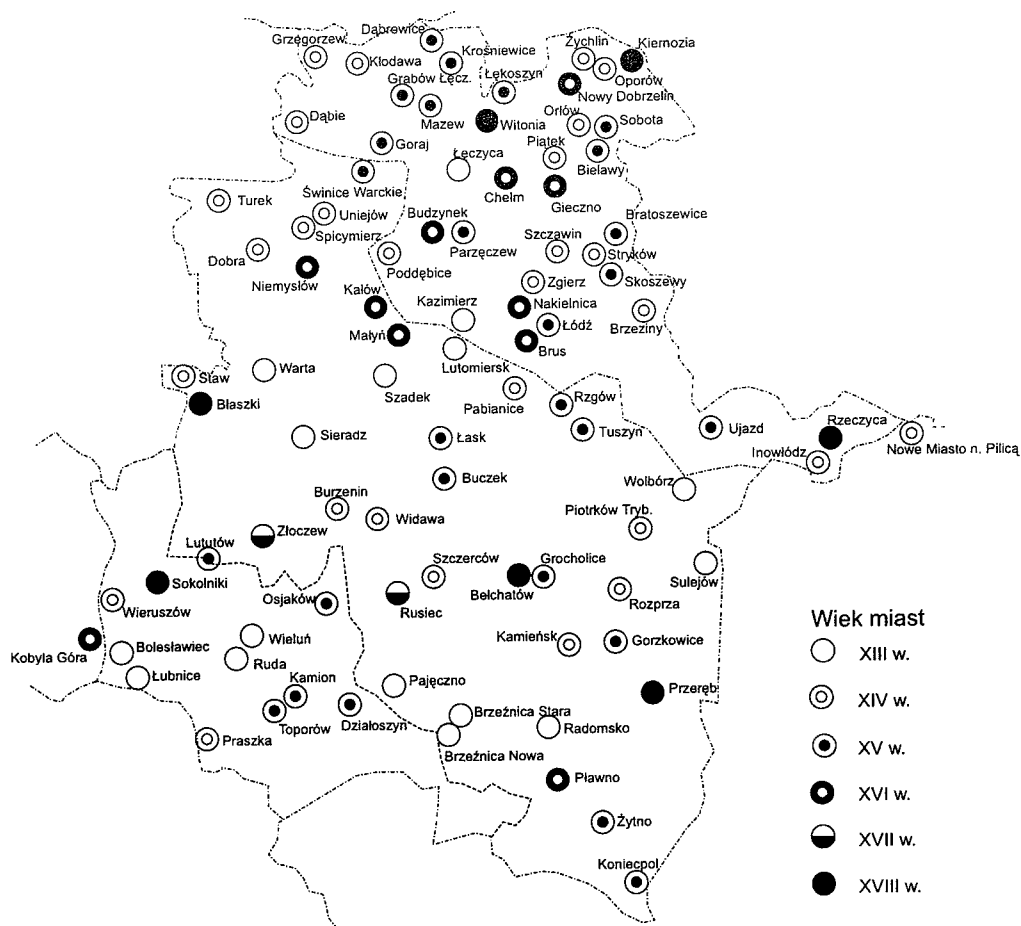
Miasta powstałe na bazie wczesnomiejskich struktur przedlokacyjnych

Wprowadzenie

Dzieje osadnictwa na obszarze Polski Środkowej sięgają początków państwa polskiego. W pradolinie Bzury – Neru – Warty, nad Prosną i środkową Pilicą kształtowały się ośrodki organizacji terytorialnej ówczesnej Polski. Olbrzymia większość osiedli występowała w Niece Łęczyckiej oraz w dolinach rzek: Mrogi, Moszczenicy, Bzury, Neru, Pisi, Grabi i Widawki, a przede wszystkim w dolinie Warty. Stamtąd też najprawdopodobniej odbywała się penetracja centralnych krain wysoczyznowych. Wyniki dotychczasowych badań wskazują, że zasiedlenie dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej następowało z trzech stron – od północy z Kujaw, od zachodu do doliny Warty i od południowego wschodu w dolinie Pilicy. W rezultacie tego, wcześniej i silniej zasiedlone zostały nizinne obszary peryferyjne wspomnianych ziem, słabiej zaś wysoczyznowe, położone w ich głębi. Choć nie stanowiło to jakiejś reguły, gdyż, przykładowo, na wysoczyznowych obszarach można było stwierdzić powstanie takiego ośrodka, jak Zgierz już w XII w., to R. Rosin (1967a, s. 315) wysunął hipotezę, iż na obszarze Polski wczesnofeudalnej istniały małe ośrodki typu opola, które rozwijały się koncentrycznie. Nie będziemy tutaj rozwijali polemiki, gdyż nie jest to celem pracy, niemniej można stwierdzić, iż z tych punktów osadniczych wykształciły się grody, obok nich, w okresie późniejszym, podgrodzia i osady targowe, z większości których w konsekwencji powstały tzw. miasta przedlokacyjne albo średniowieczne lokacyjne ośrodki miejskie obdarzone prawem miejskim.

Jedną z charakterystycznych cech struktury osadniczej i gospodarczo-społecznej obszaru Polski Środkowej była dość gęsta, w stosunku do obecnej, sieć miast. W przeszłości istniało tutaj ponad 90 osiedli, które posiadały prawa miejskie (Rosin, 1971) (rys. 1). Dokładniej jednak należałoby powiedzieć –

uzyskały prawo miejskie, ponieważ część z nich tylko przez krótki okres korzystała z jego uprawnień lub też nie korzystała wcale¹.



Rys. 1. Rozwój urbanizacji w województwach sieradzkim i łęczyckim XIII–XVIII w.

¹ W liczbie tej znalazły się ośrodki, które posiadając prawa miejskie, nigdy nie wykształciły typowego układu miejskiego i do dzisiaj zachowały klasyczny układ wiejski z zabudową rozłożoną wzdłuż jednej (np. Skoszewy, Kałów, Goraj-Byszew, Łąkoszyn, Niezamysł, Witonia, Korab, Oporów, Toporów) lub dwóch i więcej dróg (np. Budzynek-Woźniki, Gieczno, Przerąb, Orlów, Świnice Warckie, Bratoszewice, Buczek, Sokolniki, Rusiec, Rzeczyca, Kamion). W grupie tej wyszczególnione zostały także i te ośrodki, które lokacji nie wykorzystały, lub badania nie potwierdziły ich wcześniejszej miejskości, np. Borek, Chełm, Mazew, Nakielnica, Nowy Dobrzeliń. Szczawin nigdy prawdopodobnie nie otrzymał przywileju lokacyjnego i miastem nazywany był pomyłkowo.

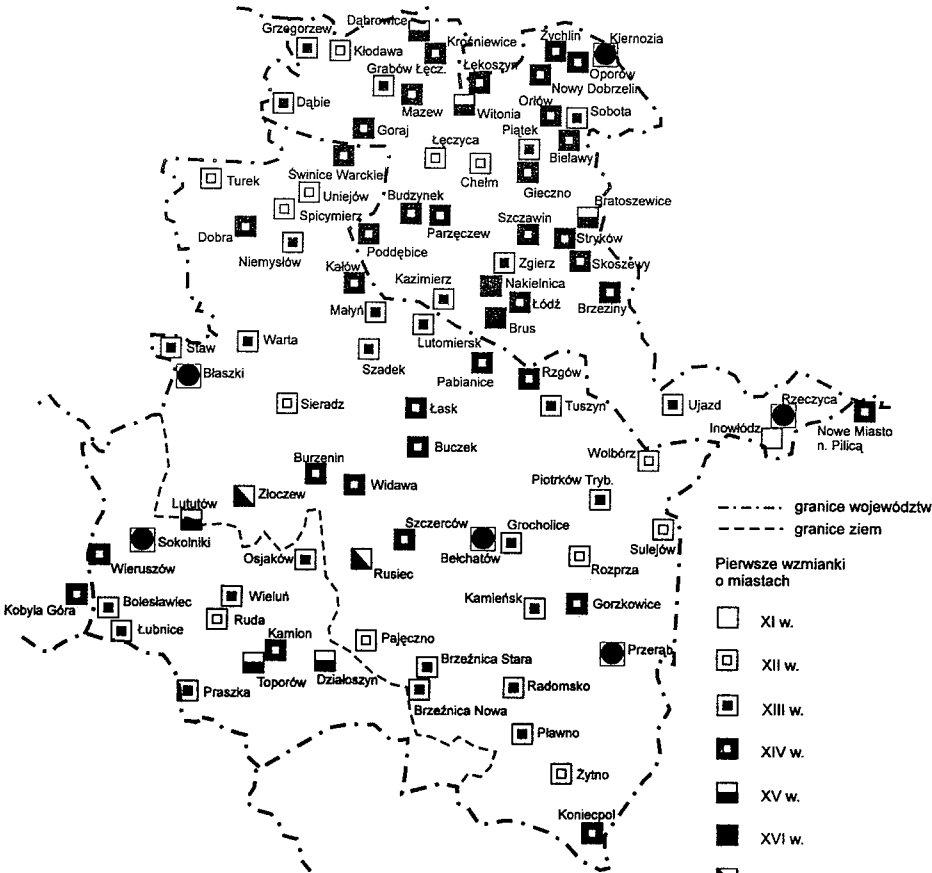
Nigdy prawdopodobnie nie wykształciły one typowego układu miejskiego, co potwierdzają zachowane plany miejskie. Przykładowo, plan *Witoni* z początku XIX w. przedstawia ją jako nieregularną wieś, w której centrum znajdował się obszerny plac z kościołem, a nieco na północ, w kształcie zamkniętego czworoboku, zabudowania mieszkalne i gospodarcze. Na południe od nich widoczne są, nieistniejące obecnie, stawy². Gdyby ośrodek ten posiadał starą metrykę historyczną, można by przypuszczać, iż obszerny plac jest pozostałością dawnego placu targowego. Wieś jednak pochodzi z XVIII w., jest przykładem nieudanej lokacji miejskiej z tego okresu. Inne miejscowości tej grupy: Gieczno, Przerąb i Buczek, rozwinęły się wzdłuż dwóch dróg. Trójkątny plac, utworzony przez bieg trzech dróg, charakteryzuje Orłów i Bratoszewice. Przy prostokątnym placu rozwinęły się Toporów i Rusiec, natomiast przy kilku ulicach, przy centralnym skrzyżowaniu Świnice Warckie. Układ Rzeczyca to pięć promieniście rozchodzących się dróg, Budzinka zaś, skrzyżowanie dwóch traktów³. Wszystkie one utraciły prawa miejskie w okresie przedrozbiorowym, nierzadko jeszcze w XVI i XVII w. Wyjątkiem są tutaj Łubnice, które zostały objęte lokacją miejską jako jedno z pierwszych i zarazem jako jedno z pierwszych prawa te utraciły (1238–1266). W liczbie tej były dwa miasta, które na pewnym etapie ich dziejów zostały wchłonięte przez większe ośrodki – Niezamyśl przez miasto Dobra oraz Łąkoszyn w początkach XIX w. przez Kutno.

Poszczególne miasta powstały w różnych okresach (rys. 2). Do końca średniowiecza polskiego pojawiła się większość ośrodków miejskich, jakie istniały w przeszłości na omawianym terenie.

Część z nich posiada bardzo wczesną metrykę historyczną. Do ośrodków, które najwcześniej uzyskały przywilej lokacyjny, należały m.in. wspomniane Łubnice (1238 r.) oraz Warta i Sieradz (1255 r.) a także Łęczyca (1268 r.). Ich rodowód sięgał jednak, na ogół, czasów dawniejszych. Pierwsze wzmianki o niektórych z późniejszych miast pojawiają się już w końcu XI i w XII w. (Inowłódz – 1082 r., Ruda – 1106 r., Łęczyca – 1107 r., Chełm, Rozprza, Sieradz, Spicymierz, Uniejów i Wolbórz – 1136 r., Pajęczno – 1141 r., Sulejów – 1176 r. oraz Żytno – 1198 r.). Z XIII w. pierwsze informacje dotyczą 28 miejscowości, w następnym stuleciu pojawiło się najwięcej z badanych ośrodków, bo aż 34. W kolejnych wiekach zauważalne było zmniejszenie się liczby pierwszych informacji o późniejszych miastach. Z XV w. jest ich 6, z XVI w. – 3, natomiast z XVII w. tylko jedna – o Złoczewie (1605 r.). Z XVIII w. mamy

² Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), *Witonia. Plan wsi z pocz. XIX w.*, Zbiory Kartograficzne (dalej Zb. Kart.), 493-163. W podziałce 50 prętów na 50 ha (podziałka warszawska).

³ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), *Budzynek, mappa dóbr ... z 1834 r.*, Zb. Kart., 382.



Rys. 2. Pierwsze informacje o miastach Polski Środkowej

informację o 6 ośrodkach. W przypadku zaś pierwszych informacji o miastach (po otrzymaniu prawa miejskiego), to z XIII w. posiadamy ich 17, z XIV w. – 28, z XV w. – 29, z XVI w. – 12, XVII w. – 2 (Rusiec–Toporów – 1609 r. i Łączew – 1605 r.), z XVIII w. zaś 6. Spadek informacji o nowych miastach ma związek z faktem, iż od połowy XVI w. tempo lokacji znacznie spadło.

Zasygnalizowano, iż liczba miejscowości, które uzyskały w tym okresie prawa miejskie jest nieduża. Przykładowo, w okresie od XVI do XVIII w. prawa miejskie uzyskały m.in. Bełchatów, Przeręb i Rzeczyca (w Piotrkowskiem), Buczek, Małyń, Złoczew, Rusiec, Błaszki, Niemysłów i Czekań (w sieradzkim),

Witonia (1728 r.) w płockim, Sokolniki (1726) w kaliskim i Gieczno (1543) w łódzkim. Tak więc do końca XVI w. lokowano na interesującym nas obszarze łącznie ponad 70 ośrodków miejskich, z których do końca XVIII w. przetrwało ok. 60 (R. Rosin, 1971, s. 128–129)⁴. Mimo znacznego spadku nowych lokacji, sieć miejska badanego obszaru pozostała, przynajmniej w części, dość gęsta. Przykładem może być Piotrkowskie, gdzie współczynnik ten wynosił ok. 1/350 km² w XVI w. oraz 1/315 km² w końcu XVIII w.

Nie ulega wątpliwości, że jednym z najważniejszych czynników przyrodniczych, który legł u podstaw kształtowania się sieci osadniczej, były odpowiednie gleby. Odpowiednie, tzn. dostatecznie urodzajne, ale niezbyt ciężkie i niezbyt wilgotne, gdyż z tymi niedogodnościami słabo wyposażony w narzędzia i umiejętności techniczne rolnik średniowieczny nie mógł sobie poradzić. Na takich więc, odpowiednich glebach najwcześniej i w większej liczbie osiedlali się ludzie, wytwarzając w efekcie relatywnie gęstą sieć osadnictwa wiejskiego. Istnienie tej sieci stymulowało z kolei powstawanie miast, jako że istotą miast jest pełnienie funkcji usługowych na rzecz rolniczego zaplecza, co dla odmiany – na zasadzie sprzężenia zwrotnego – jest ważnym czynnikiem miastotwórczym⁵.

Ważną rolę w procesie kształtowania się sieci osadniczej odgrywała rzeźba powierzchni. Osadnictwo i drogi najczęściej rozwijały się na terenach równinnych, preferując szczególnie doliny rzeczne. To w nie wpisywały się znakomicie, tworząc charakterystyczne, kręte ciągi, tuż powyżej linii zasięgu terenów zalewowych bądź też wzdłuż górnych krawędzi doliny. Drogi omijały zazwyczaj tereny pagórkowate z racji ich trudniejszej dostępności, osadnictwo też docierało do nich najpóźniej, ze względu na trudności w zaopatrzeniu w wodę, słabsze gleby i szybszą ich erozję. Na niektórych obszarach sytuowano wprawdzie – ze względów obronnych – zamki, a także osiedla na wysokich kulminacjach terenu, w Polsce Środkowej były to jednak przypadki rzadkie.

Pokrywa roślinna też miała swój udział w kształtowaniu sieci osadniczej. Dotyczy to zwłaszcza wielkich kompleksów leśnych, które drogi często omijały i w które zwarte osadnictwo też z trudem „wgryzało się”. To z kolei powodowało, że owe kompleksy leśne, zwłaszcza te położone dalej od centrów osadniczych, stawały się peryferiami najstarszych struktur polityczno-terytorialnych i często pełniły funkcje puszczy – pograniczy międzyplemiennych. W strefach ich przebiegu sieć miast ujawnia charakterystyczne luki. Należy

⁴ Datacja dotycząca poszczególnych ośrodków zawarta jest w dalszych partiach pracy.

⁵ Należy zauważyć, iż nie tylko miasta wpływały na upowszechnienie prawa niemieckiego, ale również wsie na tym prawie wpływały na powstawanie miast. Każde parowioskowe skupisko osad lub wsi na prawie niemieckim potrzebowało jakiegoś ośrodka rynku lokalnego, który służyłby za punkt zbytu nadwyżek towarowych. Jeżeli najbliższe miasto było odległe ponad 15–20 km, trzeba było taki punkt stworzyć w obrębie danego skupiska.

jednak pamiętać, że w dłuższym procesie dziejowym wiele z tych kompleksów leśnych zanikło, ulegając presji osadniczej. Przetrwały na ogół tylko te, które porastały bezwodne wododziały bądź też najbardziej jałowe, wydumowe lub sandrowe, podłoże, bezużyteczne dla gospodarki rolnej.

Przy okazji kompleksów leśnych należy wspomnieć o ich związkach ze strukturami polityczno-terytorialnymi. Rola tych ostatnich w kształtowaniu się sieci miast była niebagatelna. Ośrodki centralne takich struktur – państw plemiennych, kasztelanii, księstw, ziem i województw – tworzyły bowiem układ powiązań osadniczo-komunikacyjnych zorientowanych dośrodkowo, zogniskowanych w ośrodku władzy, lokalnej stolicy, będącej również centrum życia gospodarczego i społecznego. Tworzyły się w ten sposób lokalne, lub regionalne, systemy osadniczo-komunikacyjne, słabiej lub mocniej powiązane ze sobą. Są one często do dzisiaj czytelne w układzie sieci miast, tworząc swoiste podsystemy w obrębie nadrzędnego, krajowego systemu sieci miast.

Innym, podstawowym dla genezy miast czynnikiem był układ szlaków handlowych i dróg komunikacyjnych. Dzięki położeniu w centrum Polski Piastowskiej interesujący nas obszar spełniał już od najwcześniejszych wieków ważną rolę w systemie komunikacyjnym kraju. Przechodziło przezeń wiele dróg najwyższej rangi, które zapewniały dogodne połączenia nie tylko z innymi miastami w kraju, ale również z zagranicą. Podobnie było i w późniejszych okresach. Znaczenie sieci drożnej jako ważnego czynnika miastotwórczego podkreślają wszyscy badacze historii osadnictwa i urbanizacji. Układ tej sieci uwarunkowany był przede wszystkim potrzebami natury gospodarczej, politycznej i społecznej państwa. Był on jednak również w pewien sposób uzależniony od stosunków gospodarczo-społecznych istniejących w danym regionie kraju. Dlatego też drogi, i to różnej rangi, posiadały zawsze istotne znaczenie dla rozwoju gospodarczego danego terenu, w szczególności zaś miast na nim usytuowanych. Znajomość więc układu sieci drożnej oraz kierunków przebiegu poszczególnych szlaków ułatwia śledzenie procesu akcji osadniczej oraz umożliwia odtworzenie powiązań między miejscowościami różnej kategorii.

W okresie średniowiecza interesujące nas ziemie przecinało kilka szlaków, oraz ich odgałęzień, mających charakter dróg międzynarodowych. Do takich można zaliczyć: drogi ruskie ze wschodu na zachód i północny zachód; drogi ze Śląska do Wielkopolski; z Węgier nad Bałtyk oraz z Czech i Moraw na Kujawy z przedłużeniem nad Bałtyk (K. Małczyński, 1926, s. 9). Rejony śródlądowo-morskie łączył z Morzem Bałtyckim trakt handlowy zwany szlakiem bursztynowym. Biegł on m.in. do Kalisza, a następnie kierował się do Konina, skąd dalej pokrywał się prawdopodobnie ze znanym we wczesnym średniowieczu traktem idącym przez Kruszwicę na północ. Innym wariantem tego

traktu był szlak wodny – od Kalisza, Prosną i Wartą, skąd Goplenicą i jeziorami Goplańskimi dalej na północ.

Jednym z najstarszych połączeń był szlak morawsko-kujawski, znany od X–XI w., łączący Morawy z Pomorzem Gdańskim. Biegł on m.in. przez Wieluń, Sieradz, Wartę, Uniejów, Włocławek i dalej na północ. W Uniejowie miał odgałęzienie przez Turek do Konina lub Łądu, natomiast w Szadku i Warcie do Kalisza, a przez Wartkowice do Łęczycy. Na podobny czas datuje się drogę z Rusi na Pomorze Zachodnie oraz szlak rusko-śląski. Fragment tej pierwszej prowadził m.in. przez Wolbórz, Pabianice, Lutomiersk, Małyń i Uniejów; drugiego zaś przez Radomsko, Działoszyn, Toporów, Wieluń i Bolesławiec. Innymi starymi szlakami średniowiecznymi były również: stara droga toruńsko-lwowska, łącząca Bałtyk z Morzem Czarnym, która biegła m.in. przez Kowal, Gostynin, Łowicz, Jeżów, Rawę i dalej do Radomia, gdzie łączyła się z drogą sandomiersko-łęczycką. W XIV w. straciła ona na znaczeniu wobec powstania nowego szlaku, biegnącego nieco na zachód od poprzedniego, przez Przedecz, Łęczycę, Jeżów i Inowłódz. W Łęczycy kierowała się na Brześć Kujawski i Włocławek. Starszą od niej była droga toruńsko-włodzimierska, która biegła wzdłuż Wisły, m.in. przez Płock i Wyszogród i dalej przez Zakroczym kierowała się na ziemie ruskie.

Nie mniej ważnymi były drogi biegnące z południa na północ, m.in. z Węgier nad Bałtyk. Jedna z nich prowadziła przez Kraków, Jędrzejów, Kielce i Sulejów, gdzie łączyła się z drogami ruskimi. Jej odnoga przekraczała Pilicę pod Przedborzem, i stąd kierowała się ku Piotrkowowi. Boczne jej odgałęzienia prowadziły bądź przez Piotrków, Sieradz, Kalisz, bądź przez Łęczycę, Dąbie, Konin i dalej do Poznania, gdzie łączyły się z drogami śląskimi i niemieckimi.

Łęczycza, Sieradz, oraz w niewiele mniejszym stopniu Piotrków, już we wczesnym średniowieczu były ważnymi węzłami komunikacyjnymi o znaczeniu ponadregionalnym i utrzymały tę rangę przez następne stulecia. Przez Łęczycę przechodziły różne szlaki. Jeden z nich, wschodni, przez Radom i Inowłódz, po przekroczeniu tzw. Błot Łęczyckich, dzielił się na dwa ramiona: pierwsze, wiodące na Kujawy, oraz drugie przez Koło i Konin do Wielkopolski. Przebiegała tędy również stara droga z Mazowsza do Wielkopolski i na Śląsk.

Równie wczesną metrykę posiadała tzw. droga pocztowa, wiodąca wzdłuż Błot, a następnie wzdłuż zbiegu Neru z Wartą do Koła; stąd było połączenie przez Konin z Poznaniem. Inne szlaki wiodły z Topoli w głąb Kujaw, głównie do Brześcia Kujawskiego, a następnie do Włocławka i Torunia oraz na południowo-zachodnie Mazowsze, w tym do Płocka, od którego Łęczycza była w tym czasie bez wątpienia ważniejszym węzłem komunikacyjnym. Ważnym w tej części interesujących nas ziem węzłem drogowym była wówczas również Kłodawa, w której krzyżowały się drogi prawie ze wszystkich stron kraju.

Starymi szlakami były także drogi wiodące z Jeżowa lub Rawy do Piotrkowa, które zapewniały najkrótsze połączenie Płocka z Krakowem. Pozostałe drogi miały raczej charakter lokalny. Należy zauważyć, że przy głównych drogach handlowych prowadzących z Wielkopolski na Śląsk, Mazowsze, Pomorze lub do Małopolski zlokalizowanych zostało później aż ok. 85–90% miast (J. Wiesiołowski, 1980, s. 387). Świadczy to jednoznacznie o wiodącej roli dróg w kształtowaniu się sieci miast. Układ sieci wytworzonej w okresie wczesnego średniowiecza wykazuje na niektórych obszarach znaczną trwałość i jest widoczny do dzisiaj, np. w Sieradzkim. W XIV w. nastąpiła natomiast zasadnicza zmiana roli poszczególnych szlaków komunikacyjnych w związku z decyzjami panujących. Rzecz dotyczyła wyznaczenia kierunków ważniejszych dróg handlowych, będących pod opieką władcy⁶.

W okresie wczesnopiastowskim ziemie dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego podlegały organizacyjnie grodowi łęczyckiemu, stolicy prowincji łęczyckiej, która w czasach panowania Konrada Mazowieckiego została przekształcona w księstwo o tej samej nazwie. W latach 1263–1264 doszło do jego podziału na dwa mniejsze, a mianowicie łęczyckie i sieradzkie. Podział ten był konsekwencją buntu Leszka Czarnego przeciwko ojcu Kazimierzowi w 1260 r. Jednymi z najstarszych ośrodków są prastare byłe siedziby książęce, m.in. Łęczyca i Sieradz, istniejące jako ośrodki władzy terytorialnej już w XI w. Nie mniej długą historię mają także m.in. Ruda, Szadek, Rozprza, Wolbórz, Inowłódz i Radomsko, które posiadały wszelkie cechy miast przedlokacyjnych. Wszystkie one uzyskały w XIII w. prawo miejskie, zwane ogólnie niemieckim lub magdeburskim, względnie w łęczyckim, sieradzkim i wieluńskim – średzkim, na Mazowszu zaś – chełmińskim (R. Rosin, 1971, s. 128–129).

Proces powstawania ośrodków miejskich na obszarach środkowopolskich przebiegał podobnie jak w innych dzielnicach kraju. Na podstawie zachowanych materiałów źródłowych oraz przy uwzględnieniu znamienych analogii można wyodrębnić poszczególne etapy ich rozwoju. Proces powstawania miast nie miał charakteru jednorazowego ani jednokierunkowego. W początkowym okresie istnienia państwa polskiego podstawowy charakter miała organizacja grodowo-terytorialna. Związek grodów ze współczesnym im osadnictwem był niewątpliwy. Tam, gdzie nie było zaludnienia, niepotrzebne były grody, które powstawały głównie dla celów obronnych. Doceniając w pełni znaczenie grodów, a więc umocnionych ośrodków władzy politycznej i administracyjno-terytorialnej, czy też o takim samym charakterze siedzib możnych, należy podkreślić, iż dla genezy najstarszych miast nie była to jedyna i wyłączna forma. Wprawdzie początki

⁶ Zmiana trasy miała prawie zawsze znaczenie ujemne, czego przykładem może być upadek Kamiona i Toporowa w Wieluńskim pod koniec XVI i w XVII w., kiedy to przesunięto drogę do Radomska na północ przez Wierzchlas, Kraszkowice i Krzeczów, omijając dwie wspomniane miejscowości (por. R. Rosin, 1961, s. 225).

najważniejszych miast łęczyckich i sieradzkich ściśle związane były z grodami, to jednak początki szeregu tutejszych miast należy wiązać z wczesnośredniowiecznymi i średniowiecznymi osadami otwartymi, zwłaszcza z osadami o charakterze targowym.

Archeolodzy wydzielają dwa typy grodów: mniejsze, o średnicy 45–80 m i powierzchni 500–1500 m², oraz duże, o średnicy 100–150 m i powierzchni 2500–8000 m² (rzadziej przekraczające 10 tys. m²) (Z. Podwińska, 1971; Z. Hilczerówna, 1967; H. Szulc, 1995). Najwięcej grodów – podobnie jak i osad otwartych – zachowało się w Wielkopolsce, na Ziemi Lubuskiej i na Dolnym Śląsku, mniej natomiast w Małopolsce (W. Antoniewicz, Z. Watołowska, 1964).

Na interesującym nas terenie największe i najszerzej rozwinięte było skupisko grodowe łęczyckie z ośrodkiem w Tumie (rys. 3). Oś jego wyznaczały równoleżnikowe odcinki Bzury na wschodzie i Neru na zachodzie. Grody i osady otwarte zajmowały przede wszystkim Pradolinę Warciańsko-Obrzańską na odcinku między kolanem Neru pod Łęką i ujściem Mrogi do Bzury pod Sobotą. Wysuwały się następnie dalej na południe wzdłuż górnej Bzury oraz jej dopływów – Moszczenicy, Maliny, Mrozycy i Mrogi. Najdalej jednak na południe sięgały wzdłuż doliny Neru. Po północnej stronie Pradoliny znajdowały się głównie w dolinie Ochni i górnej Rgilewki (J. Dylik, 1971, s. 64). Skupisko łęczyckie charakteryzuje duża, największa na tym obszarze, liczba grodzisk i osiedli otwartych, pochodzących z okresów: od połowy VI w. do połowy IX w. oraz z drugiej połowy IX w. do połowy X w.

Drugie mniejsze skupisko znajdowało się na zachód od ośrodka łęczyckiego w okolicach Spicymierza, na południe od późniejszego Uniejowa. Oś jego wyznaczała tutaj dolina Warty, w której występowały grody i osady otwarte istniejące między połową X w. a końcem XIII w.

Z kolei w górę rzeki Warty, po ujście Oleśnicy, w bezpośrednim sąsiedztwie dzisiejszego Sieradza, rozciągał się sieradzki ośrodek osadniczy. Najdalej od głównego skupienia pod Sieradzem w kierunku południowo-wschodnim sięgały osady i grody w dolinie Widawki i jej dopływów.

W okolicach Pajęczna, Radomska oraz Przedborza usytuowane było następne skupienie osadnicze, w którym występowały wyłącznie grody i osady otwarte pochodzące, podobnie jak spicymierskie, z okresu od połowy X w. do końca XIII w. Jedyny wyjątek stanowiły grody: jeden na Górze Chełmo oraz drugi w pobliżu dzisiejszego Działoszyna. Większość śladów wczesnośredniowiecznego osadnictwa na tym terenie wiąże się głównie z dolinami Warty i Pilicy oraz ich dolinami pobocznymi.

W okolicach Wielunia i starszej od niego Rudy znajdowało się skupienie osadnicze zajmujące najdalej na południowy zachód wysuniętą część omawianego terenu. Również tutaj, prócz kilku wyjątków, znakomita większość grodów i osad otwartych powstała pomiędzy połową X w. i końcem XIII w.



Rys. 3. Zachowane grodzisko w Tumie pod Łęczycą. W głębi widoczna kolegiata z XII w.
Foto W. Stępień

W dorzeczu Luciąży, uchodzącej do Pilicy pod Sulejowem, zaznaczało się niewielkie skupienie z głównym grodem w Rozprzy. Od północy przylegał do niego ośrodek wolborski. Większość tutejszych grodów i osad otwartych leżała w dolinach dolnej Wolborki i Moszczenicy.

Do najmniejszych skupisk należały: skupisko pabianickie, pochodzące z okresu pierwszej połowy XI w. do końca XIII w., oraz sąsiadujące z naszym obszarem, skupisko osadnicze w dorzeczu górnej Rawki, w okolicach Rawy Mazowieckiej, jak również rozłożone wzdłuż doliny Bzury, skupisko łowickie.

Jak widać, skupiska te koncentrowały się przede wszystkim – co jest zrozumiałe – przy ciekach wodnych. W związku z tym ciekawe może być spostrzeżenie T. Lalika (1967, s. 28), „że nad Pilicą na terytorium Małopolski średniowiecznej nie powstał żaden gród kasztelański, podobnie jak na zachodnim,

sieradzko-łęczyckim brzegu tej rzeki. Zarówno Rozprza i Wolbórz, jak też Żarnów i Skrzynno znajdowały się w znacznej odległości od biegu rzeki. Znamienne jest przy tym, że Skrzynno – dzisiejsze Skrzyńsko – choć należało do środkowopolskiej prowincji łęczyckiej, znajdowało się w rejonie górnej Radomierzy wpadającej do Wisły”. Mogło to mieć później pewien wpływ na ich dalszy rozwój.

Należy podkreślić, iż rozwinęły się przede wszystkim te grody, które posiadały pełny system wielofunkcyjny (gród – podgrodzie – osada targowa). Mimo to, znaczenia grodów w genezie miast na interesującym nas obszarze nie można niedoceniać. W końcu XI w. państwo polskie podzielone było co najmniej na 8 prowincji i 6 diecezji (T. Lalik, 1967, s. 14). Każda z prowincji posiadała po ok. 10 grodów kasztelańskich.

W pierwszej połowie XII w. prowincja łęczycka, według bulli z 1136 r., liczyła 7 grodów głównych (Łęczyca, Sieradz, Spicymierz, Rozprza, Wolbórz, Żarnów i Skrzynno). O ich rozmieszczeniu decydowały gęstość zaludnienia i względy strategiczne. Zagęszczenie pozostałych, istniejących ówczesnie grodów, obserwujemy na terenach gęsto zamieszkałych oraz w rejonach ważnych ze względu na obronność państwa. Przeciętna odległość w linii prostej między grodami kasztelańskimi, na terenach zasiedlonych, wynosiła 30–40 km. Przykładowo gród w Rozprzy od grodu w Wolborzu dzieliła odległość ok. 25 km, niewiele dalej było ze Spicymierza do Sieradza, bo ok. 38 km. Spotykało się również odległości większe: 50-, rzadziej 60-kilometrowe (np. z Wolborza do Skrzynna) (T. Lalik, 1967, s. 33). Różna była również odległość, jaka dzieliła od Łęczycy inne główne grody prowincji. Do Wolborza było (w linii prostej) ok. 75 km, do Rozprzy zaś ok. 100 km. Najbliżej Łęczycy leżał Spicymierz – niespełna 30 km; natomiast Sieradz od Łęczycy dzieliło ok. 60 km. Każdy gród kasztelański w tym czasie posiadał swój targ tygodniowy. Ten środkowopolski zespół kasztelanii na przełomie XI i XII w. stracił na znaczeniu. Dotyczyło to takich grodów państwowych, jak Wolbórz i Skrzynno, a w późniejszym czasie – Spicymierz i Żarnów.

Do niedawna powszechnie utrwalony był pogląd, że najstarsze miasta rozwinęły się z systemu grodowego. Nie było to w pełni słuszne, gdyż nie wszystkie grody pełniły funkcje właściwe dla istoty miasta. Dotyczyło to zwłaszcza grodów, które spełniały wyłącznie rolę obronną – ta bowiem funkcja sama w sobie nie jest funkcją miastotwórczą. Istotą miast była i jest wszak produkcja nierolnicza oraz pełnienie różnorodnych funkcji usługowych wobec rolniczego zaplecza. Z tych względów największe podstawy do przekształcenia się w dynamiczne miasta miały przede wszystkim pełne zespoły grodowe, tj. składające się z grodu, podgrodzia oraz osady targowej. Gród, zwłaszcza jako ośrodek władzy państwowej lub duchownej, ogniskował życie polityczne, a także społeczne i kulturalne. Podgrodzie pełniło funkcję ośrodka produkcji rzemieślniczej, zarówno na potrzeby grodu, jak i otaczających osiedli. Osada

targowa z kolei była centrum wymiany handlowej. Połączenie wszystkich tych funkcji w jednym miejscu, już u podstaw czyniło z takiego ośrodka potencjalne miasto polifunkcyjne, o ważniejszej, z reguły, randze w układzie sieci miast. Przykładem mogą służyć najstarsze dzieje Łęczycy i Sieradza.

Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych wskazują, iż czas pojawienia się najwcześniejszych załazków późniejszych miast na terenie naszego kraju można przesunąć do VIII w., a nawet i wcześniej – VII i VI w. W okresie VIII–IX w. powstały osiedla o charakterze miejskim, które w następnym stuleciu przybrały formę protomiast w związku z całkowitym wyodrębnieniem się ośrodków rzemieślniczych i handlowych na podgrodzia. Ścisłe związane – tak przestrzennie, jak i społecznie – z grodami, stanowiły one – co słusznie podkreśla A. Gieysztor (1965, s. 127) – najstarszą postać miasta polskiego w ramach panującej jeszcze nadal gospodarki naturalnej. Właściwymi zatem zarodkami osadnictwa miejskiego były podgrodzia. To z ich bowiem podstawy gospodarczej w większości rozwinęła się średniowieczna forma produkcji i organizacji miejskiej.

Trudno w tym miejscu powiedzieć, które z późniejszych miast środkowopolskich wyrosły na gruncie podgrodzia. Przypuszczalnie nie było ich wiele, o czym w pewnym sensie informują nas wyniki badań archeologicznych i najwcześniejsze zapisy źródłowe. Wymienić można Wolbórz, gdzie genezy miasta można doszukiwać się w osadzie targowej na podgrodziu. Nie jest to zresztą zjawisko wyjątkowe. Badania H. Müncha (1946, s. 136) nad genezą miast wielkopolskich w XIII i XIV w. ujawniły tylko trzy takie przypadki na kilkadziesiąt znanych ówczesnie miejscowości, a mianowicie – Ostrów Tumski w Poznaniu, Nakło i Przemęt. Wiedzy o osadzie podgrodziowej w Wolborzu dostarcza nam pośrednio informacja zawarta w dokumencie Konrada – księcia łęczyckiego, z 1239 r., w którym wymieniona jest wieś Wolbórz z kościołem (KDP, 1847–1858, t. 2, nr 21, s. 23). S. Arnold (1921), a za nim W. Puget (1968), uważają, iż podlegająca prawu grodowemu i targowemu osada leżała na podgrodziu i to z niej następnie wyrosła osada miejska. Konsekwencją tego miała być przypuszczalnie pierwsza lokacja na prawie średzkim w 1273 r., gdyż w dokumencie Leszka Czarnego użyto określenia *civitas*, oznaczającego, według H. Müncha (1960), osadę grodową otwartą lub, w przypadku osady na prawie polskim, taką która posiadała cechy miejskie.

Na przełomie XI i XII w. w źródłach pojawiły się pierwsze wiadomości o targach. Powstawały one zarówno w grodowych ośrodkach miejskich, jak i w miejscowościach nie należących do kompleksów grodowych. Nadal otwartym pozostaje pytanie – czy przy wszystkich grodach, zwłaszcza kasztelańskich, powstawały załazki życia miejskiego w postaci targów lub rzemieślniczych podgrodzi? W niektórych przypadkach mogły sytuować się one w pewnej odległości od samego grodu (A. Wędzki, 1977, s. 116). Oblicza się, iż

u schyłku XII w. liczba istniejących osad targowych na obszarze ówczesnej Polski wynosiła ok. 250 (T. Lalik, 1963; A. Wędzki, 1977). Studia osadnicze wykazały, że odległości między dużymi ośrodkami wynosiły na obszarach intensywniejszego osadnictwa 50–60 km, natomiast nowe centra średniej wielkości skracają tę odległość kilkakrotnie.

Wspomniano już, iż geneza poszczególnych miast nie była procesem jednorodnym i że inne były drogi powstawania większych i najstarszych ośrodków o charakterze państwowym bądź też stolic poszczególnych prowincji, inne zaś mniejszych osad powstałych później, już w okresie rozdrobnienia feudalnego. Słuszność ma T. Lalik (1956, s. 632–633), który twierdzi, że „właściwie najbardziej czysty model procesu genezy miast obserwować możemy jedynie przy rozpatrywaniu ośrodków najstarszych, powstawanie nowszych jest bowiem wynikiem intensyfikacji tych samych procesów, lecz w warunkach zmienionych zarówno przez fakt oddziaływania istniejących miast, jak i znaczne pogłębienie zróżnicowania społecznego”. Widoczne jest to w procesie genezy miast na interesującym nas obszarze.

Szczególnie charakterystyczny jest dla oceny treści tych zjawisk okres końca XII w. i początku XIII w., czyli bezpośrednio poprzedzający proces lokacji miast na prawie niemieckim. Mamy wtedy do czynienia z miastami przedlokacyjnymi. Na omawianym obszarze tego typu ośrodków było 8 (Łęczyca, Rozprza, Sieradz, Spicymierz, Wolbórz, Ruda oraz Sulejów i Inowłódz). Wszystkie one otrzymały w późniejszym okresie prawa miejskie. Niektórzy badacze uzupełniają tę listę jeszcze o Grzegorzew, Turek, Burzenin i Zgierz (R. Rosin, 1981; S.M. Zajączkowski, 1970, 1988, 1993). Wspólną cechą wymienionych ośrodków było to, iż skupiały się one przy grodach silnie ufortyfikowanych. Ludność zamieszkała w sąsiedztwie tworzyła prawdopodobnie miejsce (podgrodzie, osada targowa), gdzie zajmowano się działalnością gospodarczą. Chodzi głównie o zajęcia rzemieślnicze i w mniejszym stopniu rolnicze. Trzeba jednak pamiętać, iż nie wszystkie grody, w tym również kasztelańskie, rozwinęły podgrodzia, a te przecież mogły stanowić załączek miasta. Potwierdzają w pewien sposób tę tezę dzieje wspomnianych 7 grodów kasztelańskich prowincji łęczyckiej. Wszystkie one, prócz Spicymierza, rozwinęły się w miasta i otrzymały później prawa miejskie⁷. Można więc rzec, iż

⁷ Skrzynno w 1308 r., Żarnów zaś w 1415 r. Te dwa ośrodki po podziale księstwa łęczyckiego na łęczyckie i sieradzkie znalazły się poza ich granicami (również późniejszych województw), stąd brak ich w podanym wykazie miast. Warto jednak zauważyć, iż zachowały one do dzisiaj w miarę czytelne relikty dawnego rozplanowania, w szczególności Żarnów, gdzie widoczny jest zarys wielofunkcyjnego układu przedlokacyjnego złożonego z grodziska, dawnego podgrodzia, na którym usytuowany jest miejscowy kościół parafialny, oraz placu targowego, stanowiącego w przeszłości centrum osady targowej, w który następnie wpisano obrys miasta lokacyjnego.

załącznikiem miasta była, w tym przypadku, osada typu przejściowego, w której występowały już, obok typowych elementów wiejskich (hodowla, uprawa roli), elementy charakterystyczne dla późniejszego miasta (handel, rzemiosło). Występowały one również w późniejszych ośrodkach lokacyjnych (tzw. małe miasta rolnicze). Głównym czynnikiem miastotwórczym, w przypadku wymienionych 8 ośrodków przedlokacyjnych, było ich położenie. Leżały one przy ważnych szlakach komunikacyjnych i handlowych, będąc w większości ważnymi węzłami komunikacyjnymi; nad rzekami lub ich dopływami; w pobliżu miejsc kultu religijnego lub na styku regionów (np. Inowłódz, Wolbórz, Sulejów). Pięć z nich, co podkreślano, rozwinęło się później w ważne ośrodki miejskie, z których Łęczyca i Sieradz stały się najpierw stolicami księstw, a następnie województw. Z pozostałych, część straciła swe funkcje na rzecz nowo założonych w bliskim sąsiedztwie ośrodków, m.in. Spicymierz na rzecz Uniejowa, a Rozprza na rzecz Piotrkowa. W przypadku Spicymierza należy zauważyć, iż stanowił on w okresie późniejszym niejako część strukturalną Uniejowa, Rozprza zaś utraciła swe znaczenie ze względu na zmiany szlaków komunikacyjnych oraz znaczący już w tym czasie awans Piotrkowa.

Przyjmuje się, iż okres rozwoju na wielką skalę targów poprzedzał właściwą reformę miejską i stanowił niejako wstęp do niej. Nazywana niezbyt precyzyjnie, co słusznie zauważa A. Wędzki, okresem lokacyjnym, rozpoczęła się na ziemiach polskich w 1211 r. nadaniem nowego prawa miejskiego Złotorii na Śląsku. „Reforma miejska obejmowała trzy zasadnicze dziedziny życia miejskiego. Stwarzała podstawy nowego ustroju prawnego, regulowała stosunki gospodarcze i zazwyczaj także wprowadzała zmiany w strukturze przestrzennej miasta [...]. Najbardziej charakterystyczną i powszechną jej formą była lokacja, polegająca na jednorazowej akcji łączącej w sobie dwa elementy: reformę miasta pod względem ekonomicznym i przestrzennym oraz wprowadzenie obcego prawa miejskiego” (A. Wędzki, 1977, s. 123, 124, 125).

Wyraźny przełom nastąpił w tej dziedzinie w połowie XIII w., kiedy to proces reformy objął znaczną liczbę ośrodków. Szybkie tempo lokacji miejskich utrzymało się także w ciągu dwu następnych stuleci, tj. XIV i XV w., obejmując wszystkie ziemie polskie. Proces lokacji nowych miast przebiegał szybko również na ziemiach Wielkopolski, w tym również na jej wschodnich obszarach. Oblicza się, iż w końcu XV w. jedno miasto przypadało tutaj na 214 km², podczas gdy na Mazowszu na 460 km² (J. Wiesiołowski, 1980; A. Pazyra, 1959). Sieć osadnictwa miejskiego w XIII i XIV w. nawiązywała, w pewnym sensie, do terytorialnej struktury społeczno-gospodarczej Polski wczesnośredniowiecznej. Elementy tej struktury powiązane były już w okresie wczesnofeudalnym siecią współzależności przestrzennych, natomiast jej zrąb stanowiła sieć dróg lądowych i wodnych, spojona ze sobą w ważnych punktach grodami, a później ufortyfikowanymi miastami. Świadczy o tym choćby fakt, iż

w czasach panowania Kazimierza Wielkiego umocniono szereg dawnych grodów oraz wzniesiono wiele nowych zamków – łącznie 53 – tworzących podstawowy szkielet systemu obronnego Polski środkowej i południowej. Do systemu tego należały m.in. Łęczyca, Wieluń, Bolesławiec, Grabów nad Prosną, Brzeźnica Nowa, Inowłódz. Okres wielkich przemian osadniczych i gospodarczych na ziemiach polskich między XIII a XIV w. przypadł na czas zjednoczenia i wzrostu terytorialnego państwa polskiego. Tak więc średnio-wieczne miasta polskie tkwią głęboko korzeniami w poprzednich okresach osadniczych, a tym samym rodzime pierwiastki złożyły się na ich powstanie i warunkowały dalszy ich rozwój w pierwszym okresie kolonizacji na prawie niemieckim (M. Dobrowolska, 1961).

Miasta śródkowopolskie były to ośrodki nieduże, zaliczane ówczesznie do rzędu miast średnich i małych. Do znaczniejszych należały przede wszystkim obie stolice wojewódzkie: Łęczyca i Sieradz, a także Wieluń – stolica ziemi, natomiast w okresie późniejszym, Piotrków, szybko rozwijający się jako siedziba trybunału koronnego. W przypadku pozostałych dominowały osiedla o niewielkim zasięgu. W większości były to małe otwarte miasta rolnicze, co miało istotny wpływ na ich układ przestrzenny. Przykładowo, w XVI w. własność miejska obejmowała niecałe 0,5% powierzchni województwa sieradzkiego, gdy szlachecka ok. 85%, królewska i duchowna zaś odpowiednio: 7 i 8%. Wielkości te zwiększyły się nieznacznie w okresach późniejszych. Wiele z tych miejscowości również i dzisiaj spełnia funkcje lokalnych ośrodków handlowych. Powstanie największej ich liczby przypada na XIV i XV w., tj. czas największego ich rozwoju.

Wspomniane zostało, iż nie wszystkie ówczesne lokacje były trwałe, a nowo powstałe miasta zanikały niekiedy już po krótkim okresie. Do rzędu wsi spadły więc dawne XIII-, XIV- i XV-wieczne miasta: Bratoszewice (w 1661 r.), Brus (w 1576 r.), Buczek (po 1683 r.), Budzynek (Woźniki) (po 1661 r.), Chełm (w XVI w.), Gieczno i Goraj (Byszew) (przed 1576 r.), Gorkowice (przed 1520 r.), Inowłódz (w połowie XVI w.), Kałów (przed 1765 r.), Kamion (przed 1583 r.), Łąkoszyn (po 1793 r.), Łęgonice i Łubnice (przed 1266 r.), Małyń (po 1654 r.), Mazew (po 1523 r.), Nakielnica i Nowy Dobrzelin (w XVII w.), Niemysłów (po 1563 r.), Oporów (po 1661 r.), Orlów i Osjaków (w 1793 r.), Poddebice (1794 r.), Przerąb i Rusiec (w 1741 r.), Ruda (pod koniec XIII w.), Rzeczyca (w 1793 r.), Skoszewy (po 1702 r.), Spicymierz (pod koniec XV w.), Świnice Warckie (przed XVI w.), Toporów (przed 1673 r.), Witonina (przed 1764 r.), Żytno (w 1793 r.). Jak widać, liczba ta jest niemała, gdyż obejmuje 34 ośrodki, czyli 27% wszystkich miejscowości, które w badanym okresie uzyskały prawa miejskie. Przyczyny tego zjawiska były różne. Z najistotniejszych wymienić można przede wszystkim słabość gospodarczą tych ośrodków, które nie potrafiły w pełni wykorzystać nadanych im lokacji. Niektóre z nich

otrzymały prawa miejskie niejako „na kredyt”, mając pomoc w rozwoju. Inne stały się miastami dzięki staraniom ich właścicieli, chcących w swych dobrach posiadać jedno lub więcej miast, jako swego rodzaju centra gospodarcze i administracyjne włości.

Nowo powstałe miasta wywodziły się albo z dawnych ośrodków przedlokacyjnych (grodów, osad przygodowych oraz otwartych osad targowych), z wsi leżących przy trasach tranzytowych, albo też z wsi rolniczych, co zostawiło wyraźne piętno w późniejszym rozplanowaniu zabudowy miejskiej. Dość wcześnie rozwinięta gęsta sieć osadnicza ziemi łęczyckiej charakteryzowała się prawidłowo rozmieszczonymi osadami. Osady te były wzajemnie od siebie oddalone o ok. 2 mili, czyli blisko 15 km. Taka mniej więcej odległość dzieli m.in. Grabów Łęczycki od Łęczycy, Dąbia, Kłodawy i Krośniewic. Podobnie przedstawiała się rzecz w Sieradzkim. Sieć osad targowych oddalonych od siebie zaledwie o ok. 2 mile wydaje się gospodarczą koniecznością ze względu na niski poziom dróg (w szczególności przepraw przez rzeki) oraz fakt, iż odległości te musiano pokonywać pieszo.

Cechą charakterystyczną grupy miast, do których można zaliczyć Osjaków, Widawę, Łask, Sieradz, Zgierz, Łódź i Wartę, była niepowtarzalność rozwiązań przestrzennych, uwarunkowana przez indywidualne właściwości terenu oraz różne warunki ich powstania i rozwoju. Niektóre z nich powstały w wyniku przekształcenia osiedla wiejskiego w miejskie (np. Osjaków, Łask, Złoczew), inne z wcześniejszej osady targowej (np. Buczek, Burzenin, Małyń), względnie założenia nowego osiedla o charakterze miejskim obok istniejącej już wsi macierzystej (np. Szadek, Wieruszów). Na omawianym obszarze był jeden tylko przypadek bezpośredniego założenia miasta *in cruda radice*, czyli na tzw. surowym korzeniu (Brzeźnica Nowa). Z tego też względu na całym obszarze kraju, w tym również i w Polsce Środkowej, występują przykłady miast lub byłych miast, które rozwinęły się dzięki istniejącym przedlokacyjnym strukturom osadniczym.

Tego typu ośrodków na interesującym nas terenie jest blisko 30. Niektóre z nich do dzisiaj jeszcze zachowały w miarę czytelnie swe pierwotne założenia. Do rzadkich, ale najcenniejszych należą te, które – jak podkreślono – wyrosły albo z pełnego wielofunkcyjnego układu gród – podgrodzie – osada targowa, albo też układu częściowego: gród – osada targowa, gród – podgrodzie, lub też z samodzielnej osady targowej. W pierwszym przypadku można wymienić m.in. Łęczycę, Sieradz, Wolbórz, Inowłódz, Nowe Miasto nad Pilicą, Piotrków Trybunalski. W drugim przypadku – Sulejów i Radomsko. Z miejscowości, u genezy których leżała dawna osada targowa wymienić można m.in. Bolesławiec, Turek, Kazimierz i prawdopodobnie Piątek oraz Uniejów, Małyń itp. Analizując układy przestrzenne niektórych ośrodków miejskich, zauważalne są jeszcze dzisiaj pewne elementy przedlokacyjne,

charakterystyczne dla wczesnośredniowiecznych i średniowiecznych grodów, podgrodzi oraz osad targowych lub też całych zespołów grodowo-targowych. W krajobrazie wielu z nich zachowały się zarysy dawnych placów targowych o różnych kształtach geometrycznych, w większości zbliżonych do wydłużonego owalu lub prostokąta, rzadziej zaś do trójkąta, trapezu lub rombu. Innym trwałym śladem przedlokacyjnej osady targowej może być zachowany układ dawnych dróg, które współcześnie często stanowią podstawowy lub jeden z podstawowych elementów sieci ulicznej danego miasta. Podobnie rzecz się ma z lokalizacją miejsc kultu. Jeżeli takie istniały przed lokacją, to często ich lokalizacja jest do dzisiaj niezmieniona. W mniejszych ośrodkach mogą występować ślady dawnych długich „działek” rolnych, fragmenty dróg gospodarczych oraz przepraw mostowych w miejscu lub w pobliżu średniowiecznych brodów. W wielu przypadkach fakt ten mógł mieć istotny wpływ na ich morfogenezę.

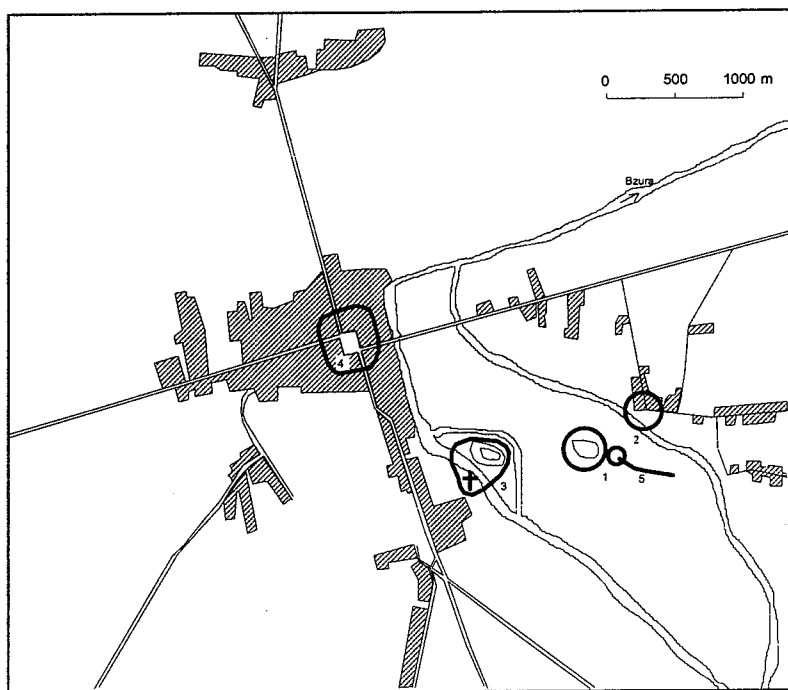
Miasta rozwinięte na bazie wielofunkcyjnego zespołu przedlokacyjnego gród – podgrodzie – osada targowa

Na omawianym terenie znajduje się kilka miast, u których genezy leżały klasyczne zespoły grodowo-podgrodziowo-targowe. Ulegając pewnym wewnętrznym modyfikacjom, wytworzyły one następnie miasto. Przykładem może być geneza dwóch późniejszych miast stołecznych: Łęczycy i Sieradza, jak również Wolborza i Inowłódza, należących do grupy najstarszych miast omawianego obszaru.

Powstały w pierwszej połowie VI w. gród łęczycki, był najstarszym grodem obszaru środkowopolskiego. Przypuszczalnie w podobnym czasie obok grodu założono osadę. W następnych latach szybko wyodrębnił się łęczycki zespół osadniczy. W jego skład w okresie X–XIII w. wchodziły: gród, osada wiejska, na której terenie na przełomie X i XI w. wybudowano opactwo benedyktyńskie, następnie zaś w połowie XII w. istniejącą do dziś romańską kolegiatę⁸, osada

⁸ W ciągu XII w. zaczęły kształtować się zaczątki osady protomiejskiej. Rozwinęła się w kierunku wschodnim od kolegiaty w Tumie, konsekrowanej w 1161 r., na zachodnim brzegu Bzury, gdzie przyjęła postać rozproszonej osady targowej. Prawdopodobnie uległa zniszczeniu w czasie najazdu litewskiego w 1294 r. Z czasem nazywana była „kościółem”, obecnie zaś znana jako Tum (A. Nadolski, 1955). W źródłach pisanych punkt ten występuje dopiero od 1344 r. pod nazwą Wsi Kościelnej. Była ona kontynuacją osady odnoszonej do VII/VIII w. (S. Zajączkowski, 1963, s. 115).

targowa z młynem i karczmami oraz osada lokacyjna. Wszystkie człony zespołu połączone były układem drożnym (A. Chmielewska, 1979; A. Nadolski, 1955). Rozwój posiadłości kościelnych w tym rejonie był zapewne jedną z przyczyn, dla których centrum życia gospodarczego Łęczycy wczesnośredniowiecznej przeniosło się w XII w. na drugi brzeg doliny Bzury, w rejon krańców dzisiejszego miasta. W miejscu, w którym ówczesna droga handlowa, biegnąca ze wschodu na zachód, przebywszy bagna, wychodziła na krawędź kotliny Bzury i łączyła się ze szlakiem prowadzącym z południa ku północy, założona została nowa osada, z własnym kościołem św. Krzyża. Przeszkodą w jej rozwoju był niewielki obszar, jaki zajmowała, oraz powstałe w pobliżu miasto lokacyjne, będące zaczątkiem Łęczycy współczesnej. W miarę rozwoju tego ostatniego, osada targowa (zwana od XIV w. „Starym Miastem” – *antiqua civitas*), podupadła, by następnie od XVI w. stać się przedmieściem o nazwie Waliszew (rys. 4).



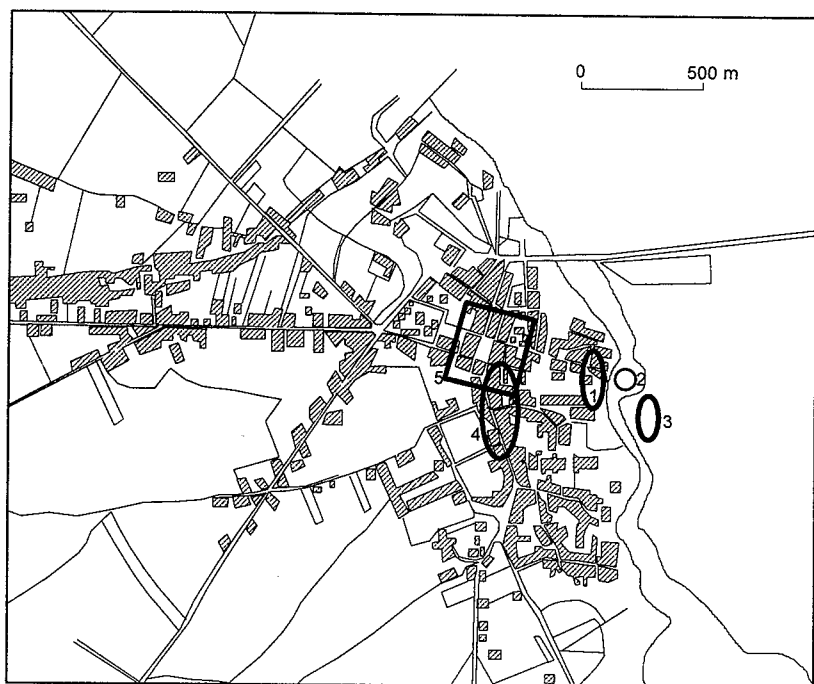
Rys. 4. Ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa w rejonie Łęczyczy

1. Grodzisko z kępą przyгородową. 2. Kolegiata (dawne opactwo) we wsi Tum. 3. Stare Miasto.
4. Miasto lokacyjne z zamkiem królewskim. 5. Ślady wczesnośredniowiecznego systemu drożnego (według: A. Tomczak, 1964)

Terytorium najstarszej Łęczycy można jeszcze dostrzec wyraźnie, na sporządzonych w końcu XVIII w. planach twierdzy łęczyckiej (m.in. Schmidicke'a i in.) (AP Kraków, Zb. Kart., Pot., 48; AGAD, Zb. Kart., 554-31).

Początki formowania się zespołu sieradzkiego przypadają na pierwszą połowę XI w., kiedy to nad Żegliną, dopływem Warty, w pobliżu drogi prowadzącej ku przeprawie na rzece, na jednej z kęp, oddalonej o ok. 600 m na wschód od obecnego rynku, rozwinęła się osada targowa. Następnie, w końcu XI w., powstał tutaj gród kasztelański oraz przylegająca do niego od południowego wschodu osada (por. J. Kamińska, 1953). Wówczas ośrodek protomiejski został przeniesiony na sąsiednią kępę i przybrał formy typowe dla podgrodzia. Zajmował powierzchnię ok. 1 ha i liczył blisko 100 domów. Istniał tutaj również kościół. Ten punkt osadniczy przetrwał do przełomu XII i XIII w. Ta najstarsza budowla sakralna znajdowała się na południe od dzisiejszego rynku, w miejscu usytuowania obecnego kościoła parafialnego. Na północ od rynku zbudowano klasztor dominikanów, fundowany pomiędzy 1233 a 1246 r.

Ośrodek sieradzki powstał przy przeprawie przez Wartę, a szczególnie intensywnie rozwinął się w XII w. (rys. 5). W początkach tego stulecia w po-



Rys. 5. Ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa na obszarze Sieradza

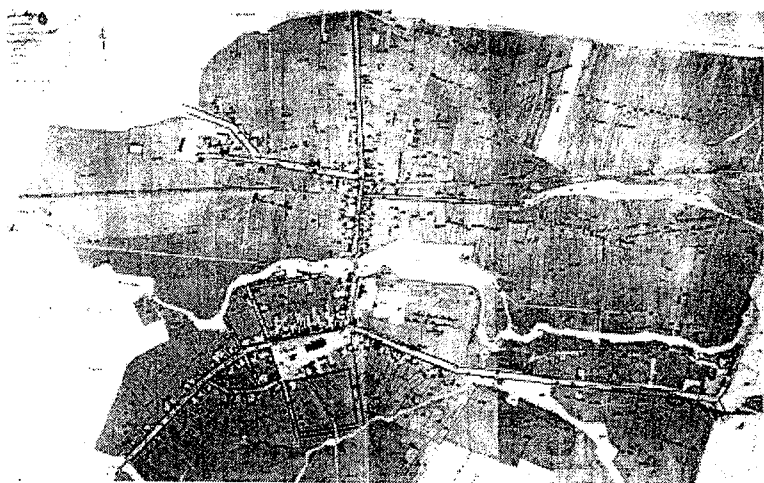
1. Osada z pierwszej połowy XI w. 2. Gród (zamek) z końca XI w. 3. Osada przygodowa z końca XI w. 4. Osada protomiejska (istniejąca do przełomu XII i XIII w.). 5. Miasto lokacyjne

blizu grodu i przeprawy istniała najpewniej komora celna, przy której rozwinął się być może targ (tak było w większości przypadków), oraz funkcjonowała taberna bądź taberny (U. Sowina, 1991, s. 16). Jak podaje J. Kamińska (1953, s. 53–54) w swej pracy o wczesnośredniowiecznym Sieradzu, zespół grodu i podgrodzia miał osiągnąć w XII w. powierzchnię 2 ha, zamieszkaną przez blisko 1000 osób. W połowie tego stulecia podróżnik arabski Al-Idrisi wymienił Sieradz, jako jedno z najważniejszych miast w Polsce (W. Lewicki, 1945, s. 142–143). Tak wczesny rozwój ośrodka należy bez wątpienia wiązać z rolą, jaką odgrywał Sieradz w XII w. w ówczesnej sieci drożnej. Był on, obok Kalisza i Łęczycy, jednym z trzech głównych węzłów drogowych Polski Środkowej (U. Sowina, 1991, s. 16). Znaczenie średniowiecznego Sieradza w sieci dróg piastowskich wzrastało tym bardziej, że w jego rejonie, skrajem wysoczyzny, na zachód od grodu, przebiegała jedna z głównych dróg komunikacyjnych między Wielkopolską i Małopolską.

Przykładem wielofunkcyjnego zespołu złożonego z grodu, podgrodzia oraz nie jednej, lecz dwóch osad wczesnomiejskich był Wolbórz. Należy do najstarszych miejscowości w Polsce. Wzmiankowany jest już w bulli z 1136 r., jako *castellum*. Był wtedy siedzibą kasztelanii. W XII w., wraz z okolicznymi wsiami, przeszedł w ręce kościelne i stał się ważnym ośrodkiem administracji gospodarczej biskupów włocławskich. Najprawdopodobniej z istniejącej wcześniej osady targowej na podgrodziu rozwinęło się miasto, które w 1273 r. Leszek Czarny przeniósł na prawo niemieckie. W 1370 r. wspomniane jest przedmieście Kulzów (*Miasta Polskie ...* 1967, t. 2, s. 92).

Według T. Laliaka (1956, s. 635), występująca jeszcze na planie miasta z 1824 r. (AP Łódź, Zb. Kart., sygn. 241) w jego części na zachód od zamku i miasta, poza rzeką Moszczanką, nazwa „Stare Miasto” jest śladem jednej z dwóch istniejących osad wczesnośredniowiecznych, w tym przypadku młodszej datowanej na XII w. (rys. 6). Starsza datowana jest, jeżeli nie na X w. to na pewno na XI w.

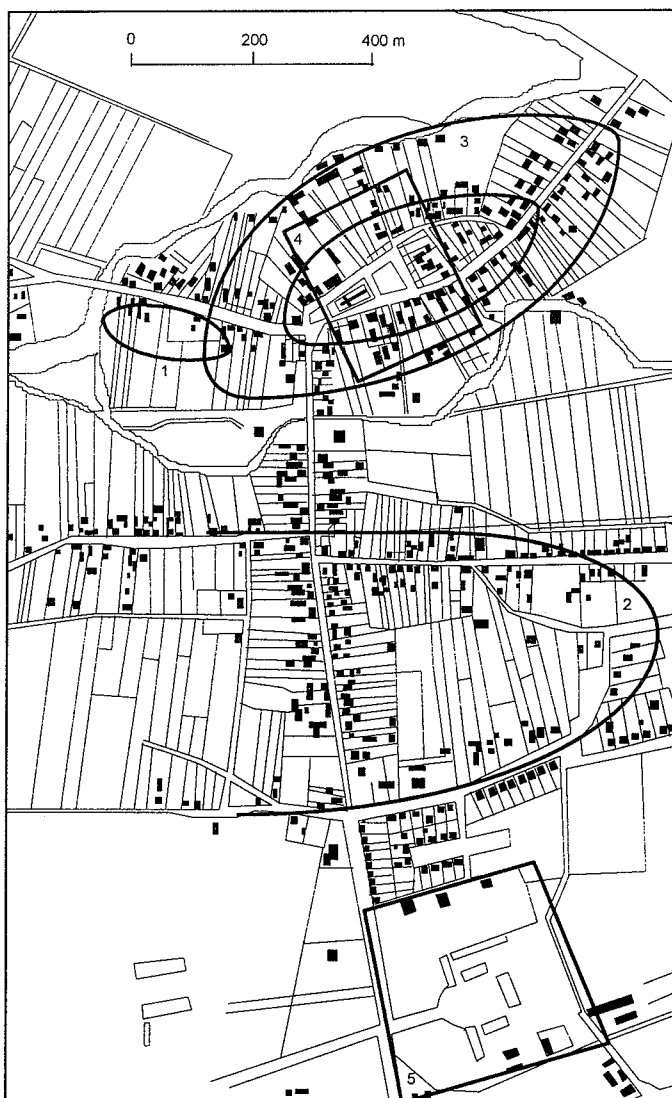
Natomiast według wspomnianego już S. Arnolda (1921), istnieje wiele przesłanek świadczących za bardzo wczesnym powstaniem pierwszego targowiska wolborskiego oraz o tym, że powstanie to poprzedzało erekcję miejscowego kościoła, a jak wiemy istniał on dowodnie już w 1136 r. Tą pierwszą osadą targową była, wymieniona wcześniej, osada na podgrodziu. Pamiętamy, iż pierwsza lokacja, na prawie średzkiem, miała tutaj miejsce w 1273 r., natomiast druga, na prawie magdeburskim, w 1357 r. (*Dokumenty kujawskie i mazowieckie*, 1887, nr 13, s. 251). Uważa się, iż lokacja pierwsza mogła dotyczyć „zarówno tzw. Starego Miasta, jak ewentualnie osady targowej przy grodzie, tj. terenu miasta obecnego; lokacja druga dotyczy niewątpliwie tego ostatniego” (W. Puget, 1968, s. 164). Późniejsze miasto lokacyjne wpisane



Rys. 6. Stare miasto w Wolborzu według *Planu Miasta Narodowego Wolbórz* z 1824 r., skala 1:1500 (AP Łódź, Zb. Kart., 241)

zostało w obręb młodziej owalnicy, zachowując w znacznym stopniu elementy przedlokacyjne. Podobnym tropem idzie A. Domański (1960a), który uważa, że w planie dzisiejszego śródmieścia Wolborza występują szczegóły, które niezbiecie wskazują, iż mamy do czynienia nie z pierwotną owalnicą osady targowej, lecz tylko z późniejszym rozplanowaniem miasta wzorowanego na takim układzie. Analizując plany miasta z początku XIX w. i po części współczesny, trudno się z tą hipotezą nie zgodzić. Większa owalnica, mająca typową formę wrzeciona, posiadała 360 m długości i 120 m szerokości (w jej środku). Kościół znajdował się wewnątrz owalnicy, a nie jak to bywało w pierwotnych osadach, po jej stronie zewnętrznej, a wiadomo, że istniał on tutaj już w 1142 r. (obecnie stoi na wydzielonym placu), natomiast późniejszy rynek był o wiele dłuższy i zajmował prawie całą zachodnią połowę owalnicy⁹. Innymi słowy, zachowany układ owalnicowy miasta musiał powstać po tym właśnie roku. Od niego wybiegało 6 ulic, które odzwierciedlały w pewien sposób układ drożny, charakterystyczny dla wczesnomiejskich osad targowych, znany z rozplanowania Gorzkowic, Małynia lub Grabowa Łęczyckiego.

⁹ Rynek, o wymiarach ok. 90 x 120 m (150 x 200 łokci), posiadał 6-włotowy układ uliczny (po 2 z naroży północno-wschodniego i południowo-wschodniego oraz 2 z boku południowo-zachodniego – obecnie z narożników wybiegają po 2 ulice z każdego naroża). Ulice główne w odległości 120 m od narożników rynku zbiegają się, tworząc najtypowszą formę wrzeciona (owalnicy), długiego na 360 m i szerokiego w środku, tj. w rynku, na 120 m.



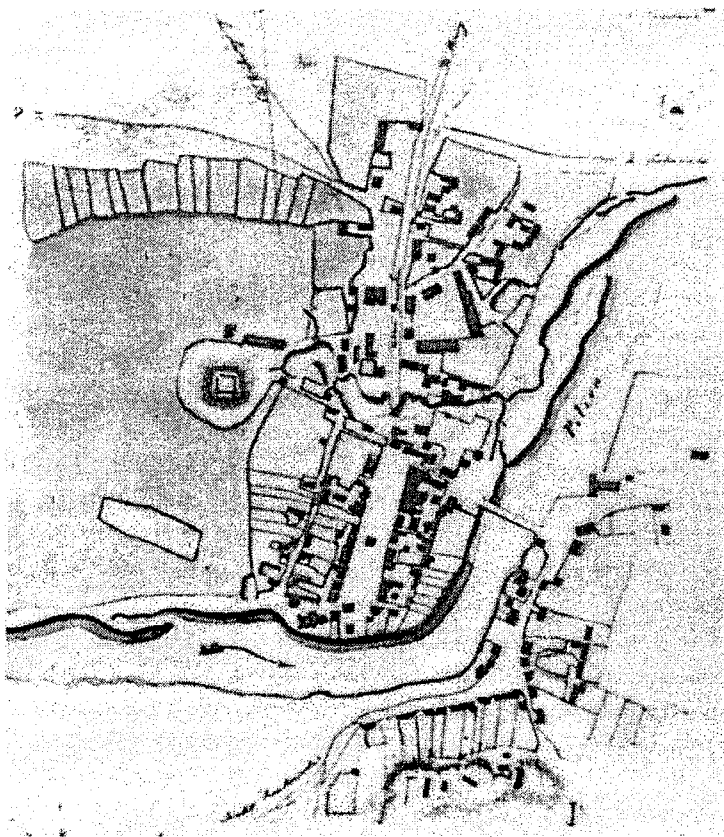
Rys. 7. Wolbórz. Odrys współczesnego planu miejscowości z zachowanymi relikтами osadnictwa wczesnośredniowiecznego i późniejszego

1. Gród (zamek biskupi zniszczony przez Szwedów). 2. Starsza owalnica. 3. Młodsza owalnica z XIII w. 4. Miasto lokacyjne. 5. Rezydencja biskupów

Warto nadmienić, iż ten wymiar założenia był spotykany nie tylko w Polsce i był typowym dla miast rozwiniętych z wczesnośredniowiecznych osad targowych lub powstających w miejscu tych osad. Trudno się również nie zgodzić z innym, podnoszonym przez A. Domańskiego szczegółem. Rozpatrując dzisiejszy układ uliczny miasta, zauważył on, iż ulice poprzeczne wybiegały nie z głównych ulic poza rynkiem, jak to miało miejsce w owalnicach pierwotnych osad targowych, lecz z narożników rynku, co znów było typowe dla XIII- i XIV-wiecznych osiedli miejskich. Ulice wybiegające z narożników rynku miały natomiast wspólny dla dwóch ulic wlot na rynek, czyli charakterystyczne przewężenie wlotu, względnie cofnięcie zewnętrznej pierzei głównej ulicy w stosunku do wzdłużnej pierzei rynkowej (A. Domański, Z. Perzanowski, 1960a, s. 10). Rozwiązanie takie było typowe w układach miejskich od połowy XIII w., najczęściej zaś spotykane w rozplanowaniach „szachownicowych” miast polskich, natomiast w rozplanowaniach owalnicowych tylko w tych, które były XIII-wiecznymi naśladownictwami układów wcześniejszych (np. w Żywcu lub w Kaliszu). Należy podkreślić, iż ten typ rozplanowania zrodził się w Polsce dopiero w drugiej połowie XIII w. Plan drugiej owalnicy wolborskiej wskazuje zatem najwyraźniej na powstanie tej partii późniejszego miasta w drugiej połowie XIII w., tj. już po najazdach tatarskich z lat czterdziestych i pięćdziesiątych tegoż stulecia, kiedy to zniszczenia wojenne i straty ludnościowe skłoniły mieszkańców Wolborza do przeniesienia miasta w bezpieczniejsze miejsce, w widły rzek, w bezpośrednie sąsiedztwo grodu, i to właśnie otrzymało drugą lokację w 1357 r. Wolbórz uzyskał wtedy rozmiary typowego miasta średniej wielkości. Do czasów obecnych zachował się prawie niezmieniony układ urbanistyczny, powstały na przełomie XIII i XIV w., będący doskonałym przykładem średniowiecznego układu miejskiego, reprezentującego typ „miasta owalnicowego”. Skoncentrowane wokół czworobocznego rynku i dawnej kolegiaty ulice, tworzące kształt wrzeciona, odzwierciedlają w przybliżeniu przedlokacyjny zarys dawnej osady targowej (rys. 7).

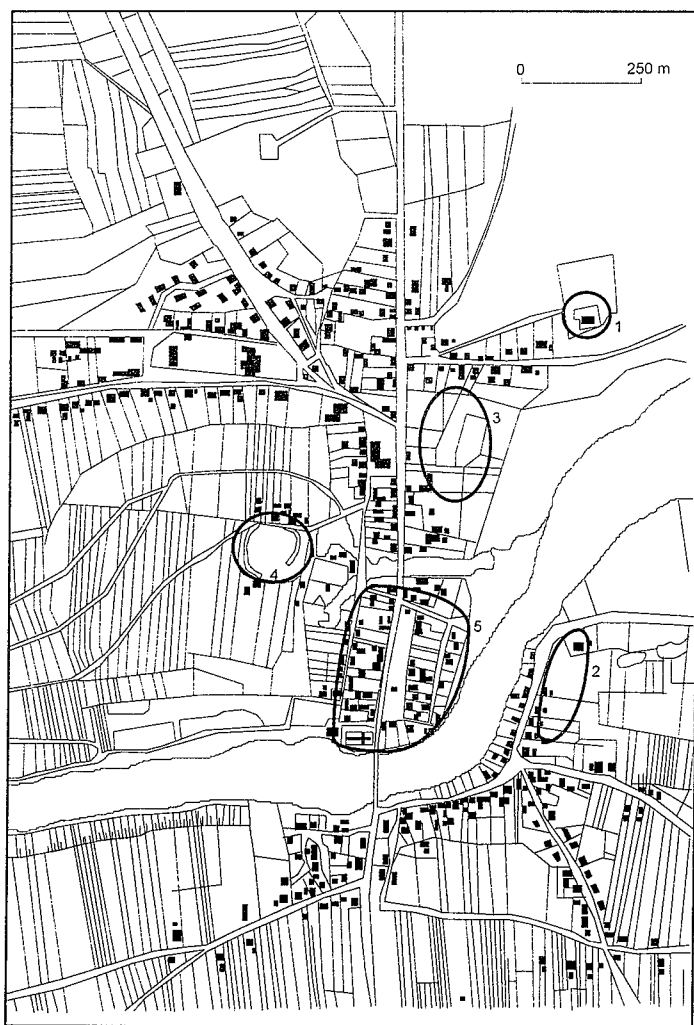
Rozplanowanie Inowłódza u zbiegu granic Łęczyckiego, Mazowsza i Małopolski uznawane jest za jedno z największych osiągnięć urbanistyki średniowiecznej w Polsce. Należy on do najstarszych miejscowości w Polsce, odgrywając od najwcześniejszych lat ważną rolę polityczną. U stóp wzgórza, przy trakcie handlowym, otoczona łęgami zakola Pilicy, rozwinęła się osada targowa, z której wyrosło miasto. Około 1086 r. na wzgórzu nad rzeką wzniesiono kamienną świątynię św. Idziego. We wczesnym średniowieczu istniał tutaj gród kasztełański, usytuowany prawdopodobnie w miejscu późniejszego zamku. Dzisiejsze wzgórze zamkowe oraz okolice wzgórza, przy którym rozwinęło się miasto przedlokacyjne, były pierwotnie prawdopodobnie wyspami na Pilicy. Podnosiło to walor obronności miejsca. Nadanie prawa miejskiego przypisuje się Kazimierzowi Wielkiemu, który wznosił tutaj zamek, a samo targowisko otoczył murami

obronnymi (J. Augustyniak, 1992, s. 12). W konfiguracji granic własnościowych oraz w topografii i hydrografii doliny zachowały się zarysy pierwotnych założeń wczesnodziejowego rozplanowania, które widoczne są jeszcze we współczesnym układzie przestrzennym tej miejscowości.



Rys. 8. Inowódz, plan miasta z 1827/1828 r. (AGAD, KRSW v. 870)

Należy zauważyć, iż jeśli w przypadku omówionego Wolborza nie można mieć raczej wątpliwości co do istnienia targu i jego usytuowania, tak w stosunku do Inowódza tej pewności nie mamy. Brak jej wynika nie z faktu, iż targu tutaj nie było. Przeciwnie, targowisko było, o czym informują nas zachowane materiały źródłowe. Problem powstaje w momencie ich usytuowania w terenie. Jest to związane z faktem, iż we współczesnym planie tej miejscowości oraz częściowo w terenie zauważyć można pewne relikty, które świadczyć mogą, że mamy do czynienia ze śladami nie jednej, ale kilku dawnych osad targowych.



Rys. 9. Inowłódz. Odrys współczesnego planu z zaznaczeniem hipotetycznej lokalizacji wczesnośredniowiecznego osadnictwa

1. Kościół św. Idziego. 2. Osada z V–VI w. 3. Osada z XI–XII w. (osady wzmiankowane w tzw. fałszyfikacie trzemeszeńskim, z 1145 r.). 4. Zamek. 5. Miasto lokacyjne z przypuszczalnym przedlokacyjnym placem targowym

Najstarsza wzmianka pisana o Inowłodzu zachowała się w fałszyfikacie trzemeszeńskim z pierwszej połowy XIII w., a odnoszącym się do XII w. (T. Nowak, 1984, s. 17). Wymienia on dwie wsie. Jedna z nich miała bez wątpienia charakter osady targowej, o czym świadczy chociażby wzmianka

o karczmach. Była to najprawdopodobniej ta sama osada, w której, jak przypuszcza T. Zarębska, pobierano cła przy przeprawie przez Pilicę. Druga z wymienionych wsi, o raczej niesprecyzowanej funkcji, była przypuszczalnie usytuowana w pobliżu kościoła św. Idziego, na wyższej terasie wzgórza (T. Zarębska, 1984, s. 69). Niektórzy badacze wysuwają przypuszczenie, że pozostałością osady targowej jest wydłużony rynek, który wytyczony został na miejscu dawnego placu targowego (rys. 8). Stąd jego dość znaczne rozmiary (250 m NS x 50 m WE) (A. Domański, Z. Perzanowski, 1960, s. 4). Inni natomiast wysuwają hipotezę, nie odrzucając pierwszej, że pozostałością dawnej osady targowej jest obszar leżący na północ od miasta lokacyjnego, w pobliżu kościoła św. Idziego (T. Zarębska, 1984, s. 69).

Analizując plany miasta z różnych okresów: z 1817 r. (AP Łódź, RGP Anteriora 361), 1827–1828 (AGAD, KRSW v. 870), i wcześniejszy z 1776 r. (AGAD, Zb. Kart., 73-13), nie można odrzucić ani pierwszej, ani drugiej hipotezy, gdyż w obu przypadkach zachowane do dzisiaj ślady mogą potwierdzać, iż mamy do czynienia z relikami wczesnośredniowiecznej osady targowej. W pierwszym przypadku długość obecnego rynku świadczyć może, że wytyczony on został w miejscu dawnego placu targowego, gdyż do rzadkości należało wytyczanie rynków o takich rozmiarach w planach gotyckich miast rozwiniętego średniowiecza. W drugim przypadku zachowanie niezabudowanej przestrzeni obecnego placu Wolności, gdzie zbiegał się bardzo ciekawy, charakterystyczny dla tego okresu układ dróg, może być również pozostałością dawnego placu targowego. Trzeba brać pod uwagę również i inne rozwiązanie, a mianowicie istnienie, w bliskim sobie okresie, dwóch osad targowych (o dwóch osadach informuje nas dokument trzemeszeński), z których jedna mogła mieć charakter *sensu stricto* targowy, druga natomiast łączyć funkcje osady, w której pobierano cło przy przeprawie przez rzekę, z funkcją targową. Wydaje się jednak, iż aby rozstrzygnąć ten problem, należałoby podjąć gruntowne badania, w szczególności zaś archeologiczne (rys. 9).

Miasta rozwinięte na bazie niepełnego zespołu przedlokacyjnego gród – podgródzie i gród – osada targowa

Oprócz wymienionych przykładów ośrodków, które bez wątplenia wywodzą się od wieloczęłowego układu osadniczego gród – podgródzie – osada targowa, na badanym terenie występują również miasta, które wywodzą się albo z niepełnego przedlokacyjnego układu (gród – osada targowa), albo z układu, którego pełna, trójczłonowa forma poddawana jest w wątpliwość. Tak jest

choćby w przypadku Nowego Miasta nad Pilicą, Radomska oraz Piotrkowa Trybunalskiego.

Nowe Miasto nad Pilicą wyrosło obok dawnej wsi targowej Pobiednia. Powstało na skrzyżowaniu szlaku drogi wodnej – Pilicy, ze starym szlakiem handlowym z Mazowsza do Małopolski. To bez wątpienia korzystne położenie przyspieszyło proces urbanizacji miejscowości i zapewniło późniejszemu miastu znaczenie. Lokacja na prawie chełmińskim miała miejsce w 1400 r. Na przełomie XVI i XVII w. Nowe Miasto należało do znaczniejszych miast w tej części Mazowsza (*Miasta polskie...*, 1967, t. 2, s. 58–59).

Hipotetycznie początki Radomska odnosi się do XI w. Świadczą o tym resztki średniowiecznego grodziska pierścieniowatego znajdujące się na terenie miasta, datowane na ten właśnie okres. W pobliżu grodu rozwinęła się osada targowa, która dała początek miastu. R. Rosin (1971) nazywa ją przedlokacyjną osadą miejską. Otoczone było ono z trzech stron wodami rzeki Radomki. Pierwszy zapis o miejscowości pochodzi z 1243 r. W chwili lokacji (przed 1266 r.) miasto było już prawdopodobnie w pewnym stopniu zorganizowane przestrzennie. Rozwinęło się ono dzięki korzystnemu położeniu przy skrzyżowaniu dwóch ważnych szlaków: z Kujaw do Małopolski i ze Śląska na Ruś, na pograniczu Wielkopolski i Małopolski, na obszarze starego szlaku osadniczego. Terytorium miasta od momentu lokacji aż po początek XIX w. nie uległo zmianom, toteż jego wcześniejszy układ możemy dokładnie zbadać na XVIII- i XIX-wiecznych planach. Tak więc u genezy późniejszego miasta leżały dwa ośrodki osadnicze: gród obronny oraz osada targowa. S. Zajączkowski (1963, s. 125) przypuszcza nawet, iż mogło przy grodzie istnieć podgrodzie, które dało początek późniejszemu miastu. Gród radomszczański był jednym z wielu w łańcuchu grodów broniących kraj na linii od Bolesławca nad Prosną po grody leżące na zapiliczańskich ziemiach południowego Mazowsza i północnej Małopolski. Powstał on prawdopodobnie przed XI w., a usytuowany był na terenie dzisiejszej dzielnicy Bugaj. Przypuszczalnie w połowie XIII w., zapewne między 1243 i 1266 r., obok grodu, rozwinęła się osada targowa z własnym kościołem św. Lamberta. W 1288 r. przeniesiono z Brzeżnicy do Radomska zakon franciszkanów, który osadzono na wspomnianym Bugaju, leżącym na północ od nowo lokowanego miasta (*Miasta polskie ...*, 1967, t. 2, s. 70). W następnych dziesięcioleciach rozwinęło się tutaj przedmieście Kietlińskie. Było to jednocześnie powodem późniejszego rozprzestrzeniania się zabudowy i terytorium miejskiego w kierunku północnym, m.in. ku klasztorowi (por. *Lustracja ... 1564–1565*, 1963).

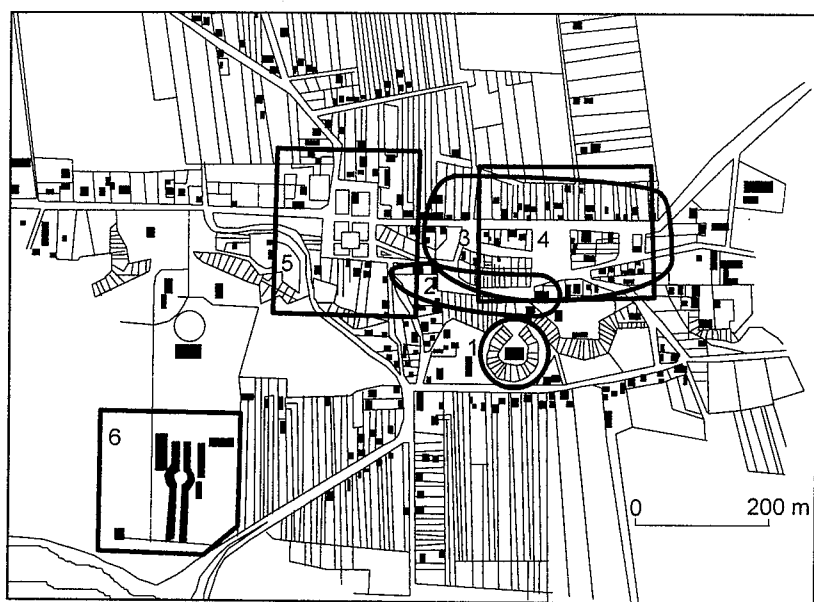
Pierwsza wzmianka pisana o Piotrkowie Trybunalskim pochodzi z 1217 r. Miejscowość powstała na skraju kasztelanii rozpierskiej, na wysoczyznowej równinie, wykazującej sieć osadniczą późniejszą od sąsiednich dolin rzecznych – Luciąży i Wolborki. Piotrków miał uprzywilejowane położenie geograficzne

wobec innych miast Korony. Leżał na pograniczu Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza. W XIII w. był on miejscem zjazdów książąt, toteż przypuszcza się, iż musiał tu znajdować się gród lub przynajmniej dwór książęcy. O zamku mówi przywilej koszycki z 1374 r., wymieniając Piotrków wśród ważniejszych grodów ówczesnej Polski. W okresie późniejszym odbywały się tutaj zjazdy państwowe i prowincjonalne szlachty oraz duchowieństwa (w latach 1438–1492 odbyły się 52 zjazdy, a w okresie od 1493 do 1567 r. 38 sejmów) (*Miasta polskie ...*, 1967, t. 2, s. 65). W jego pobliżu znajdowała się przeprawa przez Strawę i jej dopływ Strawkę. Stał się Piotrków w krótkim czasie ważnym węzłem komunikacyjnym. Na lewym brzegu Strawy zbiegały się drogi z Pomorza, Mazowsza i Rusi; na prawym – z Wrocławia, Krakowa i Poznania. Istnienie grodu – ośrodka władzy książęcej – oraz ważnego węzła komunikacyjnego stanowiło sprzyjające warunki do powstania osady rzemieślniczo-handlowej. Jako miasto występuje Piotrków po raz pierwszy w dokumentach w 1313 r., natomiast jako miasto lokacyjne w 1404 r., kiedy to, po wielkim pożarze, nastąpiło wydanie nowego dokumentu lokacyjnego, na prawie magdeburskim. Pierwsza lokacja, na prawie średzkim, miała miejsce najprawdopodobniej w początkach XIV w. (AGAD, Lustracja Starostwa Piotrkowskiego z 1629 r.).

Najcenniejszy niewątpliwie układ urbanistyczny posiada Nowe Miasto nad Pilicą. Tutaj w przeciwieństwie do Łęczycy i Sieradza, a podobnie jak w przypadku Wolborza i Inowłódza, do dzisiaj zachowały się przypuszczalne relikty trzech przedlokacyjnych elementów dawnego układu osadniczego. Elementami tymi są: wyrazisty owal dawnego placu targowego (z zachowanymi śladami dawnych dróg gospodarczych, typowych dla tego typu założeń), w którego fragmencie wpisano następnie rynek miasta lokacyjnego, zachowane fragmenty grodziska, usytuowanego na stożkowo ukształtowanej skarpie, gdzie w XV w. wzniesiony został kościół św. Marcina (obecny pochodzi z lat 1850–1856), oraz ślady późnośredniowiecznego podgrodzia, usytuowanego wzdłuż skarpy rzecznej ciągnącej się w kierunku zachodnim od dawnego grodu, a na południe od Starego Rynku (?) (A. Magórska, 1988). Dwa pierwsze elementy widoczne są jeszcze bardzo wyraźnie na planie miasta z połowy XIX w. (AP Łódź, RGP Wyd. Adm., 2052, k. 145).

Współcześnie w kierunku północnym od grodziska, równolegle do skarpy rzecznej, biegnie, dostosowana do konfiguracji terenu, dość szeroka ulica, łącząca Stary Rynek z Nowym. Po analizie zachowanych ubiegłowiecznych źródeł kartograficznych oraz wyników badań terenowych prawdopodobnym jest, iż może być ona fragmentem wczesnośredniowiecznej osady targowej, z której wyrosło miasto. Przypuszczenia te biorą się z faktu zachowanego częściowo owalnicowego kształtu centrum miasta, rozciągającego się ze wschodu na

zachód¹⁰. Układ ten uzupełniony jest pozostałością dawnych dróg, biegnących ze wschodu na zachód. W związku z tym A. Magórska (1988, s. 47) wysunęła hipotezę, iż przed powstaniem Nowego Miasta, istniało „stare [...] między grodziskiem, później włączonym do Nowego Miasta i przypuszczalnym podgrodziem usytuowanym na północny zachód od grodu, a obszarem zabudowań wsi Pobiednia” (rys. 10). Ta interesująca sugestia jest wielce prawdopodobna, mimo braku wzmianek źródłowych ją potwierdzających. Prawdopodobieństwo to wynika z faktu, iż na XIX-wiecznych planach, w miejscu tym zaznaczone są budynki folwarczne¹¹ (por. AP Łódź, RGP Wydz. Adm., 2052, k. 145).



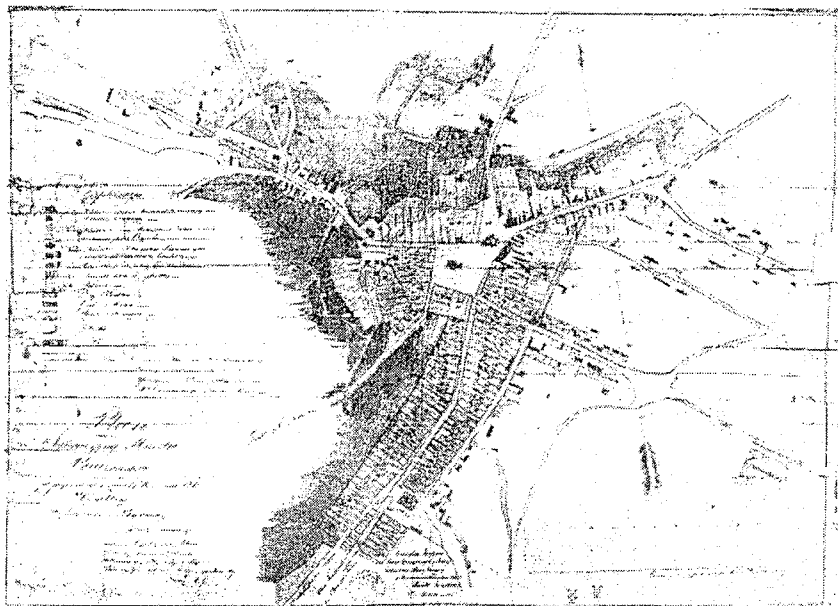
Rys. 10. Nowe Miasto nad Pilicą. Odrys współczesnego planu z zaznaczeniem usytuowania elementów średniowiecznych i późniejszych rozplanowania

1. Gród (kościół parafialny). 2. Relikt dawnego podgrodzia. 3. Obszar osady protomiejskiej.
4. Miasto lokacyjne. 5. Obszar miasta XIX-wiecznego. 6. Późnobarokowe założenie pałacowo-parkowe

¹⁰ Jądem późniejszego średniowiecznego miasta lokacyjnego był zbliżony do trapezu rynek, usytuowany we wschodniej części dawnej owalnicy. Wybiegały z niego 4 ulice (2 w kierunku wschodnim i 2 w zachodnim). W następnych latach powstała jeszcze jedna ulica; biegła ona ze środka zachodniej pierzei rynku w kierunku zachodnim, rozdzielając usytuowany tam blok zabudowy na dwie nierówne części. Ten ostatni od wschodu oddzielony był blokiem przyrynkowym od niewielkiego placu, będącego również reliktem dawnego placu targowego.

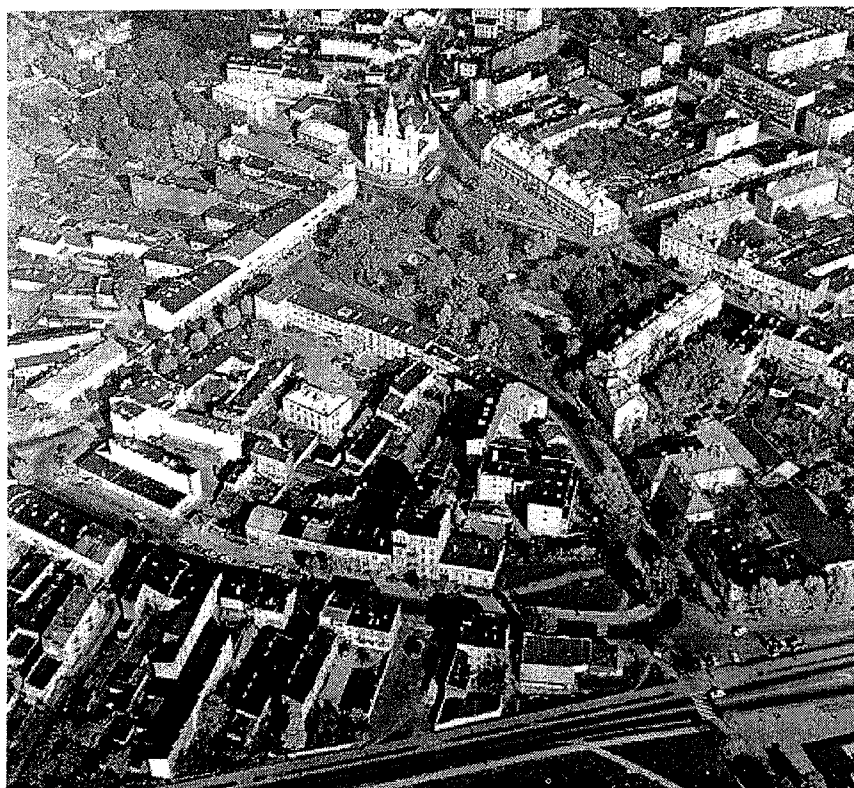
¹¹ Obecnie zlokalizowane jest tutaj osiedle mieszkaniowe.

W Radomsku śladów przeszłości przedlokacyjnej, w porównaniu z wymienionymi ośrodkami, jest niewiele. Najcenniejszym z nich, obok szczątkowego grodziska, jest kształt rynku. Według najstarszych zachowanych planów miasta z 1785 i 1819 r. (AP Łódź, Zb. Kart., 2721, 216a), rynek miasta lokacyjnego miał formę trapezoidalną, zbliżoną do kształtu dawnego placu targowego. Ten typ rozplanowania, dość często spotykany na ziemiach polskich w okresie XII i XIII w., uzależniony był od ukształtowania powierzchni celowo zajętej przez osadę. Odnieść go można do najwcześniejszego, prymitywnego okresu rozplanowania osady targowej (rys. 11). W tym czasie proces urbanizacyjny



Rys. 11. Radomsko, projekt regulacji z 1819 r. (AP Łódź, Zb. Kart., 216a)

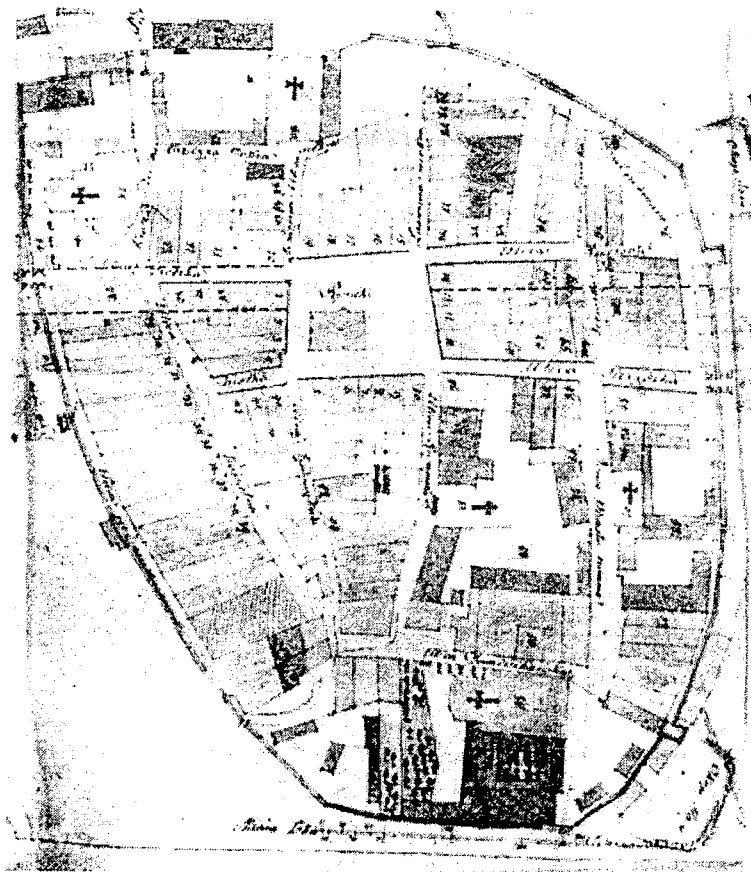
mógł przebiegać następująco: miasto-podgrodzie traci znaczenie na rzecz targu, targ zaś – przy dogodnym położeniu topograficznym – przekształca się w miasto średniowieczne. Wzdłuż jego pierzei przebiegały ważne szlaki komunikacyjne, m.in. wzdłuż północnej – fragment drogi ze Śląska na Ruś, natomiast wzdłuż wschodniej – szlak solny. Można więc rzec, iż, obok warunków terenowych oraz rozplanowania dawnej osady targowej, właśnie stare trakty komunikacyjne miały zasadniczy wpływ na późniejszy kształt urbanistyczny miasta, dość czytelnie zachowany w wielu fragmentach współczesnego centrum Radomska (rys. 12).



Rys. 12. Widok miasta lokacyjnego w Radomsku „z lotu ptaka”. Na pierwszym planie rynek o trapezoidalnym kształcie. Foto W. Stępień

Zupełnie inaczej rzecz się ma w przypadku Piotrkowa Trybunalskiego, w którym nie zachowały się żadne ślady ani wczesnośredniowiecznego grodu i podgrodzia, ani osady targowej. Nawet ich lokalizacja trudna jest obecnie do ustalenia, z braku odpowiednich źródeł. Istnieje kilka hipotez lokalizacji najstarszych form osadniczych na obszarze późniejszego miasta. Według jednej z nich pierwotny gród miał się znajdować na terenie rozbudowanego w XVI w. dworu książęcego przy stawie na Bugaju. Inne utrzymują, że były to okolice zamku, czyli obecnego Starego Miasta (K. Głowacki, 1984, s. 302). Podobnie lokalizacja osady targowej jest dzisiaj trudna do ustalenia. Również i w tym przypadku istnieje kilka hipotez. Jedna zakłada istnienie dwu owalnic usytuowanych na terenie Wielkiej Wsi i miasta lokacyjnego. Ich reliktyw niektórzy badacze doszukują się jeszcze w dzisiejszym układzie przestrzennym miasta. Hipotezę, że pierwsza z nich usytuowana miała być przy starym szlaku

z Wolborza i Łęczycy do Sulejowa, po wnikliwych badaniach odrzucono. Druga lokalizowana jest w sąsiedztwie wspomnianego grodu, w pobliżu przebiegu ówczesnego szlaku toruńsko-krakowskiego. Wzdłuż niego miała rozwinąć się rozciągnięta osada.



Rys. 13. Plan Piotrkowa z 1786 r. według projektu Merliniego
(AGAD, Zbiór Popielów, vol. 204, k. 582)

Przypuszczalnie miała ona kształt owalnicowy. Potwierdzeniem tej hipotezy może być jedynie obecny układ ulic, zwłaszcza wybiegających z północnych pierzei rynku, które nawiązują do kształtu dawnej osady. Początkowo ulice te są zorientowane w stosunku do siebie prawie równoległe, by stopniowo zbliżać się ku sobie, tworząc charakterystyczny wrzecionowaty układ. Na południe od rynku układ ulic nie jest tak przejrzysty, co zapewne wiąże się z podmokłym charakterem tego terenu. Do tak uformowanej, w widłach Strawy i Strawki,

osady dochodziły zewnętrzne szlaki komunikacyjne, tworząc lokalne węzły komunikacyjne. Układ ten wyraźnie widać na dawnych planach, jak i we współczesnym rozplanowaniu centrum Piotrkowa (rys. 13, 14).



Rys. 14. Widok obszaru dawnego miasta lokacyjnego w Piotrkowie Trybunalskim „z lotu ptaka”.
Foto W. Stępień

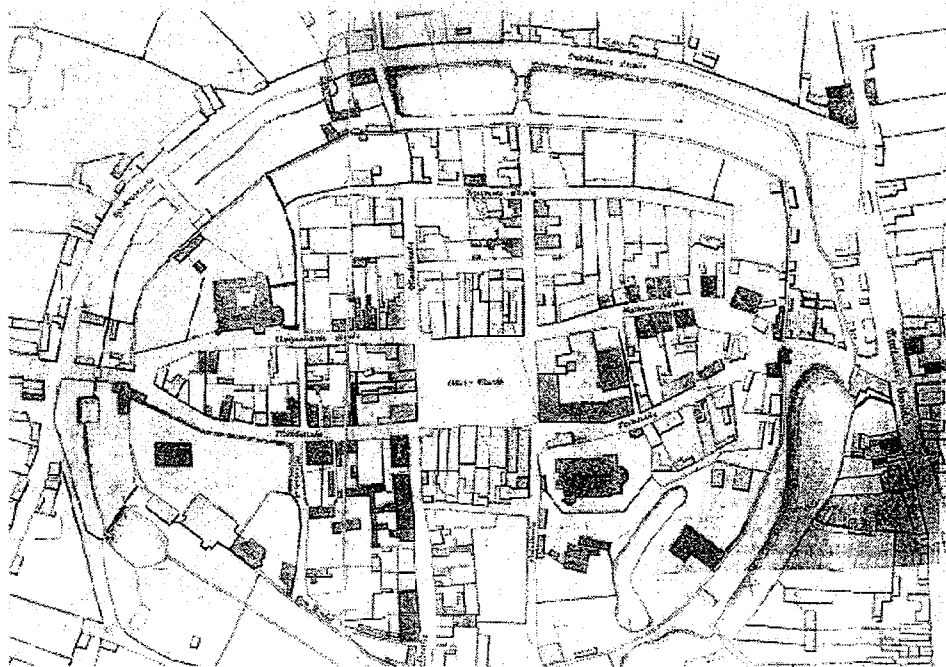
Wielce prawdopodobne jest istnienie wielocłonowego układu gród – podgródzie – osada targowa we wczesnośredniowiecznym zespole osadniczym Ruda – Wieluń. Ruda była jedną z najstarszych kasztelanii w Polsce, a zarazem siedzibą archidiakonatu. Uważa się, iż swymi początkami sięga przynajmniej przełomu X–XI w. Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1106 r. (R. Rosin, 1961). Przypuszczalnie ok. 1281 r. Wieluń przejął od niej najpierw funkcję ośrodka miejskiego i grodu kasztelańskiego, a następnie archidiakonatu¹². Ruda rozwinęła się przy ważnym ówczesnie szlaku handlowym

¹² Kolegiata z Rudy przeniesiona została tutaj ok. 1420 r. (R. Rosin, 1961, s. 121).

z Moraw na Kujawy. Obecnie leży w granicach Wielunia¹³. Posiadamy informację, iż kościół erygowany był tu przed 1106 r. (R. Rosin, 1971).

Układ przestrzenny Rudy do dzisiaj zachował wiele śladów dawnego rozplanowania, którego kształt i przebieg ulic układał się w dwa wpisane w siebie trójkąty, położone na południe od niewielkiego wzgórza, na którym prawdopodobnie znajdował się w okresie wczesnośredniowiecznym gród kasztelański (AGAD, Zb. Kart., AG 50/324-50). Nie wiemy, czy któryś z nich jest pozostałością (reliktem) dawnej osady targowej lub podgrodzia, jak również trudno jest dzisiaj powiedzieć, czy osada, o której informują przekazy, była osadą podgrodziową czy osadą podgrodową.

Przypuszcza się, iż w niedługim czasie po powstaniu Rudy rozwinęła się osada rolniczo-targowa w Wieluniu. Miała ona kształt owalnicowy. Z dużym prawdopodobieństwem można założyć, iż kształt ten wpłynął później na rozplanowanie miasta lokacyjnego (rys. 15). Miejscość ta założona została



Rys. 15. Wieluń. Plan miasta z 1823 r., przerys z 1942 r. (AP Łódź, Zb. Kart., 2723)

¹³ Ok. 4,5 km od centrum miasta.

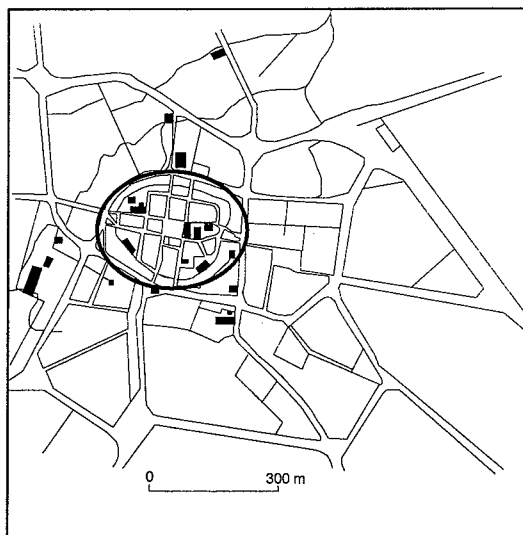
przed 1217 r., prawo miejskie zaś otrzymała przed 1283 r. Początki Wielunia wiążą się rzekomo z założeniem tutaj klasztoru Augustianów przez Władysława Odonica, co nie do końca odpowiada prawdzie, gdyż zakon ten pojawił się w Polsce później. R. Rosin (1961, s. 119, 120) uważa, iż chodzi w tym przypadku o miejscowych eremitów¹⁴. Przez wieki Wieluń był ważnym ośrodkiem, stanowiąc – jako stolica ziemi – historyczne centrum obszaru położonego na pograniczu Małopolski, Wielkopolski i Śląska. Leżał on przy bardzo ważnych szlakach handlowych: z Moraw na Kujawy i Pomorze, z Wrocławia do Kijowa i z Małopolski do Wielkopolski (*Miasta polskie ...*, 1967, t. 2, s. 89). Pierwotnie dookoła osady rozciągały się szeroko podmokłe łąki i trzęsawiska, zapewniające naturalną ochronę jej mieszkańcom.



Rys. 16. Widok obszaru dawnego miasta lokacyjnego w Wieluniu z „lotu ptaka”.
Foto W. Stępień

¹⁴ Klasztor przeszedł w ręce Augustianów dopiero w czasach panowania Kazimierza Wielkiego.

Architektoniczną dominantą wczesnośredniowiecznej osady wieluńskiej był kościół Bożego Ciała, usytuowany w jej północno-zachodnim krańcu, a poświęcony już w XII w. Niestety nie ma żadnych źródeł mówiących o tym, jaki był układ przestrzenny i rodzaj zabudowy osady. Istniejący do dzisiaj wspomniany kościół jest świadectwem, że mieściła się ona na terenie obecnego zabytkowego zespołu miejskiego, stąd przypuszczenie, że pierwotna osada lokacyjna rozwinęła się właśnie wokół owalnicowego placu targowego. W połowie XIV w. Kazimierz Wielki obwarował miasto i wznosił w nim zamek. Jego zachowane do dzisiaj rozplanowanie jest przykładem odmiany prostokątnego układu szachownicowego, wpisanego w dwa ramiona drogi (tzw. typ wrzecionowaty, dominujący na Śląsku, ale także dość często spotykany w południowej Wielkopolsce i ziemi krakowskiej) (rys. 16).



Rys. 17. Wieluń. Ośrodek staromiejski (oznaczony elipsą) i tereny przyległe według miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego

Miasta wywodzące się z wczesnomiejskiej osady targowej

Zasygnalizowano wcześniej, iż pierwsze miasta lokacyjne wyrastały również z dawnych osad i wsi targowych. Słusznie więc nazywa się dawne targowisko załążkiem miasta. Stanowiło ono zresztą jeden z etapów rozwo-

jowych miasta polskiego – etap przejściowy – prowadzący do wykształcenia się miasta średniowiecznego. Do końca XII w. można doliczyć się bezpośrednich wzmianek, w dokumentach i na podstawie wiadomości pośrednich, istnienia na ziemiach polskich ok. 250 osad targowych (T. Lalik, 1963; A. Wędzki, 1977). W sumie dość znaczna liczba osad targowych przekształciła się później w miasto. Nie inaczej było również na badanym obszarze. W tym mniej więcej czasie, podobnie do innych państw, następuje w Polsce przesunięcie znaczenia z grodów kasztelańskich w kierunku rozbudowy targowej części układu.

Przy obecnym zaawansowanym stanie badań można stwierdzić, iż miasta przedlokacyjne powstawały i rozwijały się na podłożach trojakiemu rodzaju. Jedne wyrastały, bazując na formach wyłącznie grodowych, drugie, na grodach i połączonych bezpośrednio z nimi targowiskach, trzecie wreszcie, na samodzielnych miejscach targowych, które mogły być w pewien sposób uzależnione od grodów, ale nie były związane z nimi organicznie (S. Bobiński, 1975). Targowisko przed lokacją było tym elementem przestrzennym, który nadawał osiedlu miejski charakter, ponieważ właśnie w nim skupiały się funkcje odróżniające je od wsi, przede wszystkim funkcje wymiany. Należy jednak pamiętać, iż nie wszystkie place targowe były wyznacznikiem protomiejskiego charakteru osady. Wiele układów wiejskich przypomina swym założeniem osiedla targowe, jak chociażby tzw. **wsie owalnicowe**. Mają one wiele cech wspólnych z miejskimi osiedlami przedlokacyjnymi, w których dominującym był plac targowy o charakterystycznym soczewkowym kształcie. Kształt ówczesnego targowiska – jako osady nieobwarowanej, o luźnej zabudowie drewnianej – trudno jest dzisiaj w pełni uchwycić. Pamiętać należy przede wszystkim o drodze lub drogach, przy których targ zwykle powstawał i które w istotny sposób organizowały jego układ. Dlatego też rekonstruujemy go najczęściej jako rozszerzenie drogi, kształtujące plac obudowany luźno domami (por. H. Münch, 1946; T. Zagrodzki, 1991, 1992; M. Kulesza, 1994, 1999a). Innymi słowy, zanim zaczęły powstawać miasta o planie regularnym, bujne życie miejskie rozwijało się w sprzężonych funkcjonalnie, ale przestrzennie luźno związanych osadach targowych.

Na omawianym obszarze można wyodrębnić grupę miejscowości, które już w okresie przedlokacyjnym miały wykształcone formy protomiejskie, czytelne nierzadko jeszcze obecnie w planach wielu tych ośrodków. Ich zachowane kształty oraz układ dróg: wlotowy i wylotowy, a także położenie przy ważnym szlaku komunikacyjnym, charakteryzują je, z dużym prawdopodobieństwem, jako wczesnośredniowieczne osiedla targowe.

Wyniki dotychczasowych badań wykazały, że osady targowe występowały na całym terytorium naszego kraju. T. Zagrodzki (1991, s. 228) pisał w związku z tym, że „Istnieje więc możliwość wglądu w stan zachowania wczesnośrednio-

wiecznych osiedli targowych, które zawdzięczamy przede wszystkim typowości ich form". Z zachowanych źródeł wynika, iż wczesnośredniowieczne osady targowe na omawianym obszarze istniały w: Kazimierzu nad Nerem, Łęczycy, Piątku, Wolborzu, Sulejowie, Rozprzy, Piotrkowie, Małyniu, Sieradzu, Spicymierzu, Turku, Uniejowie oraz w Sobótce koło Łęczycy (K. Maleczyński, 1926, s. 120). Wśród podanych przez K. Maleczyńskiego miejscowości wymieniana się również Brzeźnicę (pod 1242 r.). Jest to nieporozumienie, gdyż – co słusznie zauważyła A. Olczak (1961, s. 114–115) w swej pracy poświęconej genezie Brzeźnicy – pod tą datą nie znajdujemy żadnego dokumentu dotyczącego tej miejscowości; najstarsza informacja się jej tyżająca pochodzi dopiero z 1265 r. Nieporozumienie polega na tym, iż podana przez K. Maleczyńskiego data dotyczy wprawdzie Brzeźnicy, ale tej leżącej w pobliżu Bochni. Wymienione osady targowe w większości miały kształt owalnicy; sporadycznie jedynie spotykało się układy widlicowe i ulicowe. Przykładowo, wśród 6 osad targowych wymienionych przez K. Maleczyńskiego na obszarze ziemi łęczyckiej, 5 to były owalnice.

W przypadku tych 13 wymienionych osad targowych, ślady układów wczesnomiejskich zachowały się, co podkreślano wcześniej, w Inowłodzu, Sulejowie, Tumie pod Łęczycą i Wolborzu, jak również w Małyniu i Uniejowie, które doczekały się oddzielnych opracowań potwierdzających wyraźnie relikty tych najstarszych założeń (H. Münch, 1946; A. Nadolski, 1955; T. Zarębska, 1984; J. Januszkiewicz, 1971; W. Puget, 1968, 1990; M. Kulesza, 1994a, 1995b, 1999b). Badania wykazały również, iż dawnymi osadami targowymi były najprawdopodobniej miejscowości nie wspomniane w wykazie K. Maleczyńskiego. Wymienić tutaj można m.in.: wspomniane Nowe Miasto nad Pilicą, Radomsko oraz Rudę – Wieluń.

Oprócz wymienionych, co do których metryki i charakteru nie mamy raczej wątpliwości, występują na obszarze Polski Środkowej miejscowości, w stosunku do których istnieje duże prawdopodobieństwo, iż w okresie wczesnośredniowiecznym były osadami targowymi, mimo że w pisanym materiale źródłowym nie zawsze znajdujemy wzmianki potwierdzające ten fakt. Na podstawie analizy zachowanych materiałów źródłowych, tak archeologicznych, pisanych, jak i kartograficznych, do wymienionej grupy osad targowych można przypuszczalnie zaliczyć jeszcze: Łubnice, Gorzkowice, Grabów Łęczycki, Bolesławiec, Burzenin, Wartę, Pajęczno oraz Turek. Część z nich uznawana jest obecnie przez badaczy za miasta przedlokacyjne. W kilkunastu innych przypadkach trudno jest określić, nie posiadając zbyt pełnych i dokładnych zapisów, czy mamy do czynienia z byłą osadą targową, czy też wsią targową. Dotyczy to m.in. Bielaw, Kamieńska, Osjakowa, Pławna, Żytna, Łasku, Grzegorzewa i Strykowa. Stąd takie przypadki ujęte zostały w grupie wsi targowych i omówione w kolejnych partiach niniejszej pracy.

W wymienionych miejscowościach układ wczesnomiejski utrwalił się w pierwotnym rozplanowaniu i nie został bardzo zdeformowany w trakcie dalszego ich rozwoju. Charakterystyczne są kształty niektórych rynków lub zachowanych placów (które i dzisiaj pełnią jeszcze rolę miejsc targowych) oraz znaczna ich powierzchnia. Istotną wskazówką jest tu także układ działek, które są z reguły dłuższe aniżeli działki w średniowiecznym mieście lokacyjnym, jak również położenie przy ważnym szlaku komunikacyjnym, przebieg dróg gospodarczych oraz wlotowy i wylotowy układ dróg. Wszystko to pozwala wnioskować, że dominującą funkcją, jakie te ośrodki spełniały w przeszłości, była funkcja targowa, a miejscem, które jej służyło, było targowisko (por. T. Zagrodzki, 1991). Nie popełnimy dużego błędu, jeśli stwierdzimy, iż miejscowości typu targowego stanowiły ok. 20% ogółu badanych ośrodków. W całej tej grupie są miejscowości pochodzące z XII w., a nawet starsze, jak również te z XIII i XIV w. Jedne z nich mają rozplanowanie powstałe drogą samorządnego rozwoju, inne wykazują pewną regularność, co pozwala przypuszczać, iż mogły powstać poprzez jednorazowe wytyczenie. Tym, co je wszystkie łączyło, były funkcje targowe, w mniejszym zaś stopniu rzemieślnicze.

Jedną z wymienionych w wykazie K. Maleczyńskiego jest osada targowa w Tumie pod Łęczycą. Rozplanowanie tej jednej z najstarszych osad omawianego terenu stanowi przykład połączenia okolicy z rozszerzoną ulicówką. Widoczne było to bardzo wyraźnie w zachodniej części osady tworzącej półkole, odzwierciedlające zarazem ukształtowanie terenu. Od południowego wschodu owo półkole zamknięte było kolegiatą, od której w kierunku wschodnim biegła rozszerzona ulica mająca charakter targowy. Obie części osady – placowa i ulicowa – wykazywały dużą regularność rozplanowania – na co zwrócił już dawno uwagę wspomniany kilkakrotnie H. Münch (1946, s. 142).

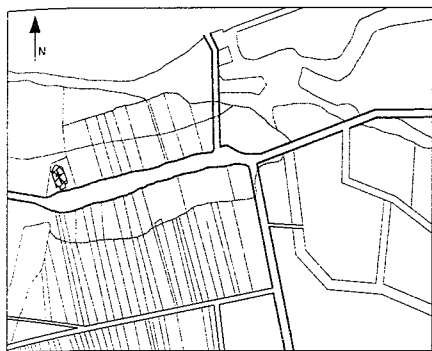
Małyń i Uniejów – to kolejne miejscowości, które zostały wymienione przez K. Maleczyńskiego. Istnienie we wczesnym średniowieczu osady targowej w Uniejowie, w świetle dokumentów historycznych, nie budzi wątpliwości. W XII w. był on liczącym się ośrodkiem gospodarczym, stanowiącym własność arcybiskupów gnieźnieńskich. Poświadczono jest to bullą papieską – rzekomo z 1136 r. – a faktycznie falsyfikatem powstałym ok. 1140 r. Wymieniona w nim jest, jako jedna z grupy wsi podległych grodowi spicymierskiemu, wieś Uniejów. Osada targowa powstała tutaj prawdopodobnie już w pierwszej połowie XIII w., choć datę tę można przesunąć – bez popełnienia większego błędu – na koniec XII w. Nadanie praw miejskich Uniejowowi nastąpiło ok. 1283 r., na pewno zaś w latach 1283–1285; jednakże jako ośrodek miejski istniał on już prawdopodobnie znacznie wcześniej (J. Szymczak, 1995, s. 63, 65). Przypuszczalnie niedługo

po otrzymaniu praw miejskich i przeniesieniu ośrodka w nowe miejsce wytyczony został nowy układ urbanistyczny (*Miasta polskie ...*, 1967, t. 2, s. 87). To lokacyjne miasto usytuowane zostało wzdłuż skarpy rzecznej, na północ od przypuszczalnej przedlokacyjnej osady targowej.

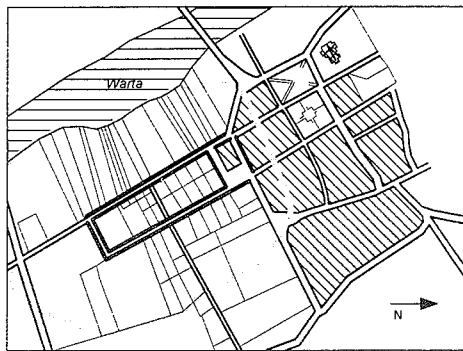
Niektórzy badacze identyfikują Małyń z wczesnośredniowiecznym Malininowem i lokują tutaj targ już w końcu pierwszej połowy XIII w. Jako miasto występuje krótko, gdyż tylko w okresie od 1549 do 1654 r. (R. Rosin, 1971, s. 128). W związku z faktem, iż był organizmem bardzo słabym gospodarczo, nie rozwinął typowego układu o cechach miejskich.

Wymienione miejscowości rozwinęły się dzięki przebiegającym szlakom komunikacyjnym. Małyń powstał przy drodze z Małopolski i Mazowsza do Wielkopolski; Uniejów z Szadku i Sieradza do Koła i Łęczycy. We współczesnych planach obydwu miejscowości zachowały się czytelne ślady będące przypuszczalnymi relikdami wczesnomiejskich form targowych. W Małyniu jest to charakterystyczne poszerzenie drogi przebiegającej przez miejscowość ze wschodu na zachód (rys. 18), w Uniejowie zaś, traktu biegnącego z północy na południe. Również bieg dróg gospodarczych, a także częściowo zachowany układ długich działek, są zbliżone do tych, jakie zachowały się w innych miejscowościach mających w przeszłości udokumentowany charakter osad targowych.

W układzie przestrzennym Uniejowa, w jego części południowej, można jeszcze dzisiaj zauważyć dość czytelnie zachowany dawny plac targowy (z kościołem w części południowej), który został później częściowo przekształcony na przedbramny, jako rozszerzenie drogi z Szadku i Sieradza do Koła i Łęczycy (rys. 19). Na planie miasta z 1823 r. wyraźnie widać to rozszerzenie o wydłużonym kształcie, zamknięte obecnie ulicami Błogosławionego Bogumiła i Sienkiewicza (AGAD, Zb. Kart., AG 29/334-29). Przypuszcza się, iż plac targowy uległ znacznemu przekształceniu po powstaniu miasta lokacyjnego, które rozwinęło się na północ od dawnej osady targowej (W. Kalinowski, S. Trawkowski, 1954, s. 4). Inna z hipotez umieszcza we wspomnianym rozszerzeniu tylko osadę rzemieślniczo-handlową, natomiast sam plac targowy sytuuje poza jej obrębem, na terenie późniejszego miasta lokacyjnego. Przypuszczenie to – mimo braku jakichkolwiek reliktdów – jest prawdopodobne. Wiadomo bowiem, iż często rynki w nowo lokowanych miastach wytyczano właśnie w miejscu dawnych placów targowych lub w ich części. Wiedząc, że Uniejów nie był lokowany *in cruda radice*, hipotezy tej nie można definitywnie odrzucić. Usytuowanie placu targowego, lub też jego części, w miejscu późniejszego miasta lokacyjnego wiązałoby się w sposób logiczny z przeprawą przez rzekę Wartę, która przypuszczalnie znajdowała się w miejscu, gdzie obecnie znajduje się most łączący miasto z zamkiem.



Rys. 18. Małyń. Odrys planu współczesnego miasta z podkreśleniem przypuszczalnego zasięgu osiedla wczesnośredniowiecznego



Rys. 19. Uniejów. Odrys współczesnego planu z zaznaczeniem hipotetycznej osady targowej

Jedną z najstarszych miejscowości badanego terenu, wzmiankowaną przez K. Małczyńskiego, a nie posiadającą jak dotychczas udokumentowania w badaniach morfologicznych, jest Rozprza. Jej załążkiem był drewniano-ziemny gród z IX w., położony wśród bagien na prawym brzegu rzeki Luciaży, na wschód od obecnego osiedla. Obok grodu istniało prawdopodobnie podgrodzie, a dalej na zachód od doliny rzeki rozwinęła się osada targowa, przypuszczalnie o układzie owalnicowym. Od XI w. Rozprza była stolicą kasztelanii. Najstarsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1065 r. Od 1227 r. kasztelański gród był jednym z głównych czynników miastotwórczych. Istnienie miasta potwierdzone jest w latach 1372, ok. 1450 i w 1487 (R. Rosin, 1971). Znaczenie utraciła na rzecz Piotrkowa, nowego ośrodka administracyjnego i gospodarczego. Przypuszczalnie w XII w. lub nawet wcześniej – w drugiej połowie XI w. – powstał na podgrodziu pierwszy kościół. Następnie, prawdopodobnie wzniesiono kościół w osadzie targowej, choć pierwsza wzmianka na ten temat jest późna, gdyż pochodzi dopiero z 1406 r. (R. Rosin, 1971).

We współczesnym planie zachowały się pewne relikty, które z dużym prawdopodobieństwem odnieść można do najdawniejszego rozplanowania Rozprzy. Współczesny układ miejscowości ukształtował się ostatecznie w okresie późnego średniowiecza, kiedy powstał regularny rynek na planie kwadratu. Przypuszczalnie objął on południową część wydłużonego wczesno-średniowiecznego placu targowego, którego część północna – w formie długiego trójkąta – stanowi obecnie wylot z północno-wschodniego narożnika rynku w kierunku Piotrkowa. Powstał w ten sposób układ przestrzenny złożony

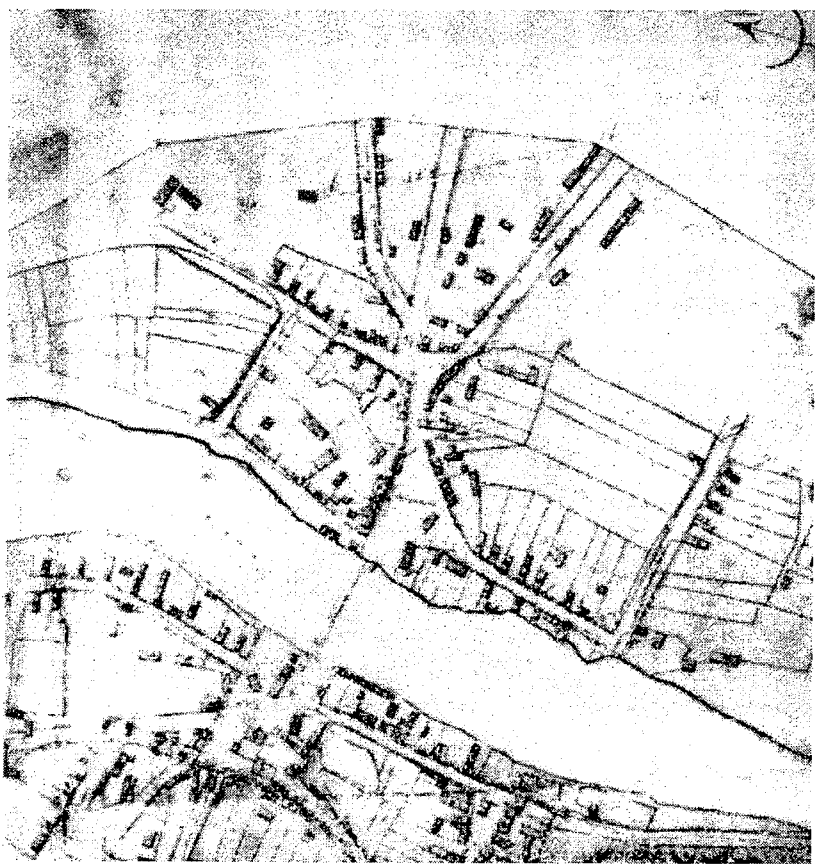
z dwóch sprzężonych elementów, z których jeden – późnośredniowieczny rynek – nakłada się na drugi – wczesnośredniowieczny plac targowy. W związku z faktem, iż układ ten nie rozwinął się w czasach nowożytnych, wspomniane elementy są wyraźnie widoczne współcześnie (rys. 20).



Rys. 20. Rozprza. Odrys planu współczesnego. Owalem zaznaczono hipotetyczny obszar dawnej osady targowej; prostokątem – miasta lokacyjnego

Kolejną miejscowością wzmiankowaną przez K. Małczyńskiego, której geneza wiąże się z osadą targową, jest Sulejów, jedno z najstarszych miast omawianego obszaru. Pierwsza wzmianka o położonej na sfalowanym terenie, po obu stronach Pilicy, w dolinie rzeki, miejscowości pochodzi z 1145 r. Początkowo była własnością książęcą, by w 1176 r. przejść w ręce opactwa cystersów. Osada targowa rozwinęła się przy przeprawie przez Pilicę, obok której istniała komora celna, gdzie pobierano cła wodne. Leżała przy ważnych szlakach handlowych: z Krakowa przez Piotrków i Łęczycę do Włocławka oraz z Kazimierza nad Wisłą przez Radom do Piotrkowa i Kalisza. Prawa miejskie otrzymał Sulejów między 1279 a 1292 r., potwierdzone w 1296 r. przez Władysława Łokietka. Otrzymanie praw miejskich poprzedziła fundacja miejscowego kościoła św. Floriana (*Miasta polskie ...*, 1967, t. 2, s. 80). Prawdo-

podobnie w okresie rządów Bolesława Krzywoustego, w pierwszej połowie XII w., na prawym brzegu Pilicy, na terenie zalewowym, rozwinęła się osada targowa, a na pewno były karczmy.



Rys. 21. Sulejów, fragment planu miasta z 1824 r. (AP Łódź, Zb. Kart., 7a)

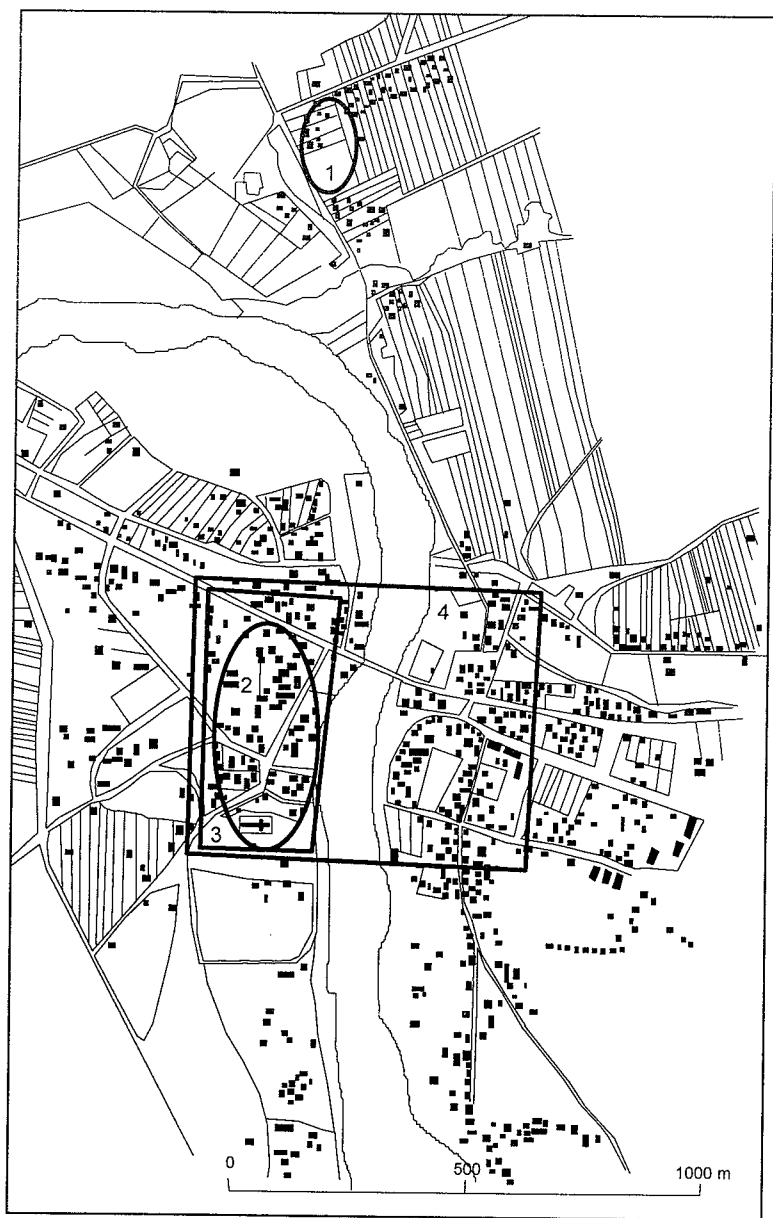
Zarys tej pierwotnej owalnicy targowej zachował się dość dobrze przy dawnej drodze do Wolborza. To pierwotne targowisko, leżące w miejscu dzisiejszego Podklasztorza, było załączkiem późniejszego miasta. Jednak obecny Sulejów rozwinął się z późniejszego targowiska lewobrzeżnego, natomiast jego nieregularny plan wskazuje na pochodzenie sprzed lokacji (AP Łódź, Zb. Kart., 7a) (rys. 21). Tezę tę, w pewien sposób, potwierdza fakt wcześniejszego założenia parafii (R. Rosin, 1971).

Najprawdopodobniej w czasie lokacji, lub krótko przed tym faktem, pierwotny, XII-wieczny targ przeniesiony został z prawego na lewy brzeg rzeki, tzn. z księstwa sandomierskiego do sieradzkiego. Wraz z targowiskiem, przeniesiono także – nieco w górę rzeki – przeprawę rzeczną, którą usytuowano naprzeciw, położonego na wysokim zachodnim brzegu Pilicy, kościoła parafialnego. W związku z tym przesunął się także punkt ciężkości osady. Wtedy też najprawdopodobniej wytworzył się dzisiejszy nieregularny rynek i odpowiadający mu plac po przeciwnej stronie rzeki w rozwidleniu dróg w kierunku Żarnowa i Opoczna (AP Łódź, Zb. Kart., 7a). Te elementy przedlokacyjnego rozplanowania wyraźnie są widoczne jeszcze we współczesnym planie Sulejowa (rys. 22).

Innym dawnym ośrodkiem targowym wzmiankowanym przez K. Maleczyńskiego jest, położony na prawym brzegu Neru, Kazimierz. Prawa miejskie uzyskał przed 1288 r. Do tego czasu był znanym targowiskiem leżącym na krańcach Łęczyckiego. Początkowo stanowił własność monarszą. W krótkim jednak czasie przeszedł na własność klasztoru Cystersów w Wąchocku, a następnie aż do końca XVIII w. opactwa trzemeszeńskiego. Od połowy XVIII w. datuje się upadek miasta, do czego zapewne przyczyniło się sąsiedztwo szlacheckiego Lutomska, usytuowanego na lewym brzegu Neru, w odległości ok. 1 km, przy wczesnośredniowiecznej przeprawie przez rzekę. Kazimierz przez cały okres swej miejskości należał do najmniejszych miast interesującego nas obszaru (*Miasta polskie ...*, 1967, t. 2, s. 46).

We współczesnym rozplanowaniu miejscowości – podobnie jak to jest w przypadku Rozpry – zachowały się pewne relikty, które można, z dużym prawdopodobieństwem, odnieść do czasów przedlokacyjnych. Miasto lokacyjne rozwinęło się na terenie wyniesionym, poza górną krawędzią doliny Neru, zajmując przypuszczalnie obszar dawnej osady targowej. Jego centrum stanowił wydłużony trapezowaty rynek i wybiegające zeń 3 ulice. Ten wydłużony kształt rynku, jego dość znaczna powierzchnia, oraz przebieg dróg sugerują, iż prawdopodobnie są to relikty pierwotnej osady targowej, wzmiankowanej przez K. Maleczyńskiego. Wyraźnie układ ten widoczny jest na zachowanych XIX-wiecznych planach (AGAD, Zb. Kart., 56/810-56; AD 46, 14; AP Łódź, Zb. Kart., 406) (rys. 23).

Wytyczone w okresie lokacji rynek i sieć uliczna zachowały się do dzisiaj i uległy niewielkim przekształceniom w ciągu XIX i XX w. (AP Łódź, Zb. Kart., 406). Ciekawym elementem układu przestrzennego Kazimierza jest „dzielnica stodołna” we wschodniej części miejscowości (rys. 24).

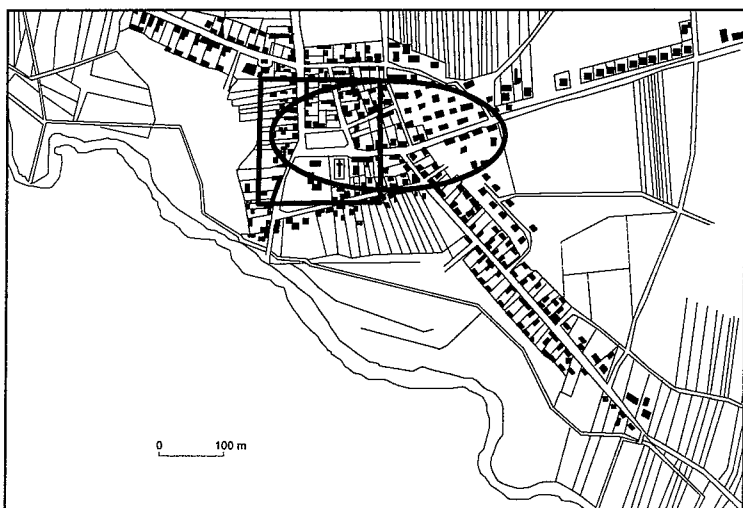


Rys. 22. Sulejów. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem reliktyw średniowiecznego i późniejszego rozplanowania

1. Targowisko Podklasztorze. 2. Targowisko lewobrzeżne. 3. Miasto lokacyjne. 4. Obszar miasta w XV–XVI w.

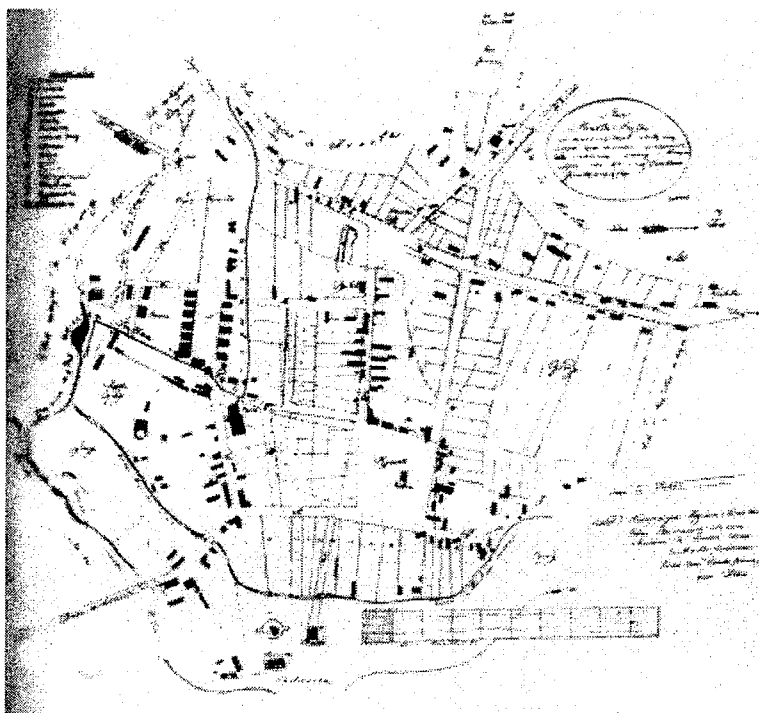


Rys. 23. Kazimierz, plan miasta z 1829 r. (AP Łódź, Zb. Kart., 406)



Rys. 24. Kazimierz. Odris planu współczesnego. Owalem zaznaczono przypuszczalny teren dawnej osady targowej, prostokątem zaś – miasta lokacyjnego

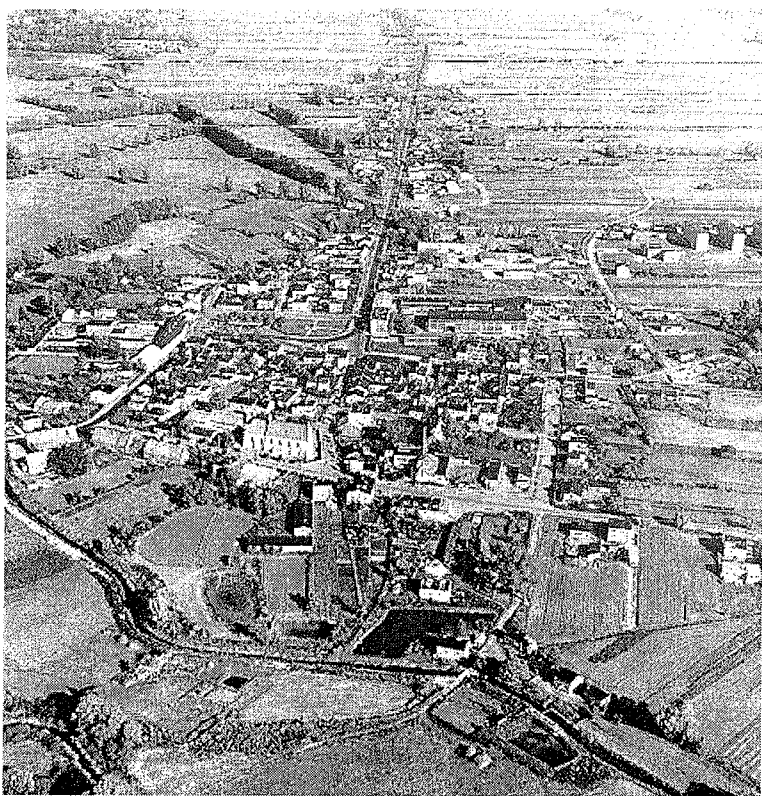
Wczesnośredniowiecznym targowiskiem środkowopolskim wymienionym w wykazie K. Maleczyńskiego była osada w Piątku. Jej bardzo wyraźne ślady widoczne są na planie miasta z 1817 r. (AGAD, Zb. Kart., 485-10), gdzie przedstawiona została w prawie niezmienionej przekształceniami postaci, gdyż lokacja z 1339 r. i wytyczenie nowego układu miejskiego nie naruszało istniejącej struktury (rys. 25). Miasto lokacyjne powstało na północ od osady targowej. T. Zagrodzki (1991) uważa, iż położone przy trakcie łowickim targowisko w Piątku powstało przed połową XII w., uzupełniając funkcje targowe grodu łączyckiego.



Rys. 25. Plan Piątku z 1817 r. (AGAD, Zb. Kart., 485-10). Obszar dawnej osady przedlokacyjnej zaznaczony jest na południe od centrum lokacyjnego

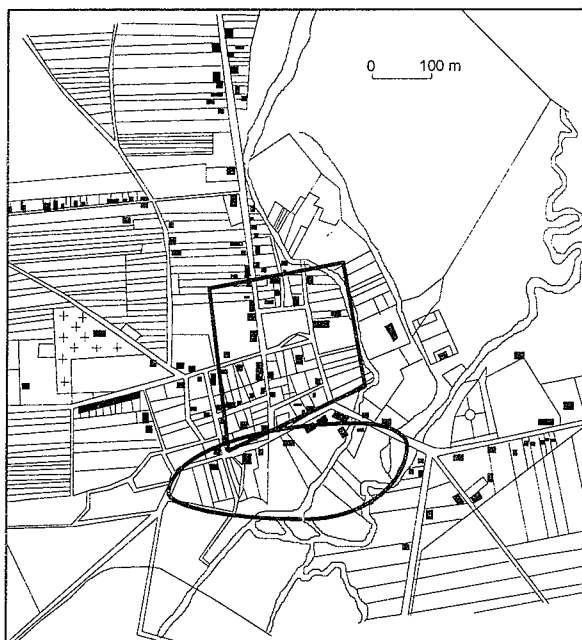
Do dzisiaj zachowała się tylko północna pierzeja dawnego placu targowego, posiadająca zmienne przesunięcie linii, świadczące, że plac piątkowski należał do placów o dwóch szerokościach (por. T. Zagrodzki, 1991, s. 234). Z tą przedlokacyjną osadą targową wiąże się hipotetycznie obszar położony w pobliżu obecnej ulicy Pokrzywnej, którego pierwotny układ jest już niestety mocno przekształcony. Jego centrum stanowił zbliżony do prostokąta plac,

powstały przy skrzyżowaniu dróg wiodących do Łowicza i Łęczycy oraz Kutna i Zgierza. Osada ograniczona była od wschodu terenem kościelnym z kościołem i plebanią, terenem biskupim i terenami folwarcznymi; od południa zaś przez rzekę Moszczenicę. W XVIII w. teren osady włączony został w granice miasta lokacyjnego (rys. 26, 27).



Rys. 26. Widok Piątku „z lotu ptaka”. Foto W. Stępień. Na bliższym planie, na południe od kościoła parafialnego znajdował się teren przedlokacyjnej osady

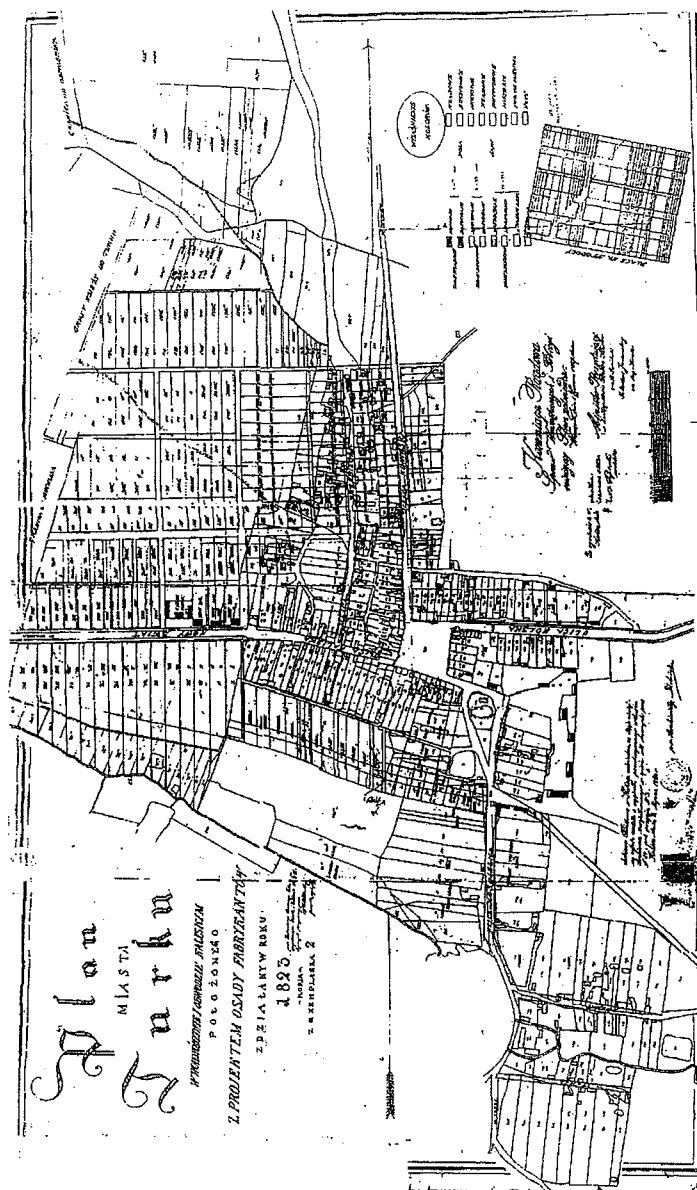
Wzmiankowany przez K. Maleczyńskiego Turek należy do najstarszych miejscowości omawianego obszaru. Wymieniony został w bulli gnieźnieńskiej z 1136 r. jako miejscowość przynależna do kasztelanii spicymierskiej, następnie stanowił własność arcybiskupią (S.M. Zajączkowski, 1988, s. 14). Usytuowany był nad rzeczką, będącą lewym dopływem Kiełbaski, dopływu Warty, przy skrzyżowaniu dwóch, ówczesnie ważnych szlaków handlowych: poznańsko-krakowskiego ze śląsko-pruskim (S. Weyman, 1953, s. 198). W. Goebel (1966, s. 19) pisze, iż jak głosi legenda, osiedle miało powstać, jako osada leśna wśród



Rys. 27. Piątek. Odrys współczesnego planu miasta. Owalem zaznaczono zachowane relikty dawnej osady targowej, natomiast czworobokiem obszar miasta lokacyjnego

lasów, na przełomie XI i XII w. S.M. Zajączkowski (1988, s. 15) sądzi natomiast, iż początków Turku należy upatrywać przypuszczalnie znacznie wcześniej niż w 1000 r., jeszcze w czasach plemiennych¹⁵. Musiał być we wczesnym średniowieczu liczącą się osadą w skali lokalnej, skoro w stosunku do niego określano położenie innych wsi i to zarówno w XIII, jak i w XIV w. Istniał już wtedy od dłuższego czasu tutaj kościół parafialny. Już w XIII w. – jak się podkreśla – osiedle było „dobrze rozwiniętym pod względem gospodarczym. Można mniemać, że w tymże stuleciu (a niewykluczone, że wcześniej) była to osada mająca charakter miejski” (S.M. Zajączkowski, 1988, s. 16). Potwierdzeniem tego mogą być, zachowane do dzisiaj we współczesnym planie miasta, fragmenty przedlokacyjnego układu przestrzennego o owalnicowym kształcie. Widoczne są one w przebiegu ulicy Browarnej, biegnącej równolegle do ulicy

¹⁵ Badacz ten podkreśla również, iż w okolicach Turku znajdowały się i były eksploatowane złoża rudy darniowej i mimo braku bezpośrednich na ten temat wzmianek źródłowych, to za wczesnym korzystaniem z tych złóż przemawiają dane toponomastyczne dwóch osad leżących na południe od Turku (Kowale Księżę i Kowale Pańskie), będące starymi osadami służebnymi grodu spicymierskiego (por. S. Zajączkowski, 1957, s. 43; S.M. Zajączkowski, 1957, s. 13).



Rys. 28. Turek. Plan miasta z 1823 r. (AGAD, Zb. Kart., 486-12)

Kolskiej, mającej wyraźnie łukowaty kształt, mogącej być pierwotnie drogą gospodarczą zamykającą obszar osady targowej. Potwierdzałoby to hipotezę S. Wojtkowiaka (1966), iż Turek był owalnicą o pełnej zabudowie. Rozłożyła się ona na osi wschód – zachód, a jej wyznacznikiem są dzisiaj ulice: Kaliska i wspomniana Kolska. Jej kształt widoczny jest wyraźnie na planach z 1823 r. (AP Poznań, KST, 2724; AGAD, Zb. Kart., 486-12) (rys. 28).

Miasto lokacyjne zajęło przypuszczalnie duży fragment dawnej osady targowej, gdzie wyznaczono, zbliżony kształtem do trapezu, rynek, od którego odchodziły cztery ulice: po jednej w kierunku północnym i zachodnim oraz dwie, w kierunku wschodnim. Kościół parafialny usytuowany był na wydzielonym, leżącym na południowy wschód od rynku, placu o trójkątnym kształcie, zamykającym prawdopodobnie obszar dawnej osady od południa.

Jak zostało wspomniane, osady targowe występowały również w miejscowościach, które nie mają tego faktu potwierdzonego źródłowo lub też mają potwierdzenie niepełne, hipotetyczne.

Analizując zachowane najstarsze plany kartograficzne, zapisy źródłowe oraz biorąc pod uwagę wyniki badań terenowych, listę osad targowych podaną przez K. Maleczyńskiego można poszerzyć, jeżeli nie o kilkadziesiąt, to na pewno o kilkanaście miejscowości. W kilku przypadkach zachowało się w miarę dokładne ich pierwotne rozplanowanie. Dzięki temu możemy zapoznać się z organizacją przestrzenną wczesnośredniowiecznej osady targowej na terenie Polski Środkowej.

Do grupy przypuszczalnych wczesnomiejskich osad targowych można zaliczyć: Łubnice, Gorzkowice, Grabów Łęczycki, Bolesławiec, Burzenin, Wartę oraz Pajęczno. Do szczególnie interesujących i najlepiej zachowanych należą układy urbanistyczne w Łubnicach, Grabowie Łęczyckim i Gorzkowicach.

Funkcje Łubnic, jako osady targowej, potwierdzają w pewnym sensie XIII-wieczne źródła (R. Rosin, 1967). Były one pierwszą miejscowością w dawnej ziemi łęczycko-sieradzkiej, która otrzymała prawa miejskie (1238 r.)¹⁶. W latach 1239–1241 powstał tutaj klasztor Cystersek, przeniesiony szybko, bo przed 1253 r. do Ołoboku (R. Rosin, 1961, s. 130). Ten fakt, jak również m.in. konkurencja sąsiedniego Bolesławca wpłynęły poważnie na zahamowanie gospodarcze osiedla. W związku z tym, iż miastem były bardzo krótko, gdyż tylko 28 lat (utraciły je przed 1266 r.), nie wystąpiły tutaj prawie żadne zmiany

¹⁶ Wtedy założono targ-miasto Łubnice obok istniejącej już wsi o tej samej nazwie. Od tego czasu występują w źródłach dwie miejscowości zwane Łubnicami. Według rejestru z 1246 r. są to miasto i wieś o tej samej nazwie. Później zaczęto wieś Łubnice nazywać od imienia jej sołtysa Dzietrzka – Dzietrzkowicami (po raz pierwszy pojawia się ta nazwa w 1397 r.) i odtąd była już stale używana (R. Rosin 1961, s. 12, 122, 130; 1971, s. 128).

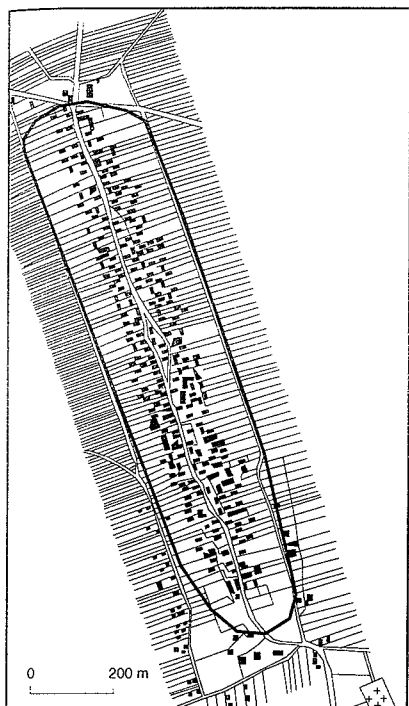
przestrzenne, nie mówiąc o wykształceniu się jakichkolwiek cech miejskich. Niczym nie różniło się od zwykłej wsi (rys. 29).

W 1372 r. przekształcono ówczesną wieś Grabów Łęczycki w miasto (*Miasta polskie ...*, 1967, t. 1, s. 43). Nie rozwinął się on w latach późniejszych, głównie z powodu zbyt bliskiego sąsiedztwa Łęczycy i Dąbia (rys. 30). Z tego też względu ominęła go wielka urbanizacja z czasów Kazimierza Wielkiego.

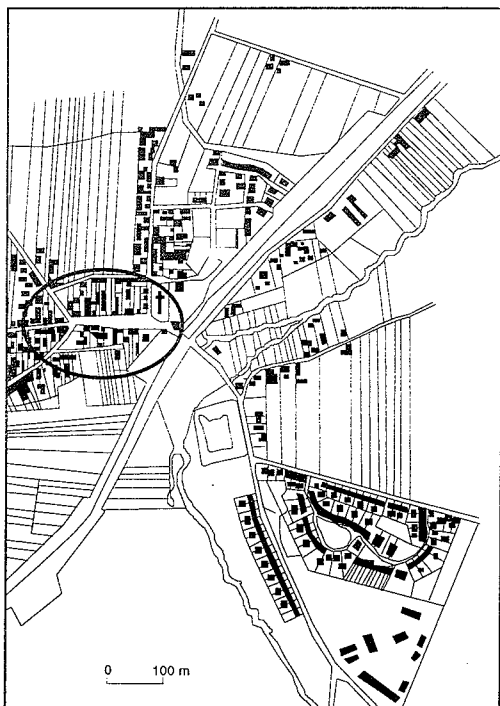
Również o Gorzkowicach nie mamy zbyt wielu informacji. W związku z faktem, iż źródła przed 1494 r., kiedy otrzymały prawa miejskie i po 1520 r. określają je jako dawną wieś rolniczą, następnie zaś jako targową wieś kościelną należy przypuszczać, iż przywilej lokacyjny nie został wykorzystany (*Miasta polskie ...*, 1967, t. 1, s. 43). Rozłożyły się przy przeprawie przez rzekę Prutkę, przy węźle starych dróg (rys. 31).

Analiza planów historycznych, jak i współczesnych oraz badania terenowe wskazują, iż w omawianych trzech przypadkach możemy mieć do czynienia z zachowanymi układami charakterystycznymi dla wczesnomiejskich osiedli targowych, z placem wykształconym w formie zbliżonej do wydłużonego owalu, jak w Łubnicach (rys. 29), trójkąta, jak w Grabowie Łęczyckim (rys. 30) lub nieforemnego prostokąta, jak w Gorzkowicach (rys. 31). Rozwinęły się one w sąsiedztwie przebiegających ówczesznie, ważnych szlaków handlowych: ze wschodu na Śląsk (Łubnice) i z Krakowa do Wielkopolski (Gorzkowice). W przypadku Grabowa Łęczyckiego osada powstała u zbiegu trzech dróg: dawnego traktu z Dąbia do Krośniewic, z odgałęzieniem w kierunku wschodnim, do Łęczycy. Bieg równoległych do placów dróg gospodarczych oraz zachowany układ długich działek rolnych może, z dużym prawdopodobieństwem, odtwarzać zarysy wczesnośredniowiecznych osiedli targowych. Zachowane rozplanowania tych trzech miejscowości świadczyć mogą również o samoradnym przypuszczalnie ich powstaniu. Zachowane relikty, mimo pewnych późniejszych przekształceń (częściowe, wewnętrzne zabudowanie placu w Łubnicach lub wprowadzenie zabudowy i podziału na bloki w części wschodniej placu w Grabowie Łęczyckim), stanowią prawie nieskażony przykład wczesnośredniowiecznego rozplanowania osady targowej.

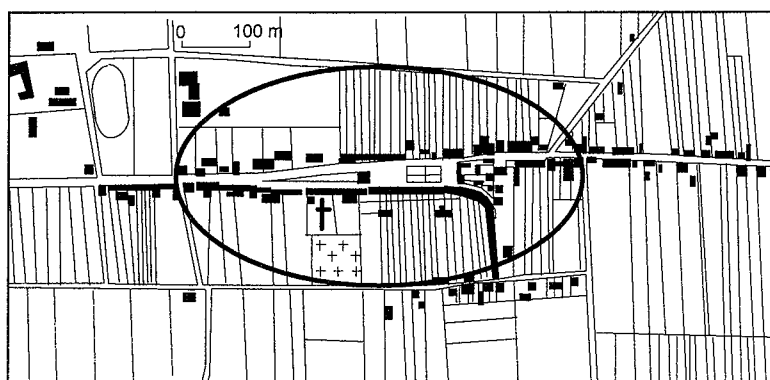
Wyraźnie jednokierunkowy południkowy układ rozplanowania Łubnic opierał się na przebiegającej drodze z północy na południe, wspomnianej drodze handlowej z Rusi na Śląsk. Na zachowanym planie z końca XVIII w. wyraźnie widać jej dość znaczne rozszerzenie, przybierające postać placu targowego (AGAD, Zb. Kart., 916/389-22). Niezmieniony w większości do dzisiaj układ działek, w dużej mierze zgodny z tym, który prezentuje wspomniany plan, równoległy do rozszerzenia bieg dróg gospodarczych, jak również rozwidlenia w północnej i południowej części placu – świadczą dowodnie o wczesnośredniowiecznej genezie rozplanowania miejscowości. Częściowe, wewnętrzne zabudowanie dawnego placu targowego nastąpiło przypuszczalnie, w niedługi



Rys. 29. Łubnice. Odris współczesnego planu wsi z zaznaczeniem hipotetycznego zasięgu dawnej osady targowej



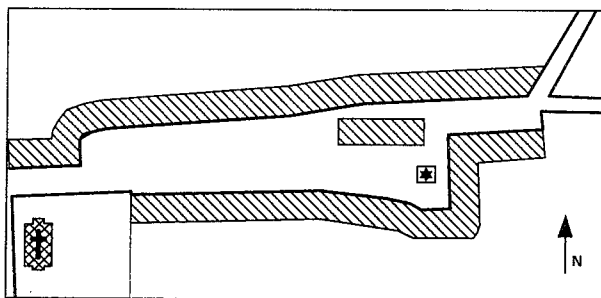
Rys. 31. Gorzkowice. Odris współczesnego planu wsi z zaznaczeniem przypuszczalnego zasięgu dawnej osady wczesnośredniowiecznej



Rys. 30. Grabów Łęczycki. Odris współczesnego planu. Widoczne są, oprócz zachowanego placu, drogi gospodarcze oraz długie działki rolne

czas po utracie praw miejskich, w tym i prawa do targów, kiedy to sam plac i pełniona przez niego funkcja, przestały być potrzebne. Było to powodem, iż osada w późniejszym czasie nie rozwinęła się, zachowując zarazem w większości swe pierwotne rozplanowanie.

Również w Grabowie Łęczyckim zachował się czytelnie układ charakterystyczny dla wczesnośredniowiecznych osad targowych z placem targowym ukształtowanym w formie wydłużonego trójkąta, co prezentują plany z różnych okresów (z początku XIX w. i z lat 1870 i 1893) (PKZ 38363, PKZ 38362, AP Łódź, Zb. Kart., 2615, k. 66; AGAD, Zb. Kart., 491-81) (rys. 32).



Rys. 32. Grabów Łęczycki. Przerys z planu miejscowości z 1893 r.
(AGAD, Zb. Kart., 491-81)

Mimo iż miejscowość ta pojawia się w źródłach dosyć późno, można przypuszczać, że jej metryka jest o wiele starsza, prawdopodobnie XII-wieczna, a może i starsza, z drugiej połowy XI w. Położony na niskim dziale wód Grabów nadawał się szczególnie do rozwinięcia w nim osady targowej dla wsi położonych na północ od bagnistej i trudnej do przebycia doliny Neru oraz równie bagnistych dopływów Bzury. Osada ta nie miała możliwości rozwoju ze względu na bliskość Łęczycy, ówczesnego ważnego ośrodka, stolicy samodzielnego księstwa, oddalonej od niej tylko o 16 km. To najprawdopodobniej było jedną z przyczyn nierozwinięcia się osady w miasto, mimo otrzymania przywileju lokacyjnego. Ponieważ Grabów nie przeszedł normalnej w średniowieczu ewolucji od osady targowej do miasta, z jego rozwiniętymi strukturami przestrzennymi, lecz zatrzymał się w swym rozwoju na pierwszym szczeblu, układ przestrzenny tej miejscowości reprezentuje w miarę nieskażony przykład rozplanowania wczesnomiejskiej osady targowej w rzadko spotykanej na badanym terenie formie, co widać bardzo dokładnie na planach z XIX i XX w. Przykładem takich osad, o nieskażonym do dzisiaj planie, są m.in. Kłobuck i Dobczyce. Kościół usytuowany został przy placu, bliżej jego węższego końca. Taka lokalizacja kościoła jest identyczna, jak

w Dobczycach, posiadających bliźniacze rozplanowanie. W części szerszej, na rozwidleniu dróg (do Łęczycy i Krośniewic) znajdowała się najprawdopodobniej karczma. Takie jej usytuowanie było charakterystyczne dla tego typu osad targowych.

Podobnie jak to miało miejsce w Łubnicach, bieg równoległych do placu dróg gospodarczych, wraz z podziałami długich działek rolnych, w znacznym stopniu odtwarza zarys wczesnośredniowiecznego osiedla. Działki przyrynkowe jeszcze dzisiaj są wąskie; ich szerokość typowa wynosi 7–10 m. Spotyka się również działki znacznie węższe, zaledwie 5-metrowe, jak również i szersze – do 20 m. Wydaje się, iż szersze działki powstały później, w XIX lub nawet w XX w., w wyniku scalenia dwóch działek sąsiednich. Działki przyplacowe liczą do 150 m głębokości, natomiast poza placem dochodzą do 300, a nawet 400 m. Ulice nie miały szerokości typowej dla średniowiecznych miast. Trakty jezdne osiągały ok. 30 m szerokości i w pełnej swej szerokości docierały do samego rynku. Śladem tego są fragmenty kilku ulic, mających właśnie 30-metrową szerokość.

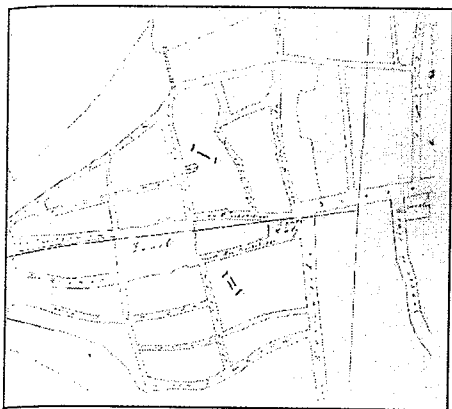
Nie mniej ciekawy jest układ zachowany w Gorzkowicach. Również i tutaj charakterystyczne jest ściśle powiązanie placu targowego z układem dróg. Wybiegają one z krótszego boku placu i rozgałęziają się w trzech kierunkach. Gdy opisany układ porównamy z niektórymi układami charakterystycznymi dla osiedli przedlokacyjnych w innych częściach kraju, np. na Mazowszu (Pułtusk), na Śląsku (Niemcza), w Wielkopolsce właściwej (Budzyń) czy na Kujawach (Pakość), to czytelną staje się forma dobrze zachowanej dawnej osady targowej (por. T. Zagrodzki, 1992, s. 234–236). Układ taki wiązał się z rozwidleniem dróg. Krótszym bokiem leżał na wypukłości przebiegu drogi, jak na *sui generis* podstawie i przejmował jej odgałęzienie, które wychodziło z placu w jednym z przeciwległych naroży (K. Dziewoński, 1957, s. 271). Łączyły się tu, co było typowe, trzy gałęzie dróg. Schemat ten występuje we wszystkich omawianych miejscowościach. Inną charakterystyczną cechą, już przez badaczy podnoszoną, jest występująca tutaj zróżnicowana szerokość, czyli dwie różne szerokości poszczególnych części współczesnego placu (T. Zagrodzki, 1992, s. 234). Część placu o większej szerokości była dłuższa i stanowiła jego zasadniczy człon. Łączyła się z nią część węższa i krótsza, w której jakby nastąpiło przesunięcie fragmentu pierzei rynku. Występowanie takiej formy placu w dawnych osiedlach targowych nie było czymś wyjątkowym i zauważalne jest jeszcze dzisiaj w wielu miejscowościach, jak chociażby we wspomnianych: Niemczy, Pakości lub Budzynie. Te dwie, różnej wielkości części placu targowego, przeznaczone były zapewne dla różnego rodzaju handlu. Mogły być one również, jak się przypuszcza, wynikiem panującej ówczesnie tradycji mierniczej. Należy podkreślić, że na opisaną właściwość układu placów targowych, zwrócił ostatnio uwagę T. Zagrodzki (1991), klasyfikując ją jako wyraźną cechę

układu planistycznego. Centrum pierwotnego, najwcześniejszego układu przestrzennego Gorzkowic, stanowił wydłużony plac. Usytuowany był on równoleżnikowo, wzdłuż głównej drogi z Radomska do Piotrkowa. Do dzisiaj jeszcze zachował się, w znaczących fragmentach, wczesny układ działek oraz drogi gospodarcze na ich tyłach. Podłużne działki wchodzące frontem na plac, znacznie dłuższe niż działki w mieście średniowiecznym, tworzyły po obu jego stronach obszar osiedla przeznaczony pod uprawy przez indywidualnych rolników. Zachowany bardzo dobrze do dzisiaj długi rynek (ok. 250 m długości) w formie wrzeciona, nadaje Gorzkowicom klasyczny układ owalnicowy (AP Łódź, Zb. Kart., 164).

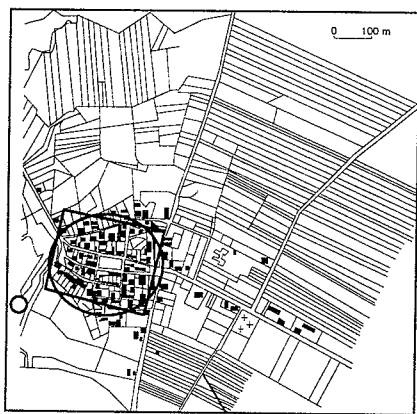
Bardzo ciekawym przykładem miasta powstałego na podłożu przypuszczalnej osady targowej jest, leżący nad Prosną, Bolesławiec. Wzmiankowany jest jako miasto już w 1266 r. (KDW, 1840, nr 421)¹⁷. Przedlokacyjna osada targowa powstała przypuszczalnie w pobliżu grodu obronnego, w którego miejscu w okresie późniejszym wybudowano zamek. Gród usytuowany był w rozwidleniu rzeki, na leżącej wśród bagien wyspie. Bronił wczesnośredniowiecznej przeprawy rzecznej oraz ważnego szlaku komunikacyjnego ze Śląska na Ruś. Leżąc na skrzyżowaniu ważnych dróg handlowych z Moraw na Kujawy i z Rusi na Śląsk, a od przełomu XV i XVI w. z Wrocławia na Mazowsze, od XIII w. stanowił ważny węzeł komunikacyjny (*Miasta polskie ...*, 1967, t. 2, s. 37).

Prawdopodobnie w XIII w. – w pobliżu szlaku z Rusi na Śląsk – rozwinęła się osada z placem targowym o owalnicowym kształcie. Jej hipotetyczna długość wynosiła ok. 350–400 m. Widoczne we współczesnym planie Bolesławca – wrzecionowaty kształt centrum miasta, podobny do gorzkowickiego lub lubnickiego układ komunikacyjny, relikty dawnych dróg gospodarczych – reprezentują w miarę nieskażony przykład rozplanowania wczesnomiejskiej osady targowej. W okresie lokacji, w obręb dawnego placu targowego, wpisany został prostokątny rynek z wybiegającymi z jego naroży 8 ulicami. Układ ten, będący cennym zabytkiem urbanistycznym nie tylko w skali lokalnej, wyraźnie prezentują XIX-wieczne plany i współczesne zdjęcia (AGAD, Zb. Kart., 487-24; AP Łódź, Zb. Kart., 115) (rys. 33, 34, 35, 36). Pod względem wielkości i kształtu jest on zbliżony do rozplanowania pobliskiego Wielunia lub położonego dalej na północ Kalisza, reprezentujących tzw. wrzecionowaty typ rozplanowania polskiego miasta średniowiecznego.

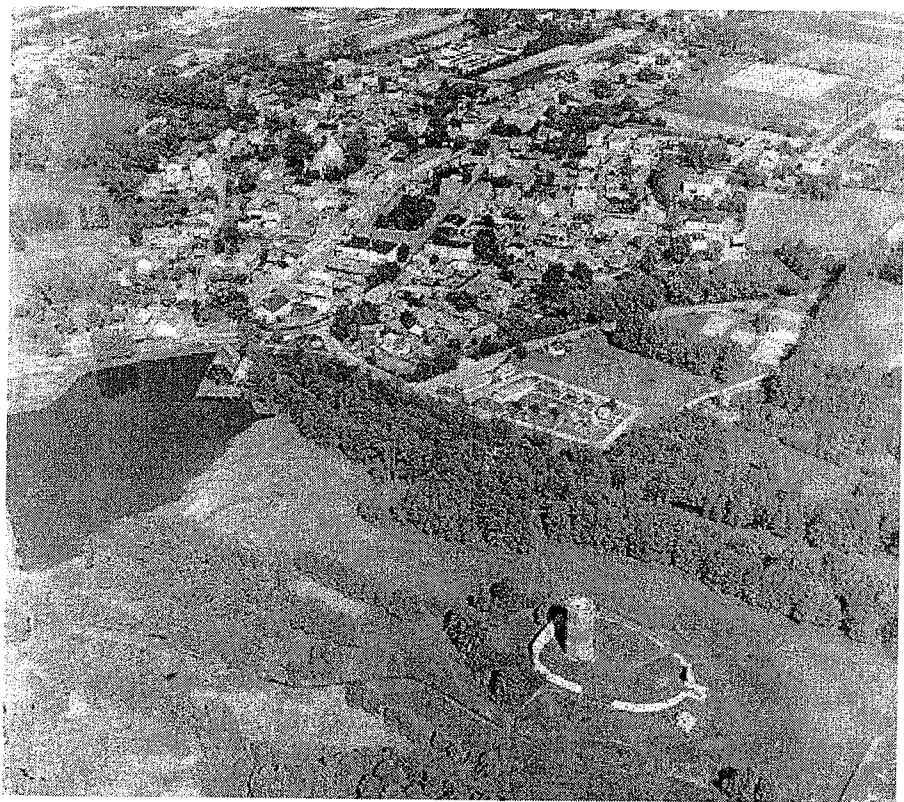
¹⁷ Posiadamy informacje, iż targi w Bolesławcu odbywały się w sobotę. Z tego powodu przeniesiono targi w Lubnicach na środę, ażeby nie było konkurencji. *Kronika wielkopolska* podaje, iż Bolesławiec wraz z zamkiem założył w 1268 r. Bolesław Pobożny. Nie zgadza się z tą informacją R. Rosin (1961, s. 140), uważając, że „miejscowość z racji swego położenia na pewno jest starsza i jeżeli wzięła swoją nazwę od Bolesława-założyciela, to chyba był to Kędzierzawy. W każdym razie nie można pomijać milczeniem faktu, że już w 1266 r. jest nazwana miastem i posiadała targi.



Rys. 33. Bolesławiec. Plan miasta z okresu międzywojennego (AP Łódź, Zb. Kart., 2645)



Rys. 34. Bolesławiec. Odrys planu współczesnego. Owalem określono hipotetyczny zasięg dawnej osady targowej, prostokątem miasto lokacyjne. Na południowy zachód od miasta zaznaczono usytuowanie grodu



Rys. 35. Widok Bolesławca „z lotu ptaka”. Na pierwszym planie ruiny zamku, dalej miasto z charakterystycznym owalnicowym układem centrum. Foto W. Stępień

Również przypuszczalnie u genezy, usytuowanego nad Wartą, Burzenina leżała osada targowa. Rozwinęła się ona przy drodze z Sieradza do Widawy. O początkach miejscowości nie posiadamy zbyt wielu informacji. Po raz pierwszy odnotowany został Burzenin w źródłach w 1344 r. Niemniej historia jego jest o wiele starsza. S.M. Zajączkowski (1970, s. 176, 178) przypuszcza nawet, iż mógł być osadą o charakterze miejskim, która otrzymała prawa miejskie jeszcze w drugiej połowie XIII w., choć data ich nadania nie jest znana¹⁸. R. Rosin (1977) wysunął sugestię, iż leżąca w odległości 2,5 km na

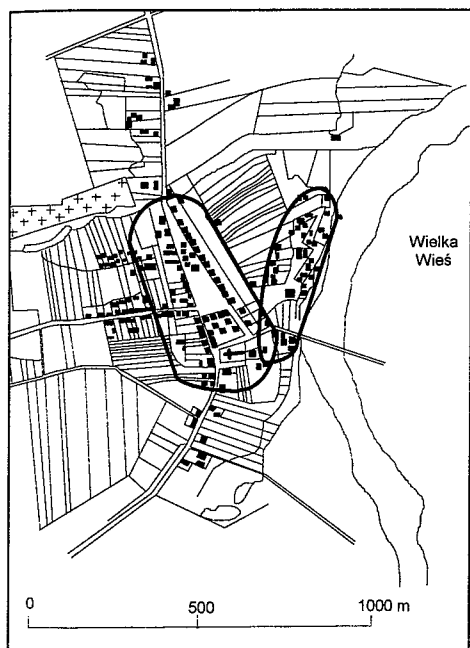


Rys. 36. Przedlokacyjna owalnica zachowana w dzisiejszym centrum Bolesławca.
Foto W. Stępień

¹⁸ Z 1419 r. zachowała się informacja o powtórnej lokacji miasta.

południe od dzisiejszego osiedla, po prawej stronie Warty, Wielka Wieś, nazywała się początkowo Burzeninem i była wsią macierzystą dla osiedla założonego na lewym brzegu rzeki. Mimo że w źródłach pisanych występuje ona dopiero od 1402 r., to wyniki badań archeologicznych świadczą, iż zamieszkała była już pod koniec XI i w XII w. Dotychczas jednak nie zwracano uwagi na związek genetyczny pomiędzy obydwoma miejscowościami¹⁹.

W zachowanym układzie przestrzennym Burzenina wyodrębnić można dwie – różne pod względem genetycznym – części: starszą przedlokacyjną i młodszą lokacyjną. Część starsza, nieregularna, leżąca nad samą Wartą, pochodzi prawdopodobnie z okresu wczesnego średniowiecza. Układ działek zachowanych jeszcze wokół placu sugeruje, iż osada mogła powstać na planie okolnicy, z wydłużonym placem targowym, którego znaczące ślady zachowały się do dzisiaj (rys. 37).



Rys. 37. Burzenin. Odrys współczesnego planu z zaznaczeniem elementów pierwotnego rozplanowania (po prawej część przedlokacyjna, po lewej lokacyjna)

¹⁹ Badania R. Rosina (1977, s. 93) nad dziejami miast średniowiecznych na obszarze Polski Środkowej wykazały, iż „średnie i małe miasta przyjmowały niejednokrotnie nazwę od macierzystych wsi, na gruntach których je zakładano. Po powstaniu miasta związane z nim osiedle nazywano wtedy: Wielką Wsią, tak było np. w przypadku Parzęczewa, Starą Wsią lub dawną nazwą z dodatkiem »Stara«, np. Stara Łódź; dodawano określenia przymiotnikowe urobione od dawnej nazwy, np. Sobocka Wieś”.

Głównym elementem miasta lokacyjnego był rynek, który początkowo miał kształt trójkąta lub owalnicy ściętej od strony południowej, gdzie graniczył z kościołem. Jego nietypowy kształt miał związek z systemem komunikacyjnym. Analizując układ drożny, można przyjąć, iż trzon miasta stanowiły ulice przechodzące w drogi do najbliższych miast: przez Witów do Sieradza, przez Strumiany do Widawy, przez Szczawin do Wielunia i przez Strzałki do Żłoczewa. Przypuszczalnie pierwotna powierzchnia rynku była większa, gdyż bloki przyrynkowe przylegające do niego od południa i od północy są późniejszego pochodzenia. Rynek był położony centralnie i przylegał dłuższą pierzeją do traktu prowadzącego z Sieradza do Żłoczewa (późniejszego tzw. traktu napoleońskiego). Odchodzące od niego ulice tworzyły prostą siatkę uliczną. Na południe od rynku miasta lokacyjnego wytyczono plac kościelny z kościołem parafialnym (rys. 38).



Rys. 38. Burzenin. Widok centrum miejscowości z „lotu ptaka”. Foto. W. Stępień

Pajęczno należy do grupy najstarszych miast omawianego terenu. Powstało przy ważnym średniowiecznym szlaku handlowym z Rusi, przez Radomsko i Wieluń na Śląsk. Prawa miejskie otrzymało przed 1276 r.; rok później w źródłach wspomniany jest kościół. Mimo braku bezpośrednich danych dotyczących targowiska, istnienie tutaj osady targowej lub wsi targowej nie budzi raczej wątpliwości. Świadczy o tym choćby zapis w kronice Ortlieba z 1140 r., informujący o zatrzymaniu się w *oppidulum* (miasteczku) Pajęcznie poselstwa udającego się do księżnej Salomei (*Miasta polskie ...*, 1967, t. 2, s. 63). Musiała to być ówczesnie miejscowość na tyle zorganizowana i odróżniająca się od sąsiednich osad i wsi, że określono ją taką nazwą. Prawdopodobnie pełniła ona funkcje targowe. Pewnego świadectwa dostarczają zachowane relikty we współczesnym układzie urbanistycznym miejscowości oraz wcześniejsze XIX-wieczne plany.

Czytelny zarys wydłużonego placu, w który następnie wpisano wydłużony prostokątny rynek²⁰, może być z dużym prawdopodobieństwem pozostałością przedlokacyjnego placu targowego. W zachowanym układzie komunikacyjnym można zauważyć wyraźne podobieństwa z układami drożnymi miejscowości, które mają udokumentowane pochodzenie targowe, choćby wspomniane Łubnice, Małyń, Uniejów, a przede wszystkim Grabów Łęczycki. Równoleżnikowy, wyraźnie jednokierunkowy układ rozplanowania Pajęcna, opierał się na przebiegającym tędy trakcie z Wrocławia przez Wieluń i Radomsko na Ruś, rozwidlającymi się – po minięciu placu – dwukierunkowo na północ i południe. Trakt ten opierał się całą długością o południową pierzeję rynku, uwidaczniając zachowane krzywizny, mogące być reliktem przedlokacyjnego rozplanowania osady targowej. Układ ten jest jeszcze bardziej wyraźny na zachowanym planie z 1823 r. (AGAD, Zb. Kart., 28-5) oraz odrysie planu współczesnego (rys. 39, 40).

Również lokalizacja kościoła niewiele odbiega od podobnych w dawnych osadach targowych. Mieścił się on u wschodniego wlotu na dawny plac. Obecnie usytuowany jest on na placu kościelnym, który jest nieco wsunięty w rynek, powodując znaczącą deformację pierwotnej geometrii placu rynkowego w jego części północno-wschodniej, przez co znacznie zmniejszyła się jego powierzchnia. Wyraźnie widoczne jest to na zdjęciu lotniczym (rys. 41).

²⁰ Od rynku wybiegało siedem ulic: jedna z północno-zachodniego i dwie z południowo-zachodniego narożnika oraz jedna z północno-wschodniego i dwie z południowo-wschodniego narożnika, pochodzące przypuszczalnie z czasów lokacji, natomiast jedna, biorąca swój bieg prawie ze środka południowej pierzei rynku, ma późniejszą genezę.



Rys. 41. Widok najstarszej części Pajęczna z „lotu ptaka”. Foto W. Stępień

Podsumowanie

W większości prezentowanych przypadków relikty dawnego przedlokacyjnego rozplanowania zachowały się dosyć czytelnie, a niekiedy nawet bardzo wyraźnie. Dotyczy to tak układów protomiejskich, dawnych zespołów gród – podgródzie – osada podgródowa, jak i samodzielnych osad targowych, z których wyrosły późniejsze miasta. Prezentowane przykłady: Wolborza, Lubnic, Inowłódz, Nowego Miasta nad Pilicą, Grabowa Łęczyckiego, Bolesławca, Pajęczna, Radomska lub Sulejowa, należą do najcenniejszych z nich. W większości przypadków formy przedlokacyjne zostały zaadaptowane przez miasta lokacyjne i w dużej mierze wywarły istotny wpływ na późniejszy układ polokacyjny.

Wnioski z przeprowadzonej analizy mogą świadczyć o przypuszczalnie rodzimej genezie najstarszych form i kształtów miejscowości powstałych na

omawianym terenie. Można mówić – podobnie jak to miało miejsce na Mazowszu, Śląsku i w Małopolsce – o pewnej typowości form tutejszych osiedli. Nie wyróżniały się one w zasadzie niczym szczególnym. Powtarzają się nawet rozwiązania szczegółowe. W wielu miastach daje się zauważyć podobne usytuowanie kościołów, klasztorów lub innych obiektów sakralnych. Pewnym jest natomiast, że większość nowo zakładanych osiedli powstało niekiedy na miejscu istniejącego już wcześniej, samorzutnie wytworzonego osiedla, adaptując jednocześnie, w mniejszym lub większym stopniu, istniejące elementy wcześniejszego rozplanowania. Nie stanowiło to żadnego *novum*. Tego typu zjawiska występowały także na innych obszarach kraju.

Należy podkreślić, iż mamy do czynienia z układami o znacznej trwałości. W wielu przypadkach zachowane formy niewiele odbiegają od form pierwotnych, czego przykładem mogą być choćby wymienione miejscowości. Na koniec należy zauważyć, iż układy te lub ich elementy, głównie przestrzenne, zachowały się szczególnie w miastach małych lub w miejscowościach, które były takimi w przeszłości. Wpływ na to miał fakt, iż w większości nie rozwinęły się one w ważne ośrodki, zachowując tym samym ślady owych pierwotnych struktur, gdyż późniejsze nawarstwienia były w nich znikome. Innymi słowy, im lepsze warunki rozwoju miała dana jednostka, im dłużej utrzymała prawa miejskie lub też dłużej zauważalny był jej rozwój gospodarczy, im bogatszy wykształciła plan przestrzenny, tym tych śladów jest mniej. Im te warunki były gorsze, zachowanych reliktyw przeszłości jest więcej. W przypadku badanego obszaru proces ten nie przebiegał, z wyjątkiem kilku miejscowości, dynamicznie. Z tego też względu zachowanych śladów pierwotnych rozplanowań jest tutaj więcej, i to z różnych okresów. W wielu zaś przypadkach relikty te dotrwały do współczesności bez poważniejszych zniekształceń późniejszych.

Rozdział drugi

Miasta o rodowodzie wiejskim i założone *in cruda radice*

Wprowadzenie

Postęp urbanizacji w Polsce w drugiej połowie XIII w. i w XIV w. (szczególnie jego pierwsza połowa, kiedy to powstała lub ujawniła się większość średniowiecznych miast) przyniósł powstanie i rozwój ważniejszych ośrodków miejskich. W wielu jednak przypadkach dokonał się on kosztem zatrzymania w rozwoju licznych ośrodków mniejszych. W następnych stuleciach tempo lokacji miejskich spadło, przy jednoczesnym wzroście nieudanych inicjatyw¹. Kilka nowych miast powstało wówczas również w Polsce Środkowej, gdzie istniały jeszcze pewne możliwości wytworzenia niewielkich rynków lokalnych. W województwie łęczyckim podjęto w XVI w. 5 inicjatyw lokacyjnych (m.in. w Chełmie, Nakielnicy i Nowym Dobrzelinie); doszło również do jednej relokacji (Parzęczew). Wszystkie one były nieudane (R. Szczygieł, 1989, s. 38; R. Rosin, 1980a). Również w województwie sieradzkim nowe inicjatywy lokacyjne napotykały na poważne trudności. Mimo to, w XVI w. powstało tutaj 6 nowych miast (m.in. Buczek, Niezamyśl, Małyń i Pławno). Efekty tych działań były połowiczne, bo jeżeli w przypadku województwa sieradzkiego można mówić o pewnym sukcesie (6 inicjatyw udanych), to w przypadku województwa łęczyckiego o kompletnym fiasku (5 inicjatyw, w tym: 3 nieudane i 2 niezrealizowane). Te nieudane lokacje miały związek albo z bliskością starszych miast: Łodzi, Piątku i Łęczycy (Chełm i Gieczno), albo z dość dużą odległością od kompleksów majątkowych, dla których mogły one być ewentualnym centrum administracyjnym (Mazew, Nakielnica) (R. Szczygieł, 1989).

¹ Blisko 2/3 nowo lokowanych ówczesnie miast w Polsce zostało ponownie wsiami w końcu XVI w.

Miasta te powstały przede wszystkim w dobrach średniej szlachty bądź w nowo organizowanych kluczach możnowładczych (np. Kamieńsk, Złoczew), a tylko sporadycznie w dobrach królewskich i kościelnych. Przyczyną był upór, z jakim wielu feudalnych posiadaczy dążyło do zakładania na terenie swych włości nowych miast. Niestety, w większości przypadków chodziło li tylko o podniesienie znaczenia swych majątków oraz o przechwycenie części dochodów z targów, myt i innych opłat, a nie o cele gospodarcze. Takie było m.in. tło przemianowania w miasta w pierwszej połowie XV w. dwóch blisko siebie leżących wsi – Bratoszewic i Skoszewów. Podobnie było z Nakielnicą, leżącą w pobliżu Zgierza i Kazimierza – miast będących starymi centrami handlowymi i rzemieślniczymi dla najbliższych okolic – co nie sprzyjało jej rozwojowi. W rezultacie ośrodki te okazały się zbyt słabe oraz niekonkurencyjne dla istniejących już miast i w następnych stuleciach powtórnie stały się wsiami. Nietrwałość fortun średnioszlacheckich oraz lokalizacja nowo powstałych ośrodków przy lokalnych drogach również sprzyjały późniejszemu ich upadkowi. Można do nich w pełni odnieść określenie, że miasta „to te wsie, którym się udało” (J. Beaujeu-Garnier, G. Chabot, 1971, s. 115)².

Warto zauważyć, iż miasta średniowieczne nie ograniczały się w większości do siedliska przeznaczonego pod zabudowę. Posiadały one również tzw. rozłogi miejskie, tj. obszary gruntów ornych, łąk, pastwisk, ogrodów i lasów nadanych miastu w czasie lokacji. Układ tych rozłogów miał często wpływ na późniejsze kierunki rozbudowy miasta, czego przykładem może być Łódź (por. M. Koter, 1969). Ich znajomość pozwala zrozumieć przebieg wielu współczesnych ulic, dróg i działek budowlanych. Rozłogi miejskie obejmowały często rozległe

² Ogółem w końcu XVI w. liczba miast na badanym terenie wynosiła 75. W Łęczyckiem, na powierzchni 4378 km² było 30 miast; 1 miasto przypadało na 146 km², co dawało 6,8 miast na 1000 km². W Sieradzkim, na powierzchni 11 690 km² istniało 45 miast; 1 miasto przypadało na 260 km², co dawało 3,8 miasta na 1000 km². Jeśli chodzi o strukturę własnościową, to w województwie łęczyckim 7 miast było własnością monarszą (23,3%), 5 duchowną (16,6%) oraz 18 szlachecką (60,0%), natomiast w sieradzkim 16 miast było monarszych (35,5%), 8 duchownych (17,7%) oraz 21 szlacheckich (46,7%) (ok. 1600 r.). Różnice, które występowały między województwami, można tłumaczyć znacznym zagęszczeniem wsi, które kształtowało się w stosunku prawie 1:2. W XVI w. do terenów intensywnie zurbanizowanych należało łęczyckie, gdzie wystąpiło zjawisko przegęszczenia miejskiej sieci osadniczej, a obszary rynków lokalnych się pokrywały. Do końca istnienia Rzeczypospolitej szlacheckiej część miast utraciła prawa miejskie i w końcu XVIII w. liczba ich uległa zmniejszeniu. W okresach wcześniejszych średnio jedno miasto obsługiwało w km² znacznie większy obszar, w zależności od okresu było to od ok. 950 km² w XIII w. do ponad 290 km² w 1793 r., natomiast zasięg oddziaływania w km przez jedno miasto wyglądał następująco: w XIII w. – ok. 17 km; w XIV w. – 12 km; w XV w. – 8,5–9 km; w XVI w. – ponad 8 km (R. Rosin, 1971). Dla porównania w Wielkopolsce właściwej na początku XVI w. jedno miasto przypadało na 218 km², na Mazowszu zaś na 414 km². Należy dodać, iż w przeciwieństwie do miast łęczyckich i sieradzkich, które wyrosły na podłożu rynku lokalnego, miasta wieluńskie powstały dzięki handlowi tranzytowemu, z racji graniczenia ze Śląskiem.

obszary, nadając tym samym charakterystyczne cechy danemu ośrodkowi. W grupie omawianych miejscowości wielkości te wahały się od kilku (np. Kazimierz 9 łanów) i kilkunastu (np. Piątek 10,5, Inowódz 14,5, Poddębice 16,1, Warta 18,5) do kilkudziesięciu (np. Ujazd 20, Rzgów 22, Bielawy 26,5, Łódź 28, Lutomiersk i Szadek po 30, Łask 32, Lututów 27–34, Tuszyn 34, Działoszyn 51), a nawet ponad 100 łanów (Zgierz 108,5, Parzęczew 120) (M. Baruch, 1903, s. 233; J. Fijałek, 1962, s. 2; R. Rosin, 1980, s. 90; J. Wiktor, 1986, s. 24; M. Kulesza, 1983)³. Do nielicznych wyjątków należały te miasta, które albo nie miały własnego areału lub posiadały go w znikomej ilości (np. Wieluń, Sieradz, Łęczyca). Przyjmuje się, iż w województwie łęczyckim w latach siedemdziesiątych XVI w. na jedno miasto przypadało ok. 19 łanów (ok. 336 ha) ziemi ornej. W tym samym okresie w Wielkopolsce właściwej na jedno miasto wypadało 8–10 łanów (140–175 ha) (*Źródła dziejowe*, 1883, t. 12, s. 103). Blisko o połowę wyższe wartości sugerować mogą, iż miasta łęczyckie lokowane były od razu na dość dużym areale ziemi uprawnej, jako ewentualnym zapleczu gospodarczym. Dość istotne nadziei ziemi wpływały na charakter i oblicze ówczesnych miast (małe miasta rolnicze), w których odsetek mieszkańców trudniących się uprawą roli lub żyjących z roli znacznie przewyższał pozostałe grupy zawodowe. Pozostawało to również w istotnym związku z kierunkiem rozwojowym danego ośrodka, np. „dzielnice stodołne” lub ulice stodołniane i gospodarcze, m.in. w Kazimierzu, Łodzi, Działoszynie, Szadku, Warcie, Złoczewie, Osjakowie, Łasku, Lutomiersku, Parzęczewie i Zgierzu.

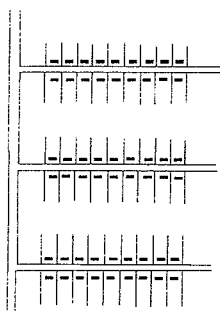
Jak pamiętamy, na terenie Polski Środkowej lokacje miejskie miały nieco inny charakter do połowy XIV w. niż w latach późniejszych. W pierwszym okresie nadawano tutaj prawo miejskie przede wszystkim rozwiniętym gospodarczo tzw. miastom przedlokacyjnym i znaczniejszym osadom, bardzo rzadko zaś wsiom. Natomiast lokacje późniejsze związane były w znacznej mierze ze zmianą statusu prawnego osiedli wiejskich, a główną podstawą tego procesu był kształtujący się rynek lokalny. Nowe miasta powstawały wówczas najczęściej na terenie prywatnych majątności. Przekształcanie siedzib zarządów kompleksów w miasta występowało silniej w województwie łęczyckim aniżeli w sieradzkim. Stąd i na badanym terenie występuje grupa miast wywodzących się z wsi, lub powstałych obok wsi, mających nierzadko bardzo wczesną metrykę historyczną, sięgającą XII w., a niekiedy i końca XI w. Zanim więc otrzymały one prawo miejskie, musiały przejść już pewną drogę rozwoju. Istnieją na omawianym terenie również miasta lub były miasta o nieokreślonym charakterze w okresie przedlokacyjnym, co do których pochodzenia nie jesteśmy zgodni. Mogą wśród nich być przedlokacyjne osady typu targowego, osady

³ 1 łan = 16,5–17 ha.

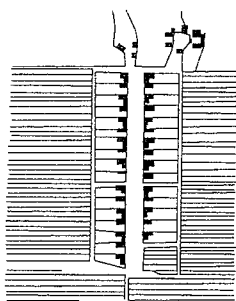
targowo-rolnicze, wsie lub wsie targowe. W wielu przypadkach pojawiają się one w źródłach od razu jako miasta, ale bez żadnych uzupełniających informacji o ich przeszłości. Często informacje te są albo bałamutne, albo wręcz sprzeczne ze sobą. Dlatego, nie wnikając w szczegóły, zaliczyć je można do grupy miast o niepewnej lub niewiadomej proveniencji. Większość wsi przekształconych w miasta ma potwierdzone źródłowo istnienie kościoła parafialnego w okresie przedlokacyjnym. W ich przypadku nadanie prawa miejskiego było więc konsekwencją rozwoju danej miejscowości.

W związku z faktem, iż część miast środkowopolskich wywodzi swoją genezę od wsi, stosownym wydaje się pytanie o ewentualny wpływ wcześniejszych, pierwotnych kształtów na późniejsze rozplanowanie miejskie. Badania H. Szulc nad morfogenezą osiedli wiejskich w Polsce potwierdziły, że najstarszych układów przestrzennych szukać należy w obrębie wsi na prawie słowiańskim. Powstały one drogą ewolucyjną, nie przechodząc jednorazowej regulacji, charakterystycznej dla wsi lokowanych (H. Szulc, 1995, s. 30). Do najstarszych kształtów wsi autorka ta zalicza wieś drogową, w której zagrody usytuowane były w jednym lub dwu rzędach wzdłuż rzeki bądź drogi. W pewnych przypadkach, kiedy droga biegnąca przez wieś rozszerzała się, mamy do czynienia z owalnicą lub widlicą. M. Kiełczewska-Zaleska (1956) uznała małe owalnice za jeden z najstarszych typów wsi. W klasyfikacji morfogenetycznej wsi owalnice i tzw. wsie ślepe drogowe stanowią typy przejściowe między wsią drogową a placową. Do najstarszych typów wsi zaliczone zostały także wsie placowe, typu okrąglice i okolnice. Wsie okrągłe są zazwyczaj większych rozmiarów niż okolnice. Utworzone one zostały najczęściej dookoła stawu lub meandru rzecznego. Mają one formę zamkniętą, z jedną drogą prowadzącą do siedliska. Obok okolnic z pełną zabudową wokół placu występują tzw. niepełne okolnice (H. Szulc, 1995, s. 35, 36).

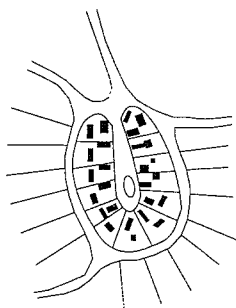
Wyniki H. Szulc potwierdziły badania S. Wojtkowiaka nad kształtami osad średniowiecznych na obszarze województwa łęczyckiego. Wykazały one, iż do połowy XVI w. występowały tutaj: wielodrożnice (o zwartej lub luźnej zabudowie), okolnice, ulicówki (o dwu lub jednostronnej zabudowie), łańcuchówki (o zwartej lub luźnej zabudowie), osiedla samotnicze, przysiółki oraz dość liczne owalnice. Zaskakujący jest brak, tak częstych w innych rejonach kraju, widlic (S. Wojtkowiak, 1966a, s. 224) (rys. 42). Ten typ osiedli, należący do najstarszych na badanym terenie, posiadało tutaj 136 osad, z których w miasta rozwinęły się, m.in. Brzeziny, Inowłódz, Grzegorzew, Krośniewice, Parzęczew, Poddębice, Piątek, Stryków i Żychlin (owalnice przerosłe w wielodrożnice), Bielawy, Dąbrowice, Mazew, Rzeczyca, Sobota, Sobótka, Szczawin (?), Tum (dawna Łęczyca), Tur (Turek), Ujazd, Witonia (owalnice o pełnej zabudowie) oraz Łąkoszyn, Oporów, Orłów (owalnice o niepełnej zabudowie) (S. Wojtkowiak, 1966).



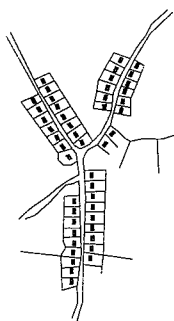
Szeregówka



Ulicówka



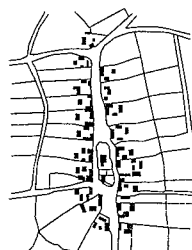
Okolnica



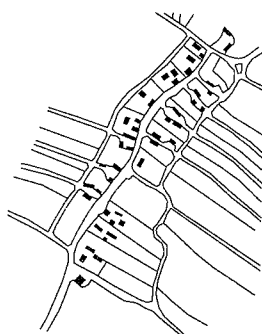
Widlica



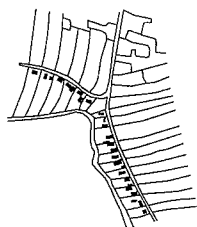
Wielodrożnica



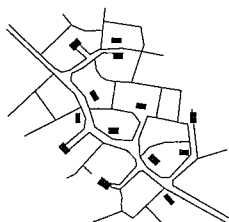
Owalnica



Łańcuchówka



Rzędówka

Przysiółek
(bezkształtny i placowy)

Wieś samotnicza

Rys. 42. Kształty wsi w Polsce (według: W. Czarnecki, 1965)

Za starą metryką owalnic przemawia również ich rola wobec innych osiedli sąsiednich. Przykładowo, na 77 parafii, występujących w początkach XVI w. na terenie ziemi łęczyckiej, 47 miało swe siedziby w owalnicach, natomiast dalsze 13 w wielodrożnicach o zwartej zabudowie. Dwie budowle romańskie zachowane na terenie ziemi łęczyckiej znajdują się w miejscowościach o kształcie owalnicy (Tum i Inowłódz); na 28 miejscowości z zabytkami architektury gotyckiej 16 przypada na owalnice (S. Wojtkowiak, 1966). Według R. Rosina (1959, s. 10–13) na 35 osiedli w granicach ziemi łęczyckiej, które w analogicznym okresie wspomniane są w źródłach jako miasta, 19 było owalnicami. Oczywiście nie pozostawało to bez wpływu na późniejsze miejskie rozplanowanie tych ośrodków; przynajmniej w znacznej części z nich ich pierwotny kształt przedlokacyjny odcisnął piętno na układzie, wyglądzie oraz funkcjach nowo powstałego miasta. Przykładem mogą być m.in. wspomniane wcześniej: Bolesławiec, Grabów Łęczycki, Wolbórz, Lubnice i Wieluń.

Jest charakterystyczne – co podkreśla S. Wojtkowiak (1966a) – że owalnice ulokowały się głównie: w zagłębieniu Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej, w dolinie Rgilówki i jej dopływów oraz w dolinach Pilicy i Wolbórki. Pewna ich liczba występowała również w dolinach Ochni i Neru. Innymi słowy, występowały one na terenach, gdzie dominowały gleby urodzajniejsze i łatwiejsze w uprawie; sytuowane bezpośrednio nad wodami płynącymi i stojącymi (stawy, jeziora), chociaż w tym ostatnim przypadku nie było to jakąś regułą, ponieważ nad wodami płynącymi sytuowały się również osady o innym kształcie – wielodrożnice, okolnice i dwustronnie obudowane ulicówki. Warto podkreślić, co słusznie zauważył S.M. Zajączkowski (1993), iż owalnice, podobnie zresztą jak i pełne ulicówki oraz wielodrożnice, częściej występowały w dobrach książęcych i królewskich oraz duchownych aniżeli w szlacheckich.

Na badanym obszarze mamy również do czynienia ze zjawiskiem lokowania na miejscu wsi miast, które z czasem zatarty całkowicie ich pierwotny kształt. Wspomnieć można choćby Pabianice, które powstały właśnie w wyniku przekształcenia osiedla wiejskiego w miejskie. Najstarszy materiał kartograficzny dotyczący tego ośrodka, nie wykazuje w rozplanowaniu miasta pozostałości pierwotnego układu, typowego dla wsi. Jeżeli więc Pabianice założono na miejscu dawnej wsi, to wraz z rozwojem przestrzennym miasta, zapoczątkowanym lokacją, została ona przez nie całkowicie wchłonięta. Po części widoczne jest to również m.in. we wspomnianym Piątku. W związku z tym warto zauważyć, iż dzisiaj trudno jest uchwycić w wielu przypadkach pierwotny kształt danej miejscowości. Wynika to przede wszystkim z faktu, iż pewne obszary ziem polskich, w tym i teren dawnego łęczyckiego i sieradzkiego, w pierwszej połowie XIX w. podlegały intensywnym przemianom agrarnym, połączonym często z zasadniczą przebudową samych osiedli. Spowodowały one nierzadko całkowite zatarcie wcześniejszego średniowiecznego rozplanowania

danej miejscowości. S. Wojtkowiak (1966a, s. 223) uważa, iż w przypadku interesującego nas obszaru, we wszystkich niemal badanych osiedlach, w większym lub mniejszym stopniu, występowało tego typu zjawisko.

W grupie dawnych miast wywodzących się głównie z wsi występują takie, które nigdy nie rozwinęły typowego układu miejskiego, zachowując przez cały czas charakter wiejski. Układy przestrzenne tych miejscowości były różne, nigdy jednak nie miały charakteru *sensu stricto* miejskiego. W grupie tej wyszczególnione zostały 24 ośrodki, które w większości stanowiły własność szlachecką (15), następnie duchowną (5 – wliczając część Toporowa, przejętą z rąk szlacheckich) i monarszą (4), przy czym odpadł później z tej grupy Kamion, który przeszedł w ręce szlacheckie. Stanowiło to ok. 23% ogółu badanych miast⁴.

Miasta powstałe na bazie wsi rolniczej

Jak zostało zasygnalizowane, na obszarze przedrozbiorowych województw łęczyckiego i sieradzkiego na bazie wsi rolniczej rozwinęło się kilkanaście późniejszych miast, m.in. Błaszki, Grocholice, Kiernozia, Lutomiersk, Lututów, Pabianice, Poddębice, Rzgów, Żłoczew, Zgierz oraz Żychlin. W przypadku Zgierza wśród badaczy występuje różnica poglądów; R. Rosin (1981) uważa nawet, iż można go zaliczyć do miast przedlokacyjnych.

Wymienione miejscowości posiadają w większości wczesną metrykę historyczną. Najstarsza wzmianka o Błazkach pochodzi z 1386 r., jako o wsi Błazkowice, pierwsza zaś znana informacja o mieście z 1722 r. Lutomiersk pojawia się w 1274 r. od razu jako miasto. O Grocholicach wiemy, że pierwsza fundacja miejscowego kościoła miała miejsce przed 1232 r.; w 1314 r. wieś przeniesiono z prawa polskiego na niemieckie, prawo miejskie zaś otrzymały w 1420 r. Kiernozia wmiankowana jest w XV w. O Lututowie pierwsze zapiski mówią, iż miastem został prawdopodobnie w 1405 r. Pabianice pojawiły się już na przełomie X–XI w., miastem zaś zostały między 1342 a 1374 r. Poddębice uzyskały prawa miejskie w 1400 r., natomiast pierwsza wzmianka o nich pochodzi z 1388 r. Rzgów jest miastem od 1467 r. O Ujeździe pierwsza wzmianka pochodzi z 1283 r., prawa miejskie zaś otrzymał w 1428 r. Zgierz wymieniony jest po raz pierwszy w 1231 r., pierwszą lokację otrzymał w 1318 r., powtórnie w 1420 r.; Żłoczew wzmiankowany został pierwszy raz

⁴ Charakterystyki ich układów przestrzennych omówione są w dalszych partiach niniejszej pracy.

w 1496 r., miastem zaś był od 1601 r. Pierwsza wzmianka o Żychlinie pochodzi z 1331 r., natomiast o mieście z 1397 r. (R. Rosin, 1959; 1975).

Wszystkie wymienione miejscowości rozwinęły się przy ważnych szlakach komunikacyjnych. Błaszki przy drodze z Kalisza do Sieradza; Grocholice z Bełchatowa do Kamieńska; Kiernoza przy skrzyżowaniu szlaków handlowych: z Łowicza do Gąbina i Płocka oraz z Kutna przez Żychlin do Sochaczewa; Lutomiersk przy drodze z Szadku do Zgierza i dalej do Łęczycy; Lututów przy traktzie z Sieradza do Wieruszowa; przez Pabianice przebiegał trakt z Piotrkowa do Łęczycy; Poddębice rozwinęły się wzdłuż szlaku z Sieradza do Uniejowa; Rzgów przy skrzyżowaniu dróg z Łęczycy do Piotrkowa i z Wolborza do Uniejowa; przez Ujazd przebiegały trakty z Wolborza do Rokicin, do Rawy i do Inowłódza; Złoczew leżał przy szlaku z Sieradza na Śląsk oraz do Wielkopolski; Zgierz przy drodze z Torunia do Piotrkowa; Żychlin natomiast w rozwidleniu dróg na granicy dwóch dzielnic: Wielkopolski i Mazowsza, przy ważnym traktzie z Torunia do Lwowa.

Większość z nich leżała nad rzekami: Błaszki nad Cienią (Trojanówką), Grocholice nad Rakówką, Kiernoza nad Nidą, prawym dopływem Bzury, Lutomiersk, Poddębice i Rzgów nad Nerem, Pabianice nad Dobrząnką, Ujazd nad Czarną, Zgierz nad Bzurą, Żychlin nad Śludwią, Złoczew nad niewielkim dopływem Oleśnicy – Pyszną. Tylko Lututów zlokalizowany był z dala od cieków wodnych.

Do powstania ich przyczyniły się również inne czynniki miastotwórcze. W przypadku Lutomierska było to miejsce wczesnego osadnictwa, o czym świadczą wyniki badań archeologicznych. Położony był na pograniczu ziemi łęczyckiej i sieradzkiej. Stanowił ośrodek książęcy, powstały dzięki zainteresowaniu księcia dzielnicowego Leszka Czarnego, który na granicach swych włości budował ośrodki o charakterze obronno-miejskim (podobnie jak w przypadku Brzeznicy). Od 1311 r. stał się ośrodkiem dóbr szlacheckich. Ujazd leżał na granicy dwóch regionów: Wielkopolski i Małopolski. Posiadał bardzo dobre warunki obronne, dzięki naturalnym zbiornikom wodnym, które otaczały miejscowość. W okresie XVI/XVII–XVIII w. stanowił centrum klucza szlacheckiego. Mimo jednak usilnych starań właścicieli, nigdy nie rozwinął się w znaczniejszy ośrodek życia gospodarczego. Miasto pełniło głównie funkcje targowo-jarmarczne oraz było drobnym ośrodkiem produkcji rzemieślniczej. Pabianice, podobnie jak Lutomiersk i dalej charakteryzowany Rzgów, rozwinęły się na terenie starego osadnictwa. Już w XIV w. były dużym osiedlem o znaczeniu lokalnym i stanowiły ośrodek dóbr. O powstaniu Rzgowa zdecydował czynnik ekonomiczny – potrzeba stworzenia drugiego, obok Pabianic, ośrodka dyspozycyjnego i gospodarczego w dobrach pabianickich kapituły krakowskiej. Rozwinął się na stoku Wyżyny Łódzkiej. Lokacja Rzgowa była jedną z najbardziej udanych w Polsce Środkowej w XVI w. (R. Szczygieł, 1989,

s. 41). Złoczew był centrum dóbr szlacheckich. W 1600 r. sprowadzono tutaj zakon bernardynów, w rok później zaś założono kościół parafialny. Obie te fundacje oraz dogodne położenie komunikacyjne stworzyły warunki do założenia miasta. Podobnie jak i Błaszki, Złoczew należy do miejscowości, które otrzymały prawa miejskie dopiero w czasach nowożytnych. Charakter miejski osada zgierska posiadała już w XIII w. jako ośrodek przedlokacyjny. R. Rosin (1981, s. 86) przypuszcza nawet, iż mogło to być przed 1288 r., gdyż istniała tutaj już w tym czasie komora celna. Żychlin był ośrodkiem dóbr. Miał korzystne położenie w rozwidleniu dróg na granicy dwóch dzielnic: Wielkopolski i Mazowsza. Obie te miejscowości były siedzibami parafii. Jeśli chodzi o Kiernozię, Lututów i Poddębice to nigdy nie odegrały one większej roli. Lututów posiadał zawsze charakter rolniczy i częściej nazywany był wsią niż miastem, mimo iż posiadał przywilej targowy. Kiernozia otrzymała prawa miejskie w nieznanych okolicznościach i jej dzieje jako miasta są właściwie również nieznane. Niewiele lepiej ma się rzecz z Poddębicami. Podobnie jak Lututów często traciły swój charakter miejski, o czym świadczy określanie ich w różnych źródłach raz jako miasto, raz jako wieś. W konsekwencji w 1673 r. spadły one do rzędu wsi. Innymi słowy, wyniesienie części z prezentowanych ośrodków do rzędu miast było całkowicie przypadkowe.

W Lutomiersku pierwotna osada zlokalizowana była przy krawędzi doliny Neru i miała formę ulicówki, której fragmenty zachowały się do dzisiaj w postaci wychodzącej z rynku, w kierunku zachodnim, łukowatej ulicy. Miasto lokacyjne powstało natomiast na stoku doliny Neru, przy drodze z Szadku do Zgierza i dalej do Łęczycy. Rynek usytuowany był z dala od drogi, na terenie niżej położonym. Położenie miasta na stoku podyktowane było tym, iż na obszarze przyległym dolina Neru nie wykształciła terasy nadzalewowej, za to ukształtowała stok o niewielkim nachyleniu. Większość ulic skierowana była na południowy zachód. Od południowego wschodu biegła tylko jedna ulica, która stając się pierzeją rynku, stanowiła jednocześnie ulicę ograniczającą zabudowę od strony rzeki. Również w Poddębicach dawna wieś zlokalizowana była przy krawędzi doliny Neru, po wschodniej stronie koryta rzeki i miała – podobnie jak Żychlin – kształt owalnicy przerosłej w wielodrożnicę. Poddębicą osadę lokacyjną wytyczono na terenie wyżej położonym aniżeli dawna wieś, która sama posiadała kształt podłużny, równoległy do rzeki. W Kiernozi pierwotny układ miał zapewne charakter wiejski, z zabudową wzdłuż dróg z Łowicza do Płocka i z Kutna do Sochaczewa (kościół powstał dopiero w XVI w). Podobnie w Lututowie, który przed nadaniem praw miejskich był wsią wielodrożną z drogami rozdzielającymi się z centralnie usytuowanego owalnego placu. Owalnicą o pełnej zabudowie był także Ujazd. W Błaszkiach i Złoczewie nie wiemy, jak wyglądały pierwotne wsie, ze względu na to, że po otrzymaniu przywileju lokacyjnego zburzona została tam stara zabudowa, a na jej miejsce

wprowadzono nowy układ przestrzenny, który zatarł wcześniejsze układy wiejskie. Podobnie rzecz się miała w przypadku Pabianic i prawdopodobnie Rzgowa, w których późniejsze układy lokacyjne zatarty formy istniejące wcześniej.

Interesujący jest fakt, że ośrodki miejskie rozwinięte na planie wsi starszego pochodzenia, w początkowej fazie swego rozwoju – w wielu przypadkach – zachowały szereg indywidualnych cech związanych z wcześniejszą organizacją przestrzenną. Głównie dotyczyło to zastanego układu gruntów ornych na terenie późniejszego miasta. Elementy te były na tyle trwałe, iż jeszcze dzisiaj widoczne są w niektórych zachowanych dawnych rozplanowaniach miejskich na obszarze śródkowopolskim.

Miasta powstałe na bazie wsi targowej

Na badanym obszarze występują miasta i były miasta, u których genezy leżała z dużym prawdopodobieństwem wieś targowa lub jakaś inna forma targowiska (lecz nie osada targowa, choć i co do tego nie ma pewności). Wymienić w tym miejscu można Bielawy, Grzegorzew, Kamieńsk, Łask, Osjaków, Pławno, Wartę i Żytno.

Należą one do grupy starszych miejscowości badanego obszaru. Pierwsza wzmianka o Bielawach pochodzi z 1381 r. Dokument lokacyjny nie jest znany, prawdopodobnie prawa miejskie uzyskały w 1403 r. na wzór Łęczycy. Pierwsza pisana wzmianka o Grzegorzewie pochodzi z 1236 r., jego początki jednak można przesunąć na co najmniej XII w. Przed 1331 r. istniał tutaj kościół. Lokacja miasta na prawie niemieckim nastąpiła przed 1339 r., choć S.M. Zajączkowski (1993, s. 58, 61) uważa, że nastąpiło to nawet już w XIII w. Był prawdopodobnie wsią targową, gdyż na XII w. można datować istnienie tutaj targu. Pierwsze wzmianki dotyczące Kamieńska pochodzą z 1291 r. i mówią o tutejszej parafii. Przywilej miejski otrzymał on w 1374 r. od regentki królowej Elżbiety, następnie odnowiony przez Władysława Łokietka. Stanowił własność szlachecką. Źródła archeologiczne wskazują, że Łask istniał już w XI w. W 1422 r. otrzymał prawo miejskie. Pierwsza wiadomość pisana mówi o fundacji kościoła w 1356 r. Do XVII w. był ośrodkiem rozległych dóbr rodziny Łaskich. Niewielkim ośrodkiem był Osjaków. Przypuszcza się, iż istniał już przed XIV w. Rosin (1961, s. 151) sugeruje, że metryka miejscowości może pochodzić z pierwszej połowy XIII w., a nawet z XII w. Prawa miejskie uzyskał przed 1446 r., jako miasto prywatne. Najstarsza wiadomość o Pławnie pochodzi z 1262 r. Prawie do połowy XVI w. była to niewielka szlachecka wieś o cechach

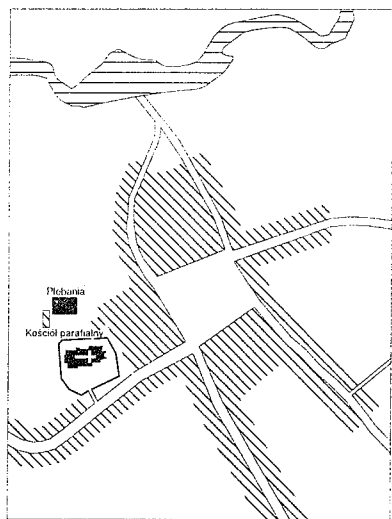
targowych. Było miastem w latach 1544–1870. Lokacja następowała powoli, dlatego też w 6 lat po organizacji tutejszej parafii nastąpiła relokacja miasta (1619 r.). Jednak bez skutku, podobnie jak kolejne próby odnawiania praw miejskich Pławna w XVIII w. Dla Warty zachował się przywilej lokacyjny z 1255 r., którego treść wyraźnie sugeruje, że od połowy XIII w. mogła być ona przedlokacyjnym ośrodkiem miejskim. Żytno pojawia się w źródłach w 1198 r., miastem zostało przed 1441 r.

Podobnie jak w przypadku poprzedniej grupy ośrodków, wszystkie one rozwinęły się przy ważnych szlakach komunikacyjnych. Na rozwój Bielaw wpływało położenie przy skrzyżowaniu dróg: z Łęczycy do Łowicza, sięgającej swoimi korzeniami XII w., oraz z Piotrkowa do Soboty, pochodzącej z XIV i XV w. Grzegorzew leżał przy ważnym szlaku handlowym z Poznania do Lublina. Kamieńsk na skrzyżowaniu dróg z Piotrkowa do Częstochowy oraz przy rozwidleniu dawnego traktu z Przedborza przez Kamieńsk (koło przeprawy przez podmokłą dolinę) do Łasku. Ten ostatni zaś przy drodze z Piotrkowa do Szadku i do Sieradza. Osjaków przy szlaku Pajęczno – Sieradz. Pławno natomiast przy drodze z Krakowa do Łęczycy i Włocławka, Warta przy drodze z Wielkopolski do Małopolski, krzyżującej się w jej sąsiedztwie z inną, biegnącą z Kujaw i Mazowsza na Śląsk, Żytno zaś przy tej ostatniej.

Również i omawiane miejscowości w większości leżały nad rzekami: Bielawy nad Mroga, prawym dopływem Bzury, Grzegorzew nad Rgilówką, Łask nad Grabią, Osjaków i Pławno nad Wartą. Warta powstała na terenie pagórkowatym, znajdującym się w sąsiedztwie błotnistych i trudnych do przebycia łągów, w odległości 1–2 km od rzeki Warty, nad jej odnogą – Dźwigorzówką. Kamieńsk nad podmokłą doliną koło przeprawy rzecznej. Tylko Żytno usytuowane było z dala od cieków wodnych. Cechą charakterystyczną pewnej grupy miast, do której zalicza się m.in. Osjaków, jest niepowtarzalność rozwiązań planów przestrzennych, uwarunkowana przez indywidualne właściwości terenu oraz różne warunki powstania i rozwoju.

Do ich powstania przyczyniły się także inne czynniki miastotwórcze. W Bielawach, stanowiących centrum dóbr szlacheckich, istniał co najmniej od połowy XIV w. kościół parafialny wraz z rozległą parafią. Grzegorzew był najpierw ważną majątnością monarszą, może nawet – jak przypuszcza S.M. Zajączkowski (1993, s. 58) – centrum bliżej nieokreślonego okręgu, następnie zaś ośrodkiem majątkowym klucza arcybiskupów. Podobnie jak Bielawy, stanowił siedzibę parafii. Był ważną miejscowością leżącą na pograniczu łódzko-łęczyckim. Prawdopodobnie już od XII w. istniał tutaj targ (S.M. Zajączkowski, 1993, s. 61). Kamieńsk był centrum włości szlacheckich oraz centrum lokalnego rynku. Funkcjonowało tutaj targowisko. Łask był, co wspomniano, ośrodkiem rozległych dóbr rodziny Łaskich, pod których opieką rozwijał się znakomicie. U genezy Osjakowa leżała prawdopodobnie funkcja targowa,

później przeprawowa i celna. Do rozwoju natomiast Warty, oprócz funkcji targowych, przyczyniły się bez wątpienia zjazdy państwowe z lat 1423–1447. Niestety niewiele można powiedzieć o Pławnie i Żytnie.

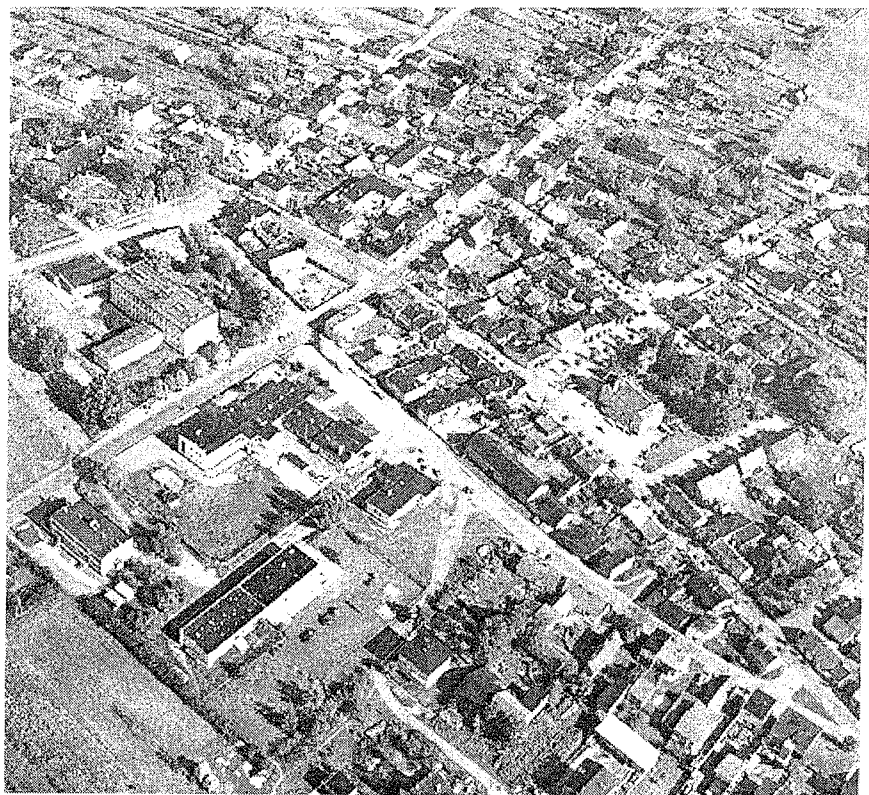


Rys. 43. Bielawy. Schemat planu miejscowości według Kuncewicza, (PKZ, Neg. 61837)

Cechą charakterystyczną tej grupy ośrodków jest znaczne zaadaptowanie w lokacyjnych układach miejskich, wcześniejszych elementów wiejskiego rozplanowania przedlokacyjnego. Elementy te w wielu przypadkach przypominają układy znane z udokumentowanych przykładów osad targowych, które leżały na omawianym terenie. Przykładowo, Bielawy rozwinęły się w obrębie wsi o kształcie owalnicowym z pełną zabudową. Do dzisiaj zachowały one regularny układ średniowieczny, który mimo zniszczeń dokonanych w czasie ostatniej wojny oraz częściowej przebudowy (przeprowadzenie ulicy po przekątnej rynku), jest jeszcze wyraźnie widoczny (rys. 43). Kształt rynku zbliżony był do nieregularnego trapezu, którego boki równoległe (północno-wschodni i południowo-zachodni) posiadają odpowiednio: ok. 70 i 95 m, natomiast pozostałe po ok. 100 m. Jego wiel-

kość wynosi 1,5 morga. Kościół usytuowany został na południowy zachód od rynku. Sieć uliczna była nieregularna, dostosowana w pewien sposób do konfiguracji terenu. Całość układu reprezentuje niepełny typ owalnicowy z rynkiem wpisanym w dwa ramiona głównego traktu, podobnie jak to ma miejsce w Bolesławcu.

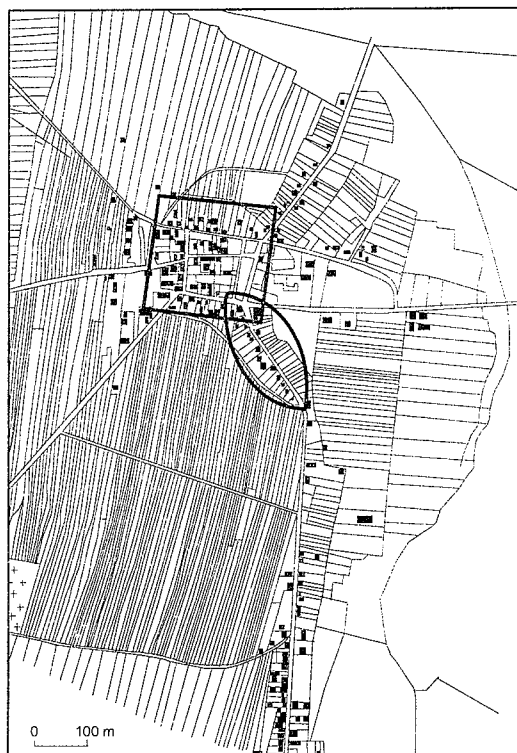
Elementy przedlokacyjnego osadnictwa wpłynęły istotnie na późniejszy układ przestrzenny Grzegorzewa. Zachowany materiał kartograficzny, w zestawieniu z danymi historycznymi, szczególnie mocno uwypukla fazy rozwoju przestrzennego ośrodka (por. AGAD, Zb. Kart., 488-31). Miasto rozwinęło się z dawnej targowej wsi biskupiej, będącej pierwotnie owalnicą przerosłą w wielodrożnicę, której ślad w postaci wrzecionowatego biegu ulic, na południe od kościoła, przetrwał w pełni do chwili obecnej. Obok tego układu w momencie lokacji wytyczono regularne założenie miejskie z prostokątnym rynkiem. Zachowały się również ulice stodołne. Najcenniejszym reliktem współczesnego Grzegorzewa jest, zachowany w centrum miejscowości, owal dawnego targowiska. Widać go wyraźnie na prezentowanym zdjęciu lotniczym (rys. 44).



Rys. 44. Grzegorzew z „lotu ptaka” z widocznym czytelnie zarysem owalnicy w centrum miejscowości. Foto W. Stępień

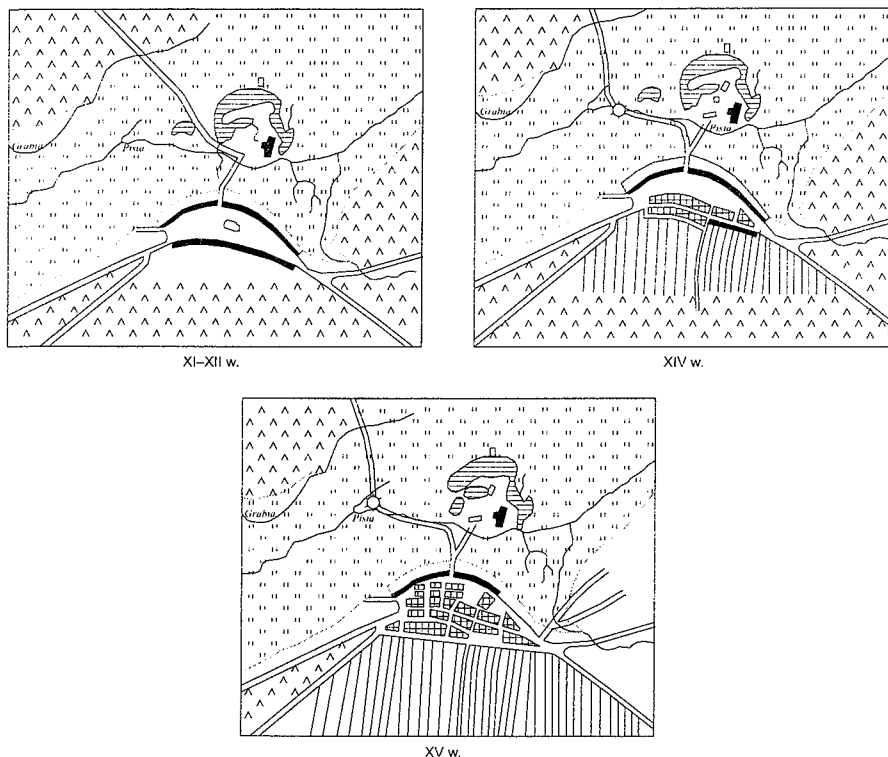
Przedlokacyjny Kamieńsk zgrupowany był wokół targowego rozwidlenia dawnego traktu z Przedborza przez Kamieńsk (koło przeprawy przez podmokłą dolinę) do Łasku. Powstał w wyniku adaptacji i regulacji układu przedlokacyjnej wsi targowej. Wiele elementów tego dawnego układu pozostało czytelnym do dzisiaj, m.in. wydłużony, prostokątny kształt późniejszego rynku, charakterystyczny dla placów położonych wzdłuż jednej głównej drogi. Droga tą był tutaj średniowieczny trakt Piotrków – Radomsko – Częstochowa, który wraz z rynkiem tworzył oś urbanistyczną miejscowości. Po lokacji miasto rozbudowało się w kierunku zachodnim, gdyż od innych stron ciągnęły się podmokłe łąki. Kierunek ten uzależniony był również od obszaru, jaki otrzymał Kamieńsk na mocy przywileju lokacyjnego. Leżał on bowiem na terenie majątności szlacheckiej i otoczony był przez dworskie pola i lasy. Kościół znajdował się po

wschodniej stronie rynku. Również w tym przypadku mamy do czynienia z reliktnymi „dzielnicą stodołną”, usytuowaną przy drodze do Pytovic, na zachodnim skraju miejscowości (rys. 45).



Rys. 45. Kamieńsk. Odrys współczesnego planu miejscowości z zaznaczeniem obszaru dawnej wsi targowej (owal) i miasta lokacyjnego (czworobok)

Średniowieczne miasto lokacyjne w Łasku powstało na miejscu wsi o kształcie owalnicy, rozłożonej przy drodze z Piotrkowa do Szadku i Sieradza. Mimo że szybko rozrastało się, to jednak nie zatarło wcześniejszych założeń. Pierwotna osada rozwinęła się zapewne przy przeprawie przez rzekę Grabie. M. Koter (1982, s. 4) sądzi, iż pierwotne jądro osadnicze „znajdowało się przypuszczalnie na niewielkiej wyspie wśród moczarów (w miejscu obecnego parku), oblewanej wodami rzeki Pisi oraz pierścieniem jej starorzeczy”. Nieco później, na zdrowszym, nadzalewowym terenie południowego skłonu doliny, powstała wieś o owalnicowym kształcie. Fazy jej powstania przedstawia prezentowana dalej rekonstrukcja cytowanego już M. Kotera (rys. 46). XIV-wieczny kościół parafialny znajdował się w rejonie obecnego placu



Rys. 46. Rozwój układu przestrzennego Łasku (według rekonstrukcji M. Kotera)

u zbiegu ulic: Warszawskiej i 9-Maja. Oprócz niego, istniał w tym czasie jeszcze jeden obiekt sakralny, starszy, usytuowany poza wsią, w rozwidleniu dróg prowadzących do Ostrowa i Woli Łaskiej (J. Krasoń, 1968, s. 15 i 156). Lokalizacja pierwszego kościoła wyznacza prawdopodobne miejsce położenia przedlokacyjnej wsi, a jej topografię określają w przybliżeniu XIX-wieczne plany z zaznaczonymi gruntami dworskimi, leżącymi nad rzeką Grabią, oraz przylegającymi do nich gruntami kościelnymi.

W 1422 r. Łask otrzymał prawa miejskie. Lokacyjne miasto rozwinęło się w obrębie dawnej wsi, w kierunku zachodnim od jej jądra, nie zacierając podstawowych elementów jej owalnicowego kształtu, który pozostał czytelny do dzisiaj. Takim unikalnym rozwiązaniem może poszczycić się w Polsce tylko kilka miast, głównie śląskich. Pewną część gruntu o kształcie zbliżonym do klina, leżącą na wschód od obecnego placu Dąbrowskiego, nadano probostwu. Rozwinęła się tu później samodzielna osada, zwana Probostwem Łaskim

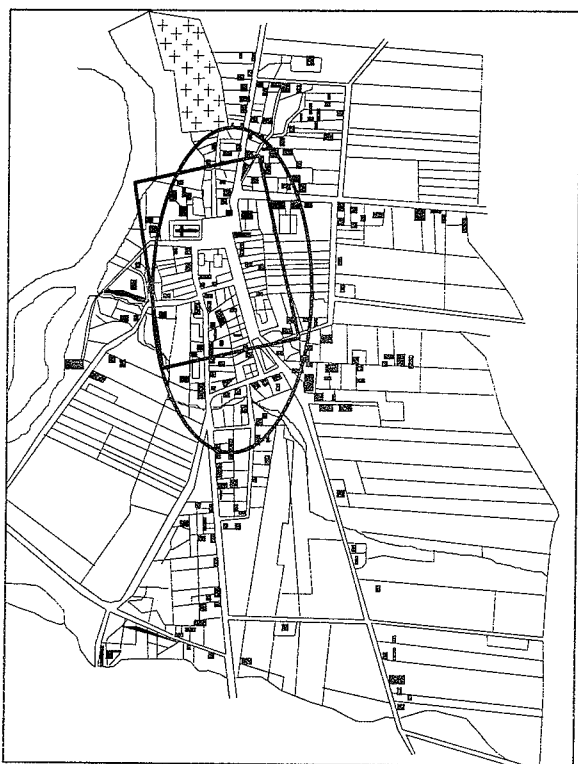
(obecnie w granicach administracyjnych miasta). Początki jej sięgały 1550 r., kiedy to Stanisław Łaski podarował miastu rozległe tereny lasów i łąk, nazywane wówczas „Węgliskiem”. Źródła informają nas również, iż przed 1567 r. powstała dzielnica zwana Przedmieściem, jednakże jej położenia nie znamy, nie zachowały się żadne jej relikty w terenie.

Układ przestrzenny Łasku ukształtowany został więc zarówno topografią osady przedlokacyjnej, jak i siatką dróg przelotowych i lokalnych. Główny szlak przebiegał równoleżnikowo doliną rzeki z Sieradza w kierunku Pabianic, drogi lokalne zaś łączyły Łask z okolicznymi wsiami należącymi do parafii. Czytelny w pewnym stopniu jeszcze obecnie, pierwotny układ drożny wskazuje na zbieg szlaków w rejonie kościoła parafialnego. Uważa się, iż tu zapewne było centrum osady przedlokacyjnej (por. J. Kubiak, 1964; M. Koter, 1982). Należy zgodzić się z wielokrotnie cytowanym M. Koterem (1982), który uważa, iż rozwój miasta w XV w. widoczny był m.in. w doskonaleniu jego kształtu urbanistycznego.

W Osjakowie na przypuszczalny wczesnośredniowieczny plac targowy nałożony został układ lokacyjny, częściowo się z nim zazębiając (AGAD, Zb. Kart., 166-1)⁵. Wieś rozwinęła się na prawym brzegu rzeki. Pewne interesujące ślady zachowały się we współczesnym planie Osjakowa. W tym przypadku jest to wydłużony, obszerny plac, jaki stanowi obecnie ulica Targowa, posiadająca zmienną szerokość, przechodząca w swej południowej części w nieduży, trójkątny plac. Jest on, z dużym prawdopodobieństwem, fragmentem dawnego placu targowego, który ówczesnie musiał być znacznie szerszy. Przypuszczalnie jego zachodnia granica biegła wzdłuż ulicy, wybiegającej dzisiaj z południowo-zachodniego narożnika rynku. Sam rynek, jak i przyległe ulice pochodzą z okresu późniejszego, prawdopodobnie z czasów lokacji miasta. Jego nieforemny, rzadko spotykany kształt może świadczyć, iż mógł zostać wytyczony we fragmencie dawnego placu targowego, w jego części północnej. Brak jest jednak historycznych źródeł, które potwierdziłyby lub zaprzeczyły powyższej hipotezie. Zabudowanie części placu nastąpiło znacznie później niż samo wytyczenie rynku, już po akcie lokacji, o czym świadczy charakter zawartych tam bloków urbanistycznych. Układ ten widoczny jest jeszcze wyraźnie we współczesnym planie miasta (rys. 47).

Centrum miasta lokacyjnego stanowił czworoboczny rynek z kościołem zbudowanym w zachodniej jego pierzei (obecny pochodzi z XVII w.). Początkowo najstarsza część miasta, z rynkiem i przyległymi doń działkami, miała poło-

⁵ Na zachowanym planie z 1804 r. widoczne są dwa człony układu, pochodzące z różnych okresów historycznych: ślady wczesnośredniowiecznego placu w części południowej miejscowości i późnośredniowieczne założenie miasta lokacyjnego, częściowo zazębiające się z pierwszym (AGAD, Zb. Kart., 166-1).



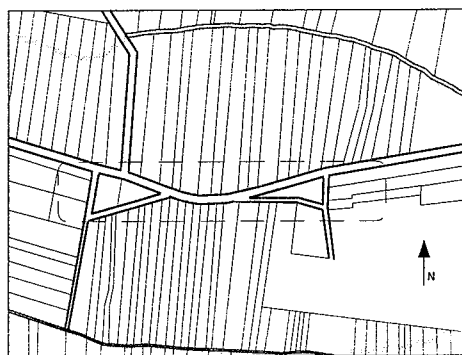
Rys. 47. Osjaków. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem hipotetycznego zasięgu siedliska dawnej wsi targowej (owal) oraz miasta lokacyjnego (czworobok)

żenie przykrawędziowe, z czasem jednak obszar zabudowy objął teren stoku, kierując się na południe, gdzie stok doliny przechodzi w terasę nadzalewową. To tutaj przypuszczalnie znajdował się średniowieczny bród. Świadczą o tym pewne informacje zawarte we wspomnianych planach (rys. 48).

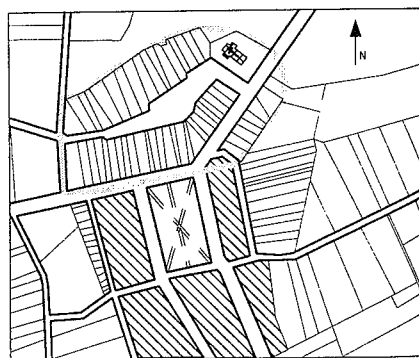
Prawdopodobnie Pławno i Żytno wyrosły z dawnych wsi targowych. Rozwinęły się one – podobnie jak Łubnice, Grabów Łęczycki i Gorzkowice – wzdłuż ważnych szlaków komunikacyjnych. W obu miejscowościach zachowały się dość czytelne ślady, mogące być relikami wczesnomiejskich form targowych. W Żytnie są to dwa trójkątne place usytuowane na wspólnej osi wschód-zachód, oddalone o ok. 150 m, zwrócone do siebie wierzchołkami (AP Łódź, PUWPN 1041) (rys. 49); natomiast w Pławnie, jest to czytelnie zachowany zarys nieregularnego, podłużnego placu, leżącego na północ od późniejszego miasta lokacyjnego (AP Łódź, RGP Anteriora 3519; RGP Wydz. Adm. 2052) (rys. 50).



Rys. 48. Osjaków „z lotu ptaka”. Foto W. Stępień

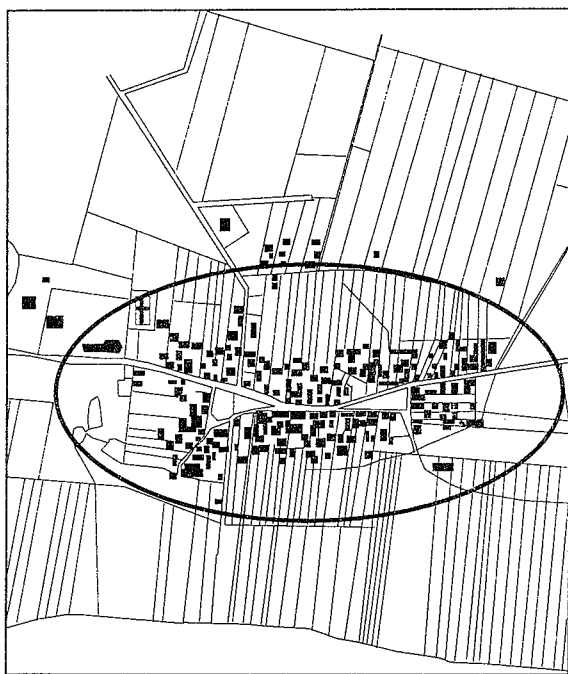


Rys. 49. Żytno. Odrys fragmentu współczesnego planu miejscowości z zaznaczeniem reliktów dawnego placu targowego



Rys. 50. Pławno. Odrys fragmentu współczesnego planu miejscowości z zaznaczeniem przypuszczalnego dawnego placu targowego

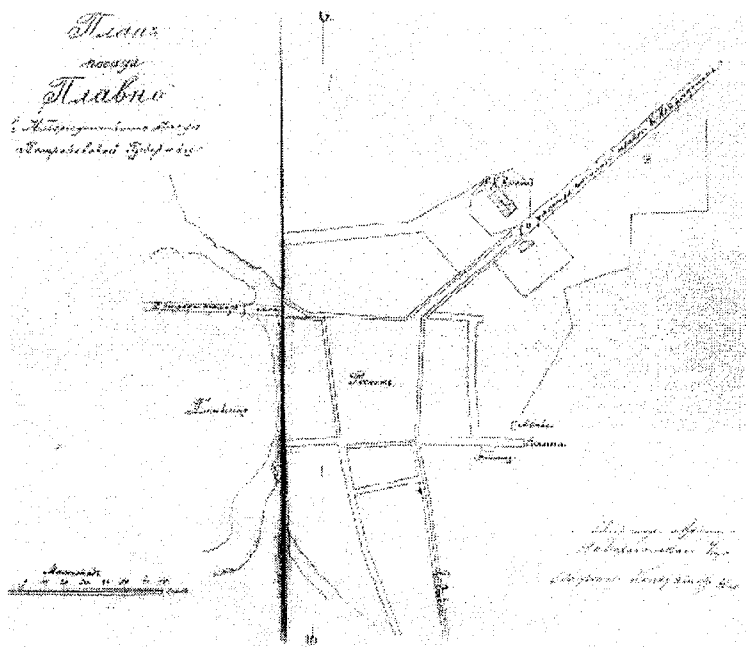
Zachowane relikty upoważniają nas do stwierdzenia, iż pierwotnym kształtem tych dwóch miejscowości była owalnica. O dawnym targowym charakterze Żytnej świadczą również zachowane dość długie działki rolne, odtwarzające niemal cały zarys osiedla, których granicą – od północy i południa – są pozostałości dawnych dróg gospodarczych (rys. 51). Zwróciła na to uwagę E. Muszyńska (1975) w swej pracy o zagrożonych reliktach małych miast regionu łódzkiego. Pierwotny, bardzo długi, gdyż liczący ponad 400 m, prawdopodobny plac targowy w okresie późniejszym został częściowo zabudowany, natomiast jego pozostałościami są właśnie wspomniane dwa trójkątne rynki, które jeszcze w XIX w. były znacznie większe, co prezentuje plan Żytnej z 1878 r. (AP Łódź, PUWPN 1041).



Rys. 51. Żytno. Odrys współczesnego planu z zaznaczeniem obszaru dawnego targowiska

Wydaje się, że przetrwanie fragmentów układu przedlokacyjnego w Pławnie jest wynikiem usytuowania układu późniejszego miasta lokacyjnego na południe od wcześniejszej wsi. Centrum lokacyjnego miasta stanowił zbliżony do prostokąta rynek, o krótszej pierzei południowej i szerszej, północnej. Odchodziło od

niego sześć ulic, po dwie z narożników południowo-wschodniego i południowo-zachodniego oraz po jednej z narożników północnych⁶. Ulica biegnąca w kierunku wschodnim prowadziła do kościoła usytuowanego na terenie dawnej wsi targowej, natomiast biegnąca w kierunku zachodnim, ku pastwiskom leżącym po drugiej stronie cieku wodnego.



Rys. 52. Pławno. Plan z końca XIX w., (AP Łódź, RGP Wydż. Adm. 2052, k. 152)

Układ ten wyraźnie prezentuje plan miejscowości z końca XIX w. (AP Łódź, RGP Wydż. Adm. 2052, k. 152) (rys. 52). Wokół dawnego placu wiejskiego zachowały się nieduże działki, które jeszcze w XIX w. były znacznie dłuższe, co pozwala, w pewnym hipotetycznym przybliżeniu, odczytać zasięg siedliska dawnej wsi o czytelnym owalnicowym kształcie (AP Łódź, RGP Anteriora 3519) (rys. 53).

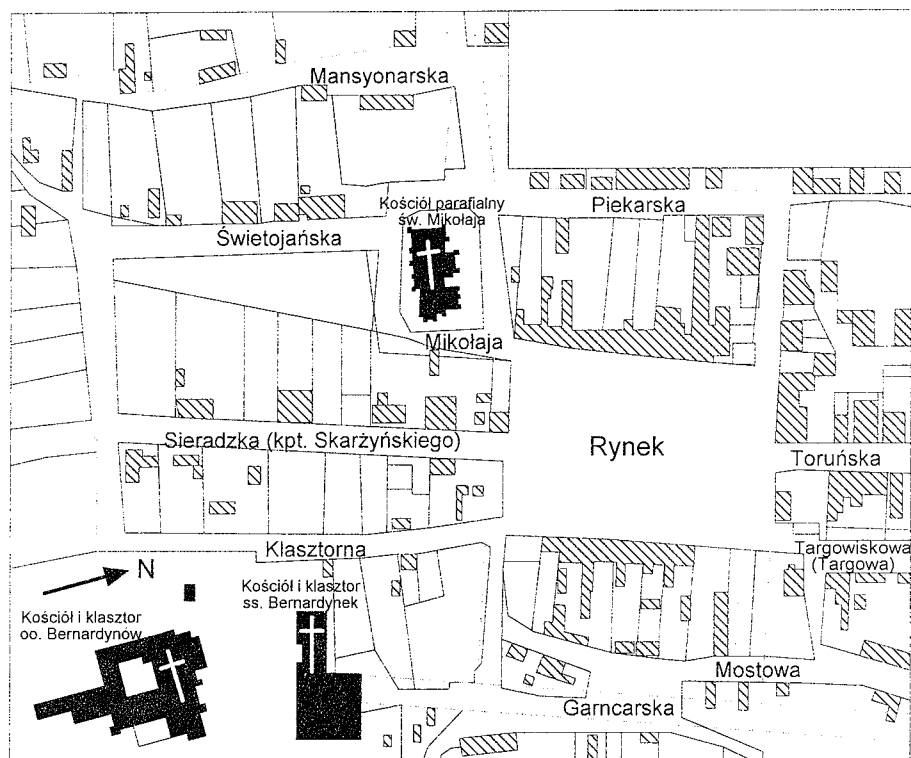
⁶ W latach następnych rynek uzyskał kształt bardziej regularny, zbliżony do prostokąta o wymiarach 120 x 90 m. Częściowym zmianom uległ układ komunikacyjny, kiedy uregulowano główny trakt przelotowy przez miejscowość. Nie naruszono jednakże pozostałych ulic, które zachowały swój pierwotny profil. Odrębnym elementem współczesnego układu jest XIX-wieczne założenie pałacowo-parkowe.



Rys. 53. Pławno. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem dwóch struktur: starszej, przedlokacyjnej (zaznaczonej owalem), obejmującej obszar dawnego targowiska i młodszej (zaznaczonej czworokątem) miasta lokacyjnego

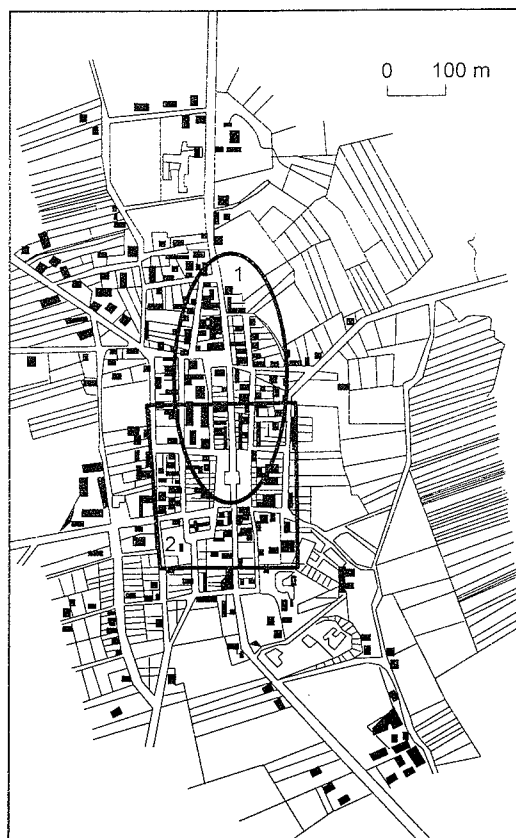
W Warcie kształt i zabudowa dawnej wsi nie wpłynęła prawdopodobnie na formę powstałego miasta, gdyż zostało ono wytyczone od nowa, wzdłuż szlaku biegnącego z Sieradza do Uniejowa. Miasto lokacyjne założone zostało na terenie obniżonym, na terasie nadzalewowej, w odległości ok. 700 m od nurtu rzeki Warty. Przypuszcza się, iż powstało ono nieco w kierunku zachodnim od drogi, gdyż wcześniej mogła istnieć tutaj przedlokacyjna wieś. Szlak sieradzko-uniejowski biegł południkowo przez miasto, nie sąsiadując bezpośrednio z pierzeją rynku, który wyznaczono równolegle do krawędzi doliny rzeki Warty, co prezentuje plan miasta z 1824 r. (AGAD, Zb. Kart., 486-16). Wydaje się to bardzo prawdopodobne, mając na uwadze lokalizację rynku. Rynek wytyczono tak, że z owej drogi wjeżdżało się w boczną, a ta dopiero prowadziła na rynek. Miał on kształt prostokąta o wymiarach

120 x 80 m. Z jego naroży wybiegały po dwie ulice⁷. Przy jednej z ulic wychodzących z rynku, na placu graniczącym z placem rynkowym w południowo-zachodnim bloku przyrynkowym wybudowano kościół parafialny (rys. 54). Układ ten widoczny jest jeszcze bardzo wyraźnie we współczesnym planie miasta (rys. 55).



Rys. 54. Plan miasta Warty z 1824 r. (AP Łódź, Zb. Kart., 486-16)

⁷ W przypadku narożnika północno-zachodniego nie można tego stwierdzić z całą pewnością. Późniejsze plany prezentują tylko jedną ulicę (w kierunku zachodnim). Przypuszczalnie ta druga ulica – w kierunku północnym – w późniejszym czasie została zabudowana. Pierzeje: północna i południowa zostały przecięte starym szlakiem handlowym, na miejscu którego powstały później ulice: Sieradzka (przecinała pierzeję południową) i Toruńska (przecinała pierzeję północną). Najstarsze księgi miejskie Warty wymieniają istnienie tutaj 10 ulic (Sieradzka, Świętojańska, Stawska, Błotna, Wójtowska, Dudłowska, Dworska, Głęboka, Mieszczańska, Pytkowska). Przebudowa nowożytna spowodowała przekształcenie przestrzenne miasta zgodnie z duchem urbanistyki klasycystycznej. Powstało wówczas reprezentacyjne założenie osiowe, natomiast sam układ został wzbogacony o nowy element – mały rynek handlowy.



Rys. 55. Warta. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem terenu dawnej wsi targowej (1) oraz obszaru miasta lokacyjnego (2)

Podobnie jak w przypadku pierwszej z omawianych grup, ośrodki rozwinięte na planie wsi starszego pochodzenia typu targowego, w początkowej fazie swego rozwoju oraz nierzadko i później, zachowały wiele indywidualnych cech związanych z wcześniejszą organizacją przestrzenną. Świadczy to o ich dużej trwałości. Elementy te są jeszcze dzisiaj widoczne w niektórych zachowanych rozplanowaniach miejskich na badanym obszarze.

Miasta powstałe obok wsi wcześniej istniejącej

Na obszarze Polski Środkowej, podobnie jak na innych obszarach kraju, miasta powstawały również obok istniejącej wcześniej wsi. Takie były początki m.in. Brzezin, Frydrychtatu, Łodzi, Parzęczewa, Praszki, Soboty, Strykowa,

Szczercowa, Szadku oraz Wieruszowa. Wybór miejsca, obok istniejącego osiedla, czynił to zjawisko podobnym do charakterystycznego dla zachodniej części Wielkopolski lokowania nowych miast w XVI–XVIII w. przy osadach powstałych w czasach wcześniejszych. Ich układy przedlokacyjne niewiele mają jednak wspólnego z przeszłością wiejską. Łączy je przede wszystkim wspólna nazwa oraz często przejęcie gruntów, które w wielu przypadkach miały później wpływ na rozplanowanie miasta lokacyjnego.

Wymienione miejscowości wywodzą się w większości z okresu średniowiecza. Pierwsza wzmianka o Brzezinach pochodzi z 1332 r. (T. Nowak, 1997, s. 43). Poświadcza ona, iż przed 1327 r. miejscowość była już rozwiniętym ośrodkiem kasztelańskim. Przypuszcza się, iż prawo miejskie mogły otrzymać Brzeziny jeszcze pod koniec XIII w., potwierdzone tylko w 1364 r. przez Kazimierza Wielkiego. Od 1462 r. do końca XVIII w. stanowiły własność szlachecką. Należały do najważniejszych miast przedrozbiorowego Łęczyckiego. Lokacja Frydrychsztatu (Sokolnik) w końcu XVIII w. była pierwszą od 300 lat – udaną – lokacją miejską w ziemi wieluńskiej. Miasto powstało na gruntach wsi Sokolniki, wzmiankowanej już w 1380 r. (R. Rosin, 1961, s. 130). W memoriale złożonym przez mieszkańców miejscowości w 1791 r. nadmieniono, że miasteczko jest „zasadzone w środku prawie wsi Sokolnik w tym zamiarze, że wieś w miasto obrócona być miała” (J. Goldberg, 1959, s. 90). W powstaniu miasta poważną rolę odegrał czynnik geopolityczny. Pierwsza wzmianka o Łodzi pochodzi z 1332 r. W okresie przedrozbiorowym należała do najmniejszych miast badanego obszaru. W 1414 r. uzyskała ona status miasta lokowanego na prawie magdeburskim, potwierdzony w 1423 r. przywilejem lokacyjnym Władysława Jagiełły. Miasteczko rozwijało się słabo. Wielką karierę zrobiła Łódź dopiero po 1820 r. Była własnością biskupów wrocławskich. Pierwsza wzmianka o wsi Parzęczew pochodzi z 1385 r. W 1421 r. wieś otrzymała prawo miejskie. Wówczas to w skład Parzęczewa weszły dwie sąsiednie wsie: Piaskowice i Wielka Wieś. Obszar miasta wraz z rozłogami miejskimi był znaczny i wynosił 120 łanów. Nigdy nie rozwinął się w duży ośrodek, nawet w skali lokalnej. W 1565 r. doszło do udanej relokacji Parzęczewa, która była wynikiem całkowitego zniszczenia miasta w wyniku pożaru (R. Szczygieł, 1989, s. 38). Stanowił własność prywatną. Badacze nie wykluczają, że Praszka została miastem wcześniej, już w końcu XIV w., mimo że najstarsza oryginalna wzmianka źródłowa pochodzi z 1463 r., natomiast o mieście z 1473 r. „Za faktem tym przemawia zbieżność dat dwóch przywilejów lokacyjnych – dla Praszki wydanego w Piotrkowie 7 maja oraz dla Wielunia wystawionego 8 maja” (R. Rosin, 1961, s. 169)⁸. Miasto założono

⁸ W przypadku Wielunia jest to zatwierdzenie praw dla miasta, nadanych mu przez Kazimierza Wielkiego. Aktu lokacyjnego dla Praszki nie posiadamy.

prawdopodobnie w 1392 r. obok wsi Michałów i nazwano Praszką. Sama wieś na przełomie XV i XVI w. upadła i została wchłonięta przez nowo powstałe miasto. W przypadku Soboty nazwa sugeruje, iż mogła to być w przeszłości wieś lub osada targowa. Niestety nie mamy żadnego źródłowego potwierdzenia tego faktu. Początkowo należała do dóbr kapituły włocławskiej, następnie przeszła w ręce prywatne. Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1250 r. Po raz pierwszy występuje jako miasto w 1393 r. Miasto założono obok wsi (osady targowej?), którą później nazwano Sobocką Wsią. Pierwsze informacje o Strykowie pochodzą z 1387 r. Prawo miejskie uzyskał w 1394 r. Miasto powstało obok wsi targowej (lub targowiska?) o tej samej nazwie. Było miastem średniej wielkości. Rozwijało się jako ośrodek dóbr szlacheckich. Przypuszcza się, że początki Szczercowa kryją się na terenie Szczercowskiej Wsi, położonej na północ od obecnego miasta, lokowanego przed 1364 r. Powstanie swe zawdzięcza dogodnemu położeniu na skrzyżowaniu ważnych szlaków komunikacyjnych. Mimo starań właścicieli nigdy nie rozwinął się w poważniejszy ośrodek. Przez pewien okres Szczerców był siedzibą starostwa niegrodowego. Założkiem Szadku była wieś książęca Stary Szadek, leżąca na południe od późniejszego miasta na wzgórzu zwanym obecnie Podgórze. Miejscowość rozwinęła się na skrzyżowaniu dróg, mając połączenie z najważniejszymi prowincjami państwa – z Mazowszem, Wielkopolską, ze Śląskiem i z Ziemią Sandomierską. Mimo że pierwszy zapis o Szadku pochodzi z 1295 r., to badania wykazały, iż musiał on istnieć już na przełomie XI i XII w. Wskazuje na to przede wszystkim wezwanie jednego z miejscowych kościołów – św. Idzi – które było typowe dla tego okresu. Kościół ten znajdował się w Starym Szadku, najstarszym osiedlu w późniejszym zespole osadniczym. W związku z tym S. Zajęczkowski (1963, s. 126) uważa, iż początków miejscowości szukać należy co najmniej w XI w. Obecnie przyjmuje się, że Szadek otrzymał prawa miejskie między 1280 a 1290 r.⁹ Po założeniu miasta lokacyjnego Stary Szadek przekształcił się w przedmieście nazwane Podgórzem¹⁰. Trudno jest określić przyczyny, jakie spowodowały przesunięcie się właściwego ośrodka miejskiego w kierunku północnym. Oddalenie skupiska miejskiego od macierzystego miejsca było zjawiskiem często spotykanym we wcześniejszych polskich osiedlach miejskich. Związane to było m.in. z zachodzącymi ówczesnie przemianami prawnoustrojowymi wywierającymi również wpływ na rozwój układu przestrzennego danej jednostki osadniczej. Lokacja Szadku związana była najprawdopodobniej z ogólną akcją lokowania miast, która objęła tereny Polski w okresie procesów zjednoczeniowych w XIII w. M. Bogucka i H. Samsonow-

⁹ Przemawia za tym również w pewien sposób fakt, iż w 1295 r. Szadek nazywany był *civitate nostram Szadek* (Słownik ..., 1893, t. 11, s. 112).

¹⁰ Obok niego istniało przed 1295 r. także inne osiedle wiejskie – Wielka Wieś.

wicz (1986, s. 87) podają iż, największa fala lokacyjna na ziemi sieradzkiej i łęczyckiej przypada właśnie na lata osiemdziesiąte XIII w. Wieruszów, zwany także Nowym Wieruszowem, powstał na prawym brzegu rzeki Proсны, w pobliżu wczesnośredniowiecznego osiedla o tej samej nazwie, leżącego po lewej stronie Proсны, w widłach jej dopływu – Niesobu. Reliktem tegoż osiedla jest zachowane grodzisko. Na przełomie XIV i XV w. dzięki korzystniejszemu położeniu Nowy Wieruszów przejął funkcje od istniejącego osiedla, zwanego od 1368 r. Starym Wieruszowem albo Podzamczem, tworząc z nim jeden organizm miejski. Pierwsze informacje źródłowe dotyczące miejscowości pochodzą z 1388 r. i dotyczą erekcji miejscowego kościoła. Miasto było prawdopodobnie częściowo obwarowane. Posiadało również komorę celną (R. Rosin, 1961, s. 125, 126, 162).

Podobnie jak w poprzednich przypadkach, wszystkie omawiane miasta, tworzące się obok wcześniej istniejącej wsi, rozwinęły się przy ważnych szlakach komunikacyjnych i handlowych. Brzeziny powstały obok dwóch ważnych dróg: z Poznania i Torunia przez Łęczycę na wschód do Lublina, a stamtąd na Litwę i Ruś oraz z Łowicza na południe do Piotrkowa i Krakowa. Frydrychsztat, podobnie jak i Wieruszów, położony był w pobliżu granicy ze Śląskiem, przy jednym z głównych szlaków wiodących z Warszawy przez Lubochnię, Wolbórz, Piotrków, Widawę, Kępno i dalej przez Śląsk do Saksonii. Łódź rozwinęła się w miejscu krzyżowania się dwóch szlaków: lokalnego, z Brzezin do Lutomierska, oraz krajowego z Łęczycy do Piotrkowa. Parzęczew powstał przy drodze do Łęczycy. Praszka leżała przy ważnym szlaku łączącym Śląsk ze środkową i północną Polską. Sobota przy drodze z Łowicza do Łęczycy. Stryków na skrzyżowaniu szlaków z Łęczycy do Rawy i z Łowicza do Piotrkowa. Również Szczerców i Szadek powstały na skrzyżowaniu ważnych dróg. W pierwszej z tych miejscowości skupiały się drogi z Piotrkowa do Wielunia i z Łasku do Radomska; w drugiej z Łęczycy do Sieradza i z Piotrkowa do Uniejowa.

Do powstania tych miast przyczyniły się także inne czynniki. Brzeziny były siedzibą kasztelanii, później ośrodkiem powiatu sądowego. Podstawowym elementem, który zapewnił miastu rozwój była produkcja sukiennicza. Brzeziny były również jednym z najpoważniejszych ośrodków warzenia piwa w Polsce Środkowej. Na wysokim poziomie stał handel. Stanowiły Brzeziny także ważny ośrodek myśli kulturalnej i intelektualnej w tej części Polski. W założeniu miasta Frydrychsztat w okresie, kiedy stan gospodarczy regionu nie sprzyjał urbanizacji, poważną rolę odegrał czynnik geopolityczny. Jeszcze przed lokacją miejską uznawano Sokolniki za ważną i dogodnie położoną miejscowość. Prawdopodobnie nowo lokowane miasto stanowić miało nadgraniczną rezydencję króla w czasie jego podróży z Saksonii do Polski. Obok tego i faktu, że Sokolniki stały się centrum dóbr, czynnikiem gospodarczym, który mógł

sprzyjać założeniu nowego miasta, była najprawdopodobniej tendencja do organizowania nowych targów i jarmarków (J. Goldberg, 1959, s. 92). Łódź wykorzystwała swoją szansę w okresie wojen z Zakonem, kiedy to ciągnęły przez nią polskie poczty idące na Krzyżaków. Parzęczew stanowił ważne lokalne skrzyżowanie dróg i był znanym miejscem handlowym dla okolicznej ludności. Na rozwój Praszki wpłynęło jej położenie na pograniczu dwóch historycznych dzielnic: Wielkopolski i Śląska, bezpośrednio przy granicy państwa. Miasto powstało na obszarze intensywnej penetracji osadniczej ze strony Śląska do ziemi wieluńskiej. Nie bez znaczenia były również miejscowe pokłady rudy żelaza, umożliwiające powstanie i rozwój wczesnego górnictwa i hutnictwa. Stryków leżał na obszarze starego osadnictwa, ciągnącego się wzdłuż dolin Bzury i Moszczenicy. Stanowił gospodarcze centrum dla najbliższej okolicy. Rozwinał się w pobliżu północnej granicy Wyżyny Łódzkiej, oddzielającej obszar gleb bielcowych od piaszczystych, na pograniczu Wielkopolski wschodniej i Rawskiego. Nie bez znaczenia był fakt, iż leżał przy trakcie z Małopolski do Wielkopolski i na Śląsk. Szadek mógł być ośrodkiem włości książęcej, a na pewno stanowił centrum lokalnego rynku, był starym miejscem kultowym. Szczerców był przez pewien czas siedzibą starostwa niegrodowego i centrum królewskiej. W Wieruszowie na podjęcie decyzji o założeniu miasta wpłynęły przede wszystkim dwa czynniki – gospodarczy i obronny. Leżał przy przeprawie przez Prosnę. Był starym ośrodkiem kultu religijnego. Wieruszów zaliczany był zawsze do miast, w którym przewagę miała funkcja rolnicza. Miało to swoje odbicie w jego rozplanowaniu. Potwierdzeniem tej sugestii są dawne plany miasta oraz zapisy aktowe. Informują one o występowaniu w granicach Wieruszowa znacznych obszarów gruntów ornych, łąk i pastwisk. W XVI w. zaczęto je przekształcać na pola uprawne.

Wszystkie omawiane miasta, prócz Frydrychtatu, leżały nad rzekami: Brzeziny nad Mroźcą, Łódź nad Ostrogą (Łódką), Parzęczew nad Gnidą, Praszka nad Prosną, Sobota nad Bzurą w pobliżu ujścia Mrogi, Stryków nad Moszczenicą, Szczerców nad Widawką, Szadek nad Pichną, Wieruszów nad Prosną, która w rejonie miasta tworzyła wyraźne zakole, co powodowało, iż otoczone było ono rzeką od południa i od zachodu. Tym samym rzeka stanowiła naturalną granicę miasta z tej strony.

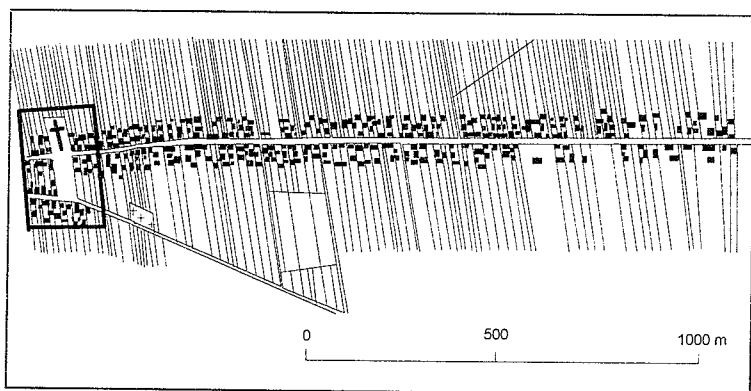
Brzeziny powstały w sąsiedztwie wsi o takiej samej nazwie. Najstarszy człon późniejszego miasta rozwijał się wzdłuż połączenia drożnego, które następnie nazwano Starym Miastem. Był nim kompleks zabudowy wokół rynku. W XIV lub XV w. powstawało na południe od niego Nowe Miasto. Na rozplanowanie miejscowości istotny wpływ wywarł układ przechodzących przez nią dróg oraz przepływająca tutaj rzeka Mroźca. Podobnie jak w kilku innych przypadkach, również i w Brzezinach wytworzył się z czasem wielocłonowy zespół osadniczy. Analizując najstarsze plany miasta (AGAD, Zb. Kart.,

1081/394-21; AP Łódź, Zb. Kart., 171b, k. 307; AP Łódź, RGP. Wydz. Bud. 18445; AP Łódź, Zb. Kart., 7), można dojść do wniosku, że na prawym brzegu rzeki, w kierunku północno-wschodnim od rynku (dzisiaj plac Jedności Narodowej), znajdował się plac o wydłużonym kształcie W-Z, przylegający bezpośrednio do niego. Nasuwa to przypuszczenie, że w przeszłości obydwie place stanowić mogły jedną całość. Właśnie tam najprawdopodobniej był zlokalizowany plac targowy związany z wsią. Zachowane ślady w terenie, jak i lokalizacja placu na przedłużeniu drogi przechodzącej koło kościoła parafialnego, a dalej przez wieś Brzeziny i ewentualnie w bezpośrednim sąsiedztwie punktu osadniczego związanego z właścicielami brzezińskiego dominium (dworu), mogą jedynie potwierdzać pogląd o powstaniu w tym miejscu osady lub wsi targowej, która stała się podstawą założenia miasta lokacyjnego w końcu XIII w. Podkreślano już, iż często przyszłe rynki w nowo lokowanych miastach wytyczano właśnie w miejscu dawnych placów targowych lub ich części (por. Uniejów, Radomsko). Potwierdza to w pewnym sensie istniejący układ drożny, charakterystyczny dla wsi lub osad targowych.

Charakterystyczny dla miast powstałych i rozwiniętych w okresie średniowiecza jest fakt, iż mimo różnorodnych zmian zachodzących w ciągu następnych stuleci, zachowały one – w lepszym lub gorszym stanie – swe pierwotne rozplanowanie. Właśnie jedną z cech kulturowych dawnych epok jest trwałość linii zabudowy. Z tego też względu w większości przypadków zasadniczy plan miasta średniowiecznego utrzymał na ogół swe zarysy pierwotne. Dlatego też pod względem funkcjonalnym lokacyjna siatka ulic spełniała i w wielu przypadkach spełnia jeszcze z powodzeniem swe zadania. Nie inaczej było w Brzezinach. Rynek miasta lokacyjnego, ze względu na swe położenie, wiązał ze sobą bezpośrednio sieć ulic i nadawał zarazem miastu określony charakter, co jest widoczne do dzisiaj. Posiadał kształt trapezoidalny, a rozplanowany był w ten sposób, iż przebiegały przez niego fragmenty kilku ważnych traktów, m.in. do Inowłódza, Piotrkowa, Łowicza, Tuszyna, Szadku.

We Frydrychszacie (Sokolnikach) rozplanowanie miejscowości było przykładem sprzężenia dwóch typów układów: jednokierunkowego, ulicowego w części wschodniej i złożonego, wieloulicowego w części zachodniej (rys. 56). Polokacyjne rozplanowanie dawnej wsi świadczyło o tendencji do skupienia zabudowy wokół dworu starościńskiego. W Wieluńskich Variach nieznany autor tak to ujął: „To miasteczko za pałacem przy wsi Sokolniki ulokowane” (AGAD, Wieluńskie Varia 6, s. 71; AGAD, Zb. Kart., 276-8). W 1731 r. wzmiankowany był tutaj ratusz i kościół. W ciągu następnych 40 lat, od 1726 do 1765 r., nie nastąpiły żadne zasadnicze zmiany, które świadczyłyby o rozwoju miasta. Przy lustracji w 1765 r. zanotowano nawet, że „miejskich domów jest 3” oraz że „miasto dotąd nie wybudowane” (AGAD, Wieluńskie Varia 6, s. 72). Rzeczywiście, później „zostało miasteczko Frydrychszat w rynkowym tylko zawarte

kwadracie [...] i już mu dalszego wzrostu następni starostowie nie dopuścili” (AGAD, Wieluńskie Grodzkie obl. 48, k. 7806v). Warto zauważyć, iż w związku z faktem, że samo miasteczko nie rozwijało się, jego obszar zawęził się do samego tylko rynku.

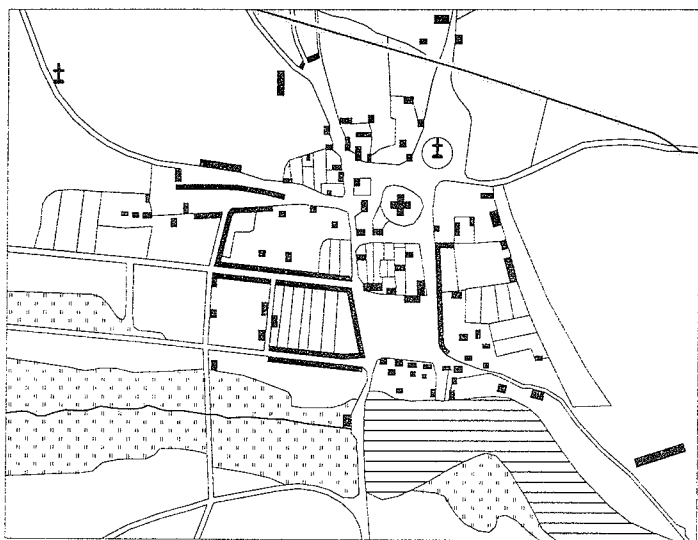


Rys. 56. Sokolniki. Odrys współczesny miejscowości z zaznaczeniem dwóch typów układów: jednokierunkowego, ulicowego w części wschodniej i złożonego, wieloulicowego w części zachodniej

Średniowieczna osada Łódź powstała na prawej krawędzi doliny dzisiejszej rzeki Łódki (Ostrogi), w miejscu krzyżowania się dwóch szlaków drożnych: lokalnego – z Brzezin do Lutomierska, oraz krajowego – z Łęczycy do Piotrkowa. W okresie lokacji w 1423 r. istniejąca osada otrzymała nowy, miejski układ przestrzenny. O jego pierwotnym wyglądzie trudno mówić, gdyż najstarszy plan pochodzi dopiero z lat 1812–1813 (AP Łódź, Zb. Kart., 513). Widoczny na tym planie obszar zabudowy jest niewielki i nie przekracza 20 ha powierzchni. Centralne miejsce zajmował rynek o kształcie zbliżonym do rombu i wymiarach 105 x 85 m. Rozplanowany on został zgodnie z lokalną orografią terenu. Krótsza przekątna rynku wyznaczała ogólne nachylenie terenu w kierunku południowo-wschodnim. Jego kształt był w pewien sposób uzależniony również od starszych form przestrzennych (od przebiegu niwy staropolskiej) (por. M. Koter 1969). Kościół parafialny usytuowany był w niewielkiej odległości od rynku, na placu w kształcie trapezu¹¹. Plac i rynek leżały w tej samej linii i były oddzielone blokiem międzyrynkowym (rys. 57)¹².

¹¹ Był on nieco większy od rynku. Jego szersza podstawa, zwrócona w kierunku północy, miała 130 m, węższa, południowa 110 m, wysokość zaś 105–110 m.

¹² Zabudowa miasteczka skupiona była wokół dwóch omówionych placów oraz przy początkowych odcinkach dróg i ulic wybiegających z ich naroży. Z planu z 1812 r. wynika, że zwartą zabudowę posiadała wschodnia i zachodnia pierzeja rynku oraz dwie ulice wybiegające



Rys. 57. Łódź. Odrys planu miasta z 1812–1813 według R. Johnneya (AP Łódź, Zb. Kart., 513)

Lokacyjne miasto w Praszce powstało w pewnym oddaleniu od pierwotnej wsi, zajmując prawdopodobnie część jej gruntów. Przypuszcza się, iż nowy, regularny układ zaadaptował podstawowe fragmenty drożnych szlaków tranzytowych, częściowo korygując ich przebieg. Współcześnie reliktem rozplanowania przedlokacyjnego Praszki są, przebiegające przekątnie względem rynku, ulice: Kaliska i Stojcka (Warszawska) (J. Salm, 1999, s. 417). J. Salm (1999, s. 417–418) przypuszcza, iż obecna lokalizacja kościoła parafialnego, oddalonego od rynku „stanowi chyba również pozostałość po dawnej, może ulicowej osadzie położonej hipotetycznie wzdłuż ciągu ul. Senatorskiej”. Mimo iż nie posiadamy planów miejscowości z przełomu XVIII i XIX w.¹³, można przyjąć, iż układ zachował, przynajmniej w części, pewne typowe cechy miejskie, ukształtowane w okresie polokacyjnym. J. Goldberg (1961b, s. 29) pisze, iż rynek posiada „cechy typowe dla polskich miast średniowiecznych. Kształtem zbliżony był do prostokąta, z ulicami wybiegającymi z naroży pod kątem prostym lub ukośnie¹⁴. Choć i to nie jest do końca pewne, gdyż wiemy, że

w kierunku zachodnim. Obie te ulice ułożone były równoległe do osi doliny Łódki. Według M. Kotera (1969) między nimi znajdował się prawdopodobnie kompleks ogrodów warzywnych. Były to: Podrzeczna i Drewnowska.

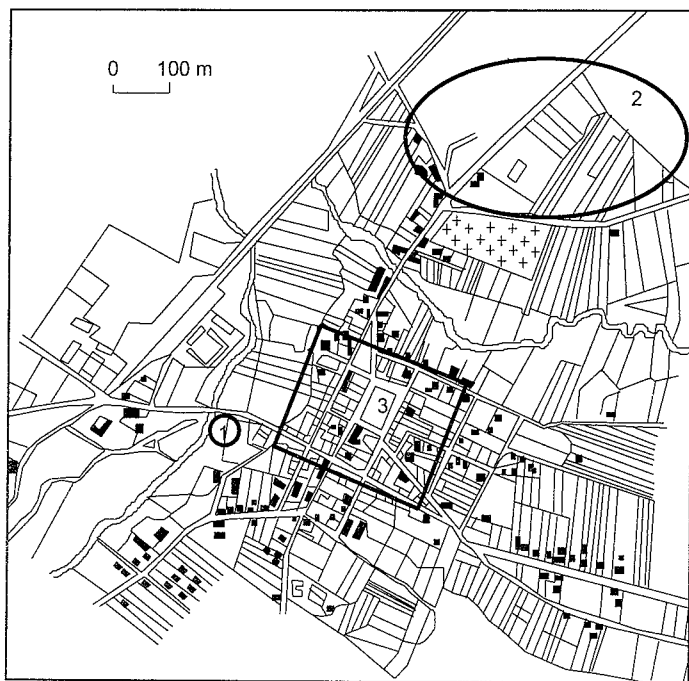
¹³ Najstarszy jest *Plan sytuacyjny miasta pogranicznego Praszki*, powstały po 1852 r. i znany z fotokopii.

¹⁴ Wymiary 78 x 84 m (J. Salm, 1999).

„pierzeje (rynku) i część wlotów ulicznych uformowały się ostatecznie dopiero w trakcie dziewiętnastowiecznej odbudowy” (J. Salm, 1999, s. 417). Stąd praktycznie niemożliwe jest odtworzenie pierwotnego rozplanowania miasta.

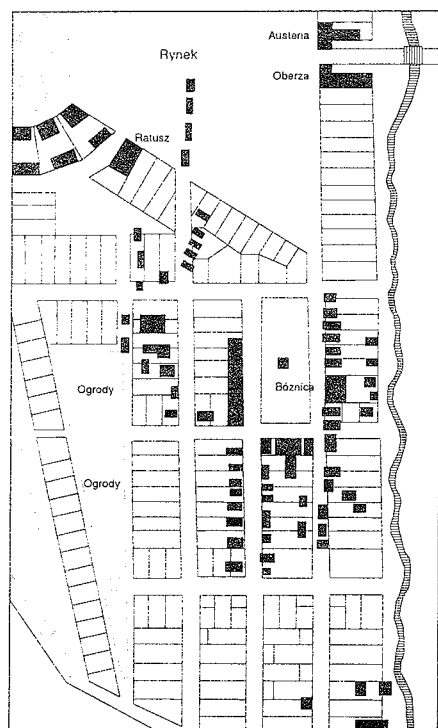
Teren wsi Michałów, obok której prawdopodobnie założono średniowieczne miasto lokacyjne, leży na północ od niego, a gród w miejscu późniejszego folwarku, na wzniesieniu nad Prosną, obok przeprawy przez rzekę w południowo-zachodniej części miasta. W okresie późniejszym układ średniowiecznego miasta lokacyjnego uległ, w wyniku regulacji po pożarze w 1852 r., przekształceniom. Część ulic poszerzono, a niektóre wyprostowano, zmieniając nieco ich przebieg. Przy kościele powstał trójkątny plac sprzężony z rynkiem (rys. 58).

Bardzo charakterystyczny i niepowtarzalny układ urbanistyczny – składający się z dwóch współgrających ze sobą elementów o całkowicie odmiennej strukturze – rozwinął się w Strykowie. Część zachodnią stanowi Stare Miasto z prostokątnym rynkiem, część wschodnią natomiast promieniste Nowe Miasto, będące przykładem awangardowej XIX-wiecznej myśli urbanistycznej. Układ ten, choć nie w pełni zrealizowany, jest nadal czytelny, podkreślony trzema dominantami wzdłuż głównej osi, którą stanowi droga Łódź – Warszawa,

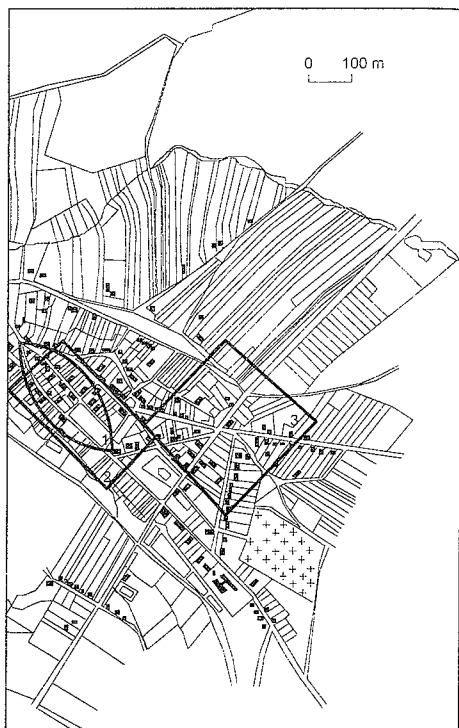


Rys. 58. Praszka. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem hipotetycznego położenia grodu (1), wsi Michałów (2) oraz obszaru miasta lokacyjnego (3)

dzieląca symetrycznie trójkątny Nowy Rynek (rys. 59). Przed nadaniem praw miejskich istniał już w Strykowie kościół parafialny, który po powstaniu nowo lokowanego miasta znalazł się poza jego obszarem. Sugeruje to, że początkowo niecałe terytorium wsi (targowiska?) znalazło się w granicach nowo utworzonego miasta. Trudno też przesądzać, czy później zostało do niego włączone. Uważa się, iż przypuszczalnymi relikdami dawnego targowiska są fragmenty układu położone obecnie w zachodniej części Strykowa w okolicach starego rynku. Pierwotnie był on najpierw ośrodkiem wsi, a następnie powstałego miasta. Do początku XIX w. Stryków skupiony był po jego obecnej zachodniej stronie. Wcześniej, w drugiej połowie XVIII w. zauważalny był tylko niewielki rozwój w kierunku wschodnim, ku drodze do Warszawy. Tu usytuowany został również nowy kościół (rys. 60)¹⁵. Miasto posiadało „dzielnice stodołną”.



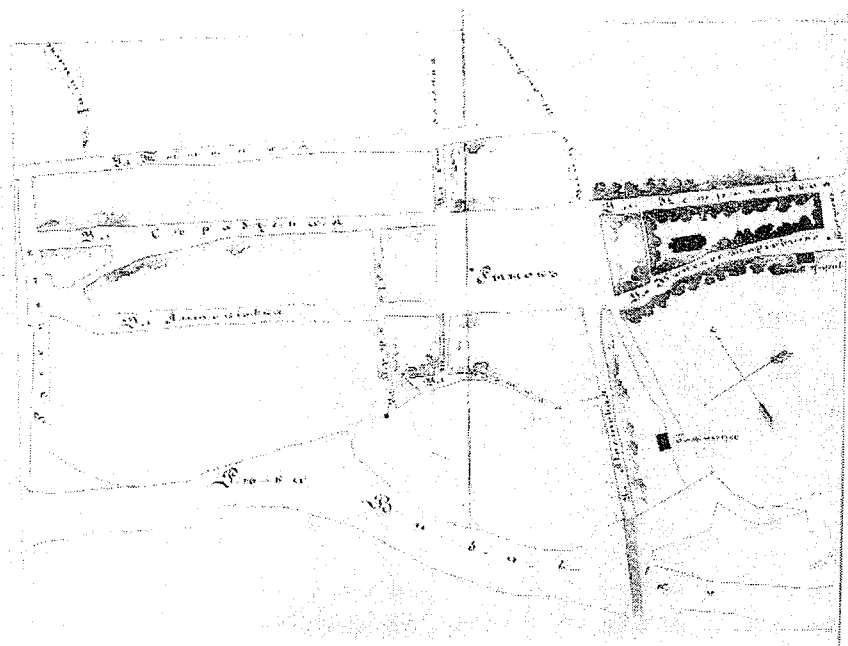
Rys. 59. Stryków. Odrys planu miasta z 1809 r. (AP Łódź, Zb. Kart., 405). Czarnym kolorem oznaczone są zabudowania starego miasta



Rys. 60. Stryków. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem: owalnicy (1), terenu miasta lokacyjnego (2), obszaru miasta XIX-wiecznego (3)

¹⁵ Granicę zwartej zabudowy dawnego Strykowa wyznaczała od południa rzeczka Moszczenica, od wschodu ulica Łukasiewicza oraz, dzisiaj już częściowo zabudowana, przestrzeń między ulicami

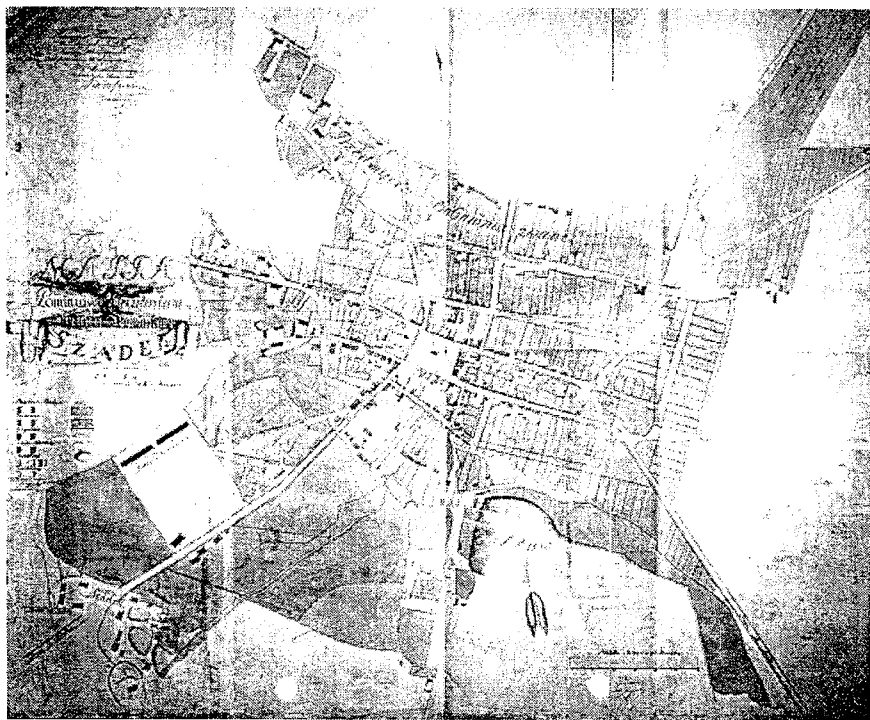
Jak wspomniano, sugeruje się, iż początki Szczercowa kryją się na terenie Szczercowskiej Wsi, położonej na północ od obecnego miasta lokowanego przed 1364 r. Powstanie swe zawdzięcza Szczerców dogodnemu położeniu na skrzyżowaniu ważnych szlaków komunikacyjnych: z Piotrkowa do Wielunia i z Łasku do Radomska. Współczesny układ miejscowości, mimo częściowych zmian, jakie w nim zaszły w okresie późniejszym (zniszczenia i odbudowa XIX-wieczna), zachował bez większych zmian elementy ukształtowane w okresie XIV-wiecznej lokacji, co prezentują plany miejscowości z 1829 r. i końca XIX w. (AP Łódź, Zb. Kart., 242; AP Łódź, RGP Wyd. Adm. 2052, k. 149) (rys. 61). Główny trakt – przebiegający przez miasto ze wschodu na zachód – obejmował dwoma ramionami, zbliżony do prostokąta rynek, tworząc wydłużone wrzeciono. Szczerców reprezentuje – podobnie jak Bolesławiec – typ tzw. polskiego miasta owalnicowego.



Rys. 61. Plan Szczercowa z końca XIX w. (AP Łódź, RGP Wyd. Adm. 2052, k. 149)

Strykowską a Stodolnią. Ta ostatnia najprawdopodobniej stanowiła północną krawędź terenu zwartej zabudowy. Przypuszczalnie kraniec miasta wyznaczała od strony zachodniej linia biegnąca między miejscem, gdzie zbiegają się dzisiejsze ulice: Kościuszki i Kolejowa, a ulicą Stodolnią.

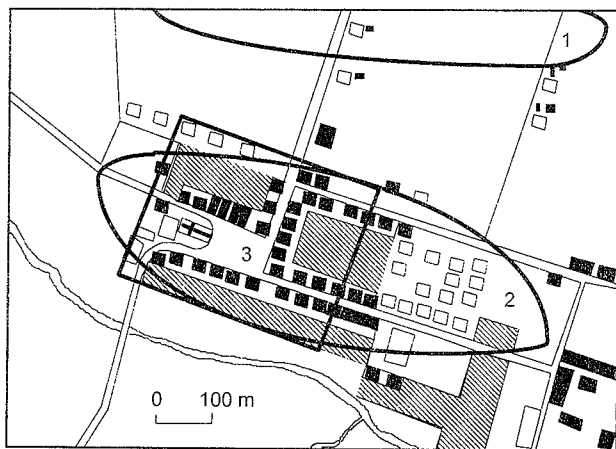
Przyjmuje się, że Szadek lokowany został między 1280 a 1290 r., za czym przemawia fakt, iż w 1295 r. nazywany był *civitate nostram Szadek* (*Słownik ...*, 1893, t. 11, s. 112). Po założeniu miasta lokacyjnego Stary Szadek przekształcił się w przedmieście nazwane Podgórzem¹⁶. Ta przedlokacyjna wieś leżała przypuszczalnie na stoku rzeki, na lewym skłonie doliny Szadkówki, w pobliżu nieistniejącego dzisiaj kościoła (obecnie w tym miejscu usytuowany jest gotycki kościół św. Jakuba, pochodzący z lat 1333–1335). Prawdopodobnie ze względu na ciasno rozplanowany układ przestrzenny wsi – skrzyżowanie dwóch szlaków drożnych z jednej oraz położenie kościoła z drugiej strony – miasto lokacyjne wytyczono na północ od Starego Szadku w zakolu rzeki Pichny, na terenie wyniesionym poza zabudowę pierwotnej wsi, w miejscu, które musiało zapewnić jego mieszkańcom bezpieczeństwo. Tę lokalizację oddają częściowo XIX-wieczne plany miasta (por. AGAD, Zb. Kart., 184-3) (rys. 62).



Rys. 62. Szadek, plan miasta z 1824 r., (AGAD, Zb. Kart., 184-3)

¹⁶ Obok niego istniało już przed 1295 r. także osiedle wiejskie – Wielka Wieś. Trudno jest określić dokładnie przyczyny, jakie spowodowały przesunięcie się właściwego ośrodka miejskiego w kierunku północnym. Oddalenie skupiska miejskiego od macierzystego miejsca było zjawiskiem

W przypadku leżącej nad Bzurą Soboty, nazwa może sugerować jej targową przeszłość. Niestety nie posiadamy żadnego potwierdzenia tej sugestii. Można tylko przypuszczać, iż mogła to być w przeszłości wieś targowa. Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1250 r. Po raz pierwszy występuje jako miasto w 1393 r. Założenie miasta obok wsi, którą później nazwano Sobocką Wsią, przypisuje się pierwszym szlacheckim właścicielom (*Miasta polskie...*, 1967, t. 2, s. 78). Posiadała kształt owalnicowy. Do dzisiejszego dnia układ miejscowości zachował częściowo cechy rozplanowania miejskiego z okresu średniowiecza. Od prostokątnego rynku wybiegały ulice w czterech kierunkach. W kierunku zachodnim od pierzei rynku usytuowany był kościół parafialny. W drugiej połowie XIX w. w odległości blisko 500 m na wschód od wsi założono park krajobrazowy ze stawem i malowniczym zameczkiem (E. Muszyńska, 1975). Między parkiem a rynkiem, ze względu na odległość, brak jest łączności przestrzennej. Sobota, położona w pobliżu innych konkurencyjnych miast miała niewielkie szanse rozwoju i dlatego zachowała w dużym stopniu swe pierwotne rozplanowanie, nadane w chwili lokacji (rys. 63).



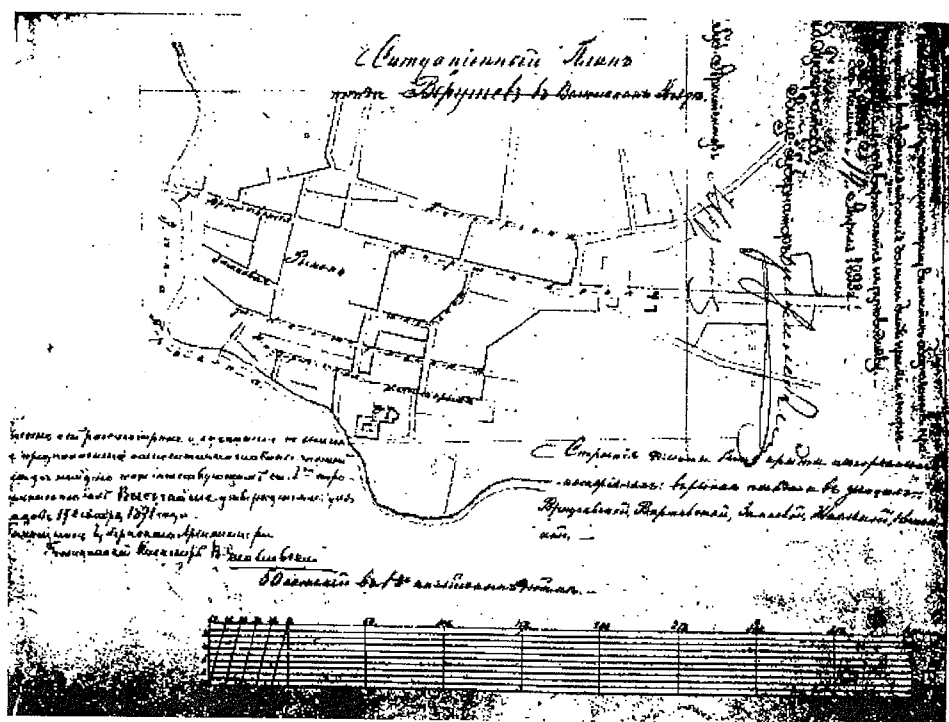
Rys. 63. Sobota. Układ przestrzenny miejscowości z zaznaczeniem hipotetycznego położenia Sobockiej Wsi (1), owalnicowego kształtu przypuszczalnej wsi targowej (2) i obszaru późniejszego miasta lokacyjnego (3)?

Wieruszów reprezentuje typ miasta o rozplanowaniu zbliżonym do szachownicowego. Ten typ rozplanowania, zawierający liczne pierwiastki kultury antycznej, dominował w miastach polskich okresu średniowiecznego (S. Głębski,

często spotykanym we wcześniejszych polskich osiedlach miejskich, które związane było m.in. z przemianami o charakterze prawnoustrojowym, wywierającymi również wpływ na rozwój układu przestrzennego danej jednostki osadniczej.

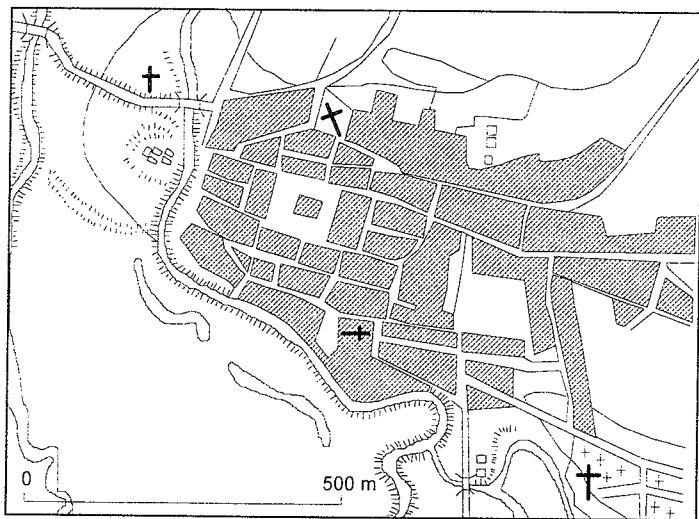
M. Kędziora, 1960). Główna oś miasta miała przebieg równoleżnikowy. Do osi tej przylegał, od strony południowej, zbliżony kształtem do kwadratu rynek (AP Łódź, Zb. Kart., 2722a). Od rynku odchodziło pięć ulic¹⁷. Ze względu na swe centralne położenie rynek wiązał ze sobą bezpośrednio sieć ulic – tak głównych jak i bocznych – i nadawał miejscowości określony charakter. Układ ulic – choć dość regularny – wykazuje pewne zakłócenia w przebiegach równoleżnikowych. Kościół parafialny usytuowany był na południowy wschód od rynku, na wydzielonym placu, oddzielonym od niego dwoma blokami zabudowy. Późniejszy rozwój przestrzenny miasta poszedł w kierunkach: wschodnim, południowym i północnym (rys. 64, 65).

Na badanym terenie występują również ośrodki – dawne miasta, o których genezie możemy powiedzieć niewiele. Brak informacji źródłowych nie zezwala nam na stwierdzenie, co było przyczyną ich powstania. Na arenie dziejów



Rys. 64. Wieruszów. Plan miasta z 1893 r. (AGAD, Zb. Kart., 489-45)

¹⁷ Powierzchnia rynku wynosiła blisko 1 ha. Wychodzące z niego ulice tworzyły regularną siatkę ulic, natomiast działki między nimi miały szerokość od 25 do 30 m.



Rys. 65. Wieruszów. Odrys planu miasta z 1933 r. (Neg. PKZ nr 61842)

pojawiają się już jako miasta. Dotyczy to m.in. Dąbrowic, Działoszyna, Krośniewic, Tuszyna i Widawy.

Początki Dąbrowic nie są znane. Pojawiają się jako Dambrowycze lub Dombrowice w 1429 r. Pięćdziesiąt lat później nazywano Dąbrowice wsią, choć inne źródła, m.in. z lat 1458, 1484 i 1504 r., wymieniają je jako miasto (*Miasta polskie...*, 1967, t. 2). Ośrodek rozwijał się jednak bardzo słabo. Wynikiem tego były dwie relokacje. Pierwsza miała miejsce w 1507 r., za panowania Zygmunta I Starego, druga zaś w 1753 r., w dobie panowania Augusta III. Niewiele to pomogło. Na wczesne istnienie osiedla wskazują imiona patronów miejscowego kościoła: Wojciecha i Stanisława. Mimo iż pierwsza wzmianka źródłowa o Działoszynie, już jako mieście, pochodzi z 1412 r., to miejscowość ta musiała powstać prawdopodobnie znacznie wcześniej w XIII w., a może nawet w XII w. Przemawia za tym wezwanie miejscowego kościoła – Maria Magdalena; posiadał przywilej targowy (R. Rosin, 1961, s. 176, 177). Nie znamy daty lokacji Krośniewic, ale jako miasto występują przed 1442 r. Stanowiły własność szlachecką. Tuszyn był własnością monarszą. W połowie XIII w. przejściowo należał do dóbr biskupstwa włocławskiego. Najstarsza wzmianka pisana dotycząca miejscowości pochodzi z 1223 r. W 1416 r. otrzymał prawa miejskie. Próby uprzemysłowienia ośrodka, podejmowane w 1819 i 1839 r. nie powiodły się, choć zaowocowały nowym układem przestrzennym. Widawa prawdopodobnie istniała już w XII w., ale pierwsza wzmianka pisana pochodzi z 1370 r., natomiast prawo miejskie otrzymała w 1388 r. W XV w. należała do grupy miast średnich regionu.

Tylko Działoszyn (nad Wartą) oraz Widawa (nad Niecieczą) leżą bezpośrednio nad ciekim wodnym.

Także i w przypadku tej grupy prezentowanych ośrodków duże znaczenie dla ich powstania miały szlaki drożne. Dąbrowice leżały przy trakcie z Łęczycy do Włocławka. Działoszyn rozwinął się przy starej drodze z Rusi – przez Radomsko i Wieluń – na Śląsk. Krośniewice przy skrzyżowaniu dwóch szlaków: z Kalisza na Ruś oraz z Włocławka do Piotrkowa. Tuszyn przy drodze z Łęczycy do Piotrkowa. Widawa powstała przy zbiegu dwóch traktów: z Sieradza do Krakowa i Wrocławia oraz z Piotrkowa do Sieradza.

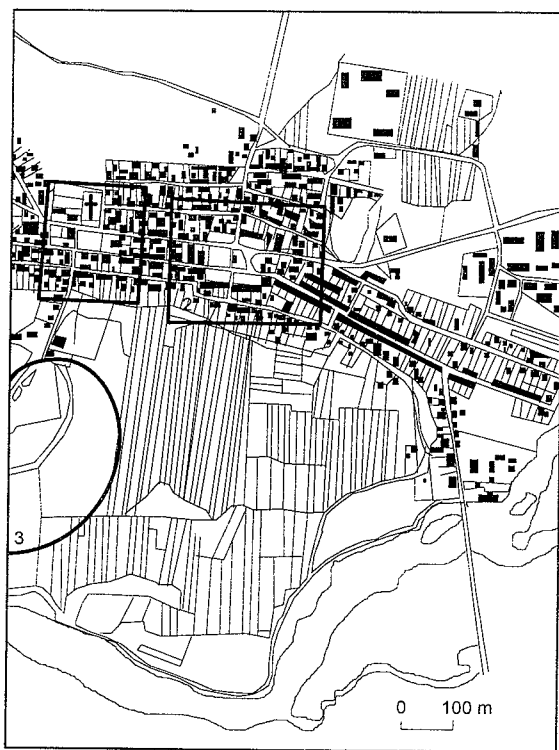
Dąbrowice powstały dzięki korzystnemu położeniu na pograniczu Łęczyckiego i Kujaw, i rozwijały się pomyślnie do połowy XVII w., kiedy to w wyniku wojen szwedzkich upadły. Działoszyn powstał na terenie wczesnego osadnictwa, w zakolu Warty przy starej uczęszczanej drodze, wiodącej wzdłuż południowych rubieży ziemi sieradzkiej, na pograniczu Wielkopolski i Małopolski. Był ośrodkiem dóbr magnackich. Podobnie Krośniewice, których korzystne położenie na krańcach Łęczyckiego, w pobliżu Kujaw i Mazowsza, przyczyniło się do powstania miasta. Widawa, poprzez swoje korzystne położenie wpływające na rozwój ośrodka, należała – obok Piotrkowa, Sieradza, Szadku i Warty – do ważniejszych miast ówczesnego Sieradzkiego. Układ przestrzenny Dąbrowic – z północy na południe – został zdeterminowany przebiegiem wspomnianego traktu handlowego z Włocławka do Łęczycy.

Współczesny układ przestrzenny Dąbrowic jest przykładem sprzężenia dwóch założeń urbanistycznych z różnych epok historycznych. Pierwsze, sytuujące w części północnej duży, przylegający prostopadłe swym krótszym, zachodnim bokiem do głównej drogi, prostokątny rynek, pochodzi prawdopodobnie z okresu lokacji, drugie, umiejscowione na południe od niego, wzdłuż głównej osi miejscowości – drogi do Łęczycy, o kształcie wydłużonego prostokąta, z nowym rynkiem, powstało w XIX w. W części południowej zachowały się elementy układu wiejskiego z ulicową zabudową wzdłuż wspomnianej drogi włocławsko-łęczyckiej i z gospodarczymi ulicami stodołnymi na tyłach zabudowy. Lustracja z 1564 r. podaje, iż grunty miejskie rozrzucone były w trzech polach, które z kolei podzielone były na długie i wąskie działki, oddzielone od siebie miedzami (*Lustracje ... 1564–1565*, 1963). Znajdowała się również „dzielnica stodołna”. Świadczy to o typowo rolniczym charakterze miejscowości. Trudno się dziwić, że miała tutaj miejsce potrójna lokacja miejska.

Obecny układ przestrzenny i sieć uliczna Działoszyna zachowane są zgodnie z regulacją przeprowadzoną po pożarze miasta w 1803 r. W swej zasadniczej części oparta została ona na planie lokacyjnym, z tym że powiększono przestrzeń placu rynkowego, rozbudowano siatkę ulic oraz uregulowano pierwotny plac przed kościołem parafialnym¹⁸. W rozplanowaniu najstarszej

¹⁸ W południowej części miasta położony jest pałac z XVII w. wraz z założeniem ogrodowym.

części miejscowości widoczny jest wyraźnie wpływ krawędziowego położenia miasta. Teren dawnego miasta lokacyjnego znajduje się obecnie w zachodniej części Działoszyna (rys. 66). Jego centrum stanowił, zbliżony do prostokąta, rynek, usytuowany wzdłuż drogi do Wielunia, biegnącej krawędzią doliny oraz ku przeprawie przez Wartę. W pierzei północnej był kościół (obecny, rokokowy, pochodzi z 1787 r.)¹⁹. Odrębnym elementem układu jest – leżący na południe od Starego Rynku, w dennej terasie Warty – park pałacowy z XVII w., ze śladami

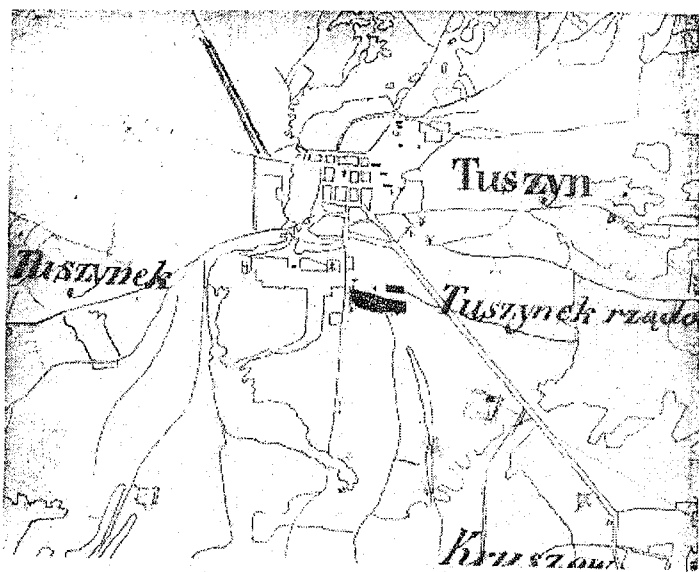


Rys. 66. Działoszyń. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem obszaru miasta lokacyjnego (1), obszaru miasta XIX-wiecznego (2) i parku pałacowego z XVII w. (3)

¹⁹ W centrum współczesnego Działoszyna znajduje się duży, kwadratowy plac o charakterze reprezentacyjnym, typowy dla założeń nowożytnych. Z jego wschodniej i zachodniej pierzei wybiegają po dwie proste XIX-wieczne ulice: w kierunku zachodnim do Starego Rynku oraz we wschodnim ku linii kolejowej i mostowi na Warcie. Ta pierwsza musiała istnieć już wcześniej, gdyż mało prawdopodobne jest, ażeby nie było połączenia między Starym Miastem lokacyjnym a Nowym. Prowadząca przez miasto droga do Pajęczna, przecina osiowo pierzeję północną, przebiegając przez plac, dzieląc również na pół pierzeję południową.

dawnych fos. Przy drogach wylotowych w kierunku wschodnim i zachodnim znajdowały się zgrupowania stodół. Ślady jednego z nich zachowały się na zachodnim skraju miasta, przy drodze do Kamionu.

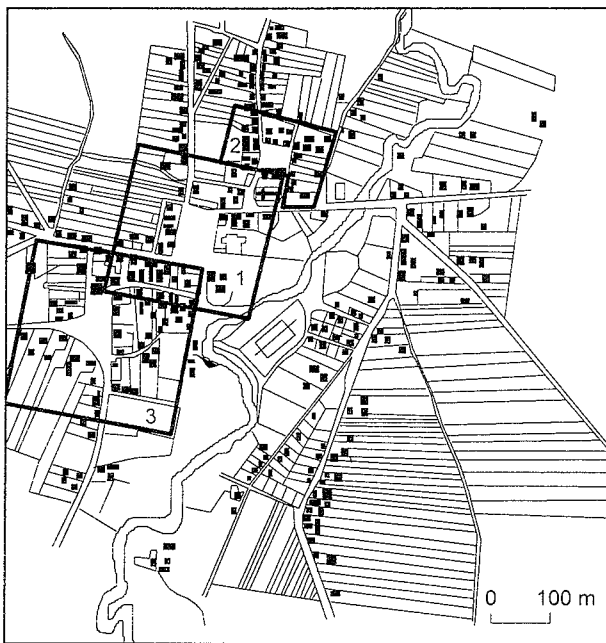
W Tuszynie założenie nowożytnie – powstałe w czasie regulacji miasta w 1827 r. – nałożone zostało na średniowieczne jądro lokacyjne. Jego zasięg jest dzisiaj niemożliwy do ustalenia. Przypuszczalnie związane jest ono z lokalizacją kościoła, obok którego zachowały się fragmenty dawnego rynku, z którego południowo-wschodniego narożnika wybiega obecnie droga do Piotrkowa. W ogólnych zarysach układ przedregulacyjny Tuszyna przedstawia plan z początków XIX w. (AGAD, Zb. Kart., 324-14) (rys. 67).



Rys. 67. Plan Tuszyna z początku XIX w. (AGAD, Zb. Kart., 324-14)

Współczesna Widawa składa się z trzech ze sobą sprzężonych organizmów, ukształtowanych w różnych epokach – Starego i Nowego Miasta – z własnymi rynkami oraz rozdzielającą je częścią barokową. Zasadnicza część Starego Miasta tworzyła ulicówkę przechodzącą następnie w drogę do Sieradza. Od wschodu przylegał do niej prostokątny rynek. Przebiegał tędy średniowieczny szlak handlowy z Piotrkowa do Sieradza. Za północno-wschodnim narożnikiem rynku, przy drodze do Piotrkowa, usytuowany został kościół parafialny (św. Marcina, pochodzący z XV w.), zbudowany w miejscu wcześniejszego. Na północ od placu kościelnego w okresie późniejszym, prawdopodobnie w XVII w., powstał mały rynek targowy, gdy Stary Rynek zmienił charakter z typowo handlowego na reprezentacyjny. Nastąpiła wówczas przebudowa Widawy w duchu nowożytnym. Na osi wschodniej pierzei rynku zbudowano barokowy

kościół i klasztor bernardynów (1638 r.). Kolejnym członem układu przestrzennego jest położone na południe Nowe Miasto z nieregularnym rynkiem. Zostało ono ukształtowane prawdopodobnie w okresie pomyślnego rozwoju miasta w XVI–XVII w., jako teren, gdzie osiedlano przybywających tutaj rzemieślników (E. Muszyńska, 1975) (rys. 68).

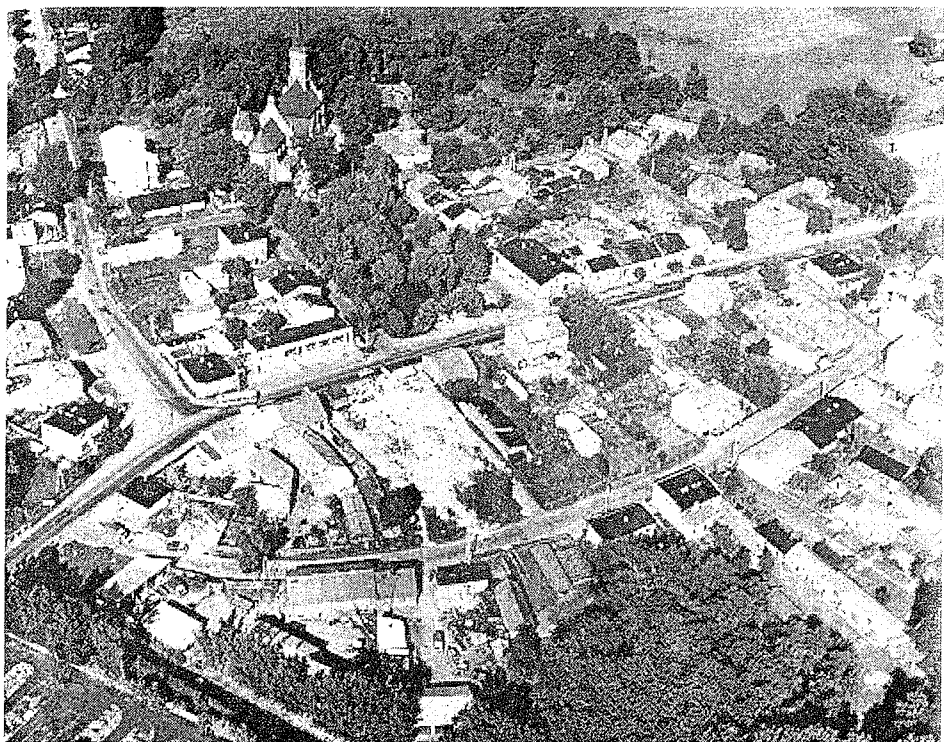


Rys. 68. Widawa. Odrys współczesnego planu miejscowości z zaznaczeniem obszaru miasta lokacyjnego (1), małego rynku z XVII w. (2), terenu nowego miasta z XVI–XVII w. (3)

Miasta powstałe na tzw. surowym korzeniu (*in cruda radice*)

Brzeźnica (Nowa) stanowi jeden – na omawianym obszarze – udokumentowany przykład miasta lokowanego na tzw. surowym korzeniu. Leży na prawym brzegu Pisi, dopływie Warty. Powstała przy starych średniowiecznych traktach komunikacyjnych, obok istniejącego miasta Brzeźnicy Starej. W 1265 r. Leszek Czarny zezwolił, obok tejże Brzeźnicy, lokować nową osadę i nadał jej prawo średzkie. Zachowany dokument lokacyjny mówi, iż książę

przekazał zasadzcom 42 łany leśne (KDP, 1847, t. 1, nr 51). Następnie tenże książę w 1287 r. przeniósł miasto z Brzeżnicy Starej do nowo lokowanej Brzeżnicy Nowej, gdyż ta miała dogodniejsze warunki do wzniesienia urządzeń obronnych. W krótkim czasie stała się Brzeżnica Nowa ważnym punktem w systemie obronnym dzielnicy sieradzkiej. Posiadała także znaczenie handlowe. Sprzyjały temu warunki. Przez, położoną w niedalekim sąsiedztwie, Brzeżnicę Starą wiodła droga z Krakowa, przez Wartę do Sieradza i dalej ku Mazowszu; przez Brzeżnicę Nową natomiast prowadził szlak handlowy ze Śląska przez Wieluń do Radomska i dalej na Ruś. Zarówno Stara, jak i Nowa Brzeżnica usytuowane były na ważnym odcinku – ciągnącym się wzdłuż rzeki Warty – stanowiącym obszar brzeżny w stosunku do Wyżyny Łódzkiej. Leżały w pasie granicznym, oddzielającym Krainę Wielkich Nizin Polski Środkowej od wyżyn południowej części kraju. Właśnie ten południowy pas dawnego księstwa sieradzkiego był obszarem słabszego osadnictwa. Wpływ na to miały bagna rozciągające się nad górną Wartą, stanowiące długo przeszkodę dla ewentualnego osadnictwa. Należy zgodzić się z A. Olczak (1961), że mimo obiektywnych warunków sprzyjających rozwojowi Brzeżnicy, takich choćby jak: położenie przeprawowe przy ważnym szlaku komunikacyjnym wiodącym z południa na północ, na pograniczu dwóch stref gospodarczych: między puszcza radomszczańską a silną gospodarczo Małopolską, pozostała ona w dużym stopniu ośrodkiem rolniczym. Innymi słowy, u genezy powstania Brzeżnicy Nowej leżało znaczenie strategiczne. Jako najdalej na południe wysunięta, stanowić miała ważny punkt wojskowo-strategiczny Leszka Czarnego, który miał strzec i kontrolować granicę małopolsko-sieradzką od tej strony (A. Olczak, 1961, s. 119). Powyższa hipoteza znalazła potwierdzenie. W świetle faktów lokowana w 1265 r. Brzeżnica Stara, posiadająca wiele cech wiejskich, miała pełnić rolę ośrodka administracyjno-gospodarczego na tym obszarze, będąc zarazem siedzibą parafii, a także punktem militarnym o poważnym znaczeniu. Jak wspomniano, w 1287 r. powstała Brzeżnica Nowa. Można postawić pytanie – dlaczego? Wspomniana A. Olczak wysunęła w związku z tym faktem hipotezę, że nowy ośrodek posiadał w znacznie mniejszym stopniu charakter rolniczy niż już istniejący. Świadczyć o tym miał nie tylko krótszy okres wolnizny, ale także przypuszczenie, że nowe miasto powstało w miejscu posiadającym pewną już organizację przestrzenną, np. mogła tu istnieć jakaś nieznana osada, uzupełniająca funkcje istniejącej już Brzeżnicy Starej (A. Olczak, 1961, s. 121). Hipotezę tę trudno lekceważyć, choćby ze względu na fakt, iż krótszy okres lat wolnych (6 i 13 lat) przyznawany był, jak wiemy, ośrodkom już w pewnym stopniu zagospodarowanym, które potrzebowały mniej czasu na pełną organizację. Przeniesienie



Rys. 69. Widok Brzeźnicy Starej z „lotu ptaka”. Foto W. Stępień

więc formalnie i prawnie miasta z Brzeźnicy Starej do Nowej stanowiło tylko potwierdzenie istniejącego stanu rzeczy oraz wykorzystanie lepszych warunków, jakie ta druga posiadała. Jej położenie (leżała na terenie wyżej położonym niż dotychczasowe miasto) umożliwiało lepszy rozwój przestrzenny miejscowości, sprzyjało osiedlaniu się tam nowych osadników. Nie odrzuca się również sugestii, iż przeniesienie miasta mogło „pozostawiać [...] w związku z ogólną polityką Leszka Czarnego, albowiem bagna i moczary nie były już dostateczną obroną dla miasta Brzeźnicy, a obwarować go nie było można ze względu na [...] położenie topograficzne. Przeciwnie rzecz się miała w odniesieniu do Nowej Brzeźnicy, która położona na pagórku mogła być łatwo otoczona murem” (A. Olczak, 1961, s. 122).

W dzisiejszym układzie obu miejscowości – oddalonych od siebie o ok. 500 m – zachowały się wyraźne ślady dawnej organizacji przestrzennej. Rozplanowanie Brzeźnicy Starej sięga czasów wczesnośredniowiecznych.

Jego reliktem jest zachowana owalnica, w którą wpisano następnie układ urbanistyczny (rys. 69). W czasach późniejszych stała się ona przedmieściem, leżącej na północ od niego Brzeźnicy Nowej. Jądrym lokacyjnym średniowiecznej Brzeźnicy Nowej jest prostokątny rynek usytuowany w części północnej miejscowości, w zakolu rzeki Pisi. Współcześnie podzielony jest on blokiem zabudowy. W wyniku tego powstały niejako dwa place: północny – węższy i południowy – szerszy, do którego zachodniej pierzei przylega kościół (E. Muszyńska, 1975) (rys. 70, 71, 72).



Rys. 70. Brzeźnica Nowa z „lotu ptaka”. Foto W. Stępień



Rys. 71. Brzeźnica Stara i Nowa z „lotu ptaka”. Foto W. Stępień



Rys. 72. Brzeźnica Stara i Nowa. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem zasięgu przedlokacyjnego i lokacyjnego obszaru miejscowości

Podsumowanie

Podobnie jak w przypadku ośrodków wywodzących się z wczesnomiejskich struktur przedlokacyjnych – w większości prezentowanych przykładów, relikty najstarszej organizacji przestrzennej charakteryzowanych miejscowości zachowały się dosyć czytelnie. Prezentowane przykłady ośrodków, rozwiniętych na planie wsi starszego pochodzenia, w swej początkowej fazie rozwoju były wielokrotnie zespołem indywidualnych cech związanych z wcześniejszą organizacją przestrzenną, będącym konsekwencją zastanego układu gruntów ornych, które po lokacji znalazły się w granicach nowo powstałego miasta. Wynikało to z faktu, iż wiele średniowiecznych miast nie ograniczało się, w większości, do siedliska przeznaczonego pod zabudowę. Posiadały one również tzw. rozłogi miejskie, których układ miał często wpływ na późniejsze kierunki rozbudowy danego ośrodka. Ich znajomość pozwala zrozumieć przebieg wielu współczesnych ulic, dróg i działek budowlanych, ich charakter i oblicze (np. „dzielnice stodołne” lub ulice stodołniane i gospodarcze, m.in. w Kazimierzu, Łodzi, Działoszynie, Szadku, Warcie, Złoczewie, Osjakowie, Łasku, Lutomiersku, Parzęczewie i Zgierzu).

Rozłogi miejskie obejmowały często rozległe obszary – miasta łączyckie i sieradzkie lokowane były od razu na dość dużym areale ziemi uprawnej, jako ewentualnym zapleczu gospodarczym – nadając im tym samym charakterystyczne cechy (tzw. małe miasta rolnicze). Posiadały one nierzadko bardzo wczesną metrykę historyczną, sięgającą XII w., a niekiedy i końca XI w. Zanim więc otrzymały one prawo miejskie, musiały przejść pewną drogę rozwoju. Większość wsi przekształconych w miasta ma potwierdzone źródłowo istnienie kościoła parafialnego w okresie przedlokacyjnym. W ich przypadku nadanie prawa miejskiego było więc konsekwencją rozwoju danej miejscowości.

Należy podkreślić, iż mamy do czynienia z układami o znacznej trwałości w terenie. Warto również zauważyć, iż układy te (lub ich elementy) zachowały się szczególnie w miastach małych. Są to głównie indywidualne elementy form osadniczych, które oddziaływały i oddziałują nadal na organizację przestrzenną prezentowanych miejscowości. Ta zachowawczość przedlokacyjnych form miała bez wątpienia wpływ na późniejsze zdeformowanie planów miejskich. Wiadomo przecież, że wszelkie odstępstwa muszą mieć uzasadnioną przyczynę.

Rozdział trzeci

Miejskie układy lokacyjne

Wprowadzenie

Formy przestrzenne miast polskich, w tym również miast środkowopolskich, stanowią – podobnie jak na całym świecie – plastyczne odzwierciedlenie działalności człowieka na określonym terenie, uwarunkowane oddziaływaniem licznych czynników wewnętrznych i zewnętrznych oraz czasem powstania miasta i długością jego istnienia. Wśród czynników wpływających na formę przestrzenną miast za najważniejsze uznać należy przede wszystkim: miejsce położenia oraz warunki środowiska geograficznego terenu, na którym miasto powstało, dziedzictwo starszych form osadniczych (z okresu przedlokacyjnego), główne funkcje, jakie decydowały o rozwoju miasta, koncepcje urbanistyczne oraz wzorce estetyczne panujące w okresie jego wznoszenia i głównych faz jego rozbudowy, wreszcie ewentualne kataklizmy (wojny, pożary, powodzie), które mogły doprowadzić do zniszczenia i zatarcia większych fragmentów formy pierwotnej. Wiele z wymienionych czynników pozostawało w ścisłym związku z oddziaływaniem różnych wzorców kulturowych, zarówno rodzimych, jak i przenikających z krajów sąsiednich, a także w zależności od sytuacji geopolitycznej poszczególnych regionów kraju w różnych okresach.

Polska jest, jak na warunki europejskie, krajem stosunkowo dużym, toteż jej środowisko geograficzne tworzyło zróżnicowane podłoże dla położenia i rozplanowania miast. Poszczególne jej regiony charakteryzowały się w związku z tym odmiennymi typami gospodarki i poziomem jej rozwoju, a także stopniem otwarcia na kontakty ze światem zewnętrznym. Ogólnie to otwarcie było znaczne, co najwyraźniej zaznaczyło się w sferze kultury, w tym także architektury. Dzięki temu w krajobrazie polskich miast, w różnych regionach kraju, z łatwością można się dopatrzeć wpływów architektury, jak również urbanistyki, odpowiednio: niemieckiej, bizantyjskiej, węgierskiej, włoskiej, holenderskiej, rosyjskiej i in. Należy ponadto pamiętać, że terytorium Polski

charakteryzowało się wyjątkowo dużą zmiennością granic politycznych w procesie dziejowym, że poszczególne jego części znajdowały się, niekiedy przez stulecia, w obrębie oddzielnych organizmów politycznych, na ogół sobie wrogich. Wszystko to sprawiało, że system miast w poszczególnych regionach kraju kształtował się niezależnie od siebie, według odmiennych wzorców estetycznych, w nawiązaniu do odrębnych układów gospodarczych i geopolitycznych. To ostatnie z jednej strony zaowocowało powstaniem na dzisiejszym obszarze Polski wyjątkowo dużej liczby miast o funkcjach militarnych, z drugiej zaś przyczyniło się do rozgrywania się na tym terenie ogromnej liczby konfliktów zbrojnych, które w dużej mierze niszczyły lub deformowały pierwotne formy przestrzenne wielu miast.

W historiografii europejskiej dotyczącej Polski dominuje przekonanie, że polska sieć miast ukształtowała się dopiero w okresie lokacji w XIII–XV w. i że lokacje te były dziełem osadników niemieckich. Tymczasem większość miast polskich powstała wcześniej i rozwijała się w sposób ewolucyjny. Stwierdzono wcześniej, iż pierwotną formą przestrzenną przedlokacyjnych miast polskich był polifunkcyjny zespół osadniczy składający się z grodu – siedziby lokalnego władcy lub zarządcy, spełniającego również funkcje obronne, rzemieślniczego podgrodzia, lub kilku podgrodzi, oraz osady targowej z targowiskiem. Wiele z tych osad, spełniających nadzorcze i usługowe funkcje wobec rolniczego zaplecza, było już w istocie we wczesnym średniowieczu sporymi miastami, co znajdowało odbicie w nadawaniu im w łacińskich dokumentach nazwy *civitas*. Z powyższych względów proces powstawania miast na obszarze Polski nie miał charakteru jednorazowego i jednolitego. Wprost przeciwnie, czas powstania pierwszych załazków miast, ich geneza, okres przyznawania im przywilejów lokacyjnych, formy rozplanowania, charakter zabudowy, podatność na zewnętrzne wzorce estetyczne, wreszcie intensywność procesu urbanizacyjnego różniły się od siebie w poszczególnych regionach Polski dość znacznie. Z morfologicznego punktu widzenia wyróżnić można cztery podstawowe, regionalne odmiany średniowiecznych miast w Polsce: śląską, pomorską, pruską i wielkopolską.

Śląsk charakteryzuje się największą różnorodnością typów genetycznych i form morfologicznych miast. Położony na pograniczu polsko-czesko-niemieckim podlegał oddziaływaniu wszystkich tych trzech kultur. We wczesnym średniowieczu była to najbogatsza prowincja Polski, toteż najwcześniej powstały tu liczne miasta przedlokacyjne. Ze względu na zróżnicowane funkcje, jakie pełniły – obronne, rzemieślnicze, handlowe, górnicze – przybierały one różnorodne formy przestrzenne. Z racji swego pogranicznego położenia Śląsk najwcześniej podlegał dyfuzji zachodnioeuropejskich innowacji, w tym także idei gotyckich miast lokacyjnych. Pierwsze lokacje miast nastąpiły tutaj już na początku XIII w. (Złotoryja 1211 r.), według wzoru magdeburskiego, i przybrały

różnorodne formy, od mało regularnych aż po niemal modelowo geometryczne. Różnice te były z jednej strony rezultatem dostosowania poszczególnych układów do urozmaiconych nierzadko warunków fizjograficznych, z drugiej zaś wynikały ze stopnia adaptacji w nowym planie lokacyjnym starszych, przedlokacyjnych elementów morfologicznych; ogólnie stopień tej adaptacji był duży. Wykształcony na Śląsku, w Środzie Śląskiej, model miasta lokacyjnego był potem wzorcem organizacyjno-prawnym do lokowania na tzw. prawie średzkim wielu miast w Polsce.

Pomorze, które tylko przejściowo, w XI i XII w., wchodziło w skład państwa polskiego, a następnie funkcjonowało jako samodzielne księstwo, podlegające coraz większemu wpływowi niemieckim, ukształtowało własny typ morfologiczny śreniowiecznych miast. Także i tutaj miasto lokacyjne zaadaptowało wiele nieregularnych form przedlokacyjnych, wśród których przeważają owalnicowe układy dawnych osad targowych. Wchłanianie reliktów przedlokacyjnych przez miasta średniowieczne wpływało na zdeformowanie ich regularnych planów. W niektórych przypadkach te przedlokacyjne reliktu do tego stopnia wpływały na zakłócenia prawidłowego układu planu lokacyjnego, że nawet niemieccy badacze widzieli w tym ciągłość rozwoju osiedli słowiańskich. Cechą charakterystyczną rozplanowania wielu miast pomorskich jest ich ogólna forma, utrwalona zarysem płynnych, zbliżonych do koła lub owalu linii średniowiecznych murów obronnych nawiązujących do form dawnych grodów obronnych. W miastach Pomorza Zachodniego nieliczne są odcinki murów, biegnące liniami prostymi, co było regułą w miastach założonych *in cruda radice*. Miasta lokacyjne zakładano na Pomorzu według wzoru lubeckiego, stanowiącego rodzaj założenia szachownicowego, z podłużnym placem rynkowym typu brandenburskiego, w połowie zajęтым przez kościół i otaczające go kramy, w połowie zaś przez usytuowany w czasach późniejszych ratusz. Wzorzec ten tylko w niewielkim stopniu przenoszony był na sąsiadujące z Pomorzem ziemie polskie (np. Wielkopolska).

Prusy (dawne niemieckie Prusy Wschodnie, a obecnie Warmia i Mazury) zamieszkane były we wczesnym średniowieczu przez drobne, pogańskie plemiona pruskie, pokrewne Litwinom. Żyły one na poziomie struktur plemiennych, nie wytworzyły dojrzałych form państwowości, a ze względu na słaby rozwój gospodarczy nie wytworzyły również typowo miejskich form osadniczych (choć dzisiaj pogląd ten bywa kwestionowany). W 1226 r. książę Konrad II Mazowiecki sprowadził Krzyżaków. Ci w krótkim czasie nie tylko pokonali Prusów, ale podbili wszystkie ich ziemie i założyli na tym terenie własne państwo zakonne, całkowicie niezależne od Polski, a wkrótce wręcz jej wrogię. Na podbitych terenach stworzyli od podstaw gęstą sieć miast, w większości warownych, wzmocnionych zamkami. Ze względu na mały udział przedlokacyjnych elementów osadniczych, miasta te wznoszono w zasadzie *in*

cruda radice, według przeniesionego wprost z Zachodu wzorca gotyckiego miasta lokacyjnego. W efekcie miasta pruskie charakteryzują się niespotykaną gdzie indziej na ziemiach Polski (a zapewne i w Europie) regularnością oraz modelowym wręcz układem szachownicowym. Pierwszym miastem wzniesionym według tych koncepcji był w 1233 r. Kulm (obecnie Chełmno). Wzorce przestrzenne i prawne tam wypracowane przeniesione zostały następnie, w formie tzw. prawa chełmińskiego, na pozostałe miasta lokacyjne w Prusach, a także zaadaptowane przy lokacji wielu miast w pogranicznych prowincjach Polski (Pomorzu Gdańskim, Kujawach, Mazowszu i in.).

Wielkopolska stanowiła jądro państwowości polskiej. Miasta tu ukształtowane, takie jak Gniezno, Poznań, Kruszwica, należą do najstarszych na ziemiach polskich miast przedlokacyjnych. Powstawały one ewolucyjnie, bez wyraźnego planu bądź to z systemów grodowych, bądź z osad targowych. Koncepcja miasta lokacyjnego, przeniesiona tu w połowie XIII w. częściowo według wzorca ze Środy Śląskiej, częściowo zaś wprost z Magdeburga, musiała się w związku z tym dostosować do istniejących form przedlokacyjnych. Stąd w planach lokacyjnych miast wielkopolskich dopatrzyć się można licznych reliktyw starszych form. Często jednak lokacja wiązała się tu z przeniesieniem starego ośrodka – położonego zazwyczaj w dogodnym do obrony ale niezdrowym dla mieszkańców, zabagnionym dnie doliny – w bardziej dogodne miejsce. Miasta takie, w istocie stare, przybierały regularną formę, właściwą dla nowych miast lokowanych *in cruda radice*. Dominująca rola Wielkopolski w ramach państwa polskiego sprawiła, że według podobnego wzorca rozwijały się zarówno miasta przedlokacyjne, jak i lokacyjne w pozostałych prowincjach Polski, tj. w Małopolsce, Kujawach, Mazowszu i in.

Rozwijający się od XII w. w Europie proces reformy miejskiej objął na początku XIII w. ziemie polskie. Reforma ta trafiła tutaj na szczególnie podatny grunt. Istniejące w Polsce w większości wyjątkowo słabe zainwestowanie miast pozwalało na swobodne wprowadzanie zmian przestrzennych¹. Zmiany te oparto na osiągnięciach przeniesionych z Europy Zachodniej, a uzupełnionych doświadczeniami miejscowymi. Za inicjatorów akcji uznaje się dynastię Henryków śląskich (Brodatego i Pobożnego). Ma rację A. Wędzki (1974), który twierdzi, że trudno by wskazać równie doniosły w skutkach dla gospodarki, historii społecznej i kultury kraju okres, jak właśnie XIII w., wyróżniający się wzmożeniem życia miejskiego, co m.in. znalazło wyraz w zmianach ukształtowania przestrzennego miast polskich. Regularny układ miejski – trudny do pełnej realizacji na zachodzie Europy, gdzie istniała wcześniejsza stara, trwała zabudowa, narzucająca sama przez się ograniczenia pod względem nowej

¹ Niektórzy badacze uważają, iż przełomowe były czasy najazdów tatarskich, w wyniku których zniszczeniu uległo wiele ośrodków i odbudowa ich przebiegała już według nowych zasad.

organizacji przestrzennej miasta – mógł być, najpierw na Śląsku, następnie zaś na innych obszarach kraju, realizowany bez większych przeszkód. Innymi słowy, zasady geometryczne – jak wspomina T. Zagrodzki (1962) – wypracowane przez antycznych „mierników-gromatyków” zostały znakomicie przyswojone przez średniowiecze i zastosowane z powodzeniem w praktyce planowania miast. Najwcześniej na Śląsku, następnie zaś w pozostałych częściach kraju przyjął się regularny układ przestrzenny miasta z prostokątnym placem targowym (rynkem), umieszczonym centralnie lub prawie centralnie w planie miejskim (J. Pudelko, 1964a, 1964b)². W. Kalinowski (1966, s. 10) słusznie podkreśla, że okres średniowiecza „ma niezwykle istotne znaczenie dla kształtowania się na ziemiach polskich nie tylko miejskiej sieci osadniczej, ale przede wszystkim struktury przestrzennej miast. Zasady rozplanowania miasta średniowiecznego będą na długie wieki (niemal do końca XVIII w.) wzorem, do którego nawiązywano przy zakładaniu nowych miast, wprowadzając jedynie pewne zmiany wynikające z potrzeb społeczno-gospodarczych i ewolucji poglądów estetycznych. O rozmachu akcji zakładania miast w okresie średniowiecza świadczy fakt, że do dzisiaj jeszcze w większości miast polskich możemy odczytać w układzie dzielnic centralnych średniowieczne jądro, będące bądź wynikiem ówczesnej nowej lokacji, bądź przebudowy istniejącego osiedla miejskiego”. Innymi słowy, kolonizacja na prawie niemieckim spowodowała nałożenie na istniejącą rodzimą sieć osadniczą – wywodzącą się z okresu plemiennego – nowych form osadniczych, których relikty nierzadko widoczne są do dzisiaj.

Podkreślono już we wcześniejszych partiach niniejszej pracy, że na obszarze środkowopolskim nowe miasta nie powstawały dzięki planowej akcji lokacyjnej. Jak pamiętamy, ze wszystkich miast, jakie powstały w okresie wczesnośredniowiecznym i średniowiecznym tylko jedno założono *in cruda radice*, mianowicie Brzeźnicę. Nowe prawo miejskie nadawane było przede wszystkim miejscowościom już istniejącym, stanowiącym dość rozwinięte ośrodki życia gospodarczego³. Lokacja na prawie niemieckim oznaczała założenie nowego

² Należy podkreślić, iż regularne rozwiązania urbanistyczne, które pojawiły się na wschód i północ od Łaby, zwłaszcza na terenach Śląska, a następnie Wielkopolski i Pomorza (zachodniego oraz wschodniego), stanowiły najczęstszą, a niekiedy nawet jedyną formę rozwiązań przestrzennych. Innymi słowy, rynek z planowym zespołem urządzeń stał się częścią nowego układu miejskiego. Mimo że w XIII i XIV w. w programach urbanistycznych Wielkopolski, Małopolski i Śląska pojawiły się takie rozwiązania niemal równocześnie, niemniej przyjmuje się, iż przodująca rola tej ostatniej dzielnicy była bezdyskusyjna (por. H. Münch, 1946, 1960; J. Pudelko, 1970). Akcja zakładania miast przybrała tutaj największe rozmiary, wyprzedzając zarazem inne obszary o kilkanaście lub kilkadziesiąt lat.

³ Wyróżniały się one zapewne, tak wielkością, jak i pełnionymi funkcjami, spośród otaczających je osad i wsi, natomiast ich rozwój oraz panujące w nich stosunki gospodarcze wymagały jedynie wprowadzenia nowych, bardziej odpowiednich do owych czasów form

miasta poprzez wytyczenie jego nowego obszaru, przydzielenie osadnikom terenu pod zabudowę (działki miejskie), często też pod ogrody i uprawę. Łączyło się to z gwarancją praw i przywilejów, takich jak: wolność osobista, wolnizna podatkowa i in. G. Wróblewska (1972, s. 250) wymienia pięć etapów prawidłowego procesu lokacyjnego, którego wynikiem było powstanie zwartego i jednolitego układu przestrzennego: w pierwszym etapie należało zgromadzić pewną liczbę odpowiednich rzemieślników, zdolnych do przejęcia władzy samorządowej w swoje ręce; w drugim czyniono starania o uzyskanie królewskiego przywileju lokacyjnego; w trzecim wytyczano nowy, uporządkowany układ miejski, w czwartym wystawiany był przez właściciela dokument lokacyjny, wreszcie w piątym etapie musiała wystąpić sprzyjająca koniunktura gospodarcza w najbliższych 30 latach po lokacji.

Miasta lokacyjne zakładane były w różny sposób. **Po pierwsze**, powstawały one przy starych istniejących osiedlach. Zachowywano wówczas istniejące szlaki komunikacyjne, granice obszaru miejscowości i zazwyczaj nazwę osiedla. Nowo powstałe miasto tworzyło więc z istniejącą osadą lub wsią osiedle sprzężone. **Po drugie**, przebudowywano istniejące osiedle. Pozostawiano wówczas przeważnie dawne linie ulic, ewentualnie w miarę potrzeby rozszerzano je, samą zaś „miejscowość” podnoszono do godności miasta. **Po trzecie**, lokowano nowe miasto na obszarze starego osiedla. Zazwyczaj przeprowadzano wówczas komasację i nowy podział gruntów. Istniejące linie komunikacji wewnętrznej przeważnie radykalnie zmieniano, dostosowując je do nowego układu, a dawną ludność wiejską przesiedlano albo pozostawiano w nowych warunkach, nadając jej prawa miejskie. **Po czwarte** zaś, zakładano nowe miasto na terenach niezabudowanych, np. *in cruda radice*. Miasta lokacyjne charakteryzowały się planowym układem szachownicowym, rzadko jednak spotykanym u nas w czystej formie, ponieważ nowy układ miejski dostosowywano w większości przypadków do zastanych warunków terenowych oraz potrzeb miejscowych (W. Czarnecki, 1965, t. 1). Innymi słowy, lokacje wytworzyły nowy typ miast, dotychczas w Polsce nieznany. Były to autonomiczne gminy miejskie podlegające jedynie władcy. W ten sposób powstały miasta najpierw książęce, następnie zaś królewskie, bo tylko władca mógł je na własnej ziemi zakładać. Z prawa tego mógł on zrezygnować na rzecz pana duchownego – w ten

organizacyjnych. Takie właśnie nowe formy przynosiło ze sobą prawo niemieckie. Przemiany o charakterze społeczno-gospodarczym, które zaszły ówczesnie zarówno w Polsce, jak i w innych krajach słowiańskich, wywarły również – co podkreśla A. Gieysztor (1965) – decydujący wpływ na rozwój stosunków społecznych oraz na kształtowanie się nowych form organizacyjnych państwa. Niewiele więc straciło na aktualności, mimo upływu czasu, zdanie Z. Kaczmarczyka (1945, s. 142), iż miasta polskie do pierwszych dziesiątków XIII w. miały charakter wschodnioeuropejski, właściwy dla wschodu Europy i Balkanów. Natomiast charakter zachodnioeuropejski zaczęły przybierać dopiero z chwilą lokacji na prawie niemieckim.

sposób powstawały miasta duchowne, biskupie i klasztorne. Znacznie później zaczęli korzystać z niego również prywatni właściciele – pojawiły się miasta szlacheckie. Należy podkreślić, iż nowa reforma miejska nie zmieniła zasadniczo istniejących dotychczas przestrzennych układów sieci osadniczej. Znaczny odsetek nowych miast stanowiły dawne osady i wsie targowe oraz miasta przedlokacyjne; w mniejszym stopniu większe, bardziej rozwinięte wsie. Położone zazwyczaj, co podkreślano, przy ważnych drogach handlowych (międzynarodowych, krajowych i lokalnych), często na skrzyżowaniu dróg lądowych i wodnych, rozwijały się z dawna jako ośrodki produkcji rzemieślniczej i wymiany handlowej (M. Dobrowolska, 1961, s. 110). Badania nad genezą miast polskich potwierdzają fakt, iż nowo lokowane miasta nawiązywały przeważnie do rodzimych ośrodków targowych, zachowując często w pierwszym okresie ich rozplanowanie.

Wspomniano już, iż organizacja lokacyjnego miasta średniowiecznego związana była – oprócz przyjęcia prawa miejskiego oraz praw i obowiązków natury ekonomicznej – z przyjęciem nowego rozplanowania. Nierzadko wiązało się to z częściową, a niekiedy i z całkowitą likwidacją istniejącego dotychczas układu. Częste były przypadki, również na obszarze Polski Środkowej, że późniejsze rozplanowania lokacyjne tutejszych ośrodków miejskich wpisywane były w istniejącą już tkankę przedlokacyjną lub też adaptowały elementy istniejących wcześniej rozwiązań planistycznych. Nowy układ rozplanowania miasta lokacyjnego starano się zawrzeć w teoretycznym prostokącie o stosunku boków 9:10. Niestety, tylko nieliczna grupa miast śródkowopolskich taki plan otrzymała. W pozostałych ośrodkach był on albo słabo rozwinięty (lub nie w pełni rozwinięty), albo też nigdy się nie rozwinął.

Średniowieczne miasta lokacyjne miały określoną strukturę przestrzenną i funkcjonalną. Podstawą przestrzenną owej struktury był regularny plan szachownicowy, z prostokątnym lub kwadratowym rynkiem, usytuowanym możliwie w centrum lokowanego miasta. Otaczały go regularne prostokątne bloki urbanistyczne, podzielone na działki dla osadników. Liczba działek pod zabudowę wahała się od kilkunastu w mniejszych, do ponad stu w większych ośrodkach. Kościół farny (często z cmentarzem) sytuowany był przeważnie w niedalekiej odległości od rynku lub zajmował narożny blok przyrynkowy. Układ ten uzupełniały tereny pod różnego typu obiekty miejskie, jak łaźnia, szpital itp. Idealne rozplanowania miast z tego okresu zamykały się w kwadracie lub prostokącie, przybierając formę krzyża wpisanego w kwadrat⁴ (rys. 73). Każde

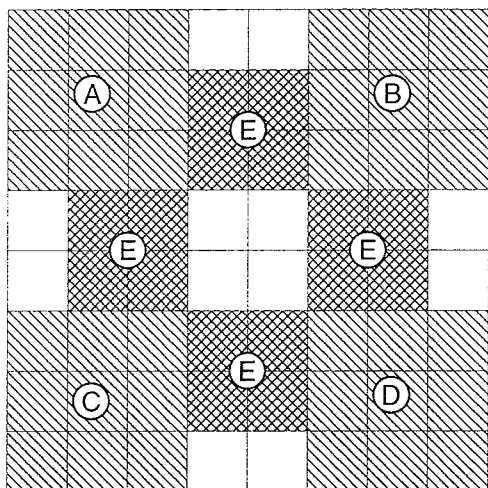
⁴ Ramiona krzyża stanowiły bloki budowlane przeznaczone dla przyszłych osadników (E), natomiast tereny usytuowane pomiędzy jego ramionami i zewnętrznym narysem kwadratu granic miasta służyły jako miejsca, w których lokalizowano klasztory albo zamki lub dzielnice żydowskie (A, B, C, D) (np. Łęczycza).

miasto miało wyraźnie określone granice, podkreślone wałem, rzadziej murem obronnym. Regularność każdego układu miejskiego uzależniona była od topografii terenu, istniejącego stanu własnościowego i zagospodarowania terenu (W. Kalinowski, 1966, s. 12). Dzięki temu układy przestrzenne średniowiecznych miast polskich cechowała na ogół duża regularność niespotykana w zasadzie w krajach, gdzie istniało wcześniejsze trwałe zagospodarowanie terenu.

Zbadanie zmian, jakie zachodziły w strukturze przestrzennej interesującej nas grupy miast, jest niezmiernie utrudnione, gdyż nie posiadamy pełnego materiału aktowego i kartograficznego, który umożliwiłby prześledzenie poszcze-

gólnych faz historycznego rozwoju danego ośrodka. Wiadomo, iż spośród kilkuset obecnych miast polskich, większość powstała w XIII, XIV i XV w. Niestety w niewielu z nich zachowały się do chwili obecnej relikty architektoniczne. Dziedzictwo średniowieczne widoczne jest przede wszystkim w rozplanowaniu miejskim, mimo późniejszych nawarstwień, głównie XIX-wiecznych.

Lokacja na prawie niemieckim objęła na interesującym nas obszarze niemal wszystkie ośrodki targowe, korzystające dotąd z uprawnień tzw. prawa polskiego, oraz dała podstawę bytu nowym, tworzonemu głównie w XIV w. (28 lokowanych miast) i w XV w. (29 lokacji miejskich). Jak wiemy, Śląsk był tą dzielnicą Polski, w której nowe wzorce rozplanowania związane z wprowadzaną reformą miejską na tzw. prawie niemieckim, zauważalne były najwcześniej. Dlatego też można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że podobnie jak czerpano z doświadczeń natury organizacyjno-prawnej, tak również sięgano po bogate doświadczenia śląskiej urbanistyki średniowiecznej, które w znacznym stopniu stały się inspiracją niejednej realizacji urbanistycznej daleko poza granicami tej dzielnicy. Znalazło to m.in. wyraz w obiegowym twierdzeniu o występowaniu tzw. śląskiego typu średniowiecznego miasta na ziemiach sąsiadujących ze Śląskiem. Wzorcem dla nowo organizowanych i reorganizowanych licznych miast nie tylko na Śląsku, ale także w Wielko-



Rys. 73. Model rozplanowania miasta średniowiecznego z widocznym krzyżem kompozycyjnym w części centralnej (E – bloki mieszkalne; A, B, C, D – tereny użytkowane przez instytucje miejskie (kościół, klasztor, warsztaty, ogrody))

polsce oraz w dzielnicach południowej i południowo-wschodniej Polski, były wzorce organizacyjno-prawne Środy Śląskiej, rozwinięte na bazie prawa magdeburskiego⁵. Ze wszystkich badanych miast środkowopolskich, tylko kilka zorganizowanych zostało na innych zasadach, aniżeli prawo średzkie (np. Budziszewice i Nowe Miasto nad Pilicą na prawie chełmińskim).

Układy przestrzenne miast lokowanych na prawie niemieckim

Mając na uwadze różnorodność układów przestrzennych ponad 90 ośrodków miejskich, które przeszły lokację przestrzenną, niezbędne stało się ustalenie właściwej systematyki zbioru. Biorąc pod uwagę stopień rozwoju układu przestrzennego badanego miasta, wyodrębniono jego 4 typy: **nierozwinięty**, **rozwinięty częściowo**, **rozwinięty prosty** oraz **rozwinięty (złożony)**. Należy jednak pamiętać – co podkreślano – iż przynajmniej część z nich rozwinęła swe lokacyjne układy w ramach istniejącego już zagospodarowania przestrzennego, które – w mniejszym lub większym stopniu – wpływało na późniejszy układ.

Układ **nierozwinięty** charakteryzuje się tym, że rozplanowanie miejscowości zawiera tylko część elementów charakterystycznych dla układów lokacyjnych lub też dominującymi są elementy wcześniejsze, przedlokacyjne. W układzie **rozwiniętym częściowo** rozplanowanie obejmuje głównie rynek oraz częściowo rozwinięte działki przyrynkowe oraz ulice wylotowe. Warto podkreślić, że w obydwu tych układach brak jest wyraziście zarysowanych bloków urbanistycznych. Układ **rozwinięty prosty** charakteryzuje prawidłowe rozplanowanie rynku z wybiegającymi zeń ulicami oraz czytelne wyznaczenie granic działek przyrynkowych, tworzących bloki urbanistyczne. Wreszcie układ **rozwinięty (złożony)** zawiera w sobie wszystkie wspomniane elementy układu rozwiniętego całkowicie – prostego, uzupełniony siecią dodatkowych ulic, bloków oraz placów.

Układ nierozwinięty. Zasygnalizowano już, iż w grupie dawnych miast wywodzących się głównie z wsi występują takie, które nigdy nie rozwinęły typowego układu miejskiego, zachowując przez cały czas charakter wiejski. Były to miejscowości nieduże, w niektórych przypadkach liczące później, już po lokacji, zazwyczaj od 40 do 60 działek dla osadników, posiadające niekiedy centralny plac, spełniający rolę rynku, z wybiegającymi ulicami lub drogami.

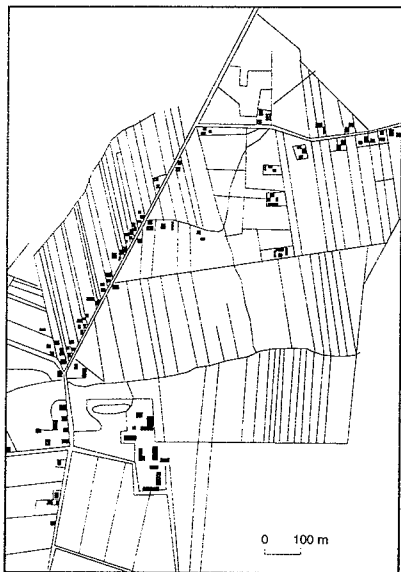
⁵ Szacunkowo przyjmuje się, że wzorcem tym objęto blisko 500 miejscowości, które otrzymały tzw. prawo średzkie i dla których sąd w Środzie Śląskiej stanowił wyższą instancję odwoławczą.

Dla potwierdzenia faktu, że nigdy nie wykształciły one typowego układu miejskiego, służą zachowane plany miejskie. Przykładowo, plan Witoni z początku XIX w. przedstawia ją jako nieregularną wieś, w której centrum znajdował się obszerny plac z kościołem, a nieco na północ, w kształcie zamkniętego czworoboku, zabudowania mieszkalne i gospodarcze. Na południe od nich widoczne są, nieistniejące obecnie, stawy (ADAG, Witonia, plan wsi z początku XIX w., Zb. Kart., 493-163). Gdyby ośrodek ten posiadał starą metrykę historyczną, można by przypuszczać, iż obszerny plac jest pozostałością dawnego placu targowego. Wieś jednak pochodzi z XVIII w. i jest przykładem nieudanej lokacji miejskiej z tego okresu. Nie znaczy to, że w przeszłości, w wielu ośrodkach, nie podejmowano prób zmiany ich rozplanowania z wiejskiego na miejskie. O takich próbach świadczą choćby zachowane do dzisiaj nie tylko fragmenty układów urbanistycznych, ale także obiekty o dość znacznej wartości zabytkowej, m.in. kościoły w Mazewie i Buczku lub też pałac z parkiem w Żytnie. Jak wspomniano, w grupie tej wyszczególnione zostały 24 ośrodki, co stanowiło ok. 23% ogółu badanych miast.

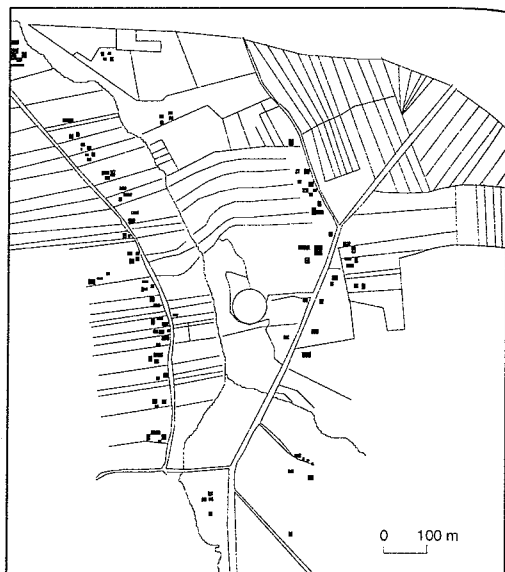
Układy przestrzenne tej grupy miejscowości były różne, nigdy jednak nie miały charakteru *sensu stricto* miejskiego. Przykładowo, Gieczno, Przerąb i Buczek rozwinęły się wzdłuż dwóch, Byszew (Goraj) i Skoszewy zaś, trzech dróg (rys. 74, 75). Trójkątny plac, utworzony przez bieg trzech dróg, charakteryzuje Orłów i Bratoszewice (rys. 76). Przy prostokątnym placu rozwinęły się Toporów i Rusiec, natomiast przy kilku ulicach, przy centralnym skrzyżowaniu – Świnice Warckie. Układ Rzeczycy to pięć promieniście rozchodzących się dróg; natomiast Budzinka – skrzyżowanie dwóch traktów (AP Łódź, Budzynek, mappa dóbr ... z 1834 r., Zb. Kart., 382). W przypadku Brusu uważano, iż mógł powstać *in cruda radice*, co nie znalazło potwierdzenia. Pierwotny układ miejscowości jest zatarty, stąd trudności z jakąkolwiek identyfikacją (rys. 77). Scharakteryzujemy pokrótce tę grupę badanych byłych miast.

W Buczku zabudowa usytuowana była przypuszczalnie wzdłuż przebiegających przez miasto dróg. Tworzyło to trójramienny układ przestrzenny, którego ramiona stanowiły drogi w kierunku Łasku, Szczercowa, z odgałęzieniem do Bełchatowa, co widać wyraźnie na planie miejscowości z 1816 r. (AGAD, Zb. Kart., 1866/413-102). W północnej części wsi zachował się gotycki kościół z 1441 r. (rys. 78).

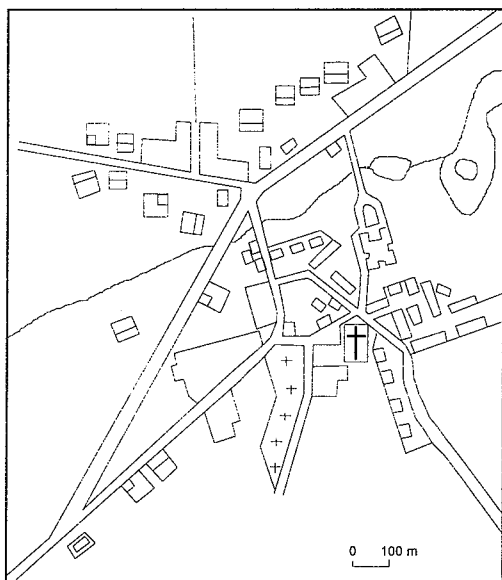
Podobnie Budzynek (Woźniki) nie wykształcił typowego rozplanowania miejskiego, a jego układ składał się z dwóch przecinających się ulic. Prezentują to wyraźnie plany miejscowości z 1803 r. i 1834 r. (AGAD, Zb. Kart., 1082/394-22; AP Łódź, Zb. Kart., 382). Dzisiaj jest to ulicówka, choć pewne dane – częściowo zachowane niewielkie poszerzenie głównej ulicy – mogą świadczyć, iż pierwotnie była owalnicą (rys. 79).



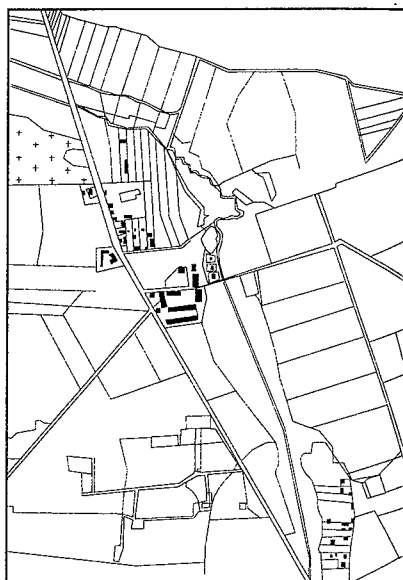
Rys. 74. Byszew (Goraj). Odrys współczesnego planu



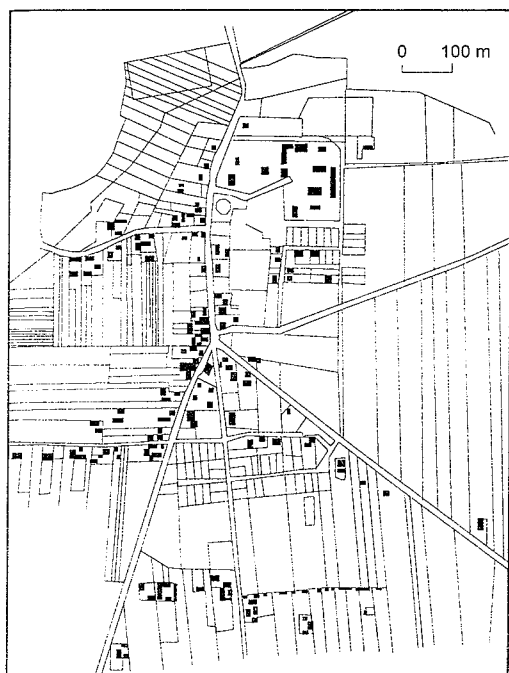
Rys. 75. Skoszewy. Odrys współczesnego planu



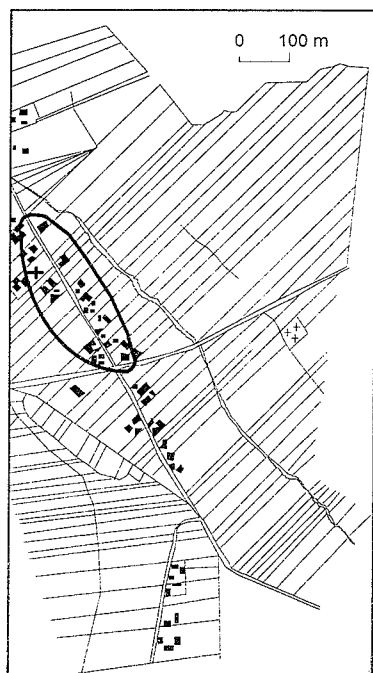
Rys. 76. Bratoszewice. Odrys współczesnego planu



Rys. 77. Brus. Odrys planu z okresu międzywojennego (AP Łódź, Zb. Kart., 706)



Rys. 78. Buczek. Odrys planu współczesnego

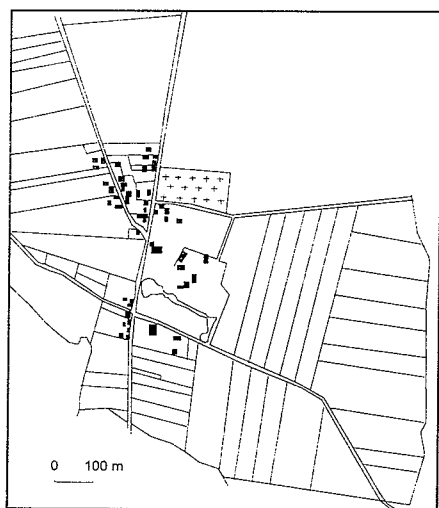


Rys. 79. Budzynek. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem przypuszczalnego owalnicowego kształtu pierwotnej wsi

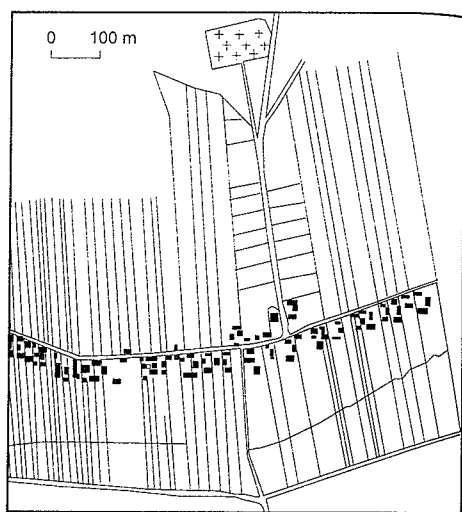
W Giecznie zabudowa skupiona była wzdłuż dwóch dróg, u zbiegu których zlokalizowany był kościół (rys. 80). Kałów miał kształt wydłużony o przebiegu równoleżnikowym, równoległy do rzeki Beldówki (rys. 81). Kamion wywodzi się z osady (wsi?) śródlęsnej, położonej na prawym brzegu Warty. Posiadał południkowy układ zabudowy, co prezentują plany miejscowości z 1803 r. i z 1858 r. (AGAD, Zb. Kart., 45/270-19, 88/311-88).

W Mazewie układ przestrzenny rozwinął się wzdłuż jednej drogi. Jej widoczne rozszerzenie może być pozostałością dawnego placu targowego, położonego w południowej części miejscowości. Pierwotny kształt wsi był owalnicą o pełnej zabudowie (rys. 82). Natomiast Nakielnica, według S. Wojtkowiaka (1966a, s. 272), była ulicówką o niepełnej zabudowie.

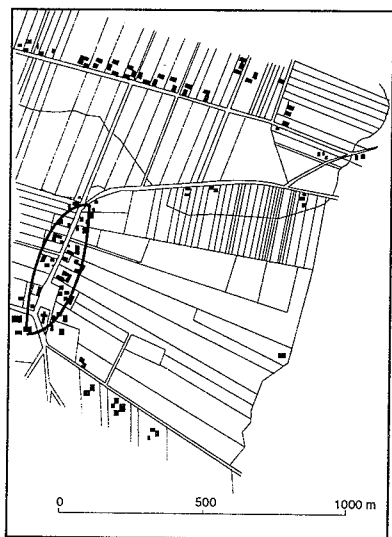
W Oporowie układ przestrzenny nie wykształcił prawdopodobnie żadnych cech miejskich. W każdym razie niewiele na ten temat wiadomo. Zachowany w zbiorach AGAD w Warszawie plan wsi z 1886 r. przedstawia zabudowę



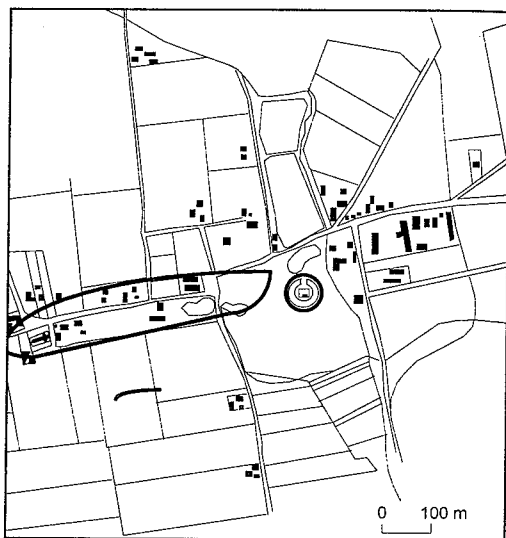
Rys. 80. Gieczno. Odrys planu współczesnego



Rys. 81. Kałów. Odrys planu współczesnego



Rys. 82. Mazew. Odrys współczesnego planu z zaznaczeniem owalnicowego kształtu pierwotnej wsi



Rys. 83. Oporów. Odrys współczesnego planu z zaznaczeniem owalnicowego kształtu pierwotnej wsi

skupioną w centrum wsi, po południowej stronie drogi z Kutna do Żychlina. Przypuszczalnie w okresie wcześniejszym zabudowa skupiała się w pobliżu kościoła oraz w miejscu obecnego cmentarza. Na taką lokalizację wskazują badania archeologiczne („Mazowsze”, 1995, nr 6/2, s. 69). Dzisiaj jest wsią w typie ulicówki, choć pierwotnie był owalnicą o niepełnej zabudowie, z zespołem klasztornym usytuowanym na zachodnim i zamkowym na wschodnim krańcu wsi. Na przeciwległych krańcach wykształconego centrum znajdowały się dwa nieregularne place, każdy ze stawem. Teren po stronie południowej zajmowały ogrody i dalej pola orne. W centrum położony był najważniejszy element układu, powstały w 1453 r. gotycki zamek, z otaczającym go późniejszym parkiem (rys. 83).

Także owalnica o niepełnej zabudowie stanowiła prawdopodobnie pierwotny kształt Orłowa, choć w późniejszym okresie zabudowa skupiona była przy trójkątnym placu, powstałym przy zbiegu trzech dróg. Kościół położony był na południowo-wschodnim skraju miejscowości. Z analizy źródeł kartograficznych wynika, że założenie miejskie powstało na północ od mostu na rzece Bzurze, a jego północną granicę stanowiła lokalna droga biegnąca do wsi Dąbrówka (ob. oś Kolonii Orłów). Przypuszcza się, iż pierwotny, niewielkich rozmiarów rynek leżał w okolicy gotyckiego kościoła, zajmującego ówczesnie jego północno-zachodni narożnik („Mazowsze”, 1995, nr 6/2, s. 72). Z późniejszych czasów pochodzą zachowane do dzisiaj, zespół folwarczny, usytuowany po obu stronach drogi, obszerny dwór z połowy XIX w., park oraz zabudowania gospodarcze (rys. 84).

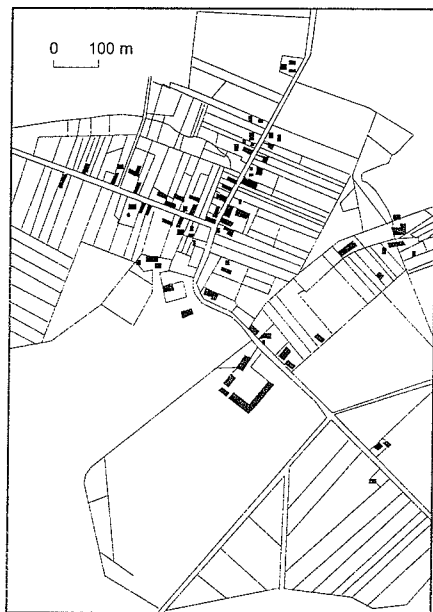
W Przerąbie układ przestrzenny dawnego miasteczka jest nieczytelny. Przypuszczalnie rozwinął się wzdłuż dwóch prostopadłych dróg, z kościołem usytuowanym w południowej części miejscowości, w pobliżu stawów (rys. 85).

Układ przestrzenny Ruśca wykształcił się w pierwszej połowie XVII w. W tym też czasie nastąpiła erekcja parafii. Był to układ dwuczłonowy, złożony ze zwartej części prawobrzeżnej – z placem u zbiegu dróg z czterech kierunków i kościołem, oraz z części lewobrzeżnej – z ulicy biegnącej wzdłuż rzeki Niecieczy na północ (AP Łódź, plan wsi z 1907 r., Zb. Kart., 1625). Takie rozplanowanie było typowe dla miejscowości położonych na dwóch brzegach rzeki i przy skrzyżowaniu dróg. Układ ówczesny, w większości, zachowany jest do dzisiaj (rys. 86).

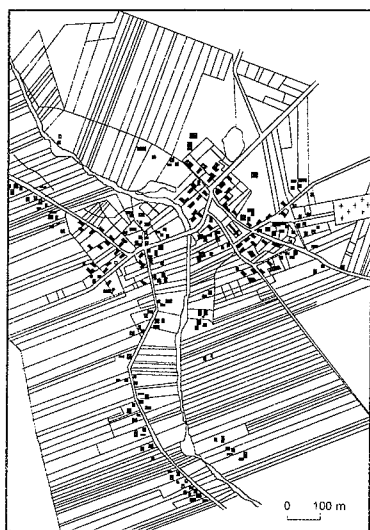
W Rzeczycy układ przestrzenny składał się z pięciu promieniście rozchodzących się dróg (rys. 87). Podobny układ, składający się z kilku ulic, z gotyckim kościołem usytuowanym w centrum miejscowości, przy skrzyżowaniu dróg, charakteryzował Świnice Warckie (rys. 88). Toporów zachował kształt tzw. ulicówki (rys. 89). W przypadku Witoni układ miejski nigdy prawdopodobnie się nie rozwinął i podobnie jak w Niemysławie, który był ulicówką o przebiegu wschód-zachód, z kościołem parafialnym z XVI w. usytuowanym przy dość obszernym placu w jego centrum (rys. 90, 91).



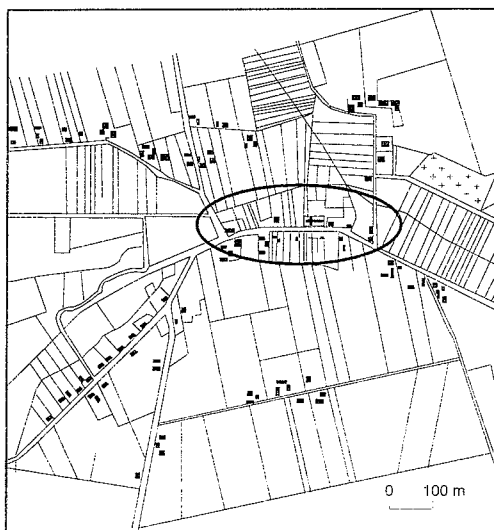
Rys. 84. Orłów. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem pierwotnego kształtu owalnicowego wsi



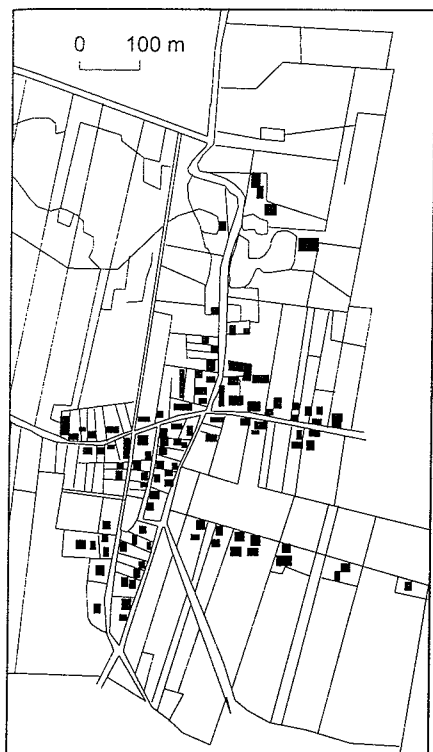
Rys. 85. Przerąb. Odrys planu współczesnego



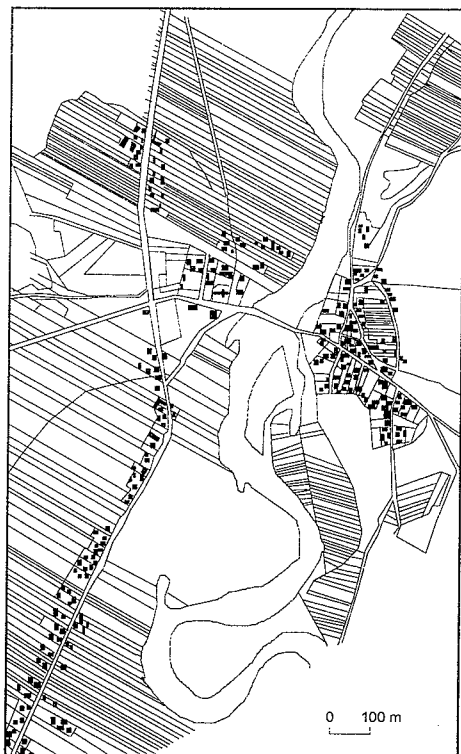
Rys. 86. Rusiec. Odrys planu współczesnego



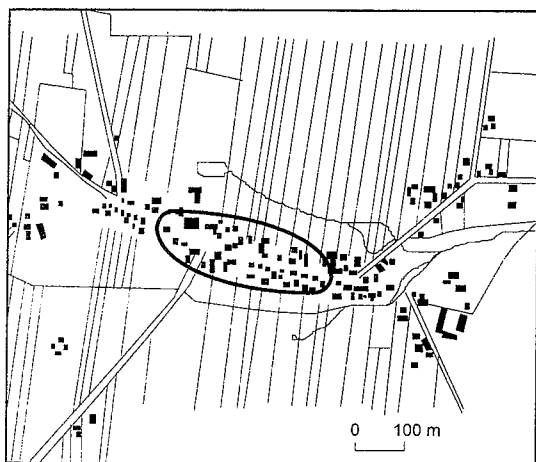
Rys. 87. Rzeczyca. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem owalnicowego kształtu wsi



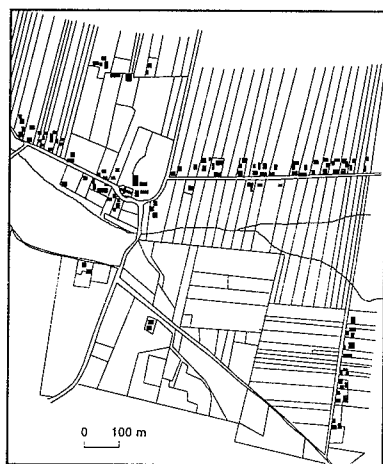
Rys. 88. Świnice Warckie. Odrys współczesnego planu



Rys. 89. Kamion i Toporów. Odrys współczesnego planu



Rys. 90. Witonia. Odrys współczesnego planu



Rys. 91. Niemysłów. Odrys współczesnego planu

We Frydrychszacie (Sokolnikach), jak wspomniano, rozplanowanie miejscowości było przykładem sprzężenia dwóch typów układów: jednokierunkowego, ulicowego w części wschodniej i złożonego, wieloulicowego w części zachodniej. Tutaj, przy zachodnim krańcu wsi, zgrupowane były budynki oraz pałac. Mimo starań jego lokatora, miasteczko się nie rozwijało. Jego obszar obejmował sam rynek. Budynki usytuowane poza jego zasięgiem uważano już za leżące poza miastem lub na przedmieściu, dlatego też często mówiono o mieście Frydrychszat z przedmieściami. W tym miejscu warto zauważyć, iż niekiedy różnorakie było znaczenie terminu „przedmieście”, skoro „używano go w odniesieniu nawet do takiego osiedla miejskiego, jakim był Frydrychszat” (J. Goldberg, 1960, s. 98). Skończyło się wszystko jedynie na wytyczeniu rynku i jego zabudowie. Sieć ulic wokół niego się nie wykształciła, a właśnie ona mogła w pewnym sensie nadać nowemu ośrodkowi charakter miejski. We współczesnym planie Sokolnik zachowało się niewiele tych relikwów przeszłości.

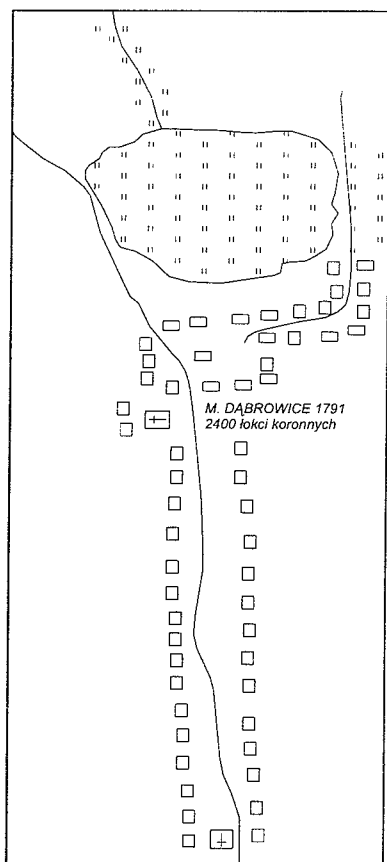
Reasumując, można stwierdzić, iż zachowane układy przestrzenne wymienionych miejscowości nieznacznie tylko odbiegają od układów wcześniejszych. Badania terenowe potwierdziły w znacznym stopniu zachowane informacje źródłowe (lustracje, wizytacje, inwentarze, plany). Nie znaczy to jednak, że nierzadkie były przypadki, iż podany opis odbiegał, i to niekiedy znacznie, od zastanej rzeczywistości. Potwierdzeniem tego może być plan Mazewa z 1839 r., który przedstawia zupełnie inny kształt miejscowości, aniżeli posiada ona współcześnie. Osią dawnego układu była droga z Łęczycy do Krośniewic o kierunku północ-południe, lekko wygięta ku wschodowi. W miejscu największego wygięcia powstał wydłużony plac o kierunku zgodnym z osią drogi. Wokół nieregularnego placu rozwinęła się osada o chaotycznej zabudowie. Całość układu przestrzennego miasteczka miała kształt zbliżony do fasoli (AGAD, Zb. Kart., 228-1). Jak widać, do każdego tego typu opisu musimy podchodzić z dużą dozą ostrożności. W innym przypadku możemy narazić się na całkowicie błędną interpretację danego źródła.

Układ rozwinięty częściowo. W układzie tym rozplanowanie obejmuje głównie rynek oraz częściowo rozwinięte działki przyrynkowe i ulice wylotowe. Brak jest wyraziście zarysowanych bloków urbanistycznych. W badanej grupie miast występuje pewna liczba tego typu ośrodków. Pozornie wydaje się, że wyodrębnienie miast o takim układzie nie powinno sprawiać kłopotów. Wręcz przeciwnie. Trudność wynika z braku historycznych źródeł kartograficznych i opisowych, w konsekwencji czego niekiedy trudno określić, czy zachowane relikty rozplanowania pochodzą z czasów lokacji, czy też ukształtowały się w okresie późniejszym, będąc choćby wynikiem poczynań regulacyjnych w XIX w. Do tej grupy układów zaliczono m.in. Dąbrowice, Parzęczew, Lututów i Będków.

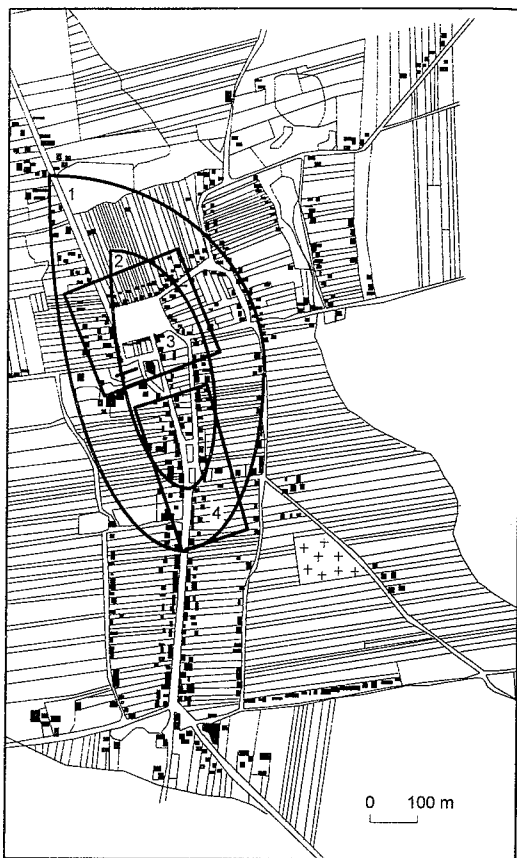
W Dąbrowicach – według planu z 1791 r. – rynek miał kształt prostokąta, obudowanego domami mieszkalnymi, natomiast w jego centrum usytuowany był ratusz (AGAD, Zb. Kart., 289-15). Jest to najstarszy, leżący w części północnej, fragment niejscowości (rys. 92). Na południowy zachód od rynku usytuowany jest, wzniesiony w 1894 r., neogotycki kościół parafialny św. św. Wojciecha i Stanisława biskupa. Zlokalizowany jest on na miejscu starszego, który miał istnieć już w XV w., jednak jego wezwanie sugerować może, iż początki parafii sięgają czasów wcześniejszych⁶. Współczesny układ przestrzenny Dąbrowic jest przykładem sprzężenia dwóch układów urbanistycznych z dwóch różnych epok historycznych. Pierwszy, co wspomniano, usytuowany w części północnej, z dużym prostokątnym rynkiem pochodzi prawdopodobnie z okresu lokacji, drugi, leżący na południe od niego, wzdłuż głównej osi miejscowości, drogi do Łęczycy, o kształcie wydłużonego prostokąta, to nowy rynek, powstały w XIX w. (E. Muszyńska, 1975). W części południowej miejscowości zachowały się elementy układu wiejskiego z ulicową zabudową wzdłuż wspomnianej drogi do Łęczycy i z gospodarczymi ulicami stodołnymi na tyłach zabudowy. Lustracja z 1564 r. podaje, iż grunty miejskie rozrzucone były w trzech polach, które z kolei podzielone były na długie i wąskie działki oddzielone od siebie miedzami (*Lustracje ... 1564–1565*, 1963). Znajdowała się również „dzielnica stodołna”. Świadczy to o typowo rolniczym charakterze miejscowości. Trudno się dziwić, że miała tutaj miejsce potrójna lokacja miejska (rys. 93).

Przykładem małego zespołu miejskiego, opartego wyłącznie na skrzyżowaniu drożnym i związanym z nim placem targowym, jest Parzęczew. Charakterystyczna jest tutaj nietypowa lokalizacja kościoła. Pewne fragmenty układu przestrzennego tej miejscowości, a w szczególności rynek i sieć uliczna zachowały cechy rozplanowania średniowiecznego. Kościół zlokalizowany został w rynku, tworząc zamknięcie widokowe dla dwóch ulic wbiegających – z zachodu i ze wschodu – na plac rynkowy (rys. 94, 95). Taka lokalizacja jest typowa dla rozwiązań urbanistycznych z początku XIX w., kiedy to w wyniku pożaru starego kościoła wybudowano nowy. Ośrodek zachował do dzisiaj „dzielnicę stodołną”.

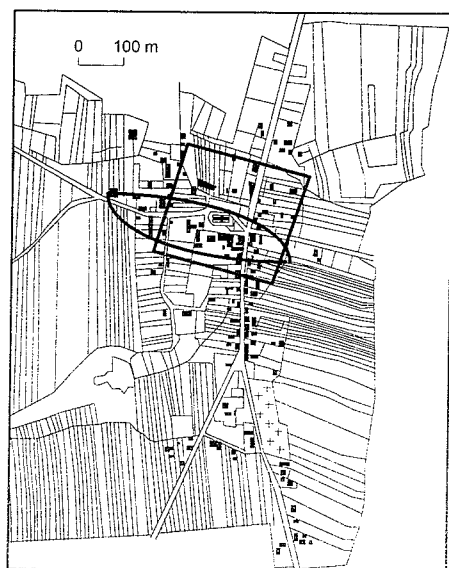
⁶ Niewątpliwie zastanawiać może lokalizacja kościoła, który nie znajduje się, jak zazwyczaj, przy jednej z pierzei rynkowych lub w narożu, lecz odgródzony został wyraźnie kwartałem zabudowy od Starego Rynku, a w dodatku nie jest orientowany (prezbiterium znajduje się po stronie zachodniej). Przemawiać to może za faktem, że pierwotny, drewniany kościół, z pewnością orientowany, mógł się znajdować bliżej Starego Rynku, rozebrany został w 1835 r., a więc już po wybudowaniu nowego, murowanego (I. Błaszczyk, 1990).



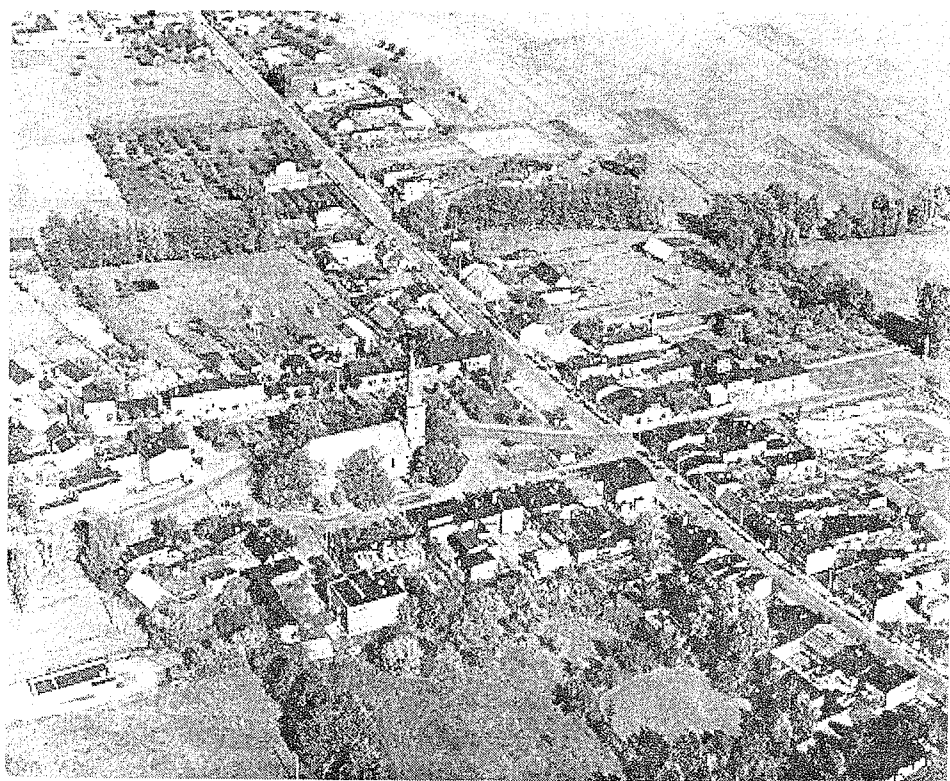
Rys. 92. Plan Dąbrowic z 1791 r.
(AGAD, Kolekcja map, 289-15)



Rys. 93. Dąbrowice. Odrys współczesnego planu.
1. Hipotetyczny zasięg osady targowej (?). 2. Dawny plac targowy. 3. Miasto lokacyjne. 4. Nowe Miasto z wpisanym weń Nowym Rynkiem



Rys. 94. Parzęczew. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem hipotetycznego kształtu wsi oraz obszaru miasta lokacyjnego



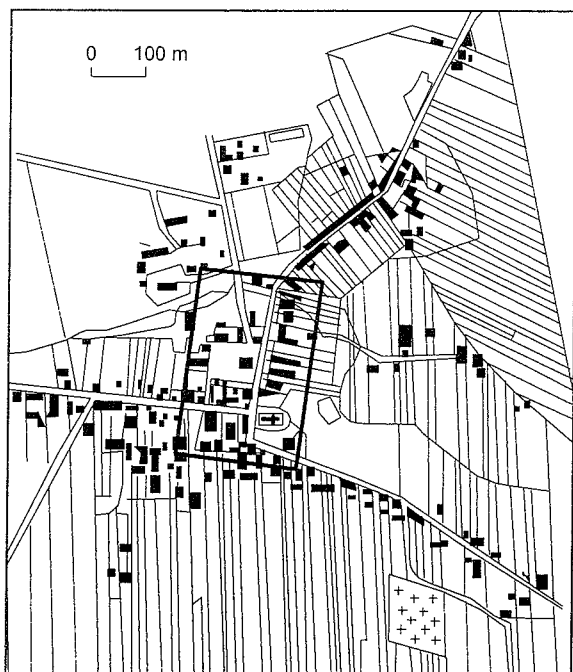
Rys. 95. Widok miasta lokacyjnego w Parzęczewie z „lotu ptaka”. Foto W. Stępień

Należący do najmniejszych miast dawnej ziemi wieluńskiej Lututów posiadał ok. 30 łanów ziemi. Pierwotnie położony był na skraju lasu, stanowiącego część dużego kompleksu leśnego, którego ślady pozostały w zachodniej części dzisiejszego powiatu sieradzkiego. Przedlokacyjny Lututów był wsią wielodrożną, w której drogi rozchodziły się z centralnie położonego placu. W czasie lokacji wytyczony został, zbliżony do prostokąta, rynek, z którego naroży wybiegały promieniście ulice, zmieniające się dość szybko w drogi polne. Na południe od rynku usytuowany został kościół, wzmiankowany po raz pierwszy w 1406 r. (obecny pochodzi z 1790 r.). Stagnacja gospodarcza ośrodka spowodowała niedorozwój jego układu przestrzennego. Wyraźnie prezentują to plany miejscowości z końca XVIII i z XIX w. (AGAD, Zb. Kart., 77/290-11, 489-46) oraz współczesny (rys. 96). Reliktami przedlokacyjnej wsi są częściowo zachowane fragmenty dawnego układu pól oraz ślady dróg wiejskich.

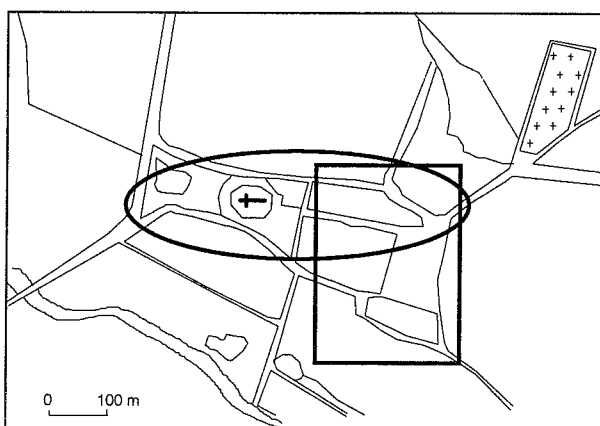
Również do mniejszych miast, ale ziemi łęczyckiej, zaliczany był, leżący nad Wolbórką, Będków. Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z 1232 r., natomiast miastem został w 1453 r. (R. Rosin, 1967, 1971). Pierwotnie był przypuszczalnie targowiskiem, a na pewno wsią targową. Świadczą o tym zachowane relikty dawnego placu targowego w postaci trójkątnego placu, z usytuowanym przy nim kościołem parafialnym, pochodzącym z 1462 r. położone w zachodniej części miejscowości. Nie wiemy, czy w miarę regularny układ, leżący w części wschodniej, jest pozostałością układu lokacyjnego, czy też Nowego Miasta powstałego w XVIII w. Centralnym jego elementem jest rynek zbliżony do prostokąta, z odchodzącymi od niego czterema, częściowo tylko wykształconymi ulicami (rys. 97).

Układ rozwinięty prosty charakteryzuje prawidłowy plan rynku wraz z ulicami oraz wyraźnie wyznaczone granice działek przyrynkowych, tworzących bloki urbanistyczne. Układ taki widoczny był m.in. w rozplanowaniach Błaszek, Grocholic, Inowłódza, Kiernozi, Krośniewic, Lutomińska, Łasku, Poddębic, Rzgowa, Szadku, Szczercowa, Tuszyń, Ujazdu, Widawy, Wieruszowa, Zgierza, Złoczewa i Żychlina.

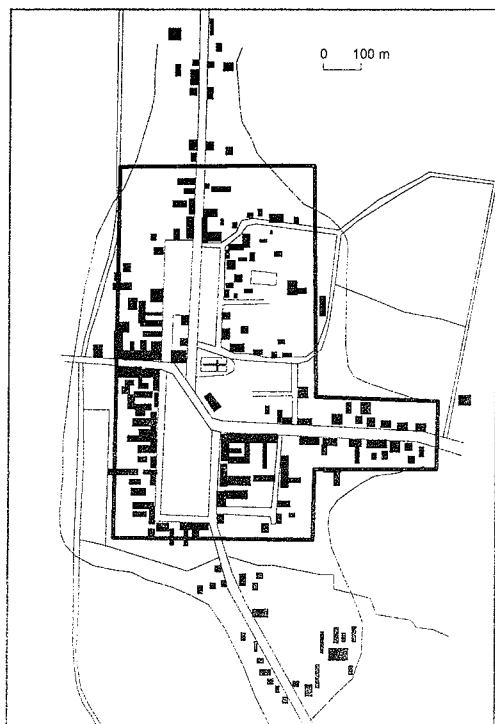
Podkreślono już, iż w przypadku Błaszek, prosty kształt sieci ulicznej i prostokątne place sugerują, że dawna forma wsi nie wpłynęła na przestrzenną strukturę miasta. W centrum założenia miejskiego, we fragmencie starego szlaku handlowego z Sieradza do Kalisza, wytyczono duży plac (rynek). Szlak ten (oraz drewniany budynek kościelny) dzielił pierwotnie rynek na dwie części: Dolny i Górny (zwany wówczas Rynkiem Różańca Świętego). W 1778 r. powstała pierwsza ulica – Sieradzka. Najstarsza część miasta zlokalizowana była na prawym brzegu rzeki Cieni (rys. 98).



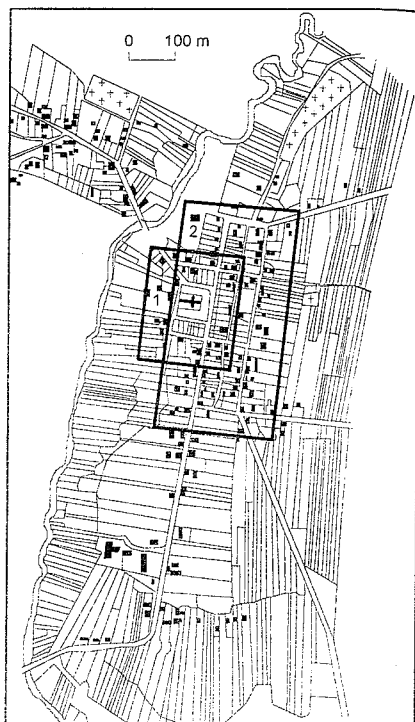
Rys. 96. Lututów. Odrys współczesnego planu miasta
z zaznaczeniem obszaru miasta lokacyjnego



Rys. 97. Będków. Odrys współczesnego układu miejscowości z zaznaczeniem obszaru dawnego
targowiska (?) (owal) oraz miasta lokacyjnego (prostokąt)



Rys. 98. Błaszki. Odris współczesnego planu miejscowości



Rys. 99. Grocholice. Odris współczesnego planu z zaznaczeniem hipotetycznego zasięgu miasta lokacyjnego (1), regulacji z początku XIX w. (2)

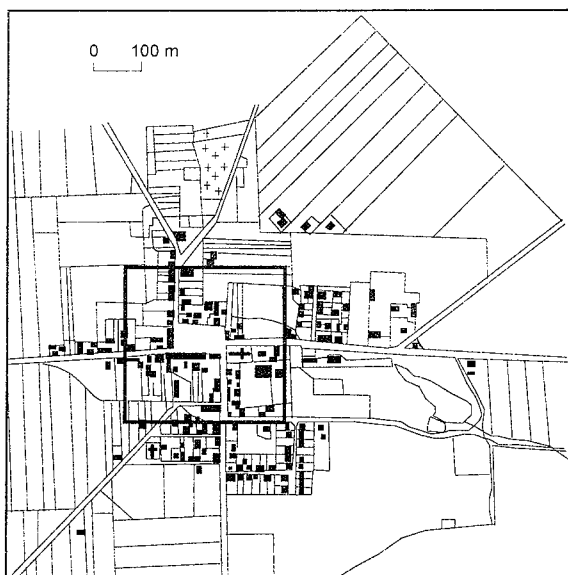
We współczesnym układzie Grocholic, mimo regulacji z 1827 r., zachowały się wyraźne ślady rozplanowania średniowiecznego. Pośrodku układu usytuowany został rynek, z wybiegającymi z naroży czterema ulicami, oraz kościół, za którym otwierał się widok na dolinę rzeki Rakówki. Częściowo zachował się podział na bloki mieszkalne i obejścia gospodarcze. Na zapleczu działek, leżących wzdłuż szosy, wytyczona została droga gospodarcza. W czasie regulacji powiększono rynek poprzez przesunięcie bocznych pierzei oraz wytyczono trzy równoległe ulice w kierunku wschodnim od rynku. W ten sposób wcześniejsze średniowieczne rozplanowanie miasteczka uległo poważnemu przekształceniu, choć stare jądro układu – rynek z kościołem – pozostało nienaruszone. Obecnie w miejscu dawnego rynku znajduje się skwer. Po 1827 r. zmieniono przebieg głównej drogi z Bełchatowa do Kamieńska. Biegnie ona obecnie skośnie w stosunku do nowego, poregulacyj-

nego, szachownicowego układu ulic. Zachowane ślady dawnego rozplanowania świadczą, że było to typowe założenie urbanistyczne, jakie można było spotkać w Polsce po 1655 r. Niestety niewiele możemy powiedzieć o reliktach przedlokacyjnych, które – jeżeli takie istniały – przypuszczalnie zniszczone zostały w czasie regulacji miejscowości. Teren miasta lokacyjnego w Grocholicach rozszerzył się po założeniu osady rzemieślniczej (po 1827 r.). Można powiedzieć, iż zachowany plan miejscowości tworzy współcześnie jeden z najbardziej harmonijnych nowożytnych układów małomiasteczkowych w kraju (rys. 99).

W Inowłodzu miasto lokacyjne rozplanowane zostało na niewielkim wyniesieniu usytuowanym na terasie zalewowej, otoczonym, od strony wschodniej i południowej, nurtem Pilicy, od północnej jej starorzeczem, od zachodniej zaś przekopem prowadzącym wodę do fosy zamkowej. Otrzymało ono długi prostokątny rynek, wpisany – na osi północ-południe, równolegle do dłuższych brzegów wyspy – w dawny plac targowy. Wymiary jego wynosiły ok. 250 m (NS) x 50 m (WE). Wokół rynku wytyczonych zostało ok. 20 działek, w całym mieście zaś blisko 50, o przeciętnej szerokości 12–14 m (T. Zarębska, 1984, s. 51, 70). W odległości niewiele większej niż 50 m od dłuższych pierzei rynku bieging równoległe ulice zewnętrzne, a w końcach: północnym i południowym, ulice poprzeczne. Obszar miasta lokacyjnego był stosunkowo nieduży i wynosił ok. 6 ha. Ten niezwykle regularny układ ulic i działek z okresu lokacji, widoczny na planach z ubiegłego wieku, zachował się niemal bez większych zmian do dzisiaj (AGAD, Zb. Kart., 73-13; AP Łódź, RGP Anteriora 361; AGAD, KRSW, vol. 870; AGAD, Zb. Kart., AG, t. 58–59). Całość założenia miejskiego otrzymała kształt prostokąta, charakterystyczny dla założeń urbanistycznych realizowanych w czasach panowania Kazimierza Wielkiego. Wraz z wytyczeniem nowego układu przestrzennego miasta nastąpiła również zmiana lokalizacji głównej przeprawy przez rzekę. Pierwotna przeprawa przez Pilicę znajdowała się na północ od późniejszego miasta lokacyjnego. Po zmianie lokalizacji rozpoczynała się ona w narożniku południowo-wschodnim rynku. Funkcję kościoła parafialnego pełnił ówczesnie wspomniany kościół św. Idziego. W okresie późniejszym powstał tutaj zamek, samo miasto zaś otoczone zostało murami obronnymi⁷.

⁷ W XVI w., po południowej stronie rzeki, powstały dwa przedmieścia: Duże i Małe Zamoście oraz trzecie, bez nazwy, od północy, wzdłuż drogi do Rawy Mazowieckiej. W pierwszej połowie tegoż stulecia miasto zostało zniszczone przez pożar. W trakcie odbudowy przeprowadzono pewne zmiany w samym układzie i zabudowie. W południowo-zachodnim narożniku założenia miejskiego, w odległości ok. 30 m od koryta rzeki, zbudowany został nowy kościół św. Michała Archaniola (budowę zakończono w 1520 r.). Teren kościelny obejmował plac między

Sztywny układ miejski z rynkiem zbliżonym do prostokąta i prostą siatką ulic charakteryzował rozplanowanie przestrzenne Kiernozi. Ukształtował się on na przełomie XVIII i XIX w. Z południowego, zachodniego i północnego narożnika rynku oraz ze środka pierzei, obok kościoła, wybiegały proste ulice. Kościół usytuowany był przy południowo-wschodnim narożniku rynku. Typową dla urbanistyki klasycystycznej cechą rozplanowania miejscowości jest ulica Żychlińska. Wytyczona została w ten sposób, że kościół tworzył jej zamknięcie widokowe (rys. 100). Ważnym elementem zachowanego układu urbanistycznego jest, położony w kierunku wschodnim od rynku, zespół pałacowy z pierwszej połowy XIX w., złożony z pałacu, parku i kilku stawów (E. Muszyńska, 1975). Również tutaj reliktyw przedlokacyjnej wsi trudno się obecnie doszukać. Przypuszczalnym jej śladem są zachowane fragmenty prawdopodobnej niwy staropolskiej, usytuowane w kierunku północno-wschodnim od siedliska miejscowości.

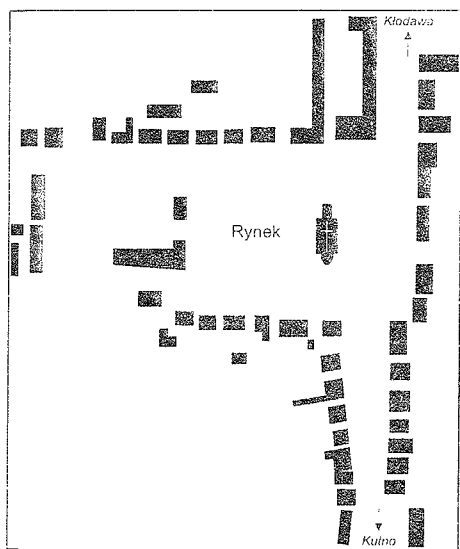


Rys. 100. Kiernozia. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem obszaru miasta lokacyjnego

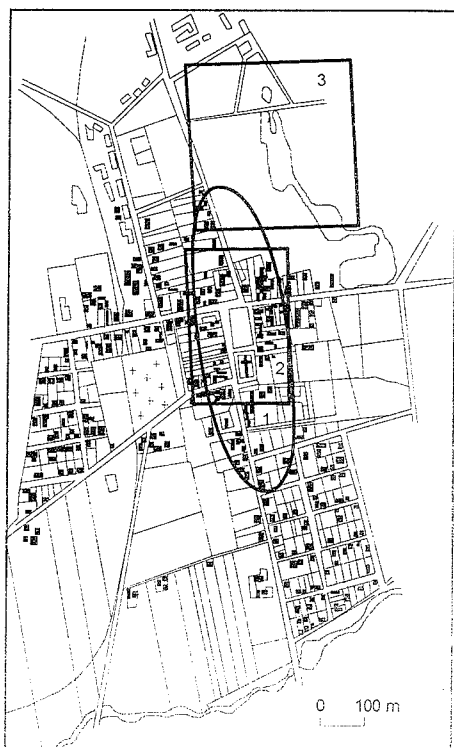
kościółem i murem miejskim „w kierunku zamku tego miasta położony” (J. Łaski, 1880–1881, s. 316). W okresie nowożytnym miasto nie rozwijało się; nie przeprowadzono także regulacji XIX-wiecznej. Zachował się w doskonałym stanie stary układ drożny, jak również zarysy pierwotnych założeń urbanistycznych.

Jak wspomniano, Krośniewice powstały przy skrzyżowaniu dwóch szlaków: jednego, biegnącego ze wschodu na zachód oraz drugiego, z północy na południe. W okresie lokacji wytyczono prostokątny rynek, z odchodzącymi od niego pięcioma ulicami. Pierwotnie kościół znajdował się w północnej części rynku. Plan Krośniewic z pierwszej połowy XIX w. ukazuje wyraźnie ówczesny układ urbanistyczny miasta, obejmujący pierzeje rynku oraz krótkie odcinki dzisiejszych ulic: Kutnowskiej i Poznańskiej. Północna część miasta była całkowicie pozbawiona zabudowy (AGAD, Zb. Kart., 46-16) (rys. 101). Poza terenem zabudowanym miasta istniała „dzielnica stodołna” (rys. 102).

Nowo lokowane miasto Lutomiersk otrzymało od księcia 30 łanów wykrojonych z gruntów, położonej



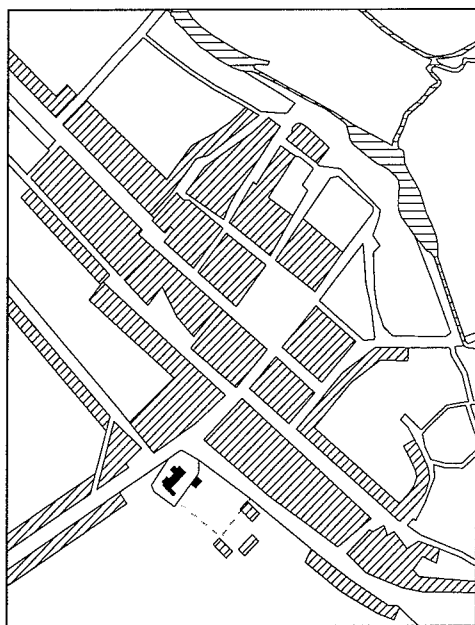
Rys. 101. Plan Krośniewic z pierwszej połowy XIX w. (AGAD, Kolekcja map, 46-16)



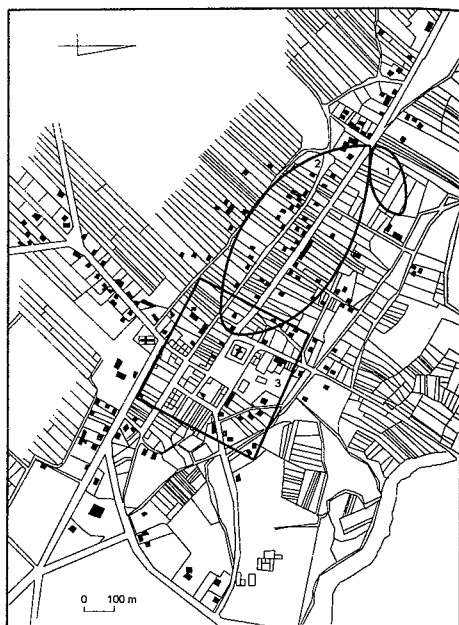
Rys. 102. Krośniewice. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem owalnego kształtu pierwotnej wsi (1), obszaru miasta lokacyjnego (2) i terenu zespołu pałacowo-parkowego z pierwszej połowy XIX w. (3)

nieopodal wsi Wrząca, gdzie miano osadzać przybywających osadników (S.M. Zajączkowski, 1966, s. 245). Zachowały się informacje o powstaniu w XVI–XVII w. Nowego Miasta, jednak późniejsze zniszczenia zatarty po nim ślady. Miasto rozłożyło się w kierunku zachodnim od grodu, który usytuowany był między Nerem a rozwidleniem wpływającej do niego rzeczki, przypuszczalnie w miejscu dzisiejszego klasztoru. Odtworzenie roz-

woju przestrzennego miasta, a tym samym rekonstrukcja jego pierwotnego rozplanowania jest niezmiernie utrudniona nie tylko z braku informacji źródłowych pisanych i kartograficznych, ale również z niewielu zachowanych śladów w terenie. Konkretnie wiadomości o sieci ulicznej pochodzą dopiero z pierwszej połowy XIX w. Lutomiersk posiadał wówczas 11 ulic i uliczek (AGAD, Zb. Kart., 1295/53-14). Większość z nich, co podkreślano, skierowana była na południowy zachód. Poza rynkiem i niezmienioną na ogół siecią ulic, niewiele pozostało tutaj śladów z okresów wcześniejszych, prócz wspomnianych fragmentów przedlokacyjnej ulicówki (AP Łódź, RGP Wydz. Adm. 2052, k. 151) (rys. 103, 104).



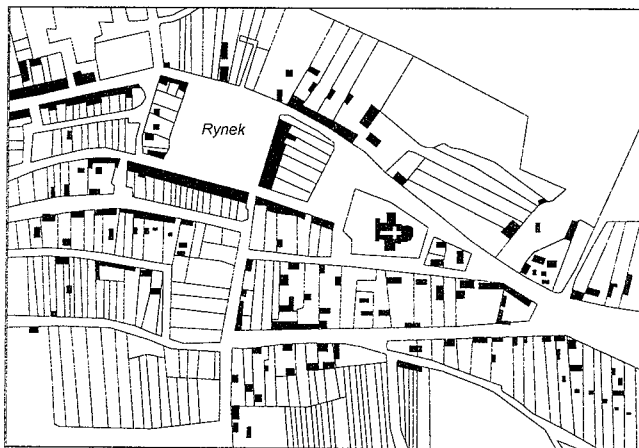
Rys. 103. Schemat planu miasta Lutomierska według Kuncewicza (przerys z foto PKZ neg. nr 61834)



Rys. 104. Lutomiersk. Odrys współczesnego planu z zaznaczeniem położenia grodu (1), pierwotnej osady targowej (?) (2) oraz miasta lokacyjnego (3)

W Łasku rozplanowane miasto lokacyjne otrzymało regularny plan, dostosowany do przebiegu głównych traktów komunikacyjnych. Najprawdopodobniej wtedy, w części dawnego owalnicowego kształtu wsi, wpisano trapezowaty rynek, z którego rogów wytyczono ulice w kierunku ważniejszych traktów i okolicznych wsi (rys. 105). Z narożników północno-wschodniego i południowo-wschodniego biegły one w kierunku wschodnim, ku skrzyżowaniu dróg w rejonie kościoła parafialnego. W przeciwnym kierunku, wychodzące z naroż-

ników północno-zachodniego i południowo-zachodniego, łączyły się z drogami do Szadku i Sieradza. Z narożnika południowo-wschodniego, w kierunku południowym, biegła ulica do drogi krakowskiej.



Rys. 105. Łask. Odrys planu miasta z drugiej połowy XIX w. (AP Łódź, Zb. Kart., 221)

Według planu z 1822 r., południowy blok rynkowy przecinała wąska uliczka, zlikwidowana w czasie odbudowy miasta po pożarze z 1821 r. (AGAD, Zb. Kart., 1229). J. Kubiak uważa, iż jej przedłużenie istniało prawdopodobnie w bloku północnym, o czym świadczyć miał zachowany ówczesnie podział parcel. Uliczki tej nie ma już na wspomnianym planie. Likwidacja jej, jak przypuszcza ten badacz, nastąpiła prawdopodobnie na skutek zajęcia północnej pierzei rynku przez osadników żydowskich (J. Kubiak, 1964, s. 7)⁸. Pierwotnie rynek i najstarsza

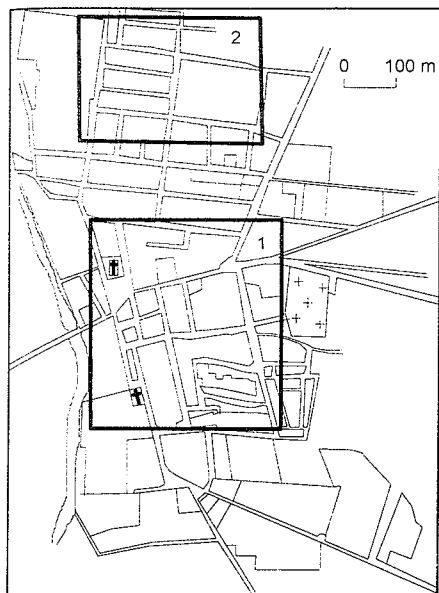
⁸ Do początków XIX w. w układzie urbanistycznym miasta nie zaszły istotne zmiany. Jednakże analiza źródeł kartograficznych wskazuje, iż obecny układ zabudowy centrum (ryнку wraz z blokami jego zabudowy) nie pokrywa się z układem pierwotnym. Zmiany następowały zapewne stopniowo w ciągu dziejów miasta, zwłaszcza po kolejnych pożarach. Szczególnie pomocny jest tutaj plan z 1822 r. Prezentuje on pewne szczegóły, pozwalające zrekonstruować stan pierwotny. Na wspomnianym planie występuje uliczka, która przecinając rynek, kierowała się w stronę przypuszczalnej posiadłości rodziny Łaskich. W przeciwieństwie do innych ulic, uliczka ta nie wychodziła z narożników rynku, lecz przecinała bloki – północny i południowy – w połowie ich długości. Jeżeli tak, to blok zachodni powinien być od niej odsunięty o ok. 15–20 m, co pokrywałoby się z linią tyłów obecnych parcel miejskich. Do podobnych wniosków doszedł J. Kubiak (1964, s. 8), dodając wręcz, iż: „Za wtórną lokalizacją obecnego bloku zachodniego przemawia również fakt, że jest on znacznie płytszy od pozostałych bloków”. Wjaśniałoby to fakt znacznych rozmiarów rynku, które wynosiły przypuszczalnie ok. 160 x 100 m (obecnie 100 x 100 m). Ewentualne przesunięcie bloku zachodniego mogło nastąpić po którymś z pożarów niszczących miasto. Wtedy to w wyniku ubytku

część miasta położone były na stoku doliny Grabii. Dopiero po 1404 r. podniesiono poziom dolnej części rynku tak, aby spływająca woda opadowa nie zalewała terenów leżących poniżej. Stąd późniejsze ulice przyległe do rynku od strony rzeki, miały położenie stokowe, sam rynek zaś sztuczne położenie górnokrawędziowe. Przez następne lata miasto rozwijało się przestrzennie w kierunku południowym od rzeki, wkraczając na tereny wyniesione. Sprzyjał temu w miarę równinny teren i dogodne warunki zaopatrzenia w wodę. Kościół powstał na wydzielonym placu, tuż za wschodnim blokiem rynkowym.

Poddębice przed lokacją były wsią nadrzeczną, która leżała przypuszczalnie po wschodniej stronie rzeki, przy krawędzi doliny Neru. Miasto lokacyjne powstało natomiast na terenie wyżej położonym niż dawna wieś i miało formę wydłużonego, równoległego do rzeki, prostokąta. Rynek, podobnie jak samo miasto, był prostokątny, przy jego wschodniej pierzei – oddzielonej od rynku niewielkim placem przedkościelnym – znajdował się kościół parafialny. Z rynku wybiegały pierwotnie cztery ulice. Ulice wybiegające z dwóch naroży: północno-zachodniego i południowo-zachodniego, były fragmentem szlaku z Sieradza do Uniejowa. W kierunku zachodnim od miasta powstał późno-renesansowy pałac, który łączyła z Poddębicami specjalnie wytyczona aleja. Przypuszcza się, iż wskutek podmywania skarpy rzecznej pierwotna wieś uległa całkowitemu zniszczeniu, jej mieszkańcy zaś przenieśli się do miasta lokacyjnego. Jedynym jej śladem jest kościół wybudowany na tym miejscu w latach późniejszych, mający świadczyć o przeszłości osadniczej tego obszaru (rys. 106). Warto w tym miejscu nadmienić, iż Poddębice są jedynym przykładem rozplanowania miasta renesansowego w omawianym regionie.

Choć pierwotnie mało na to wskazywało, lokacja Rzgowa była jedną z najbardziej udanych na ziemiach Polski Środkowej w omawianym okresie. Początkowo, po otrzymaniu przywileju lokacyjnego, rozwijał się bardzo słabo i – jak świadczy o tym wizytacja dóbr pabianickich z lat 1496 i 1502 r. – niewiele różnił się od wsi (*Wizytacje...*, 1920, s. 419, 425, 428). Przyczyną tego stanu był fakt, iż kapituła krakowska – właściciel miasta – po uzyskaniu przywileju nie podjęła lokacji przestrzennej. Nastąpiła ona dopiero w początkach XVI w. Do tego czasu zbudowano jedynie nowy kościół parafialny św. Stanisława. Z nieznanych nam przyczyn przyspieszenie prac nad nowo powstałym miastem musiało być jednak znaczne, gdyż już z 1508 r. pochodzi informacja o zabudowie rozmiarzonego wcześniej ośrodka (według niej w ostatnich 2 latach zbudowano 16 domów) oraz o dobrym funkcjonowaniu handlu miejskiego (M. Baruch, 1903, s. 232). Budowę miasta dopiero w początkach XVI w. potwierdza również zapis w *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego (1880–1881, t. 2, s. 167–168). Od tego czasu Rzgów szybko rozwinął się w ważny ośrodek miejski.

zabudowy uległa zmniejszeniu powierzchnia rynku. Pewne potwierdzenie tej hipotezy dostarcza nam analiza wymiarów działek budowlanych.



Rys. 106. Poddebice. Odris współczesnego planu z zaznaczeniem obszaru miasta lokacyjnego (1) oraz założenia parkowo-pałacowego w zachodniej części miasta (2)



Rys. 107. Rzgów. Odris planu współczesnego z zaznaczeniem planu regulacyjnego z początku XIX w.

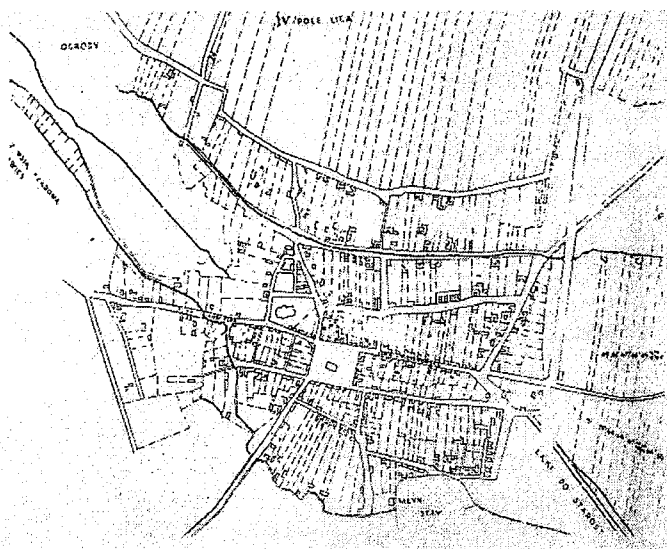
Obecny układ przestrzenny Rzgowa ukształtował się w pierwszej połowie XIX w. w wyniku realizacji planu regulacyjnego z 1827 r., który przekształcił swobodny układ lokacyjny niemal w prostokątną sieć ulic. Wtedy też zatarte zostało wcześniejsze rozplanowanie. Stąd średniowieczne jądro jest już nieczytelne. W związku z tym trudno jest również powiedzieć, jaki był w przybliżeniu kształt przedlokacyjnej wsi. Pierwotny, krzyżowy układ dróg, w który następnie wpisano rynek, wzbogaćany był w miarę rozwoju Rzgowa o nowe ulice, z których jedna – pochodząca z 1513 r. i licząca 40 placów – przeznaczona była dla sukienników. Przypuszczalnie nie zrealizowano koncepcji urbanistycznej, jaką posiadała kapituła krakowska. Świadczy o tym najstarszy zachowany plan miasta z 1796 r. (AGAD, Zb. Kart., 267-7). Jest on o tyle cenny, iż przedstawia rozplanowanie Rzgowa przed pożarem, które w trakcie odbudowy uległo znacznym przeobrażeniom. Ówczesne miasto obejmowało prawie taki sam obszar jak obecnie, jednak przebiegi ulic były bardziej nieregularne, a całość przypominała raczej wieś wielodrożną niż szachownicowy układ miejski. Rynek posiadał przypuszczalnie kształt regularnego prostokąta. Przy rynku wytyczonych było 20 placów-działek. W 1475 r. po północnej stronie rynku wybudowano kościół, po

wschodniej zaś ratusz (w końcu XVI w.). Nie wiadomo, którą ulicę przeznaczono dla wspomnianych sukienników. Chodzi prawdopodobnie o ulicę Nową (z 1606 r.), gdyż ulice wytyczane później od pierwotnych nazywano takim właśnie mianem. Układ ten zachował się do dzisiaj bez większych zmian (rys. 107).

Miasto lokacyjne w Szadku powstało na planie cechującym się dojrzałą koncepcją urbanistyczną. Jego centrum stanowił rynek, który na najstarszych planach posiadał kształt nieregularnego prostokąta (rys. 108)⁹. Z braku źródeł nie można z całą pewnością ustalić wschodniej pierzei rynku. Można jedynie, na podstawie późniejszych planów, przypuszczać, że od wschodu rynek został skrócony o cały blok zabudowy. Pierwotna linia pierzei wschodniej była wyznaczona przez drogę z Uniejowa do Widawy (obecnie jej relikty stanowią ulice: Widawska i Uniejowska). Kościół usytuowany był i jest na placu graniczącym z rynkiem, przy ulicy wybiegającej w kierunku zachodnim (rys. 109). Na południe od miasta lokacyjnego leżało wspomniane przedmieście Podgórze, na północ Uniejowskie, później nazwane Bobownia, a obecnie Przedmieściem Uniejowskim (AGAD, Zb. Kart., 33/184-3).

W Szczercowie główny trakt, przebiegający przez miasto ze wschodu na zachód, obejmował dwoma ramionami zbliżony do prostokąta rynek, tworząc wydłużone wrzeciono. Kościół usytuowany był i jest na wydzielonej działce, oddzielonej od rynku blokiem zabudowy mieszkaniowej we wschodnim, krótszym ramieniu owalnicy. Z narożników rynku wybiegało osiem – pierwotnie po dwie z każdego naroża – a obecnie dziewięć ulic. Ta dziewiąta ulica, biegnąca z południowo-wschodniego narożnika, jest przypuszczalnie późniejsza. Współcześnie prowadzi ona do mostu na rzece Widawce. Ta pierwsza natomiast, prawdopodobnie starsza, kierowała się na południowy wschód, kończąc swój bieg przy dopływie bez nazwy, wpadającym do rzeki Widawki. Jak wskazują źródła, w tym miejscu mogła istnieć w przeszłości przeprawa brodowa przez rzekę, stąd taki jej kierunek i zakończenie. Ten lokacyjny układ wyraźnie zachował się do współczesności, co czytelnie prezentują plan i zdjęcie lotnicze (rys. 110, 111).

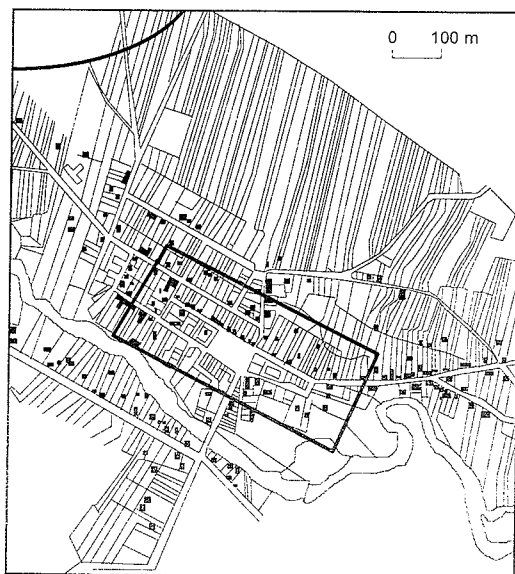
⁹ Z narożników rynku, o wymiarach ok. 120 x 75 m, wybiegały po dwie ulice, rozpoczynające drogi wodące: do przeprawy i dalej oraz jako drogi wylotowe z miasta. Z południowo-wschodniego rogu rynku wybiegała ulica przechodząca następnie w drogę do Łasku i Piotrkowa. Z północno-wschodniego naroża wytyczona była ulica Warszawska. Przy zakończeniu tych ulic uformował się plac zwany Nowym Miastem, z własnym rynkiem. Dzielnice o takich nazwach powstawały głównie w XVI w. i w pierwszej połowie XVII w. w ośrodkach miejskich posiadających rozwiniętą produkcję sukienniczą. Druga natomiast fala zakładania Nowych Miast wiąże się z przekształceniami urbanistycznymi wieku Oświecenia i pierwszej połowy XIX w. Stary Szadek miał połączenie z Nowym poprzez specjalnie w tym celu wytyczoną ulicę, biegnącą w kierunku wschodnim ku Widawie. Ogółem w mieście było 360 placów-parcel.



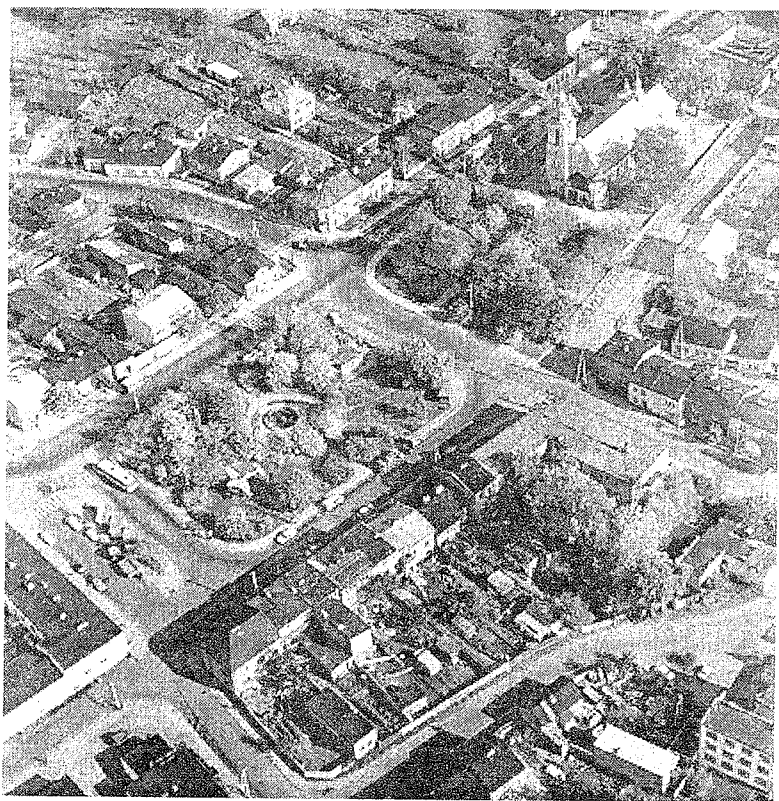
Rys. 108. Plan Szadku z 1826 r. (AGAD, Zb. Kart., 195-20)



Rys. 109. Szadek. Odrys planu współczesnego miasta. 1. Podgórze (Stary Szadek). 2. Miasto lokacyjne. 3. Nowe Miasto z XVII w. 4. Przedmieście Bobownia z XVIII w.

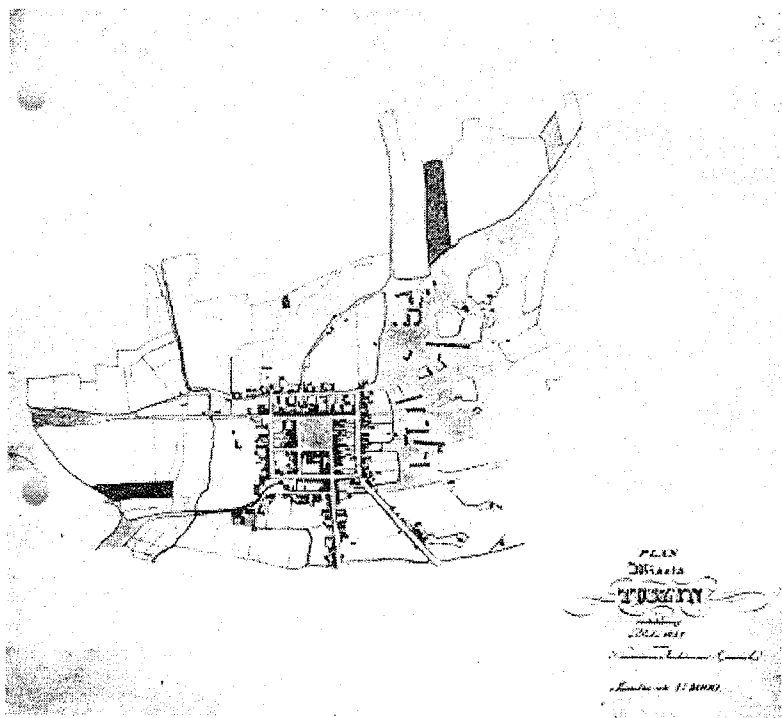


Rys. 110. Szczerców. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem obszaru dawnego miasta lokacyjnego



Rys. 111. Widok miasta lokacyjnego w Szczercowie z „lotu ptaka”. Foto W. Stępień

W Tuszynie założenie nowożytnie, powstałe w czasie regulacji miasta w 1827 r., nałożone zostało na średniowieczne jądro lokacyjne. Obok istniejącego już, a właściwie nakładającego się częściowo na miasto średniowieczne, powstał nowy układ z kwadratowym placem, otoczonym bardzo regularnym, geometrycznym układem ulic, typowym dla rzemieślniczych osad z pierwszej połowy XIX w. Wyraźnie prezentuje to plan z 1837 r. (AGAD, Zb. Kart., 207-14) (rys. 112). Zasięg jądra średniowiecznego jest dzisiaj niemożliwy do ustalenia. Przypuszczalnie związane jest ono z lokalizacją kościoła, obok którego zachowały się fragmenty dawnego rynku, z którego południowo-wschodniego narożnika wybiega obecnie droga do Piotrkowa (rys. 113). W ogólnych zarysach układ przedregulacyjny Tuszyna przedstawia plan z początków XIX w., na którym dość wyraźnie oznaczony został rynek o kształcie zbliżonym do prostokąta, otoczony czterema blokami urbanistycznymi z siedmioma ulicami wychodzącymi z jego naroży (AGAD, Zb. Kart., 324-14).



Rys. 112. Plan Tuszyna z 1837 r. (AGAD, Zb. Kart., 207-14)



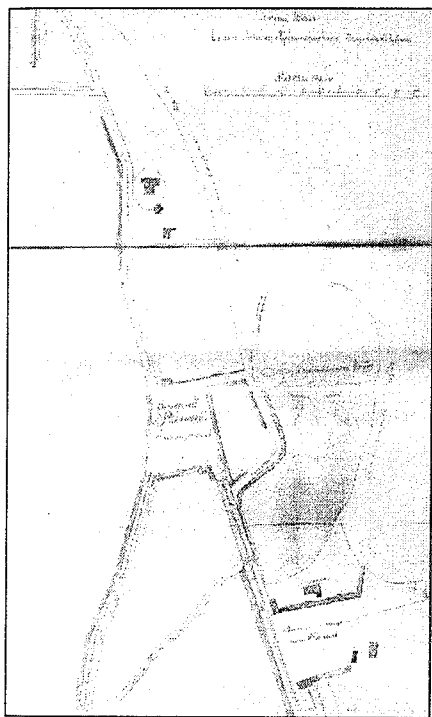
Rys. 113. Tuszyn. Odrys planu współczesnego z zaznaczeniem obszaru miasta lokacyjnego (mniejszy czworobok) i obszaru regulacji z początku XIX w. (większy czworobok)

W Ujeździe miasto lokacyjne powstało na gruntach dawnej wsi, której owalny kształt odcisnął wyraźne piętno na późniejszym rozplanowaniu. Średniowieczny Ujazd składał się z rynku oraz kilku ulic, natomiast kierunek zabudowy miasta wytyczony był przez warunki naturalne – stawy, rzekę, mokradła, nizinne położenie, oraz przez przechodzące szlaki komunikacyjne i handlowe (J. Goldberg, 1961a). Prawdopodobnie nad rzeką istniały wcześniej obwałowania ziemne i palisada. Ten dawny, przedregulacyjny układ czytelnie prezentuje zachowany plan z 1812 r. (AGAD, Zb. Kart., AG 14/214-7).

Pierwotnie rynek miał kształt foremnego prostokąta. Z jego południowo-zachodniego narożnika wybiegała ulica, która stanowiła jednocześnie fragment drogi do Wolborza, najważniejszego w pierwszym okresie istnienia Ujazdu szlaku komunikacyjnego. Jej przedłużenie ku północy stanowiła droga wiodąca do Rokicin. Tworzyły one zachodnią pierzeję rynku. Z narożnika północno-wschodniego wychodziły dwie ulice, przechodzące następnie w trakty do Rawy i Inowłodka (dalej do Radomia). Pierwotnie trakt do Radomia przebiegał bardziej krętą trasą, omijając otaczające miasto stawy i mokradła rozpościerające się wzdłuż odcinka rzeki Czarnej (Piasecznicy) (AGAD, Zb. Kart., 14/214-7). Przy drodze rokicińskiej usytuowany był – podobnie jak i obecnie – kościół parafialny. Od XVI w. była ona głównym ciągiem komunikacyjnym

miasta. Istniała tutaj „dzielnica stodołna”. Zmiany w zasadniczym kształcie urbanistycznym Ujazdu nastąpiły w początkach XIX w., kiedy to po pożarze w 1828 r., w ramach odbudowy miasta, zmieniono dotychczasowy kształt rynku, przesuając linię zabudowy jego wschodniej pierzei, oraz uregulowano część ulic, co wyraźnie widać na planie z 1855 r. i późniejszym z końca XIX w. (AGAD, Zb. Kart., 200-2; 200-3; AP Łódź, RGP Wydz. Adm. 2052, k. 170) (rys. 114). Całość układu mieściła się, jak dawniej, w obrębie miasta średniowiecznego (rys. 115). Nowym elementem układu było powstanie ok. 1620 r. rezydencji magnackiej K. Denhoffa (E. Muszyńska, 1975).

Nie wiadomo dokładnie, jak wyglądał przedlokacyjny Zgierz. Niemniej w układzie przestrzennym Zgierza przedprzemysłowego zauważyć można pewną zależność ważniejszych elementów planu od miejscowych warunków topograficznych, a zwłaszcza od przebiegu cieków wodnych. To dostosowanie układu przestrzennego do warunków topograficznych najlepiej można prześledzić na przykładzie przebiegu niektórych ulic zgierskich i rzeki Bzury



Rys. 114. Plan Ujazdu z końca XIX w. (AP Łódź, RGP Wydz. Adm. 2052, k. 170)



Rys. 115. Ujazd. Odris współczesnego planu miejscowości z zaznaczeniem zasięgu dawnej owalnicowej wsi oraz obszaru miasta lokacyjnego

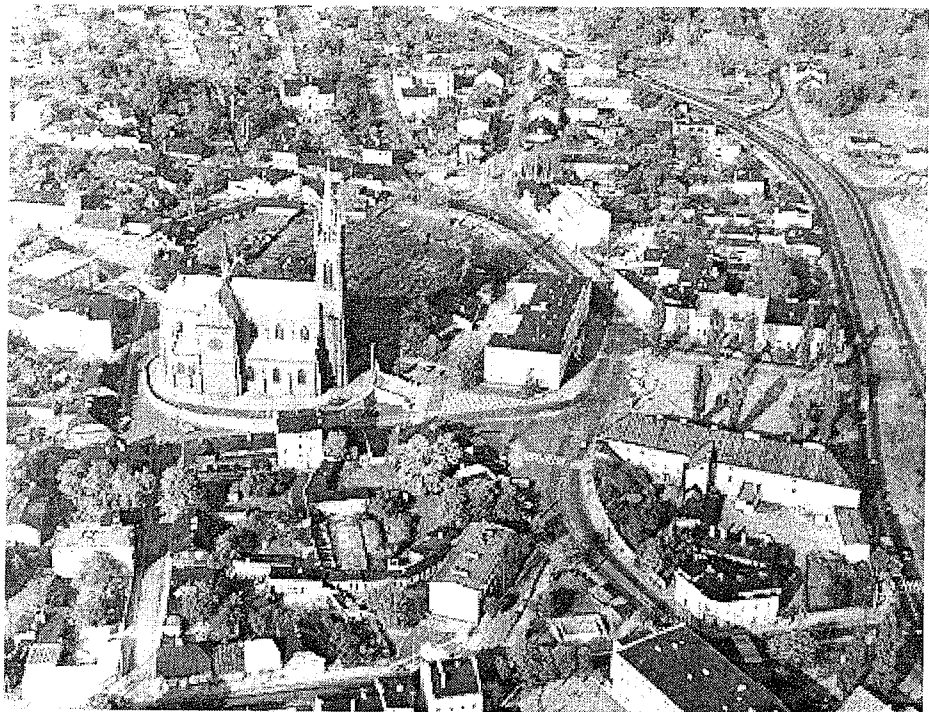
oraz stawu miejskiego. Również kształt rynku – zbliżony do radomszczańskiego – często spotykany na ziemiach polskich w XII i XIII w., uzależniony był od ukształtowania celowo zajętej przez osadę powierzchni. Rozplanowanie Zgierza z okresu lokacji miasta pozostało zasadniczym szkieletem układu miasta na wiele stuleci. Według lustracji z XVI–XVIII w., Zgierz liczył 129 siedlisk-placów. Wymierzenie tych obiektów przypada, jeżeli nie na wiek XIII, to najpóźniej na XIV w. Stabilność ta pozwala przyjąć, że układ przestrzenny miasta, znany nam z planów sporządzonych w latach dwudziestych XIX w., pochodzi w głównych zarysach ze średniowiecza.



Rys. 116. Zgierz, plan starego i nowego miasta z 1821/1823 r. (AP Łódź, Zb. Kart., 2650)

Centralnym punktem miasta lokacyjnego był rynek w kształcie zbliżonym do trapezu. Otoczony był czterema blokami urbanistycznymi o nieregularnych kształtach i różnej wielkości, co stanowiło, w pewnym sensie, odstępstwo od zasad urbanistyki średniowiecznej. Nieregularność tę oraz wielkość bloków urbanistycznych można wytłumaczyć – co podkreślono – właściwościami orograficznymi terenu oraz wcześniejszym pochodzeniem. W tym przypadku bloki te w większości składały się z prostokątnych działek o mniejszej powierzchni w centralnej części miasta oraz znacznie większej na jego

peryferiach. Sam obszar ówczesnego Zgierza był wyjątkowo duży, gdyż liczył ok. 1645 ha, jednakże teren zabudowany był niewielki i nie przekraczał 20 ha. Otoczony był on ze wszystkich stron gruntami ornymi należącymi do miasta (AP Łódź, Zb. Kart., 2650) (rys. 116).

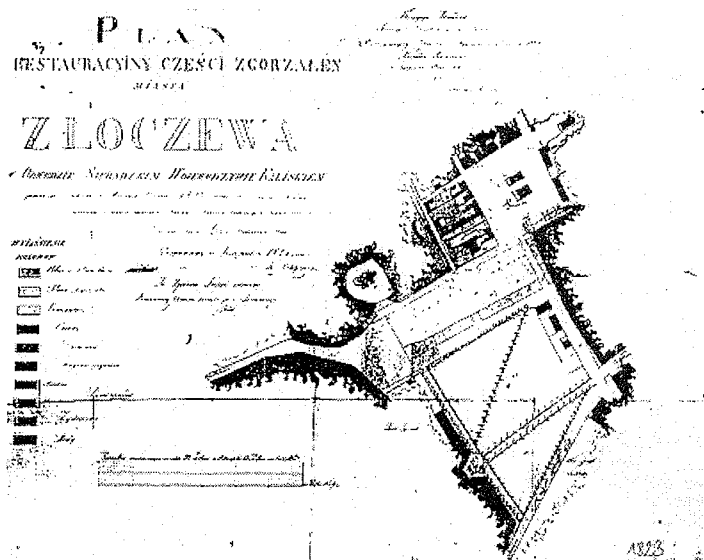


Rys. 117. Rozplanowanie „starego” Zgierza z „lotu ptaka”.

Foto W. Stępień

Typowe dla urbanistyki średniowiecznej było prostopadłe do rynku ułożenie działek w 4 blokach zabudowy przylegających do niego. Zgodność tej zasady wyraźnie przedstawiają plany Zgierza z początku XIX w. W przypadku zaś bloków przylegających do sąsiedniego placu kościelnego oraz niewielkiego rynku łączącego się z rynkiem głównym nie zauważamy tego, gdyż nie były one ułożone prostopadłe. Kościół nie przylegał bezpośrednio do rynku, lecz z otaczającym go cmentarzem położony był na osobno wydzielonym placu. Plac kościelny był mniejszy od rynku i posiadał również kształt trapezu zwróconego szerszą podstawą w kierunku zachodnim (rys. 117). Naprzeciw tego placu, zarazem przy

rynku od strony północnej leżały posiadłości kościelne. Wraz z rynkiem zajmowały one centrum ówczesnego miasta. Wokół nich, nieregularnym półkołem, biegło 14 uliczek. Położenie rynku było korzystne ze względów handlowo-komunikacyjnych; wybiegające z rynku ulice miały znaczenie ponadlokalne (M. Kulesza, 1983).



Rys. 118. Plan Złoczewa z 1823 r. (AP Łódź, Zb. Kart., 243)

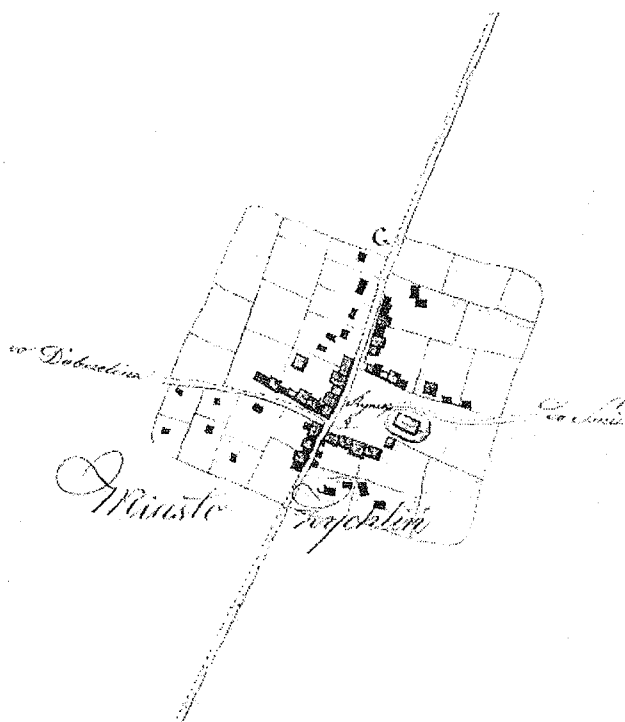
W Złoczewie pod organizację miasta lokacyjnego – co wspomniano – zburzono dawny układ wsi Złaczów. Założone zostało na terenie przedlokacyjnej wsi i pomyślane było jako organizm związany przestrzennie z założeniem dworskim. Powstało na tzw. szkielecie drogowym prowadzącym z Sieradza, przez Złoczew do Wrocławia, z odgałęzieniem w kierunku Wielunia. W centralnym punkcie dawnej wsi wytyczono rynek, zbliżony do prostokąta, o wymiarach 100 x 60 m. Usytuowany on został w jej zachodniej części, na południe od murowanego parkanu klasztorowego zespołu bernardynów. Z rynku wybiegały cztery ulice¹⁰. Sieć uliczną uzupełniały jeszcze dwie inne ulice. Rynek i ulice

¹⁰ Ulice te kierowały się: jedna do zabudowań klasztornych, druga biegła ze środka rynku na południe w stronę Lututowa, trzecia wychodziła z północno-wschodniego narożnika w kierunku kościoła farnego oraz czwarta, która wybiegała z południowo-wschodniego narożnika, kierowała się ku Wieluniowi. Dwa pozostałe narożniki: południowy i północno-zachodni, były ślepe.

otoczone były blokami zabudowy. W 1613 r. powstał nowy, murowany kościół, który był transpozycją dawnego kościoła parafialnego. Zbudowany został również nowy budynek klasztoru. Układ miejski w obecnej formie ukształtowany został w XIX w. w wyniku odbudowy i regulacji miasta po pożarze w 1808 r. (regulacja miała miejsce w 1823 r.). W układzie przestrzennym Złoczewa, który charakteryzuje się sztywną geometrycznością, można doszukać się pewnych elementów kompozycji renesansowej, jak dążność do symetrii i osiowości układów (rys. 118, 119). Ważnym elementem układu urbanistycznego ośrodka jest późnorenesansowy – pochodzący z początku XVII w. – zespół pałacowo-parkowy położony w południowo-wschodniej części miasta (E. Muszyńska, 1975, s. 95).



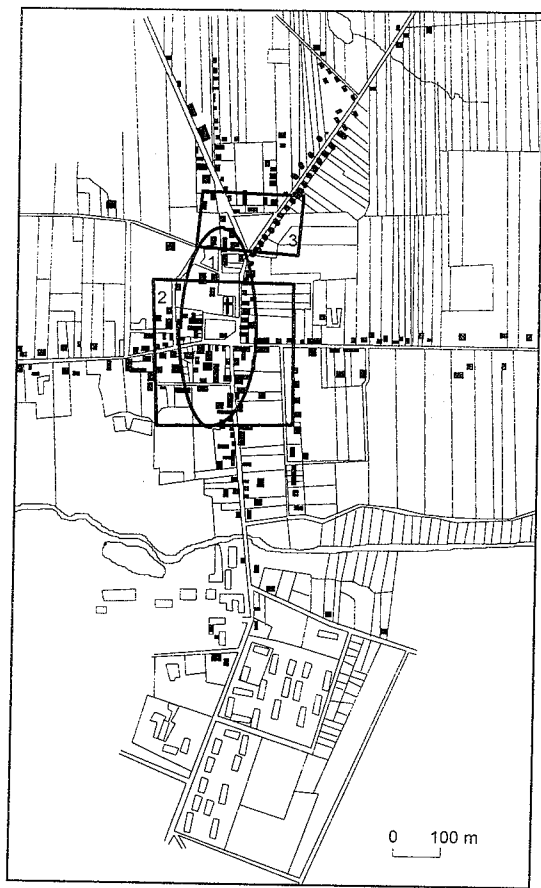
Rys. 119. Złoczew. Odris współczesnego planu
z zaznaczeniem obszaru miasta lokacyjnego



Rys. 120. Żychlin, plan miasta z 1822 r. (AGAD, Zb. Kart., 51-5 ark.III)

Średniowieczne miasto lokacyjne w Żychlinie powstało w miejscu owalnicowej wsi i miało układ szachownicowy z główną ulicą o kierunku południkowym. Była ona nie tylko podstawowym ciągiem komunikacyjnym (fragment traktu z Torunia do Lwowa), ale także „kręgosłupem” kompozycji urbanistycznej średniowiecznego Żychlina. Zachowane w terenie ślady dobitnie świadczą, iż kierunek północ-południe był kierunkiem dominującym (przykładowo dziesięciu ulicom starego Żychlina mającym przebieg południkowy, przeciwstawiały się cztery ulice o układzie równoleżnikowym). Kształt rynku zbliżony był do prostokąta, do którego od wschodu przylegał plac przykościelny z kościołem parafialnym. Takie położenie kościoła w stosunku do rynku było typowe dla miast średniowiecznych nie tylko Polski, lecz całej Europy (AGAD, Zb. Kart., 51-5, ark. III) (rys. 120). Zakłada się, że pierwotny rynek zajmował połowę dzisiejszego placu, natomiast zorientowany na wschód kościół parafialny znajdował się we wschodniej części dzisiejszego cmentarza przykościelnego. Takie położenie kościoła w stosunku do rynku

byłoby również typowe dla urbanistyki polskich miast średniowiecznych. Za takim umiejscowieniem kościoła parafialnego świadczy w pewien sposób lokalizacja jatek rzeźniczych, które jeszcze w 1855 r. usytuowane były w pierzei rynkowej na zachód od kościoła. Współcześnie kościół przylega, wraz z cmentarzem, do boku rynku, co nie zdarzało się w rozplanowaniach miejskich okresu średniowiecza. Można zgodzić się z A. Domańskim (1962), iż należy wykluczyć raczej usytuowanie kościoła parafialnego w innym miejscu, gdyż zachowane materiały źródłowe wyraźnie potwierdzają lokalizację kościoła na terenie tego samego cmentarza przykościelnego (rys. 121).



Rys. 121. Żychlin. Odrys współczesnego planu z zaznaczeniem: owalnicowego kształtu przedlokacyjnej wsi (1), obszaru miasta lokacyjnego (2) oraz trójkątnego, barokowego placu (3)

Najstarszy trakt wbiegał do miasta od północy, prawie w osi kościoła parafialnego oraz rynku i dochodził, jako główna północna ulica średniowiecznego Żychlina, do północno-wschodniego narożnika rynku, a dalej ku przeprawie przez rzekę. Ówczesne miasto było prawdopodobnie otoczone częstokołem, o czym świadczy, przetrwała do połowy XIX w., nazwa ulicy Podwale¹¹. Posiadał on cztery wrota, od których ulice wiodły do rynku. W ten sposób obszar zajęty przez średniowieczny Żychlin tworzył owal o długości (z północy na południe) ok. 400–450 m i szerokości maksymalnej (ze wschodu na zachód) ok. 200–250 m, rozciągnięty z południa na północ wzdłuż głównego ciągu komunikacyjnego. W XV w., w 1453 r. prymas Oporowski wznosił zameczek i założył konkurencyjne miasteczko nazwane Oporowem. Połączenie Żychlina z Oporowem istnieje do dzisiaj poprzez specjalnie wytyczoną wówczas ulicę. Średniowieczny Żychlin założono na stokach wyniesienia o ściśle południowej wystawie. Spadek terenu wynosił 2–5%, był więc dogodny dla spływu miejskich cieków wodnych. Liczył blisko 8–9 ha powierzchni.

Układ rozwinięty (złożony) zawiera wszystkie wymienione wcześniej elementy układu rozwiniętego prostego wraz z dodatkową siecią ulic, bloków oraz placów. Do tej grupy ośrodków zaliczono m.in. Brzeziny, Łęczycę, Pabianice, Sieradz oraz Uniejów.

Lokacyjne miasto w Brzezinach otrzymało rynek o kształcie trapezoidalnym, rozplanowany w ten sposób, iż przebiegały przez niego fragmenty kilku ważnych traktów¹². Kościół (św. Ducha) nie sąsiadował bezpośrednio z rynkiem, lecz oddzielony był od niego częściowo zachodnim blokiem zabudowy przyrynkowej, plac kościelny zaś swą dłuższą pierzeją dotykał do obecnej ulicy T. Kościuszki. Stanowiło to odstępstwo od zasad urbanistyki średniowiecznej, zgodnie z którymi kościoły umiejscawiano na wydzielonym ku temu bloku urbanistycznym, oddzielnym od rynku innym blokiem zabudowy, lub też lokalizowane były w bloku sąsiadującym z rynkiem poprzez naroże wybiegających zeń ulic.

¹¹ Ulica ta musiała być skrajną po wschodniej stronie miasta. Potwierdza to fakt, iż na wschód od niej nie ma żadnej ulicy równoległej.

¹² I tak trakt łęczycko-inowłodzki biegł dzisiejszą ulicą T. Kościuszki, wpadał następnie w rynek północno-zachodnim narożnikiem, przecinał po przekątnej sam plac i wychodził w południowo-wschodnim narożniku, skąd kierował się na Inowłódz. Ważne znaczenie posiadał trakt prowadzący z Piotrkowa do Łowicza. Od niego biegło odgałęzienie prowadzące na Tuszyn i Szadek. Pierwotnie połączenie to wchodziło na obszar dominium brzezińskiego ulicą Małczewską i posiadało połączenie z ulicą Stare Miasto (obecnie J. Piłsudskiego), skąd wpadało w rynek południowo-zachodnim narożnikiem, a wychodziło północno-wschodnim, kierując się na północny wschód dzisiejszymi ulicami: Lasockich i Wojska Polskiego. Później większe znaczenie uzyskało połączenie z Piotrkowa, biegnące przez Witkowice. Wzdłuż tego traktu wykształcił się kolejny ośrodek miejski, zwany Nowym Miastem, przylegający do miasta lokowanego w końcu XIII w.

W 1539 r. założone zostało w bezpośrednim sąsiedztwie Brzezin miasto Szydłowiec. Jego układ urbanistyczny jest znany. Był to ośrodek osadniczy, rozlokowany wokół dużych rozmiarów rynku (*circus*). Z dostępnych przekazów źródłowych można wnioskować, że usytuowany był on w kierunku północno-wschodnim od brzezińskiego kościoła parafialnego¹³. Jego powstanie było związane z budową dużej grobli przez rzekę Mrożycę i obszar bagienny. W ten sposób Szydłowiec i inne punkty osadnicze zlokalizowane na lewym brzegu Mrożycy miały, przez specjalnie wytyczoną ulicę Nową (obecnie 1 Maja), połączenie ze Starym Miastem i kompleksem Nowego Miasta.

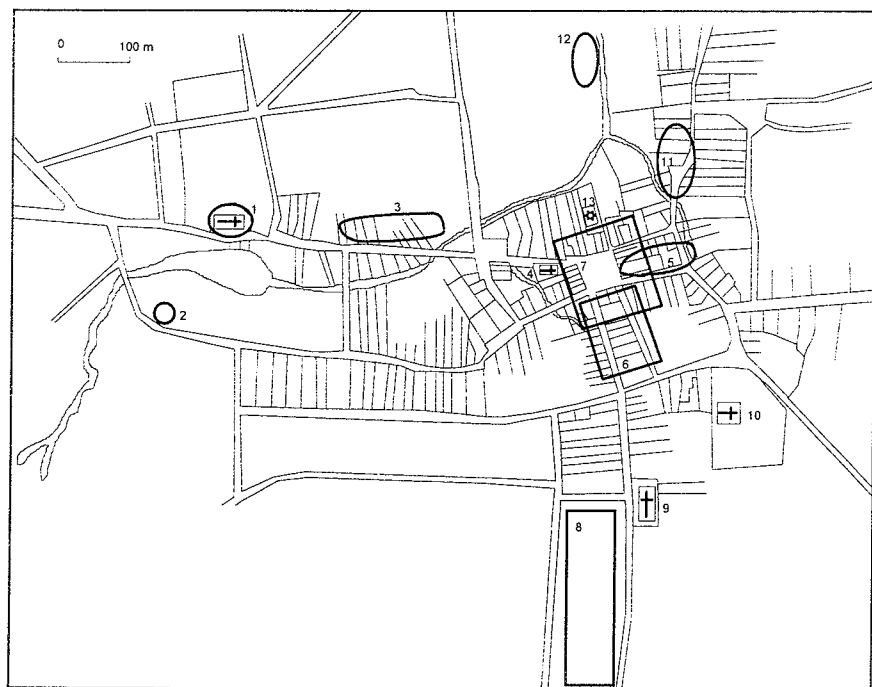
W 1547 r. dokonany został podział miasta i dóbr brzezińskich między braćmi: Jakubem i Krzysztofem Lasockimi (AGAD, Metryka Koronna, *Libri inscriptionum*, ks. 73, k. 298-305v.). Z prezentowanego opisu wynika, iż Krzysztof otrzymał część północną ze „starą częścią miasta” i osadą Szydłowiec, Jakub zaś, część południową z ulicą Stare Miasto i Nowym Miastem. „Stara część miasta” to bez wątpienia obszar miasta lokacyjnego z końca XIII w. wraz z jego przedmieściem, którym stała się wchłonięta wieś Brzeziny.

Wydaje się, że „Nowe Miasto”, o którym wspomina dokument z 1547 r., obejmowało obszar leżący na południe od miasta lokacyjnego z końca XIII w., wzdłuż drogi na Piotrków (dzisiaj ulica św. Anny). Posiadało ono własny kościół (św. Anny) oraz rynek z wytyczonymi działkami¹⁴. Oprócz wymienionych istniało w tym czasie jeszcze przedmieście na Górkach (obecnie ulica Lasockich).

Można rzec, iż w połowie XVI w. wykształcił się brzeziński wieloczołowy zespół osadniczy, składający się: ze starej części miasta, położonej na północ od rzeki Mrożycy z własnym kościołem Podwyższenia Krzyża Świętego, miasta lokacyjnego, zwanego wówczas już Starym Miastem z kościołem św. Ducha, z Nowego Miasta, leżącego na południe od miasta lokacyjnego, również z własnym kościołem św. Anny oraz przedmieść: Szydłowiec, na Górcie i Zielonka. Jego relikty zachowały się jeszcze dość czytelnie we współczesnym planie miasta (rys. 122). Jak wspomniano, ten wieloczołowy zespół osadniczy nie był w owym czasie czymś wyjątkowym. Spotykało się podobne i w innych miastach regionu. Układ przestrzenny zespołu brzezińskiego przetrwał bez większych zmian do początków XVII w.

¹³ Szydłowiec funkcjonował przy zbiegu współczesnych ulic: L. Waryńskiego i J. Słowackiego. Jego punktem centralnym był zbliżony do prostokąta rynek, wokół którego na przełomie XVI i XVII w. zbudowanych było kilkanaście budynków. Zachował się on do dzisiaj jako nieregularny plac, leżący pomiędzy ulicami: L. Waryńskiego i B. Prusa a rzeką Mrożycą.

¹⁴ Rynek leżał na osi północ-południe i dłuższą, zachodnią pierzeją dotykał do wspomnianej ulicy. Działki miały przypuszczalnie podobną szerokość, jak działki w mieście lokacyjnym (ok. 14 m, tj. 3,25 pręta), długość zaś wynosiła 60 m (blisko 14 prętów). Sąsiadujące z placem od północy dzisiejsze ulice W. Andersa i Sportowa, wytyczone prostopadłe do zachodniej i wschodniej pierzei rynku, powstały w okresie późniejszym.

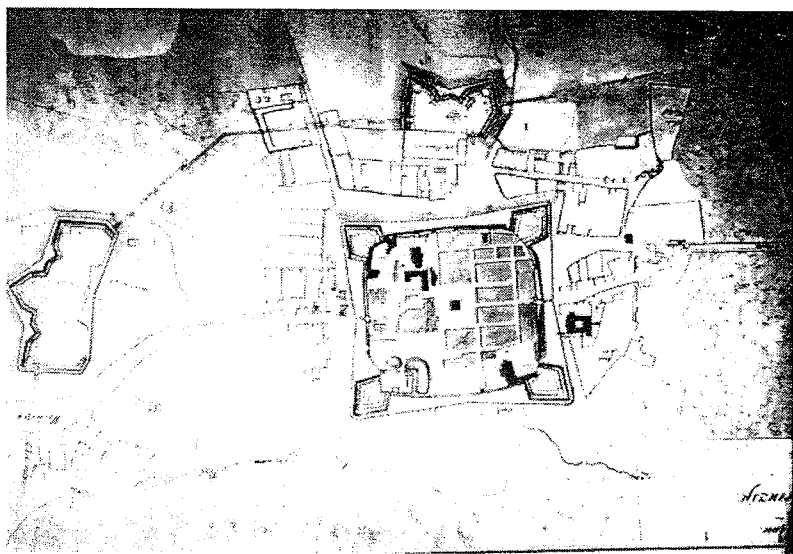


Rys. 122. Brzeziny. Relikty osadnictwa przedlokacyjnego i późniejszego w granicach współczesnego miasta. 1. Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego (XIII w.). 2. Gród? (k. XIII w.). 3. Przypuszczalna lokalizacja hipotetycznej osady targowej. 4. Kościół św. Ducha (XV w.?). 5. Targowisko. 6. Tzw. Stare Miasto. 7. Miasto lokacyjne (pocz. XVI w.). 8. Tzw. Nowe Miasto (pocz. XVI w.). 9. Kościół św. Anny. 10. Kościół i klasztor reformatów. 11. Lokalizacja przedmieścia Górki (XVI w.). 12. Lokalizacja osady lokacyjnej Szydłowiec (1524 r.). 13. Synagoga (k. XVIII w.).

Budowę nowej Łęczycy rozpoczęto po jej lokacji. Powstała ok. 1,5 km na północny zachód od kolegiaty tumskiej, na wolnym terenie, na krawędzi Pradoliny Warszawsko-Berlińskiej, na cyplu wysoczyzny, otoczonym od wschodu doliną Bzury. Miasto lokacyjne założone przed 1267 r., zlokalizowane zostało na północ od osady targowej, tam, gdzie od południowego szlaku z Małopolski na Kujawy odgałęziała się droga wiodąca na zachód w kierunku Kalisza. Na nową osadę lokacyjną wybrano zapewne od razu obszar zajmowany do dzisiaj przez miasto. Pewnym mankamentem mogły być jego szczupłe rozmiary. Do kwestii dyskusyjnych należy czas rozplanowania nowej Łęczycy. Czy należy je łączyć z lokacją miasta, czy też z odbudową z czasów kazimierzowskich, po zniszczeniach najazdem krzyżackim w 1331 r. Rozplanowanie miasta świadczy, iż zostało ono założone na terenie niezagospodarowanym, dzięki czemu mogło otrzymać niezwykle regularny układ, zbliżony nieomal do kwadratu, z regularnie rozmieszczonymi blokami, odpowiadającymi wielkością obwodowi rynku.

Rozplanowane ono zostało w formie krzyża. Cztery ramiona krzyża przylegające do rynku podzielone były na działki budowlane dla mieszczan, tereny narożne zaś zajęły: zamek, fara i klasztor. Na podstawie zachowanych planów miasta z końca XVIII i z XIX w. można przypuszczać, iż tereny w narożnikach przeznaczone były również na ogrody dla mieszczan lub też pozostawały w dyspozycji założyciela miasta. Za tą ostatnią sugestią przemawia późniejsze wykorzystanie ich na cele nie zawsze związane z bezpośrednimi potrzebami miasta.

Zamknięcie obszaru Łęczycy w niemal regularnym kwadracie odróżnia to miasto od późniejszych założeń, które zamykane były obwodem murów o zarysie owalu. Świadczyłoby to o wytyczeniu planu jeszcze w XIII w. Toteż przypuszczać można, że ufortyfikowanie Łęczycy, budowa zamku, kościoła farnego oraz klasztoru Dominikanów za czasów Kazimierza Wielkiego utrwaliła jedynie rozplanowanie pochodzące z czasów lokacji sprzed 1267 r., dzisiaj trudne do odtworzenia po kompletnym zniszczeniu miasta przez najazd krzyżacki. Charakterystyczna dla Kazimierzowskich inwestycji była regularność założeń. Łęczycza należała pod tym względem do najlepszych przykładów w Polsce¹⁵. Ta regularność widoczna jest bardzo wyraźnie na historycznych przekazach kartograficznych oraz w dzisiejszym układzie centrum miasta (rys. 123, 124, 125).



Rys. 123. Plan Łęczycy z 1793 r. Miasto w okresie istnienia fortyfikacji pruskich (AGAD, Zb. Kart., 554-31)

¹⁵ Obszar miasta, o kształcie zbliżonym do kwadratu z zaokrąglonymi narożnikami, podzielony był dość regularnie na 9 kwadratów, o równych pierwotnie powierzchniach. Z naroż-



Rys. 124. Widok miasta lokacyjnego w Łęczyczy „z lotu ptaka”. Foto W. Stępień

ników rynku wychodziły po dwie ulice. Po zewnętrznym obwodzie biegła jeszcze jedna (a raczej cztery). Bloki przyrynkowe podzielone były na działki. Nie wiemy dokładnie, ile ich było w czasie lokacji; w połowie XVI w. wszystkich placów wewnątrz miasta było 183, i wydaje się, że pierwotna liczba działek niewiele od niej odbiegała. W XIV w. Łęczycza otrzymała mury obronne. Powierzchnia miasta w obrębie murów obronnych wynosiła ok. 9 ha; długość obwarowań 1150 m; rozległość miasta w kierunku południkowym wynosiła 330 m, w kierunku równoleżnikowym zaś – 240 m. W murze obronnym było 8 baszt. Do miasta prowadziły 2 bramy; otoczone było fosą.

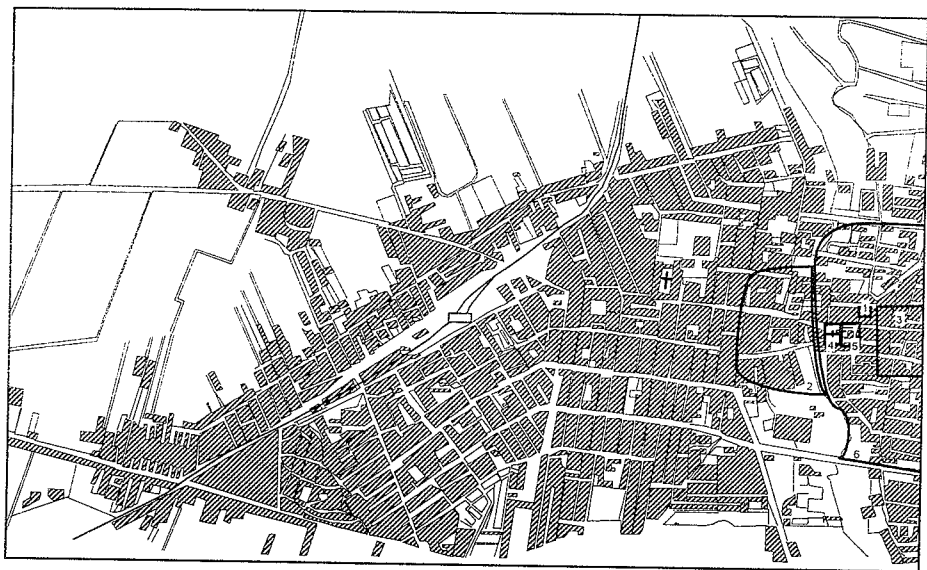


Rys. 125. Łęczyca. Odris współczesnego planu miasta z zaznaczeniem obszaru miasta lokalnego

Pabianice założone zostały w pewnym oddaleniu od prawego brzegu rzeki Dobrzyńki, na terenie niemal równinnym. Rzeka otaczała miasto od zachodu, stanowiąc w pewnym sensie naturalną granicę obronną. Obronność tę wzmacniały jeszcze tereny bagienne, ciągnące się wzdłuż jej koryta. W niedługim czasie po lokacji wyodrębnił się kompleks osadniczy składający się z folwarku leżącego na zachód od rzeki i liczącego 6 łanów, dworu (zamku) położonego na wschód od rzeki (powstałego w latach 1565–1571) oraz miasta usytuowanego na wschód od



Rys. 126. Pabianice. Fragment planu miasta z 1823 r. (AP Łódź, Zb. Kart., 1693)



Rys. 127. Pabianice. Odrys współczesnego planu miasta

1. Zamek. 2. Folwark. 3. Miasto lokacyjne ze starym rynkiem. 4. Kościół św. Mateusza. 5. Nowy („stary”) Rynek. 6. Obszar Starego Miasta

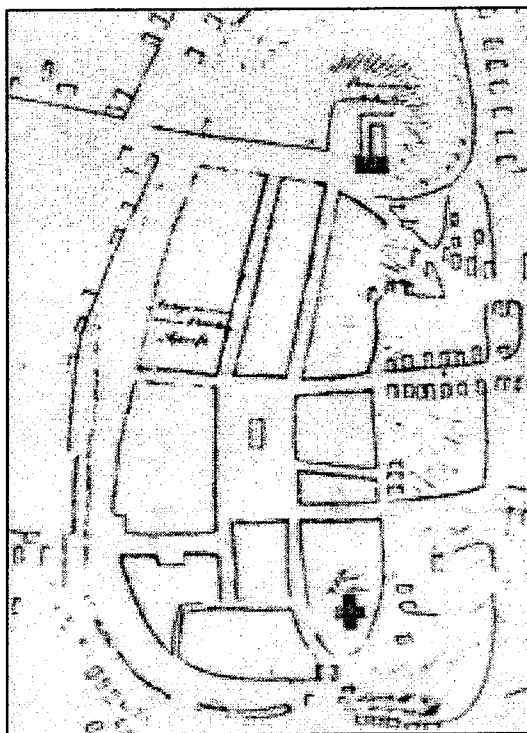
dworu (zamku), z którym sąsiadowało przez palisadę i fosę zamkową. Przypuszczalnie zaraz po lokacji otrzymały Pabianice prosty układ urbanistyczny, którego centralnym punktem był rynek o kształcie regularnego prostokąta (rys. 126). Był on nieco dłuższy, niż przedstawia go plan z 1823 r. (AP Łódź, Zb. Kart., 1693), i sięgał prawdopodobnie do dzisiejszej ulicy Tuszyńskiej. Jego zachodnia pierzeja graniczyła z palisadą zamkową. Usytuowany był on w kierunku wschodnim, w odległości ok. 200 m od powstałego w połowie XIV w. kościoła parafialnego (dzisiaj kościół św. Mateusza)¹⁶. Zabudowania miejskie nie przekraczały linii kościoła, a skupiały się wokół rynku. Zlokalizowanie kościoła poza zabudowaniami miało na celu zabezpieczenie go przed ewentualnymi pożarami. Również na skraju zabudowań miejskich leżał dwór z zameczkiem dla tenutariusza. Tereny rolnicze oraz pola uprawne znajdowały się poza zabudową miejską (M. Kulesza, 1995).

W XVI w. powstała nowa dzielnica Pabianic¹⁷. Zlokalizowana została w miejscu dawnych pól uprawnych, w kierunku wschodnim od istniejącego

¹⁶ J. Fijałek (1962) wnioskuję, iż były dwa rynki – Stary, który liczył 27 placów oraz Nowy, z 17 placami.

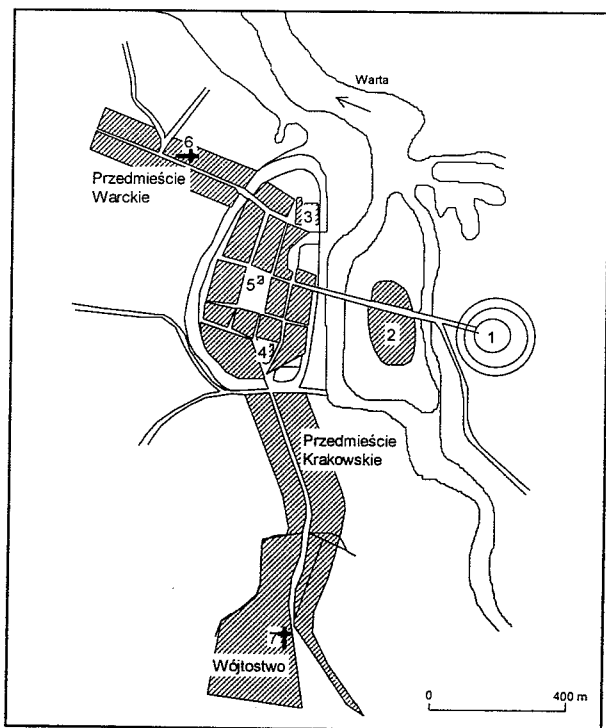
¹⁷ 10 maja 1553 r. kapituła krakowska, właściciel miasta, wystawiła dokument lokacyjny dla tzw. Nowego Miasta. Dla polskiej urbanistyki tego czasu stało się ono przykładem rozwoju

miasta, z którym posiadała połączenie komunikacyjne (M. Baruch, 1903, s. 161). Wraz z rozwojem Pabianic dotychczasowy rynek stał się zbyt mały, by sprostać ówczesnym potrzebom. W związku z tym, w zachodniej części miasta wytyczono nowy rynek. O tym, gdzie on leżał informuje lustracja z XVII w.: „ul. Tuszyńska przebiegała południową częścią miasta, łącząc Nowy i Stary Rynek, by później w swym przedłużeniu przemienić się w drogę wiodącą do Tuszyna. Przy niej znajdował się szpital dla ubogich, obok którego zbudowano kościół szpitalny p.w. św. Krzyża” (M. Baruch, 1903, s. 163–164). Zachował się do dzisiaj i nazywany jest pospolicie „starym”, gdyż jest to obecnie najstarszy plac miejski (jego powierzchnia wynosi ok. 500 m²). Jak już wspomniano, nie zachowały się żadne relikty przedlokacyjnej wsi, gdyż zostały one zatarte w trakcie późniejszego rozwoju Pabianic (rys. 127).



Rys. 128. Plan Sieradza z 1796 r., (AGAD, Zb. Kart., 48-4)

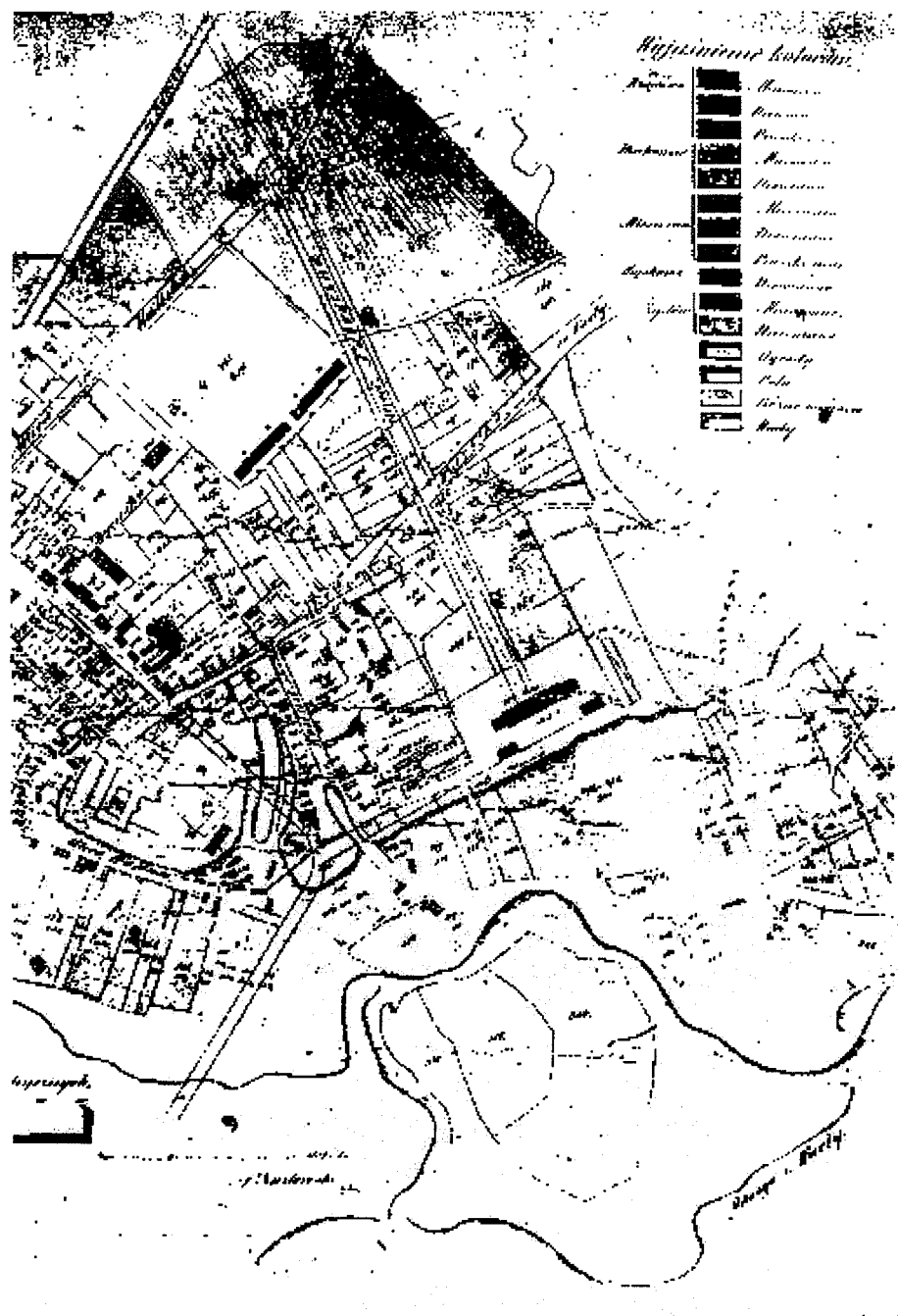
przestrzennego miasta, w którym wzrost liczby ludności i funkcje wymagały nowego podziału przestrzeni miejskiej. Było to pierwsze terytorialne powiększenie Pabianic.

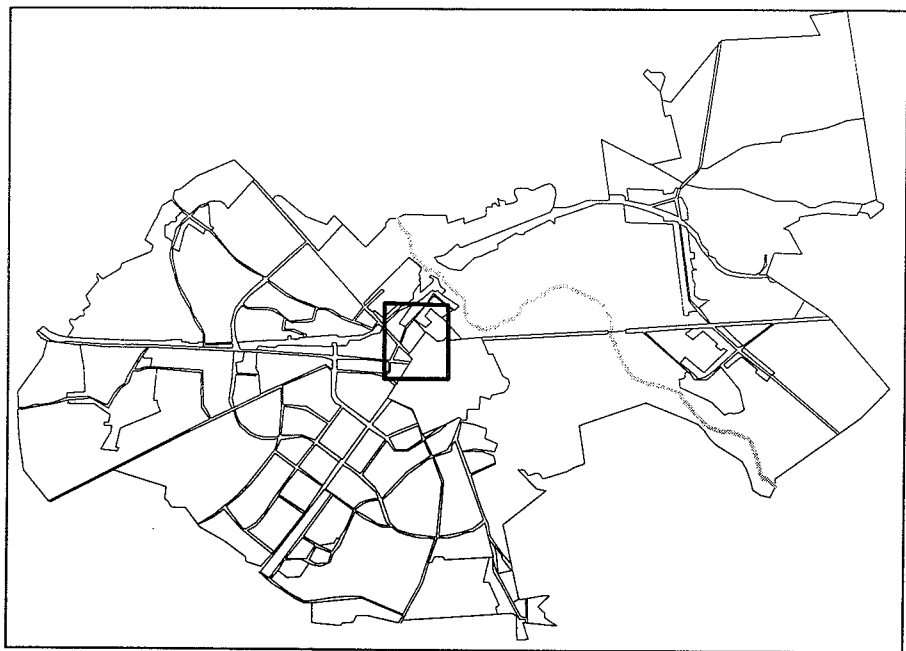


Rys. 129. Sieradz w połowie XVIII w. (*Szkice z dziejów sieradzkiego*, 1977) 1. Zamek. 2. Podzamcze – kościół św. Trójcy. 3. Klasztor Dominikanów. 4. Kościół parafialny Wszystkich Świętych. 5. Ratusz. 6. Kościół św. Ducha. 7. Kościół św. Mikołaja

Powstanie miasta lokacyjnego w zespole sieradzkim przypisuje się, podobnie jak i w przypadku Łęczycy, Konradowi Mazowieckiemu między 1243 a 1247 r. (U. Sowina, 1991, s. 24; A. Tomczak, 1964, s. 74). Powstało ono pomiędzy kościołem a klasztorem dominikańskim (R. Rosin, 1977). Rozplanowanie miasta, jak się przypuszcza, zostało dostosowane do istniejącego już układu szlaków drożnych. Rynek wytyczono u ich zbiegu, a one same przekształcone zostały w główne ulice miasta. Prawdopodobna wydaje się sugestia, iż usytuowanie rynku na skrzyżowaniu szlaków mogło być konsekwencją istnienia tutaj miejsca targowego jeszcze przed lokacją (U. Sowina, 1991). Niestety brak jest na to udokumentowanych wiadomości.

Punktem centralnym miasta lokacyjnego był rynek, wokół którego wytyczono ponad 20 ulic. Tworzyły one szachownicowy układ miasta średnio-wiecznego, rozplanowanego na rzucie krzyża, z ulicami wybiegającymi prostopadle z rynku (rys. 128). Występowanie większości z wymienionych ulic





Rys. 131. Sieradz. Odris współczesnego planu miasta z zaznaczeniem obszaru miasta lokalnego

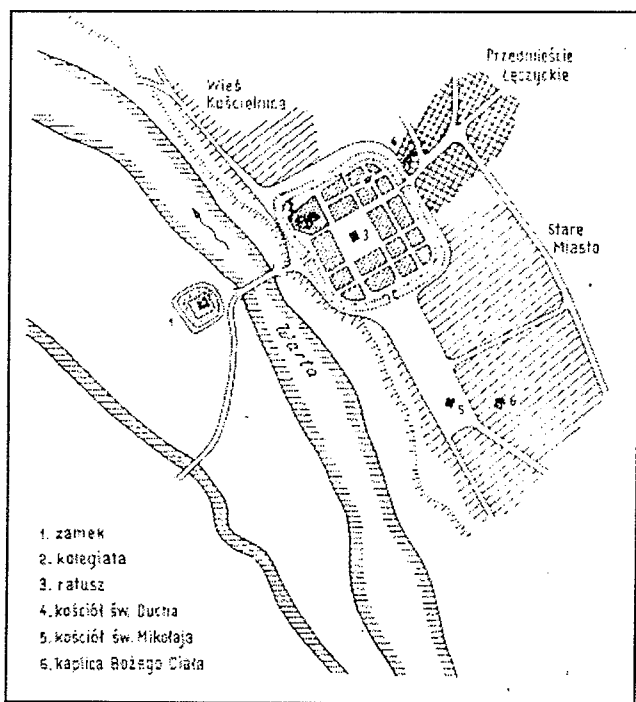
w pierwszej połowie XV w. dowodzi, iż proces zabudowy miasta został zakończony prawdopodobnie już w drugiej połowie XIV w.¹⁸ Dalszy rozwój przestrzenny miasta uwidocznił się w zakładaniu przedmieść¹⁹ (rys. 129).

W końcu XVIII w. i w początkach XIX w. wielkość terytorium Sieradza, łącznie z polami, folwarkami i lasami, nie jest znana. Według rejestru pomiarowego Ziółkowskiego, ogólna powierzchnia miasta w 1823 r. wynosiła 1215 morgów i 272 pręty² (680,55 ha), w tym tereny siedzib miejskich obejmowały 171,29 ha (AGAD, KWK, 430a) (rys. 130). Natomiast A. Żebrowska (1977) podaje, że wynosiła ona ponad 1 milę (ok. 853,45 ha), co nie oznacza, iż była

¹⁸ Rynek rozplanowany został w kształcie prostokąta (125 x 65 m). Jego ogólna powierzchnia zajmowała przestrzeń 1 morga 138 prętów (0,82 ha) (AGAD, Zb. Kart., 48-4). Z narożnika rynku wybiegały po dwie prostopadłe doń ulice. W obrębie dawnych murów miejskich bloki zabudowy zostały rozmierzone na ponad 100 działek budowlanych (AGAD, Lustracja 1791-1793). Część miasta otoczona murami miała kształt owalny. W XVI w. znajdowały się w nich trzy bramy.

¹⁹ Najstarsze z nich rozwinęło się na południe od miasta, wokół tzw. Poświętnej Górki lub inaczej zwanej Przedmieściem św. Mikołaja. Kolejne powstało nad rzeką Żegliną i zwane było Porzeczem. Koło bramy Warckiej rozwinęło się w połowie XVI w. Nowe Przedmieście, zwane także Nowym Miastem lub Nowym Rynkiem.

ona taka sama w latach wcześniejszych. Mamy informacje, iż w okresie XVI w. miasto posiadało 150 łanów flamandzkiego gruntu (ok. 3000 ha) (U. Sowina, 1991, s. 45). Wiele z przedstawionych założeń zachowało się jeszcze we współczesnym planie miasta (rys. 131).



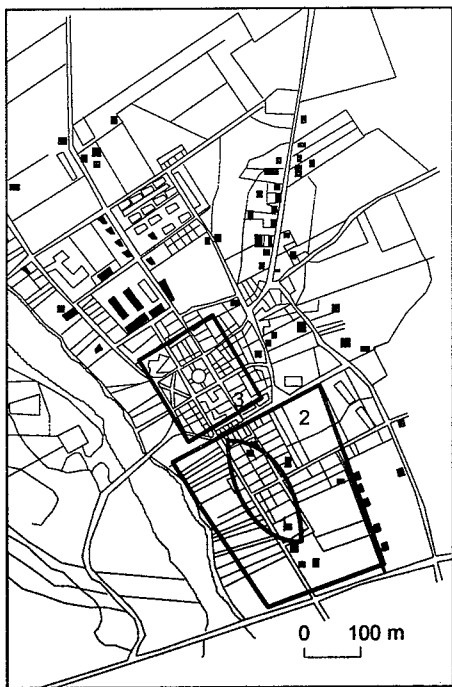
Rys. 132. Układ przestrzenny XVI-wiecznego Uniejowa (na podstawie rekonstrukcji W. Kalinowskiego i S. Trawkowskiego - rys. autor)

Ostatecznie uformowane miasto lokacyjne w Uniejowie zajmowało powierzchnię ok. 1/3 łana (ponad 6 ha) i miało kształt zbliżony do kwadratu o wymiarach $240 \times 255 \text{ m}^{20}$ (rys. 132). Szczególny sposób podziału powierzchni mieszkalnej na indywidualne działki lokacyjne (których zespoły tworzyły bloki urbanistyczne ograniczone ulicami różnych kategorii), usytuowanie kościoła i innych obiektów sakralnych, zabudowań gospodarczych, przebieg ciągów ulicznych i sposób ich powiązania z rynkiem – tworzyły szachownicowy plan miasta, typowy dla dojrzałych układów średniowiecznych (AGAD Zb. Kart., AG

²⁰ 1 łan = 182,259 m². Obszar wielu ówczesnych miast zamknięty był w prostokącie lub w kwadracie o powierzchni 1 łana lub jego wielokrotności, ewentualnie części.



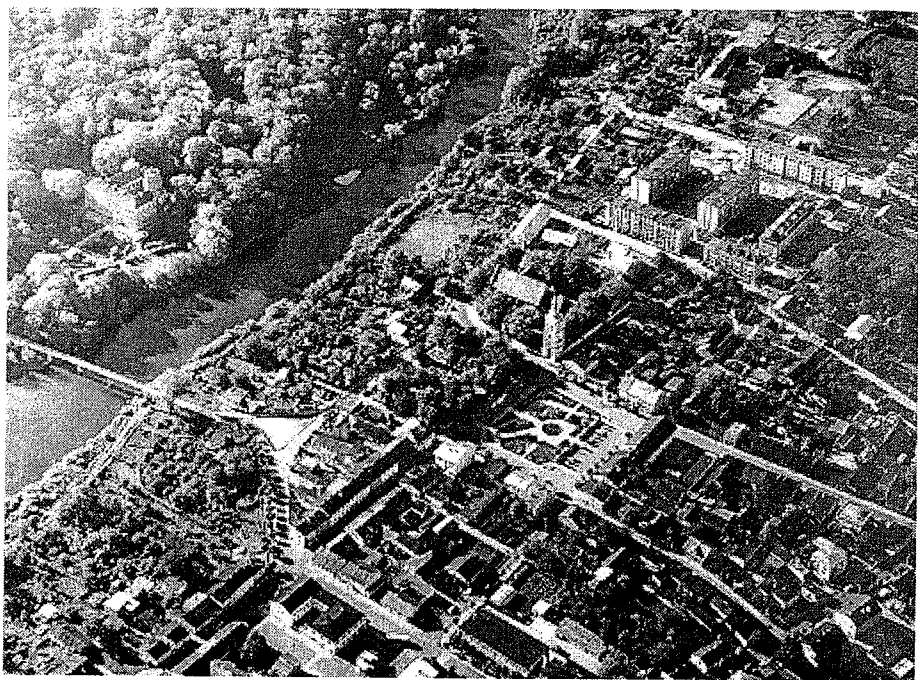
Rys. 133. Uniejów, plan miasta z 1823 r.
(AGAD, Zb. Kart., 29/334-29)



Rys. 134. Uniejów. Odrys współczesnego planu
z zaznaczeniem obszaru dawnej osady targowej
z placem (1, 2) i miasta lokacyjnego (3)

29/334-29)²¹ (rys. 133). Charakterystyczny układ zachował się bez większych zmian, wpisując się bardzo wyraźnie we współczesny plan miasta (rys. 134, 135).

²¹ Miasto składało się z 4 rzędów bloków urbanistycznych leżących w układzie równoleżnikowym i z 5 w układzie południkowym. W bloku środkowym usytuowany był rynek zbliżony do kwadratu, którego boki wynosiły ok. 80 m, powierzchnia zaś ok. 0,64 ha. Rozmiary rynku pokrywały się w znacznym stopniu z rozmiarami kwartałów przylegających do jego pierzei. Ramiona podzielonego uprzędnio na 4 ćwiartki „kwadratu” rynkowego wyznaczały przebieg głównych ulic, pomocniczych ciągów komunikacyjnych, linii obwarowań oraz prostopadłe do pałacu osie podziałów parcelacyjnych. Z narożników rynku brało początek 8 ulic z typowym przesunięciem w stosunku do pierzei rynkowych. Bloki urbanistyczne dzieliły się na działki lokacyjne (od 6 do 7), ich wymiary zaś wahały się od 5–7 do 10,5–11 m szerokości i 37–45 m długości. Bardzo szczegółowy w swej treści plan z 1823 r. ukazuje właśnie dość długie działki z budynkami mieszkalnymi od frontu i gospodarczymi wraz z ogrodami na zapleczu. Wydaje się, że ten system przestrzennej organizacji parcel przetrwał bez większych zmian do dzisiaj. W północno-zachodnim bloku usytuowano kolegiatę (wybudowaną w 1349 r.). Stanowi ona obecnie dominantę układu przestrzennego Uniejowa. Rynek wiązał ze sobą bezpośrednio sieć ulic, które dzieliły się na główne i gospodarcze. Miasto lokacyjne od samego początku otoczone było wałem i fosą, czytelnymi jeszcze na wspomnianym planie miasta z 1823 r. Wał posiadał prawdopodobnie 3, a na pewno 2 bramy.



Rys. 135. Widok miasta lokacyjnego w Uniejowie „z lotu ptaka”. Foto W. Stępień

Zasady rozmierzania i rozplanowania lokacyjnych miast środkowopolskich

Należy zgodzić się z J. Pudęko (1970, s. 7), iż „nadanie określonych praw miejskich nie powodowało powstawania analogii w ogólnym urbanistycznym kształcie posługujących się tym samym prawem miast. Ponieważ jednak zakresem prawa były objęte kwestie własnościowe, a jak się wydaje pewne regulacje mogły dotyczyć również spraw identyczności wzorców miar długości i powierzchni (łan średzki), pewnych cech wspólnych można doszukiwać się w niektórych szczegółach rozplanowania miast, jak: wymiary działek, szerokość ulic, i w ewolucji tych elementów miasta, na których przekształcenia sposób regulowania stosunków własnościowych mógł wywierać wpływ”. Układ miasta lokacyjnego opierał się na systemie miar, właściwym dla danego okresu. Trudność jednakże polega na znalezieniu miar (długości i powierzchni)

stosowanych w XIII, XIV i XV w., tj. w okresie organizacji – według nowych zasad – największej liczby miast. Można postawić pytanie: o sposób rozplanowania lokacyjnego miasta średniowiecznego na obszarze łęczyckiego i sieradzkiego? Lokacyjny układ miejski kształtował się na podstawie systemu miar, właściwego dla danego okresu na określonym terenie. Nie posiadamy niestety bezpośrednich wzmianek w kwestii rodzaju miar i ich wielkości stosowanych na badanym terenie. Zachowane dość ogólnikowe informacje oraz wielkości uzyskane z miast leżących w bezpośrednim sąsiedztwie z interesującymi nas terenami sugerują, iż mógł być tutaj zastosowany jeden ze śląskich wzorców rozplanowania miasta.

W okresie średniowiecznym na obszarze Polski funkcjonowały różne miary i różne wielkości. Podstawowym niejako wyznacznikiem wielkości bezwzględnej był **pręt**²². W tym miejscu powstaje jednak zasadniczy problem, który

²² W okresie średniowiecza na obszarze Polski stosowano różne miary długości oraz powierzchni. W grupie zbliżonej do **stopy chełmińskiej**, stopa równa 0,314 m, wzorowana była zapewne na stopie reńskiej. Jeden pręt liczący 15 takich stóp równał się 4,7 m. Była to słynna *virga regalis*. Grupa druga to warianty **stopy rzymskiej**, czyli 0,296 m, i odpowiedniego pręta równego 4,42 m. Wymiary te często spotykane były na terenie Niemiec, Łużyc, w krajach skandynawskich, na Śląsku oraz częściowo na innych obszarach Polski. Kolejną była stopa równa 0,305 m (łokieć = 0,610 m) zbliżona do **stopy angielskiej**, gdzie pręt wynosił 4,57 m znany w Holandii. Poza tym na Śląsku używano również m.in. następujących długości pręta: **pręt flamandzki** wynoszący 5,16 m (łokieć = 688 mm); **pręt śląski** mierzący 4,275 m (łokieć = 570 mm); **pręt zgorzelecki** odpowiadający 3,928 m (łokieć = 523,8 mm) oraz 4,32 m (łokieć = 0,576 m) (F. Stamm, 1936; S. Golachowski, J. Pudelko, 1963). W XIII w. pręt o wielkości 4,7 m (1 stopa = 0,313 m, a łokieć = 0,626 m) występował na Śląsku i Pomorzu; w XIV w. natomiast na tym samym obszarze spotykamy pręt równy wielkości 4,32 m (1 stopa = 0,288 m, a łokieć = 0,576 m). Wielkości te wpływały na różne wielkości łanów frankońskich i flamandzkich. W XIII w. 1 łan flamandzki liczył ok. 19,8 ha, natomiast 1 łan frankoński – 28,5 ha. W XIV w. odpowiednio – 16,7 ha i 24 ha. Z kolei 1 pręt śląski z łana frankońskiego wynosił w drugiej połowie XIV w. 8,64 m. Łan frankoński występował głównie przy lokacjach na prawie magdeburskim, w Małopolsce i na Rusi; łan flamandzki natomiast przy lokacjach na prawie średzkim. Na Mazowszu i Pomorzu, przy nadaniach prawa chełmińskiego, występował również łan chełmiński odpowiadający wielkością łanowi flamandzkiemu. W Małopolsce w pierwszej połowie XIV w. 1 pręt krakowski wynosił 9,09 m (stąd łokieć = 60,6 cm) (liczony z łana frankońskiego), w drugiej połowie zaś 8,79 m. Wiadomo ze źródeł, iż łokieć równy był dwom stopom, stąd pręt równy był 15 stopom. Należy w tym miejscu zauważyć, iż wspomniany 30-morgowy łan flamandzki znany był ówczesnie również jako łan śląski, średzki i włoka chełmińska. Występował on bardzo często w Polsce przedrozbiorowej. Jaki więc „wzorzec” miary stosowany był najczęściej przy wymierzaniu miasta? Mógł być, i na pewno był, inny w różnych regionach kraju, ale również mogła występować sytuacja „eksportu wzorców” na inne tereny, co obserwowano w owym czasie dość często. Również taki wzorzec mógł ulegać zmianom. Większość badaczy przyjmuje stosunkowo dużą jego trwałość. Przykładowo F. Stamm uważa, że w XII i XIII w. powszechnie używany był pręt wielkości 4,7 m, i dopiero w XIV w. nastąpiło zmniejszenie wzorca tej jednostki miary do 4,32 m tak w dzielnicy śląskiej, jak i na obszarach, gdzie był w użyciu, przy czym zmiana ta wyszła ze Śląska. Jak widać, różnica jest dość znaczna i, jak

sygnalizują badacze, iż nie jest możliwe ustalenie bezwzględnej wielkości jednostek miar powierzchni i długości, choćby ze względu na znaczną różnorodność ówczesnie stosowanych miar, lub można te wielkości ustalić w dużym przybliżeniu. Wspomniany J. Pudełko (1960, s. 27) pisze: „Ustalenie ich dla jednego i tego samego miasta jest wykonalne pod warunkiem posiadania bardzo dokładnych planów pomiarowych. Porównanie wyników tego rodzaju badań przeprowadzonych dla znaczniejszej ilości miast mogłoby przynieść interesujące rezultaty”. Innymi słowy, należy przede wszystkim znaleźć wielkość pręta zastosowanego przy rozmiarowaniu danego miasta w danym okresie.

Pręty używane przy rozmiarowaniu miast w Polsce średniowiecznej różniły się długością. W Małopolsce, w pierwszej połowie XIV w. **pręt krakowski** równy był długości 9,09 m, w drugiej połowie tegoż stulecia wynosił on 8,79 m. Jest też możliwe, co sugeruje A. Berdecka (1982, s. 67), iż używano pręta długości 8,64 m, znanego z rozmiarowanych na Śląsku łanów frankońskich. Pierwszy z nich był dłuższy o 30 cm od stosowanego w drugiej połowie XIV w. Stąd 1 sznur (12 prętów) w pierwszej połowie XIV w. miał 109,08 m długości, natomiast w drugiej połowie tegoż wieku tylko 105,48 m. Na Śląsku w omawianym okresie występowało kilka długości pręta. W XIII w. 1 pręt wynosił tutaj ok. 4,7 m (stąd 1 stopa = 0,313 m, a 1 łokieć = 0,626 m), w XIV w. zaś był krótszy i równał się 4,32 m (stąd 1 stopa = 0,288 m, a 1 łokieć = 0,576 m). Oprócz tych dwóch najbardziej popularnych wielkości spotykało się również **pręt flamandzki**, który wynosił 5,16 m (stąd 1 łokieć = 0,688 m); **pręt śląski** mierzący 4,275 m (stąd 1 łokieć = 0,570 m) oraz **pręt zgorzelecki**, który miał 3,928 m (stąd 1 łokieć = 0,524 m). Jak widać, wielkości pręta stosowanego w okresie średniowiecza na Śląsku wahały się od 3,928 do 5,16 m, czyli różnice dochodziły do blisko 120 cm.

Przeprowadzając analizę mającą na celu znalezienie odpowiednich wielkości pręta z wielu stosowanych ówczesnie, najbliższe okazały się szerokości ok. 4,7 m oraz 4,32 m. Dlatego też one stały się podstawą naszych rozważań i posłużyły jako punkt wyjścia w poszukiwaniach modułu, który mógł ewentualnie posłużyć średniowiecznym mierniczym w rozmiarowaniu poszczególnych elementów rozplanowania miast łączyckich i sieradzkich. Podane wielkości najczęściej służyły do wykreślenia kwadratu mierniczego, którego podstawę stanowił właśnie 1 pręt²³.

słusznie zauważył J. Pudełko (1964, s. 6), „może być uchwycona podczas analizy planu, natomiast ewentualne drobne różnice gubią się w błędzie odczytu”.

²³ Obecnie trudno jest z dużą dokładnością stwierdzić, przynajmniej dla części z badanych ośrodków, jaka rzeczywiście długość pręta posłużyła jako wzorcowa przy rozmiarowaniu miasta w chwili nadawania mu nowej organizacji przestrzennej. Z tego też względu, nie wchodząc w szczegóły, przyjęto wielkość pręta w przybliżeniu, w podanych wyżej granicach, jako najbardziej prawdopodobną. Podejście takie wydaje się słuszne, gdyż pozwoliło poddać analizie znaczną

W celu przeprowadzenia analizy przyjęto metodę uproszczonej analizy metrologicznej J. Pudelki (1960, 1964a, 1964b), który zastosował ją w swoich badaniach nad rynkami i działkami lokacyjnymi w średniowiecznych miastach śląskich. Badacz ten wyszedł od większej jednostki średniowiecznego systemu miar powierzchni, jakim był **kwadrat** o boku równym 10 prętom (1 pręt = 15 stóp = 7,5 łokci). Kwadrat taki nazywany był **wężyskiem**; 3 wężyska stanowiły powierzchnię zwaną **morgiem**; natomiast 5 wężysk dawało **niwę** (F. Stamm, 1936, s. 9 i n.; J. Pudelko, 1960)²⁴. Podstawę źródłową poszukiwań stanowiły plany historyczne i współczesne plany geodezyjne badanych miast. W poszukiwaniach badawczych nie można oddzielać jednych od drugich, gdyż –

liczbę układów miejskich, dla których uzyskanie całkiem dokładnych planów i wymiarów przedstawiało trudności.

²⁴ Pomocniczą niejako operacją przy poszukiwaniu podziałów modularnych jest opracowanie siatki kwadratów na badany układ. W wielu przypadkach siatka taka „pasuje”, w innych nie. Powstaje wtedy pytanie – która siatka jest właściwa, a która nie, która jest pierwotna, a która wtórna? Taką często używaną jednostką był kwadrat o boku równym 10 prętom (1 pręt = 15 stóp = 7,5 łokci), czyli 1 sznur mierniczy (F. Stamm, 1936, s. 9 i n.; J. Pudelko, 1960, s. 27). System dwu lub więcej siatek wprowadził w swoich analizach T. Zagrodzki (1956), traktując je równorzędnie. Stosowany przez niego moduł to bok czteroprętowy przy siatce właściwej i 12, 16, 28 oraz 32 pręty przy siatce wtórnej. Należy jednak pamiętać, iż w poszukiwaniu wielkości podstawowej, jakim był pręt, stopa lub łokieć, nie możemy dopuszczać się dowolności (bo tak nam pasuje). Prowadzić to może do wielu nietrafionych i błędnych wyników. Trzeba pamiętać, iż tylko na samym Śląsku różnice w wielkościach prętów tam stosowanych dochodzą do ponad 120 cm. Najbardziej rozpowszechniona jest siatka kwadratowa o boku 1 sznura, którą można wpisywać w plany wielu miast mających genezę średniowieczną. Jeśli więc wymiary elementów planu miasta są wielokrotnością 25 stóp – to teoretycznie możemy wpisać w plan miasta siatki o bokach: 25, 50, 75, 100, 125, 150 stóp itp., gdyż wielkości te są także wielokrotnościami 25 stóp. Ponieważ jednak plany miast wytyczonych w średniowieczu zatraciły swą pierwotną sztywność, natomiast utrwaliły się różne odkształcenia linii regulacyjnych narosłe w ciągu wieków, to **praktycznie** możemy wpisywać znacznie więcej siatek kwadratów wymiarami bliskich podanym wyżej, gdyż nie zawsze wiemy, które partie linii regulacyjnych zachowanych obecnie pokrywają się z liniami wytyczonymi pierwotnie (S. Gołachowski, J. Pudelko, 1963, s. 296). Należy jednak zauważyć, iż wymiary elementów miasta złożone z wielokrotności 25 stóp nie są jedynymi z możliwych. Pod uwagę mogą być brane również będące wielokrotnością 30 stóp i inne. Z prostokątów o powierzchni 2 sznurów kwadratowych można było także rozmiarzać rozplanowanie miasta. Wówczas oparte były one na wielokrotności 50 stóp. Taką próbę zastosowania metody uproszczonej analizy metrologicznej (stosowanie uproszczonej siatki kwadratów) podjął wspomniany J. Pudelko (1960) w pracy poświęconej wielkości i proporcji rynków w niektórych miastach średniowiecznych na Śląsku. W celu jej przeprowadzenia zastosował on większe jednostki średniowiecznego systemu miar powierzchni, jaką był wspomniany już kwadrat o boku równym 10 prętom. Nie wchodząc w zbyt dokładne obliczanie długości pręta, określił go w przybliżeniu w granicach wielkości stosowanych na Śląsku. Takie uproszczenie pozwoliło mu poddać analizie większą liczbę badanych elementów rozplanowania, dla których uzyskanie dokładniejszych planów i wymiarów przedstawiało trudności. Dzięki temu określił on w przybliżeniu powierzchnię rynków w wężyskach, morgach lub niwach oraz dokonał ich podziału w zależności od ich wielkości.

jak to podkreśla T. Zagrodzki (1991, s. 226) – „Plany współczesne – jako dokładne – oddając to, co nie zostało zmienione, zyskują wartość źródła historycznego. Plany zabytkowe zaś wymagają krytycznego traktowania, ponieważ mogą odtwarzać nieściśle, a rzadko tylko mogą służyć jako materiał pomiarowy. Jedynie plany współczesne oddają rzeczywiste wymiary obiektu i ściśle przedstawiają zarysy – te oczywiście, które współcześnie istnieją”. Dalej badacz ten pyta: „jaki jest stosunek rzeczywistości sprzed co najmniej siedmiuset lat i odwzorowań kartograficznych współczesnych lub obejmujących co najwyżej okres dwustu lat? Właściwa odpowiedź może tylko być jedna: jeżeli stwierdzamy w badaniach formy analogiczne i jesteśmy w stanie określić ich typowość, znaczy to, że mamy do czynienia z układami o wielkiej trwałości w terenie. [...] Granice własnościowe bowiem i szerzej rozumiane granice, tj. linie zabudowy w osiedlach miejskich, stanowiły zawsze niezmiennie silny czynnik stabilizujący układ” (T. Zagrodzki 1991, s. 226). Tak się składa, iż w przypadku badanego obszaru mamy do czynienia w większości z miastami i byłymi miastami, które ominęły wielkie zniszczenia dwóch wojen światowych. Ich zachowane struktury przestrzenne niewiele odbiegają od założeń pierwotnych. Nawet w tych kilkunastu ośrodkach miejskich, które otrzymały nowe plany regulacyjne w XIX w., oraz w tych, które przeszły gwałtowną industrializację, dostrzec można jeszcze znaczące relikty wcześniejszych rozplanowań. W pewnym stopniu potwierdzają ten fakt badania terenowe. Toteż oparcie ich na analizie kartograficznej planów dawnych i współczesnych, uzupełnionych lustracją terenową, wydaje się słuszną drogą do poznania modułu mierniczego zastosowanego przy rozmierzaniu badanego zbioru miast. W analizie tej wzięto pod uwagę dwa podstawowe elementy tworzące rozplanowanie miasta średniowiecznego, zorganizowanego na tzw. planie niemieckim, czyli rynek i działkę miejską.

Rynek. Zgodnie z zasadą rozplanowania miast średniowiecznych zakładanych na planie niemieckim (gotyckim), miasto otrzymywało w swej nowej formie urbanistycznej miejsce, w którym skupiały się rozproszone dotychczas funkcje rzemieślnicze, handlowe, mieszkalne, kulturalne i administracyjne. Tym miejscem był centralny plac nowo wytyczonego miasta – rynek. W. Kalinowski (1972, s. 79, 80) przypuszcza, iż w regularnych układach miast średniowiecznych „zasadą było wytyczanie w momencie lokacji tylko rynku i prostopadłe do niego ustawionych bloków, które w zależności od proporcji rynku i całego obrysu miasta miały formę mniej lub bardziej regularnego krzyża. Tereny pozostałe przeznaczane były pod budowlę użyteczności publicznej (fara, zamek), bądź pozostawiane jako rezerwa terenu”²⁵. Innymi słowy, problem rozplanowania rynków rzutował w ogromnym

²⁵ Przypuszczalnym pierwowzorem wielu późniejszych rynków średniowiecznych miast było rozplanowanie Trzebnicy na Śląsku. Nicomal kwadratowy plac targowy otoczony został 17

stopniu na kwestię rozplanowania całości układu miasta. Ich wielkość i kształt uzależnione były w znacznym stopniu od warunków terenowych oraz od istniejącego już układu komunikacyjnego. Pewien wpływ mogło mieć również wcześniejsze przeznaczenie obszaru zajętego pod lokację przestrzenną miasta: czy była to istniejąca wcześniej wieś, osada targowa z placem targowym, czy też teren niezabudowany? W większości miast, stanowiących kontynuację wcześniejszego osadnictwa, rynek oraz kościół farny sytuowane były w obrębie dawnego placu targowego²⁶.

Analizując zachowane plany miast z przełomu XVIII i XIX w., które z dużym prawdopodobieństwem oddają stan pierwotny rozplanowania lub bardzo zbliżony do niego, a na pewno przedregulacyjny z lat dwudziestych i trzydziestych XIX w., najliczniejszą grupę stanowiły rynki zbliżone kształtem do prostokąta. Ich kształt był zazwyczaj wynikiem albo pierwotnego prymitywnego rozplanowania wcześniej istniejącego placu targowego, albo pierwotnego układu traktów. Rynki prostokątne występowały w Sobocie, Bielowach, Bolesławcu, Kamieńsku, Inowłodzu, Parzęczewie, Grocholicach, Lutomiersku, Lututowie, Rzgowie, Krośniewicach, Piątku, Szczercowie, Widawie, Osjakowie, Warcie, Sulejowie, Tuszynie, Pławnie, Ujeździe, Brzeźnicy, Dąbrowicach, Szadku, Strykowie, Burzeninie, Działoszynie, Praszce, Wolborzu, Piotrkowie, Sieradzu, Pabianicach, Łęczycy, Złoczewie, Wieluniu, Błaszczach, Ostrzeszowie, Poddębicach. W tej grupie miast występują również takie, które posiadają niekiedy znaczne odchylenia od kształtów teoretycznych, przypominając trapez. Taki kształt miały rynki w Kazimierzu i Żychlinie. Trzeba jednak pamiętać, iż używane określenia – rynki prostokątne, kwadratowe lub trapezowate – często należy rozumieć umownie, nie zaś z geometryczną dokładnością. Zasadniczy wpływ na to miały różnego rodzaju deformacje zabudowy przyrynkowej, wynikające głównie z miejscowych warunków orograficznych. Ogółem do tej grupy miast zaliczyć można 40 ośrodków.

Wymiary placów rynkowych w miastach śródkowopolskich – przy zachowaniu wszystkich wymogów urbanistyki średniowiecznej – odbiegały od najczęściej

identycznymi działkami szerokości 60 stóp; wybiegające z rynku ulice tworzyły siatkę ortogonalną. Układ ten został wytyczony obok starej wsi w 1203 r. Ta pierwsza akcja urbanistyczna Henryka Brodatego, największego budowniczego Śląska, otworzyła nową epokę w rozwoju urbanistycznym miast na ziemiach polskich w okresie średniowiecza.

²⁶ W nauce, w układach miejskich pochodzących z okresu średniowiecza wyróżnia się dwojaki stosunek do kształtującego się układu miejskiego. Po pierwsze, bierny, kiedy to wskutek występowania czynników miastotwórczych miasto rozwijało się spontanicznie, natomiast wpływ człowieka ograniczał się do niewielkich interwencji nie wywierających konkretnego wpływu na kształtowanie się formy. Po drugie, czynny, kiedy to widzimy, iż od samego początku na formie miasta zaważyła świadoma koncepcja ukształtowania przestrzennego miasta, czyli inaczej rzecz biorąc, zostało ono założone na planie regularnym (J. Pudelko, 1964, s. 238). Należy zauważyć, iż na badanym terenie mamy do czynienia z układami miejskimi wytyczonymi świadomie i planowo.

spotykanych w miastach polskich tego okresu (80 x 90 m i najbliższe). W większości badanych miast były one większe. Z występujących można wymienić wymiary: 65 x 125 m, 90 x 120 m, 120 x 80 m, 100 x 60 m i najbliższe. Przykładowo wynosiły one: w Sieradzu 120,5 x 62,5 m, w Szadku 125 x 75 m, w Warcie 120 x 80 m, w Żłoczewie 100 x 60 m, w Łasku 160 x 100 m, w Sulejowie i w Kazimierzu 100 x 50 m, Kiernozi 120 x 75 m, w Łodzi 105 x 85 m, w Bolesławcu, Rozprzy i w Piątku 100 x 75 m, Sobocie 100 x 70 m, w Wolborzu 90 x 120 m, w Żychlinie 60 x 90 m, w Uniejowie 75 x 75 m, Szczercowie 110 x 75 m, w Brzeźnicy 42 x 85 m, w Pławnie 120 x 90 m, w Rzgowie 150 x 100 m²⁷. Jak widać, najczęściej spotykanymi wymiarami rynków na badanym terenie były wymiary od 60 do 120 m, w różnych kombinacjach.

Powierzchnia tych placów była różna i wahała się przypuszczalnie w granicach 1 ha lub jego wielokrotności (1,5, 1,25 ha), lub rzadziej mniejszości (0,5, 0,75 ha). Największą grupę stanowiły rynki o powierzchni od 0,5 do 1 ha (np. Łódź 0,9 ha, Sieradz 0,75 ha, Żychlin 0,54 ha, Gorzkowice 0,56 ha, Szadek 0,9 ha, Żłoczew 0,6 ha, Bolesławiec 0,8 ha, Sulejów 0,5 ha). Nie mniej liczną grupą były miasta, w których rynki posiadały powierzchnię większą niż 1 ha (np. Inowłódz 1,25 ha, Wolbórz 1,1 ha, Łask 1,6 ha, Radomsko i Pławno po 1,1 ha, Wieruszów i Warta po 1,0 ha). Rynków mniejszych niż 0,5 ha było niewiele (np. Piotrków 0,29 ha), jak i większych ponad 2 ha. Innymi słowy, badane ośrodki posiadały rynki znacznie większe aniżeli spotykane w miastach śląskich, zbliżone zaś swą wielkością do występujących np. w Małopolsce.

Wspomniane zostało, iż przypuszczalnym wzorcem, jakim posługiwano się przy rozmiarowaniu średniowiecznych miast w Polsce Środkowej, był najprawdopodobniej wzorzec śląski, oparty na module 1 pręta, wielkości 4,7 lub 4,32 m, występujący tam w XIII lub XIV w. Szukając potwierdzenia dla tej hipotezy, szczegółowym badaniom metrologicznym poddano grupę miast, które prawa miejskie oraz nowe rozplanowanie przestrzenne otrzymały w XIV i XV w., w okresie wzmożonej miejskiej akcji lokacyjnej na interesującym nas terenie. Najliczniej w badanej grupie reprezentowane są te miasta, w których rynki posiadały wielkość jednoniwową oraz jedno- i dwumorgową. Place o pierwszej z wymienionych wielkości występowały m.in. w Pławnie, Wolborzu, Inowłodzu i Łodzi. Wymiary rynku w Pławnie wynoszą z planu 120 x 90 m i klasyfikują go do grupy rynków większych. Stosując wielkość pręta 4,7 m, otrzymaliśmy moduł zbliżony do wielkości 25 x 20 prętów, czyli dający powierzchnię rynku 5 wężysk, czyli 1 niwy. Podobnie rzecz się ma w Wolborzu i Inowłodzu. Wielkość rynku wolborskiego, również według pomiaru z planu, wynosi 120 x 90 m, inowłodzkiego zaś 250 x 50 m. Przyjmując w obu przypadkach wielkość pręta

²⁷ Wyliczenia na podstawie zachowanych źródeł kartograficznych (dawnych i współczesnych) oraz badań terenowych.

ok. 4,7 m, otrzymaliśmy wymiar zbliżony do wielkości jednoniwowej: 25 x 20 prętów w Wolborzu i 50 x 10 prętów w Inowłodzu. Zbliżoną powierzchnię 25 x 20 prętów (przy wymiarach rynku 105 x 85 m), otrzymaliśmy także w Łodzi. W tym jednakże przypadku zastosowano długość pręta 4,32 m.

Ośrodki posiadające rynki o powierzchni 1 morga stanowią najliczniejszą grupę badanych miast. Występowały one m.in. w Żychlinie, Złoczewie, Uniejowie oraz Bolesławcu. W Żychlinie wymiary rynku z planu wynoszą 60 x 90 m. Stosując długość pręta ok. 4,3 m, otrzymaliśmy wymiary powierzchni bliskie 14 x 20 prętów, zbliżone do stosowanego na Śląsku w tym czasie modułu 3 wężysk (1 mórg). W tym przypadku mamy do czynienia z powierzchnią rynku najczęściej spotykaną w miastach śląskich. Taką powierzchnią dysponowały m.in. Wołów, Jelenia Góra oraz Gryfów Śląski. W Złoczewie wymiary rynku wynoszą 100 x 60 m. Przyjmując wielkość pręta równą 4,7 m, otrzymaliśmy wymiary bliskie modułowi 20 x 15 prętów. W Uniejowie wymiary rynku z planu wynoszą 75 x 75 m. Przyjmując podobną długość pręta jak w Złoczewie, otrzymaliśmy również wielkość 15 x 15 prętów. Także w Bolesławcu, mieście leżącym tuż przy ówczesnej granicy ze Śląskiem (przez niektórych wymieniany jako miasto śląskie), występował rynek o powierzchni 3 wężysk. Przy wymiarach z planu 100 x 80 m i przyjęciu długości pręta 4,7 m, otrzymaliśmy wielkość ok. 21 x 17 prętów, bliską wielkości modelowej 20 x 15 prętów. Rynki jednomorgowe spotykało się również na innych obszarach kraju, m.in. w Warszawie, Radomiu, Opocznie i Żarnowcu.

W miastach Polski Środkowej występowały także, choć rzadko, rynki mniejsze dwu- i półtorawężyskowe. Powierzchnię 2 wężysk posiadał m.in. rynek w Sulejowie (przy wymiarach z planu 100 x 50 m, stosując pręt długości ok. 4,7 m, otrzymujemy wielkość ok. 20 x 10 prętów (dwóch wężysk). Powierzchnia rynku w Piotrkowie wynosi w przybliżeniu 0,5 morga. Przyjmując z planu wymiary rynku ok. 50 x 65 m oraz długość pręta ok. 4,7 m, otrzymaliśmy wielkość zbliżoną do wymiaru 10 x 15 prętów, co równa się powierzchni półtora wężyska, czyli wspomnianego 0,5 morga²⁸. Na badanym terenie powierzchnia półmorgowa rynku, podobnie jak i w innych rejonach

²⁸ Do innych wielkości doszedł w swych badaniach K. Głowacki, który jako podstawę przyjął wielkość pręta zgorzeleckiego (3,9 m). Otrzymał on powierzchnię rynku równą 2 wężyskom i proporcję boków rynku 3:4. Z dokonanych przez tegoż autora wyliczeń wynika, iż pierwotny obszar rynku wykreślały boki prostokąta o długościach 16 x 12,5 pręta, „co tworzyło w sumie powierzchnię 2 wężysk” (K. Głowacki, 1984, s. 16, 19, 20). Wydaje się, iż nastąpiło pewne nieporozumienie, gdyż wielkość 10 x 15 prętów lub zbliżona do niego nie dawała nigdy powierzchni 2 wężysk, nawet gdyby zastosowano moduł pręta zgorzeleckiego, tylko wielkość półtora wężyska. Tym bardziej, iż rzadko w tym okresie stosowany był kwadrat o wymiarach ponad 10-prętowych. Stosując w tym przypadku moduł pręta 4,7 m, otrzymamy jeden bok kwadratu bardzo zbliżony do wymiarów z planu, a mianowicie ok. 49 m.

ówczesnej Polski (np. w Korzuchowie i Kietrze na Śląsku lub w Nowym Żmigrodzie w Małopolsce), należała do najmniejszych.

W miejscowościach interesującego nas obszaru występowały również rynki o powierzchni 4 wężysk. Taka powierzchnia rynku występuje w Sieradzu. Przy wymiarach z planu 62,5 x 120,5 m i wielkości pręta ok. 4,7 m, otrzymujemy powierzchnię placu rynkowego zbliżoną do 15 x 25 prętów (ok. 4 wężysk). Podobnie rzecz się miała w Warcie i w Szadku. W Warcie wielkość rynku, według pomiaru z planu, wynosi 120 x 80 m. Jeżeli przyjmiemy wielkość pręta 4,7 m, otrzymamy wymiar rynku zbliżony do ok. 25,5 x 17 prętów. Biorąc pod uwagę, podobnie jak w innych przypadkach, pewne odkształcenia pierwotnego kształtu, możemy przyjąć, iż początkowo wymiary te zbliżone były do modułu 25 x 15 prętów, tj. równego 4 wężyskom. W Szadku (stosując również pręt 4,7 m, przy wymiarach z planu 125 x 75 m) wielkość ta wynosiła ok. 25,5 x 15,9 prętów, czyli również wielkość 4 wężysk (25 x 15 prętów).

W przypadku trzynastu prezentowanych rozwiązań, w jedenastu zastosowano najprawdopodobniej wielkość pręta ok. 4,7 m długości, występującą na Śląsku w XIII w. W pozostałych dwóch przypadkach podstawę wyliczenia stanowił przypuszczalnie pręt o długości 4,32 m, będący w użyciu od XIV w. Można zatem postawić pytanie: czy istnieje odniesienie zastosowania takiej długości pręta (XIII-wiecznego lub XIV-wiecznego) do daty powstania (zorganizowania) miasta lokacyjnego? W siedmiu przypadkach dane miasto otrzymało przywilej lokacyjny w XIII w. (Warta, Szadek, Bolesławiec, Uniejów, Sieradz, Sulejów i Wolbórz), w trzech w XIV w. (Żychlin, Inowłódz i Piotrków) oraz po jednym w XV w. (Łódź), XVI i XVII w. (Pławno i Złoczew). Pręt długości ok. 4,7 m występował 7 razy w miastach lokowanych w XIII w. (Warta, Szadek, Bolesławiec, Uniejów, Sieradz, Wolbórz, Sulejów), 2 razy w miastach zorganizowanych w XIV w. (Inowłódz, Piotrków) oraz po razie w miastach lokowanych w XVI w. (Pławno) i XVII w. (Złoczew). Pręt długości 4,32 m wystąpił po razie w miastach zorganizowanych w XIV w. (Żychlin) i w XV w. (Łódź).

Trudno z tego wyciągać jakieś ogólne wnioski, niemniej prawdopodobne jest, iż przynajmniej w kilku przypadkach w czasie rozmierzania miejscowego rynku (miasta) posłużono się modułem mierniczym występującym w owym czasie na obszarze Śląska. Wydaje się, że przypuszczenie takie można odnieść choćby do Uniejowa, Sieradza, Wolborza, Sulejowa, Inowłodza, Piotrkowa, Bolesławca, Warty i Szadku, czyli do grupy miast należących do najstarszych na obszarze środkowopolskim. W przypadku pozostałych mogło wystąpić zjawisko, dość często spotykane na ziemiach polskich, przyjmowania starych, sprawdzonych wzorców mierniczych, które najlepiej adaptowały się do miejscowych warunków orograficznych.

Zachowane, jak również odczytane rozmiary rynków należą do różnych kategorii wielkości. Ogólnie można rzec, iż należą one do grupy rynków większych, aniżeli te występujące w miastach śląskich; zbliżone zaś są do wielkości rynków miast małopolskich, choć spotyka się również, choć rzadziej, wielkości podobne. Porównując powierzchnię rynków tutejszych miast z powierzchnią obszaru przeznaczonego pod zabudowę miejską, nie wynika – podobnie jak to miało miejsce w miastach małopolskich i na Rusi – stosunek proporcjonalnej zależności wielkości rynku od wielkości terenu zabudowanego miasta. Potwierdziły to m.in. badania A. Berdeckiej (1982). Jest to sprzeczne z poglądem wyrażanym przez J. Pudelkę (1960, s. 29, 31), który uważał, iż „w oparciu o określenie powierzchni rynku [...] selekcjonować można, jak się zdaje, racjonalnie rynki zależnie od ich wielkości. Selekcja ta jest tym bardziej istotna, że wiąże się równocześnie [...] z zagadnieniem proporcji rynków. Okazuje się bowiem, że każdemu z wymienionych typów wielkości odpowiada określony typ proporcji” i dalej „wykrycie i wyrysowanie systemu rozmierzania jednostek miar powierzchni w planie rynku jest bardzo ważnym czynnikiem dla analizy rozplanowania nie tylko rynku, lecz całości układu miasta”. Innymi słowy, badacz ten sugerował, iż wielkość rynku związana była funkcjonalnie z wielkością danego miasta. Zatem miasta większe posiadały rynki proporcjonalnie większe i odwrotnie. Reguła ta, według tegoż autora, nie pozostawała bez wyjątków (J. Pudelko, 1960, s. 25 i n.). Zgodzić się można z faktem, iż miasto o dość znacznym obszarze mogło posiadać rynek większych rozmiarów. Niemniej wydaje się, co potwierdzają badania, że wielkość rynku zależała przede wszystkim od funkcji i charakteru, jakie pełniło miasto. Tam, gdzie dominował handel wyrobami rzemieślniczymi, rynek nie musiał posiadać znacznej powierzchni i odwrotnie, w przypadku handlu płodami rolnymi, a w szczególności zwierzętami inwentarskimi, powierzchnie te musiały być większe.

Uzyskane dane o wielkościach powierzchni rynków w miastach łęczyckiego i sieradzkiego wskazują, iż występowała tutaj dość liczna grupa miast, w których place te obejmowały powierzchnię ponad 1 ha. Liczna jest również grupa miast dysponujących placami rynkowymi od 0,5 do 1 ha. Te dość znacznych rozmiarów rynki charakterystyczne są dla miast, w których dominującą była funkcja rolnicza. Porównując dane zawarte w pisanym materiale źródłowym z danymi ze źródeł kartograficznych oraz z wynikami badań terenowych, zależność ta jest jeszcze bardziej widoczna. Świadczy o tym choćby fakt, iż znaczna liczba miast leżących na badanym obszarze dysponowała w przeszłości pokaznym nadziałem ziemi uprawianej przez mieszczan, co często w istotny sposób wpływało na charakter i funkcje danego ośrodka, a tym samym i wielkość placów handlowych.

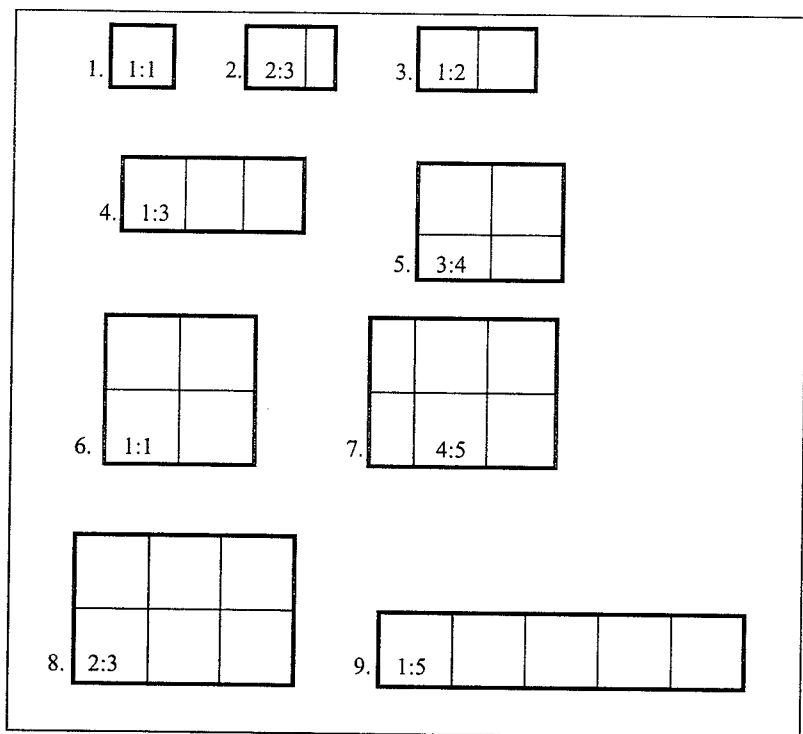
Podkreślono już, iż większość rynków w średniowiecznych miastach polskich otrzymała kształt zbliżony do prostokąta, rzadziej do rombu lub trapezu, jak np. w Radomsku, Łasku lub Bolesławcu. Wspomniana A. Berdecka (1982, s. 93) przypuszcza nawet, iż takie odkształcenia mogły nastąpić w wyniku luźnej początkowo zabudowy rynku lub też z nieprzestrzegania zasad wyrównywania zabudowy w pierzei. Wydaje się, że mogły one nastąpić również w przypadku nałożenia linii nowego rynku na istniejący wcześniej plac targowy. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że tak właśnie było w przypadku rynku w Radomsku. Rynki o kształcie trójkątnym, jak w Grabowie Łęczyckim, występowały sporadycznie. Pamiętamy, że unikatowy kształt rynku grabowskiego był wynikiem adaptacji dawnego placu targowego wykształconego w rozwidleniu dróg.

Na omawianym obszarze występowały rynki o różnych proporcjach²⁹. Jak stwierdzono, liczącą grupę stanowiły miasta, w których posiadały one powierzchnię dwumorgową, o długości boków w stosunku 2:3 (20 x 30 prętów). W takich proporcjach rozmierzono rynki m.in. w Łasku i Radomsku (trapezowate). Rynki o długości boków zbliżonych do stosunku 4:5 (20 x 25 prętów) oraz o powierzchni 1 niwy rozmierzono m.in. w Pławnie, Wolborzu i Łodzi (romb); w Inowłodzu powierzchnia rynku jest również jednoniwowa, lecz stosunek boków rynku wynosi 1:5. Rzadziej występowały na omawianym terenie, w przeciwieństwie do obszaru Śląska, powierzchnie jednomorgowe rynków, przy stosunku boków 3:4 (15 x 20 prętów). Tak było m.in. w Bolesławcu, Złoczewie i Żychlinie. Z innych spotykanych przykładów rynków w badanych miastach można wymienić powierzchnie 4 wężyk (15 x 25 prętów), np. w Sieradzu, Warcie i Szadku; 2 wężyk (10 x 20 prętów), np. w Sulejowie, oraz półmorgowej (10 x 15 prętów), np. w Piotrkowie (rys. 136).

Sposoby lokalizacji rynków w terenie nie odbiegały od podobnych w innych regionach kraju, np. w Małopolsce i na Śląsku (A. Berdecka, 1982, s. 90–91; J. Pudełko, 1959, s. 235–263). Rynek nigdy nie zajmował najniżej położonych fragmentów miasta, lecz rzadko zarazem zajmował te najwyższe. Za pewną zasadę można przyjmować sytuowanie rynku na stoku. W wielu znanych przypadkach spadek terenu rynku był znaczący (np. w Łasku i Wieluniu).

Kolejnym ważnym elementem rozplanowania średniowiecznego rynku, współcześnie również ściśle przestrzegany, była kwestia właściwej orientacji z uwagi na korzystne nasłonecznienie (w literaturze przedmiotu przyjęło się określenie na tzw. godzinę 11). W celu zbadania tej kwestii przyjęto, często stosowaną, metodę pomiaru na planach kąta nachylenia osi dłuższej rynku do

²⁹ Z charakterystycznych, najczęściej na ziemiach polskich spotykanych proporcji wytyczania rynków występowały: morgowe 3:4 (15 x 20 prętów) lub 1:3 (10 x 30 prętów) i o wielkości 1 niwy 4:5 (20 x 25 prętów). Spotykało się także proporcje 1:2, występujące w rynkach o powierzchni 2 wężyk i 1:1 lub 1:4 przy powierzchni 4 wężyk. Rynki mniejsze, np. półmorgowe i często dwumorgowe, posiadały proporcje 2:3.



Rys. 136. Średniowieczne miary powierzchni i ich jednostki, których wpływ jest widoczny w rozwiązaniach urbanistycznych miast środkowopolskich

- (1) 1 sznur kwadratowy = 1 weżyśko, stosunek boków = 1:1; (2) 1,5 weżyśka = 0,5 morgi, stosunek boków = 2:3; (3) 2 weżyśka, stosunek boków = 1:2; (4) 3 weżyśka = 1 morga, stosunek boków = 1:3; (5) 3 weżyśka = 1 morga, stosunek boków = 3:4; (6) 4 weżyśka, stosunek boków = 1:1; (7) 5 weżyśk = 1 niwa, stosunek boków = 4:5; (8) 6 weżyśk = 2 morgi, stosunek boków = 2:3; (9) 5 weżyśk = 1 niwa, stosunek boków = 1:5

kierunku północnego. W części badanych miejscowości oznaczenie północy na zachowanych planach może budzić poważne wątpliwości. Widać to choćby przy porównywaniu planów danego miasta z różnych okresów, kiedy to często występują dość znaczne różnice. Analiza wykazała, iż rynki badanej grupy miast orientowane były różnie. Największą grupę stanowiły te, które leżały w odchyleniu 60–80 stopni do kierunku północnego, mierzonym na wschód, co oznacza, że pierzeje dłuższe rynku miały południowo-wschodnie oświetlenie, uważane za najkorzystniejsze dla zabudowy mieszkalnej, czyli oświetlenie na tzw. godzinę 11 lub bardzo do niego zbliżone (typ I – orientowanie jednej ściany na godzinę 10, drugiej na godzinę 13, typ II – analogicznie 11 i 14). Pozostałe orientowane są dość rozmaicie, bez przewagi (lub z przewagą) któregoś

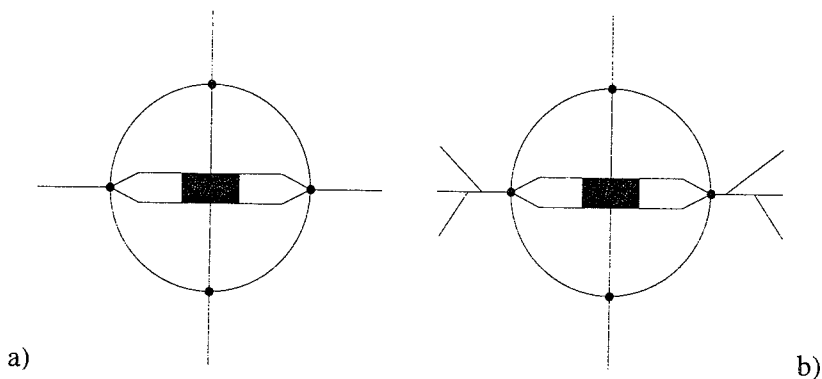
z rodzajów. Takie usytuowanie rynku występowało np. w Kazimierzu, Osjakowie, Burzeninie i Złoczewie. Pewne odchylenia występowały w innych ośrodkach. W Warcie i Działoszynie był on ukierunkowany na „godzinę 12”, natomiast w Lutomiersku, Lututowie, Widawie i Szadku na „godzinę 13”. Przykładowo na Śląsku, w przebadanych przez J. Pudelkę (1964, s. 240) miastach średniowiecznych, około 30% rynków ma takie właśnie nachylenie wyrażające się wielkością 60–80 stopni. Konsekwencją takiej orientacji rynku było to, iż zabudowa dłuższych pierzei rynku, jak również, w wielu przypadkach, równoległe do nich biegnących ulic, miała najlepsze nasłonecznienie. Należy jednak podkreślić, iż zasada ta nie zawsze była przestrzegana, gdyż w wielu badanych przypadkach wpływ na taką lokalizację rynku mogło mieć działanie wiatrów. Najbardziej postulowanym było takie usytuowanie miasta, w tym i rynku, by najbardziej szkodliwe wiatry nie wpadały wprost w ulicę, lecz łamały się niejako na narożnikach zabudowy. Analizując przebadane orientacje rynków, należy zauważyć, iż zasada ta została w dużym stopniu zachowana.

Jak pamiętamy, rozwój miasta średniowiecznego w dużym stopniu warunkowany był czynnikiem komunikacji. Stąd na orientację przynajmniej części rynków musiała mieć wpływ morfologia terenu oraz przebieg istniejących szlaków komunikacyjnych³⁰.

Nie potrzeba w tym miejscu przypominać, iż położenie ośrodka miejskiego przy ważnym szlaku komunikacyjnym lub przy skrzyżowaniu szlaków sprzyjało jego rozwojowi i miało bez wątpienia wpływ również na ukształtowanie się układu komunikacyjnego w zasięgu oddziaływania miasta. W konsekwencji miasto mogło spełniać rolę węzła komunikacyjnego, natomiast skrzyżowanie tych dróg mogło następować właśnie na rynku lub poza obrębem miasta. Schemat takich rozwiązań przedstawia rys. 137. W tym względzie występowała pewna zasada, mianowicie, w przypadku miast większych rynek przyjmował rolę węzła komunikacyjnego regionu, tak było m.in. z Łęczycą, Piotrkowem, Sieradzem, Wieluniem, Kłodawą, Uniejowem. W mniejszych zaś ośrodkach zetknięcie się dróg następowało poza obrębem miasta, a przez miasto i rynek komunikacja przebiegała jednym lub dwoma szlakami³¹.

³⁰ Czynnikiem ten bez wątpienia odgrywał pewną rolę, szczególnie w miastach, w których rynki zakładano, opierając się na istniejących starszych układach placów w osiedlach targowych lub podgrodziach. Inaczej rzecz biorąc, czynnik komunikacji i ukształtowania terenu działał podczas formowania się pierwotnego układu, który został zaadaptowany w okresie lokacji miasta i wytyczania nowego podziału na dawnym układzie.

³¹ Wyróżnia się nawet kilkanaście typów komunikacji występujących w miastach średniowiecznych. J. Pudelko (1964a) wydzielił takowe dla miast śląskich, L. Czubieli i T. Domagała (1969) dla miast krzyżackich, K. Wejchert (1947) zaś dla 235 przebadanych przez siebie miast całej Polski. W przypadku miast środkowopolskich zauważamy zbieżność wielu rozwiązań komunikacyjnych spotykanych na innych obszarach.



Rys. 137. Układy komunikacyjne miast jako węzły komunikacji regionu: (a) drogi przecinają się na terenie miasta, (b) drogi zbiegają się poza obszarem miasta (według: J. Pudelko, 1964a, s. 239)

W większości badanych ośrodków rynek położony był centralnie; wokół niego grupowały się bloki zabudowy mieszkalnej. W rozplanowaniach nawiązujących do układów wsi, rolę rynku spełniała przeważnie poszerzona część głównej ulicy, będącej z zasady fragmentem traktu lub drogi lokalnej, przebiegającej poprzez poprzeczny do niej układ działek. Rola i wielkość rynku jako obszaru, na którym skupiały się podstawowe funkcje miejskie, rzutowała istotnie na rozplanowanie całości funkcjonalnego i przestrzennego układu urbanistycznego. Wyznaczenie rynku związane było, co słusznie podkreśla A. Berdecka (1982, s. 90), przede wszystkim z „topografią terenu i wyborem miejsca zapewniającego odpływ wód deszczowych, dostateczne nasłonecznienie pierzei zabudowy oraz wykorzystanie kierunków miejscowych wiatrów”. Z tego też m.in. względu spotykamy różne formy geometryczne stosowane w kształtach rynków nie tylko na omawianym terenie, ale również w całej ówczesnej Polsce. Ogólnie rzecz biorąc, jeśli ukształtowanie terenu pozwalało na to, wybierano przeważnie część zbocza o łagodnym spadku. Rzadko spotykało się rynki sytuowane na dużej stromiźnie lub na terasie – skarpie nadrzecznej, jak również, i to raczej z konieczności, na równinach. Należy podkreślić, iż sposoby lokalizacji rynków na obszarze środkowopolskim nie odbiegają zasadniczo od lokalizacji rynków w miastach śląskich oraz małopolskich (por. J. Pudelko, 1959, s. 239 i n.; A. Berdecka, 1982, s. 91, 92).

W założeniach urbanistycznych badanej grupy miast łęczyckich i sieradzkich występują cztery typy rynków: prostokątne (w tym kwadratowe i wydłużone), trapezowate, w kształcie rombu oraz trójkątne. Na ogólną liczbę ponad 90 dawnych miast, rynki prostokątne stanowiły blisko 45% ogółu rynków występujących na badanym terenie. Trzeba jednak zauważyć, iż z liczby ponad

90 miejscowości, ok. 20 ośrodków nie posiadało wykształconego placu targowego. Rynki o kształcie wydłużonym spotykało się w małych miastach i były one jakby rozszerzeniem drogi. Kształt owalny rynku powstał głównie z dużego targowiska, które z biegiem czasu częściowo zabudowywano, tworząc zarazem mniejszy plac o planie regularnym. Rynek o kształcie trójkątnym spotykało się zazwyczaj na rozstajach dróg w miastach powstałych ze starych osiedli wiejskich (np. Grabów Łęczycki).

Zasygnalizowano wcześniej, iż większość omawianych miejscowości, podobnie jak i większość miast polskich posiadała rynki zbliżone kształtem do prostokąta. Wynikało to głównie z faktu, iż wytyczane one były tam, gdzie warunki orograficzne nie miały aż tak znaczącego wpływu na kształt i przyszły układ miejski. „Regularność kształtu, proporcje wymiarów wskazują, że wytyczano go [rynek – M.K.] jednocześnie z rozmierzaniem miasta. W nielicznych miastach XIV w., powstałych na terenach zagospodarowanych, rynek ukształtował się z rozszerzonego, dawnego placu targowego wsi. Natomiast w nowo założonych miastach XIV w., w których częściowo adaptowano dawny układ przestrzenny wsi i włączono w ich obręb, wymierzano nowe place, którym starano się nadać kształt regularny” – co słusznie podkreśla A. Berdecka (1982, s. 92, 93). Mimo że przytoczony cytat dotyczy miast małopolskich, można go z powodzeniem odnieść do miast interesującego nas terenu, gdzie pewne procesy były, jeżeli nie podobne, to w każdym bądź razie zbliżone. Inne formy, choćby takie jak kwadrat, romb lub trójkąt, należały do zdecydowanej mniejszości. Gwoli przypomnienia należy zauważyć, iż zagadnienie topografii rynku należy rozpatrywać w ujęciu całościowym położenia topograficznego miasta.

Średniowieczne miasta śródkowopolskie położone były w większości nad brzegami rzek lub w ich sąsiedztwie. Niewielki tylko procent ośrodków leżał z dala od jakichkolwiek cieków wodnych. Geomorfologicznie interesujący nas obszar jest mało urozmaicony, raczej płaski. Stąd też z reguły wybierano takie miejsce, które charakteryzowało się przynajmniej niewielkim spadkiem terenu. Miało to istotne znaczenie z uwagi chociażby na konieczność odprowadzania wód deszczowych z jednej strony, z drugiej zaś zaopatrzenia miasta w wodę do picia. Dlatego też z reguły – co podkreślano – rynek nigdy nie zajmował najniżej położonych partii miasta, jak również i tych najwyższych. Istotnym warunkiem była także komunikacja; stąd spadki terenu nie mogły być znaczne. W większości wahały się one od 2 do 6% (np. Bolesławiec 2,9%). Przykładowo na Śląsku spadki te wynosiły od 2 do 3% (J. Pudełko, 1964, s. 240).

W rozplanowaniu miasta istotną rolę przywiązywano do położenia rynku w obrębie miasta, czyli inaczej rzecz biorąc – czy rynki umieszczane były centralnie, czy też przesunięte były one względem osi symetrii? Wymieniany kilkakrotnie J. Pudełko (1960, s. 32) wyróżnił trzy zasadnicze typy położenia rynków w obrębie miasta (rys. 138):

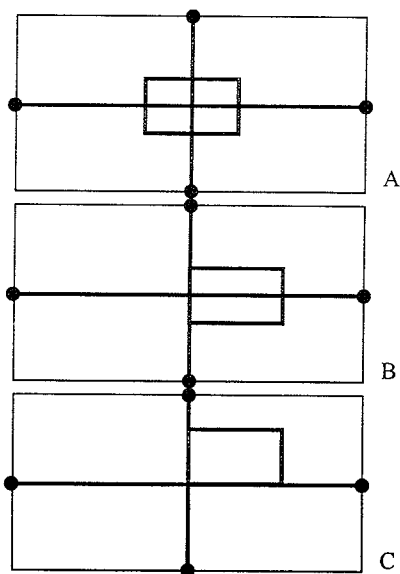
1) symetryczne, z centralnie położonym rynkiem, gdzie obie osie symetrii rynku pokrywają się z obu osiami symetrii obszaru miasta;

2) symetryczne względem jednej tylko osi symetrii miasta; rynek w tym przypadku przesunięty został względem jednej osi symetrii miasta (jedna oś rynku i jego prostopadła do niej pierzeja pokrywa się z osiami symetrii obszaru miasta);

3) asymetryczne, gdzie rynek przesunięty został względem osi miasta (dwie pierzeje rynku pokrywają się z osiami symetrii obszaru miasta, w wyniku czego jeden z narożników rynku leży w punkcie przecięcia osi symetrii obszaru miasta).

Problem określenia położenia rynku był bardzo istotny, gdyż moment ten miał przesądzać sprawę kompozycji pozostałych elementów rozplanowania, a zwłaszcza otaczających rynek bloków zabudowy mieszkaniowej.

W przeciwieństwie do rozplanowań miejskich, w rozplanowaniach typu wiejskiego, np. w Mazewie, Ruścu lub Małyniu, trudno jest oznaczyć osie symetrii. Dotyczyło to, jak pamiętamy, 24 miejscowości badanego obszaru³². Z pozostałych miast łączyskich i sieradzkich, zagadnienie położenia rynku zbadane zostało na przykładzie ponad 30 układów miejskich, co stanowi ok. 50% wszystkich rozpatrywanych miast. W kolejnych ok. 50% badanych układów położenie rynku było centralne, gdzie obie osie symetrii rynku pokrywały się z obu osiami symetrii miasta. Takie położenie symetrii rynku występowało m.in. w Wieluniu, Ujeździe, Bolesławcu, Tuszynie, Grocholicach, Kiernozi, Rozprzy, Uniejowie, Łęczycy, Widawie, Szczercowie,



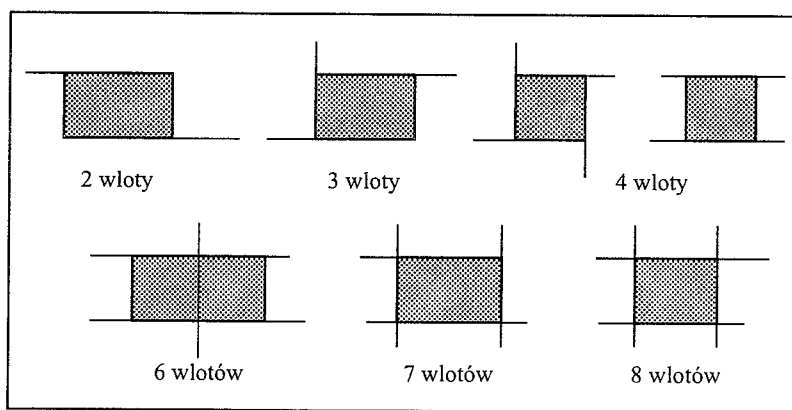
Rys. 138. Schematy przedstawiające typowe położenia rynków w stosunku do osi symetrii obszaru miasta: (a) położenie centralne, (b) przesunięte względem jednej osi symetrii, (c) przesunięte względem dwu osi symetrii (według: J. Pudełko, 1960)

³² Dla przypomnienia, brak wyznaczonego rynku lub jego pierwotnego rozplanowania występuje w miejscowościach (dawnych miastach): Budzynek, Kałów, Skoszewy, Goraj, Niemyśłów, Oporów, Gieczno, Przerąb, Świnice Warckie, Buczek, Rzeczyca, Kamion, Spicymierz, Szczawin (?) Zarysy placów lub ich ślady mogące świadczyć o pierwotnych rozplanowaniach spotykamy w: Orłowie, Bratoszewicach, Żytnie (trójkątne), Mazewie, Sokolnikach, Ruścu, Toporowie, Witoni (czworoboczne), Małyniu (wydłużony), Łubnicach (wrzecionowaty). Razem było to 24 miejscowości, tj. ok. 22% badanej grupy dawnych miast.

Łasku, Piotrkowie. Należy zauważyć w tym miejscu, iż tego typu położenie było w zasadzie regułą w miastach śląskich.

Położenie rynku symetryczne względem jednej osi symetrii miasta występowało tylko w kilku przykładach, m.in. w Sieradzu, Warcie, Lutomiersku, Wolborzu, Inowłodzu. W blisko 25% badanych układach mamy do czynienia z asymetrycznym położeniem rynku. Zjawisko takie występowało m.in. w Rzgowie, Szczercowie, Pajęcznie, Szadku, Kazimierzu, Piątku, Żychlinie, Zgierzu, Brzeźnicy i Pławnie.

Na badanym obszarze w większości występowały rynki prostokątne. Nie można jednak powiedzieć, iż przedstawiają one jeden typ rozplanowania. Rynki prostokątne różniły się między sobą nieraz znacznie. Jako jedną z cech wyróżniających ten typ wymienia się liczbę prowadzących do rynku ulic i sposób ich doprowadzania. Na interesującym nas terenie spotykamy się z rynkami o różnej liczbie wlotów ulicznych: od układów o 8 ulicach wychodzących po 2 z każdego narożnika, po 4 wloty. Ten ostatni stanowił najprostszy typ układu występujący na tym terenie (rys. 139).



Rys. 139. Schematy układów wlotowych rynków w miastach Polski Środkowej

Układ ośmiowlotowy posiadały rynki m.in. w Piotrkowie, Łasku, Wolborzu, Łęczycy, Wieluniu, Sieradzu, Uniejowie, Szczercowie, Pabianicach i Bolesławcu. Należy zauważyć, iż w grupie tej znajdują się w większości miasta o starszej dacie lokacji niż w pozostałych. Rynki o 7 wlotach posiadały m.in. Warta, Złoczew, Lutomiersk. Układ sześciowlotowy charakterystyczny był dla rynków w Nowym Mieście nad Pilicą, Pajęcznie, Szadku, Widawie, Piątku, Pławnie, Bielawach. Pięć wlotów występowało w rynkach m.in.: w Kazimierzu, Rozprzy, Krośniewicach i Działoszynie. Największą grupę rynków stanowiły place

czterowlotowe. Występowały one m.in. w Ujeździe, Brzeźnicy, Sobocie, Parzęczewie, Kiernozi, Osjakowie oraz w Poddębicach.

Należy zauważyć, iż wymienione układy nie stanowiły niczego wyjątkowego. Spotykało się podobne w innych częściach kraju. Wyjątkiem mogła być tutaj dość często występująca cecha pewnego niedorozwoju samego układu. Świadczy o tym nie do końca rozwinięty ich plan. Widać to w układach pięcio-, sześć- i siedmiowlotowych, które charakteryzują się załamaniem planu w jednym lub dwóch narożach, przy pełnym rozwiązaniu pozostałych (podwójny wlot). Innymi słowy, ulice prowadzące do rynku określały zasadniczy podział i wielkość bloków przyrynkowych. Tam, gdzie zauważalny był najprostszy typ wlotów ulicznych, tj. po jednej ulicy wybiegającej z naroża rynku, występowała albo niepełna obudowa pierzei rynekowych, albo deformacja bloków przyrynkowych. W większości tego typu układów mamy do czynienia z rozplanowaniem najprostszym, tzn. miasto otrzymało tylko rynek oraz zabudowę wokółrynkową. Stąd często pola miejskie dotyczyły działek przyrynkowych. Zjawisko takie miało miejsce m.in. w Kazimierzu, Burzeninie, Złoczewie i Widawie.

Do rozplanowania rynku i jego sąsiedztwa przywiązywano bardzo dużą wagę. Był on jednym z podstawowych elementów morfologicznych układu przestrzennego i funkcjonalnego miasta średniowiecznego, rzutującego w dużej mierze na zagadnienie rozplanowania całości układu miasta. Podobnie rzecz się miała z blokami zabudowy przyrynkowej, których pierzeje frontowe określały kształt i wielkość rynków. Bloki te, podzielone układem ulic prowadzących do rynku, wraz z nim stanowiły wyróżniający się w układzie miasta element jego rozplanowania. W przypadku miast małych stanowił on nierzadko cały obszar ich zabudowy. Widać to jeszcze dzisiaj dość wyraźnie w kilku z badanych ośrodków, choćby przykładowo w Kazimierzu, Burzeninie, Złoczewie, Błazskach, Osjakowie i w dawnych małych miastach ziemi wieluńskiej. Z rynkiem związana była też rola, jaką miał on pełnić i pełnił później w życiu gminy miejskiej. Był więc węzłem komunikacyjnym, ośrodkiem władzy w mieście (ratusz), a przede wszystkim centrum handlowym. W związku z faktem, iż omawiane miasta, z wyjątkiem kilku, należały do grupy miast małych, zaspokajających głównie lokalne potrzeby gospodarcze, z rzadka obejmując szersze zaplecze, wystarczał im jeden główny plac targowy, właśnie rynek. Jak wspomniano, w rozplanowaniach nawiązujących do układów wiejskich rolę rynku przejmowała poszerzona część ulicy (głównej drogi), biegnącej przez daną miejscowość, przecinająca poprzeczny do niej układ działek (np. w Buczku, Budzynku, Kamionie i Kałowie), lub też niewielki, nieregularny plac, powstały z reguły samoistnie (np. w Toporowie i Ruścu).

Miasta miały również place innego typu. Zaliczyć do nich można place przykościelne. Wykształcały się one na działce przeznaczonej w chwili

rozmierzania miasta pod budowę kościoła parafialnego. Plac taki, oprócz funkcji zasadniczej – miejsca dla zgromadzenia wiernych – spełniał także inne funkcje, m.in. komunikacyjne, handlowe itp. Pewien fragment placu przeznaczony był na cmentarz przykościelny. W większości interesujących nas ośrodków kościół parafialny, zgodnie zresztą z zasadami urbanistyki średniowiecznej, nie przylegał bezpośrednio do rynku, lecz wraz z zabudowaniami plebanii położony był w jednym z bloków przylegających rogiem do rynku (np. w Wieluniu, Warcie, Złoczewie, Uniejowie, Widawie) lub też oddzielony był jednym blokiem (np. w Bielawach, Łęczycy, Sieradzu, Burzeninie, Widawie, Lututowie, Łasku, Szadku, Piątku, Pabianicach, Piotrkowie, Szczercowie, Łodzi, Zgierzu) czy dwoma i więcej blokami zabudowy (np. w Lutomiersku). W Kazimierzu, Działoszynie, Krośniewicach, Radomsku, Poddębicach, Osjakowie i Żychlinie kościół wraz z placem przylegał bezpośrednio jedną swoją długością do rynku.

W niektórych ośrodkach, oprócz rynków i placów przykościelnych, wytyczano niekiedy pomocnicze place targowe o zróżnicowanych funkcjach, zależnych od rozwoju gospodarczego miasta. W wielu przypadkach trudno doszukać się ich na ubiegłowiecznych planach miejskich, niemniej pewne formy, jak i informacje źródłowe pozwalają na ich identyfikację. W Szadku był to plac powstały w miejscu tzw. Nowej Dzielnicy; ślady tego typu placów zauważalne są również m.in. w Działoszynie i Widawie.

Place miejskie, głównie zaś rynki, powiązane były ściśle z siecią ulic. Stwierdzono już, iż w najprostszych układach czworoboczny rynek stanowił centrum, z którego czterech naroży wytyczano cztery, pięć lub więcej ulic. Najczęściej stosowanym rozwiązaniem był tradycyjny od XIII w. system wytyczania dwóch ulic z każdego narożnika rynku lub zbliżony do niego. W wielu omawianych ośrodkach pierwotny układ dróg (ulic) był wzbogacany w miarę rozwoju miasta. Przykładowo, w Szadku w chwili lokacji było 9 ulic, natomiast w pierwszej połowie XVII w. już 18; w Warcie, na początku XVII w. było 10 ulic, w Złoczewie 6; w Łasku i Lutomiersku na początku XIX w. po 11 ulic (AGAD, Lustracja z 1616 r.; *Źródła do dziejów miast...*, 1958; M. Kulesza, 1997a). Ogólnie można zauważyć, iż rozbudowa siatki ulicznej ograniczała się w większości do powstawania głównie nowych ulic gospodarczych lub wydłużania już istniejących, w mniejszym zaś stopniu do wytyczania nowych. Często były też przypadki zanikania pewnych ulic, głównie w konsekwencji klęsk elementarnych (np. pożary, wojny). Tak było choćby w Warcie, gdzie do 1789 r. zachowały się tylko cztery, z kilkunastu wcześniej istniejących ulic. We wszystkich omawianych ośrodkach ówczesna sieć uliczna nie tworzyła skończonej kompozycji, przez co mogła być dowolnie rozbudowywana. Pewien wyjątek stanowiły np. Łęczyca, Sieradz i Wieluń, które posiadając mury obronne, nie mogły dowolnie komponować swego układu ulicznego.

We wszystkich rozplanowaniach regularnych widoczna była dążność do układu sieci ulicznej zamkniętej w prostokącie (np. w Sieradzu, Lutomiersku, Warcie, Szadku i Złoczewie) lub w owalu (np. w Bolesławcu, Wieluniu i Łasku), przeciętej jedną lub dwiema ulicami, stanowiącymi przedłużenie traktów wiodących do miasta (por. M. Kulesza, 1994, 1996, 1997a). Bardzo ciekawy i rzadko spotykany na tym terenie układ sieci ulicznej posiada Łask. Miasto założono w obrębie dawnej wsi targowej, nie zacierając podstawowych elementów jej owalnicowego kształtu, który pozostał czytelny do dzisiaj, stanowiąc niezmiernie cenny zabytek unikalnego rozplanowania miasta średniowiecznego w Polsce Środkowej (AGAD, KRSW 1229).

Oprócz ulic głównych, wybiegających z narożnika rynku lub równoległych do nich biegnących przez miasto, wytyczane były również ulice gospodarcze, które, co wspomniano, uzupełniały komunikację wewnętrzną. Powstawały one z reguły na tyłach bloków przyrynkowych lub też je przecinały. Występowały one we wszystkich omawianych miastach, natomiast ślady ich widoczne są w wielu przypadkach obecnie. Również we wszystkich z nich spotkać można było tzw. miedzuchy, tj. przejścia wewnątrzblokowe, stanowiące zabezpieczenie od ognia. W Łęczycy, Sieradzu i Wieluniu, które były miastami zamkniętymi (mury obronne), spotykało się ulice obwodowe lub inaczej mówiąc podmurne, biegnące równolegle do murów miejskich. Nie znamy dokładnie szerokości średniowiecznych ulic. Trudno też jest odczytać ją z zachowanych planów. Można założyć, iż w przypadku zabudowy obustronnej, zwartej, nie zmieniały one raczej swej szerokości. Natomiast w przypadku ulic o zabudowie jednostronnej, luźnej, występowało często ich naturalne poszerzenie lub zwężenie poprzez wstępującą nań zabudowę. Można przyjąć, iż przeciętna szerokość ulicy mogła wynosić ok. 9 m. Z taką szerokością ulic spotykamy się w innych regionach kraju, np. w Małopolsce (A. Berdecka, 1982, s. 99). Ulice gospodarcze i „miedzuchy” były węższe, natomiast szerokość ich wynosiła najprawdopodobniej odpowiednio ok. 6 i 2 m.

Charakterystyczną cechą ulic we wszystkich badanych miastach, a widać to na zachowanych planach, był brak jednakowej szerokości na całej długości ich przebiegu, również w tych, które zostały wytyczone planowo. W swym dalszym biegu przeistaczały się one często najpierw w drogi, a następnie w dróżki polne, prowadzące do okolicznych wsi lub do poszczególnych zagonów pól. Jest to zrozumiałe, biorąc pod uwagę fakt, iż omawiane ośrodki były w większości miastami z przewagą, a niekiedy nawet dominacją funkcji rolniczej. Z tego też względu rynek był niekiedy nie tylko sercem, ale wraz z wybiegającymi ulicami stanowił cały organizm miejski. Poza blokami przyrynkowymi rozciągały się tam już pola uprawne. Widać to czytelnie na części z zachowanych planów miast z początków XIX w.

Działka miejska. Stwierdzone zostało już, iż istotnym elementem rozplanowania miasta średniowiecznego były bloki zabudowy mieszkaniowej, podzielone na działki lokacyjne (parcele). Wspomniano również, iż w zależności od wielkości i znaczenia miasta, bloków urbanistycznych mogło być mniej (zabudowa wokół rynku) lub więcej (dwa lub więcej rzędów tworzących wraz z ulicami szachownicę). Działka lokacyjna (parcela) wykształciła się w momencie rozmierzania miasta, ponieważ, jak słusznie twierdzi U. Sowina (1995, s. 323): „podstawowym zyskiem właściciela lub lokatora-zasadzcy miał być czynsz pobierany od społeczności lokowanego ośrodka, pojawiła się konieczność jak najdokładniejszego wymierzenia jego przestrzeni. Doprowadziło to w konsekwencji [...] do ukształtowania się [...] szachowniowego układu przestrzennego, na który oprócz placów targowych i regularnej sieci ulic złożyły się bloki zabudowy, a w ich obrębie – zlimitowane działki miejskie”. Tak więc kwestia wytyczenia działki miejskiej stanowiła od początku jedno z najważniejszych zadań stojących przed ówczesnymi mierniczymi. W okresie lokacji najprawdopodobniej rozmierzano działki tylko w blokach położonych przy rynku, zostawiając pozostały teren pod późniejszą parcelację (W. Kalinowski, 1972, s. 73–85; A. Berdecka, 1982, s. 62). Istnieje także szeroko uzasadniony i powszechnie przyjęty pogląd, że podczas urządzania lokacyjnego miasta średniowiecznego wytyczano jednakowe działki, jeżeli nie w całym układzie miejskim, to w pewnych jego zespołach (H. Münch, 1946, s. 211; K. Jazdzewski, 1955, s. 146; J. Pudełko, 1963, 1964, 1964b). Trudno teraz rozstrzygać ten dylemat, niemniej w wielu analizowanych przypadkach występowały obydwa wspomniane rozwiązania.

Jak pamiętamy, w badaniach metrologicznych podstawowym problemem jest znalezienie pierwotnej koncepcji rozplanowania miasta lub jego części. Należy jednak zauważyć, iż dotyczy to tylko tych układów, które były konsekwencją jednorazowej akcji urbanistycznej, przeprowadzonej zgodnie z przyjętym planem. Podobnie jak w przypadku rynku, przy rekonstrukcji pierwotnej koncepcji rozmierzenia działki na czoło wysuwa się zagadnienie miary, jakiej użyto przy wytyczaniu miasta. Jak już wspomniano, zachowane materiały źródłowe prawie nic nie wspominają o jednostkach mierniczych stosowanych przy rozmierzaniu miast środkowopolskich w okresie lokacji. Podają jedynie wielkości gruntów przyznanych danemu ośrodkowi, mierzonych w łanach. Wnioskować więc można, iż sam dokument lokacyjny zawierał tylko ogólne sformułowania dotyczące lokacji przestrzennej, bez wnikania w szczegóły zasad parcelacji. Z tego też względu dane, jakie posiadamy obecnie, są danymi wtórnymi, uzyskanymi poprzez analizę pomiarową ubiegłowiecznych planów miejskich, badania terenowe oraz porównanie ich ze współczesnymi podkładami geodezyjnymi tych ośrodków. Na uwagę zasługuje fakt, iż w wielu

badanych miejscowościach, głównie tych, które nie przeszły w swych dziejach zasadniczych zmian urbanistycznych, informacje uzyskane z planu znalazły wielokrotnie swe potwierdzenie w terenie.

Istotnymi dla naszych rozważań są dane, jakie otrzymaliśmy dla innych regionów kraju. Znane są wielkości działek małopolskich, śląskich i z obszaru Wielkopolski właściwej. Przykładowo, wymiary parceli krakowskiej, według danych z 1385 r., wynosiły 36 x 72 łokci (ok. 21 x 42 m) (W. Grabski, 1968, s. 187–206) i obejmowały powierzchnię ok. 882 m². J. Pudełko, w zbadanej przez siebie grupie miast śląskich założonych w drugiej połowie XIII w., wyróżnił dwie działki: pierwszą o wymiarach 50 x 100 stóp, co daje 14,4 x 28,8 m, czyli powierzchnię 415 m², oraz drugą, większą o wymiarach 50 x 200 stóp (14,4 x 57,6 m) o powierzchni 830 m². Podał on również fakt występowania w tym czasie na Śląsku parcel o wymiarach 50 x 150 stóp (14,4 x 43,2 m) o wielkości 620 m², wysuwając zarazem przypuszczenie, iż mniejsza jest połową działki pierwotnej (J. Pudełko, 1964b, s. 115–137). Znana jest również wielkość działki w Poznaniu. Według danych z 1398 r., wymiary jej wynosiły 33 x 72 łokcie (19,6 x 42,7 m), a powierzchnia ok. 838 m² (A. Rogalanka, 1977, s. 323–376).

Nasuwać się w tym miejscu pytania dotyczące odniesienia wielkości działki wymierzonej w XIII w. do wielkości działek wytyczonych później w XIV i XV w. (większość miast łęczyckich i sieradzkich wtedy uzyskała prawa miejskie) oraz czy wielkości występujące na innych obszarach kraju można przenieść na interesujący nas teren? Znalezenie odpowiedzi na postawione pytania jest niezmiernie trudne. Analiza planów XIX-wiecznych, jak i współczesnych badanych miast wykazuje pewne podobieństwa, tak w typie rozplanowania, wielkości bloków, długości działek, jak i niekiedy ich wymiarów, z innymi obszarami Polski. Przeprowadzone dotychczas badania nad strukturą działki lokacyjnej na różnych terenach kraju wykazują duże podobieństwa. Potwierdzają to studia wspomnianych A. Berdeckiej, A. Rogalanki, W. Grabskiego i J. Pudełki. Można przyjąć, iż nie wszystkie analogie są dziełem przypadku lub przeprowadzonych później regulacji. Stąd dokonana analiza zachowanego materiału źródłowego, danych mierniczych oraz porównanie ich z danymi już osiągniętymi w innych częściach kraju, upoważniają do przypuszczenia, iż przy rozmierzaniu działki, podobnie jak w przypadku scharakteryzowanych wyżej rynków, posłużono się na badanym terenie najprawdopodobniej śląskim modułem mierniczym.

Badania U. Sowiny (1991, s. 26) nad układem przestrzennym średnio-wiecznego Sieradza udowodniły, iż obszar nowo lokowanego miasta wytyczono na podstawie siatki kwadratów, której podstawą był kwadrat o boku odpowiadającym szerokości rynku, równy połowie powierzchni rynku, powielany

następnie na powierzchni całego parcelowanego obszaru. Potwierdzałoby to zasadę formowania średniowiecznych miast, według której podstawą wytyczenia miasta był kwadrat rynkowy powielany w blokach zabudowy, dzielonych dopiero później na parcele (U. Sowina, 1991, s. 26, przyp. 17)³³. W wyniku przeprowadzonej przez autorkę analizy wielkości rynku, otrzymała ona wielkość wschodniej pierzei rynku równą 62,6 m. Odpowiadało to 100 łokciom staropolskim. Łokieć staropolski, równy 0,626 m, używany był na Śląsku w XIII w. (J. Pudełko, 1964, s. 3). Odtworzenie rozmiarów niektórych sieradzkich działek przyrynkowych pozwoliło ustalić, że powtarzającą się szerokością była wielkość 16,65 m, co odpowiadało 25 łokciom staropolskim, tj. 50 stopom. Jak wykazały badania wielokrotnie wymienianego J. Pudełki, szerokość 50 stóp miały parcele większości miast śląskich, w tych lokowanych w drugiej połowie XIII w. Rozmierzane były one rozpowszechnionym ówczesnie sznurem (50 stóp = 1,3 sznura) i były głębokie (długie) na 150 lub 200 stóp (1–1 i 1/3 sznura) (U. Sowina, 1991, s. 26, 27; J. Pudełko, 1964b, s. 117, 118, 128). Przyjmując założenie identyczności działek w chwili ich wytyczenia, można przypuszczać, że wielkość 50 stóp była szerokością pierwotnej działki lokacyjnej w Sieradzu (U. Sowina, 1991, s. 26, 27). Długość jej wynosiła 100 łokci (200 stóp), sięgając przez całą głębokość bloku przyrynkowego. Taką właśnie długość posiadał bok kwadratu z siatki użytej przy wytyczaniu miasta, a zarazem stanowił szerokość 3 spośród 4 boków przyrynkowych. Wielkość ta znajduje potwierdzenie w zachowanym materiale źródłowym, jak również ma pewne analogie w innych ośrodkach. Tak więc biorąc pod uwagę podane wcześniej wielkości działek dla innych rejonów Polski, można stwierdzić za U. Sowiną (1991, s. 27), iż „wymiarzy sieradzkiej parceli siedliskowej w dniu przeprowadzania lokacji przestrzennej miasta wynosiłyby 50 x 200 stóp i byłyby analogiczne z wielkością działek wielu miast śląskich, reprezentując najczęściej spotykany tam w drugiej połowie XIII w. typ działki 50 x 150 (200) stóp”. Udało się ustalić, iż w XV w. i na początku XVI w. w pierzejach sieradzkiego rynku znajdowało się 26 zabudowanych działek, po 5 w dwóch krótszych oraz po 8 w dwóch dłuższych (U. Sowina, 1991, s. 31). W związku z tym można przyjąć, iż w Sieradzu wytyczono i rozmierzono miasto na podstawie wzorców mierniczych stosowanych na Śląsku.

³³ W swych badaniach autorka wykorzystała pomiarowy plan miasta z 1823 r. i współczesne podkłady geodezyjne w skali 1:1000. W tych ostatnich odkryła XIII-wieczną jednostkę mierniczą – łokieć staropolski – równy 0,626 m, używany w XIII w. na Śląsku. W Sieradzu 100 takich łokci (tj. 200 stóp) odpowiadało szerokości rynku, będąc jednocześnie boki kwadratu w siatce kwadratów, na podstawie której wytyczono nowo lokowany Sieradz. Na obszar rynku złożyły się dwa takie kwadraty, tworząc jego powierzchnię 100 x 200 łokci. Zauważyła również, iż co najmniej dwa bloki przyrynkowe – wschodni i zachodni – posiadały takie same parametry.

Nasuwa się kolejne pytanie – jak przedstawiał się ten problem w innych miastach badanego zbioru? Czy również tam posłużono się śląskim modułem mierniczym, czy też podstawą były inne wzorce? Posiadamy pewne dane dotyczące Łasku. Niestety nie podają one wymiarów działek budowlanych. W dokumencie lokacyjnym J. Łaskiego stwierdza się tylko, iż działki wójta były tej samej wielkości co działki mieszczan (KDP, 1847–1858, s. 298–300). Analiza wielkości działek łaskowskich oparta została na wymiarach bloków: północnego i wschodniego, najmniej zmienionych przez ubiegłowieczne regulacje, w przeciwieństwie do pozostałych. Według planu miasta z 1822 r., blok wschodni podzielony był na 7 działek, z których 5 posiadało szerokość 15 m, pozostałe 2 natomiast 7 m. Można więc przyjąć, iż pierwotnie działek było 6, wszystkie o szerokości ok. 15 m. Zakładając taką pierwotną szerokość działki i przyjmując długość łokcia obowiązującego w XIV w. (0,57 m) (Łask lokowano w 1422 r.), otrzymamy szerokość działki przyrynkowej bliską modułowi 25-łokciowemu (14,40 m). Nie wiemy jednak, czy przy rozmierzaniu Łasku nie korzystano z wzorca XIII-wiecznego. Wtedy szerokość 25-łokciowej działki wynosiłaby 15,65 m i mieściłaby się w okolicach 15 m. Pewnym tego potwierdzeniem może być fakt, iż jeszcze dzisiaj część działek przyrynkowych ma właśnie szerokość 15,5 m. Warto zaznaczyć również, iż zachowane do dzisiaj fundamenty dawnego wikariatu (pochodzącego z XVI i XVII w.) posiadają także szerokość bliską 25 łokci. Dowodzić to może, iż w przypadku Łasku posłużono się mierniczym modułem śląskim, przypuszczalnie XIII-wiecznym³⁴. Należy dodać, iż rozplanowanie Łasku w chwili lokacji przestrzennej było bliskie wzorcowemu, gdyż zgodnie z ówczesną zasadą, każdy z osadników otrzymał po 1 łanie gruntu oraz po 1 parceli budowlanej w rynku.

W przypadku Wielunia wiemy, iż szerokość działek przyrynkowych wahała się w granicach 8–10 m. Analizując plany miasta z przełomu XVIII i XIX w., okazuje się, iż wychodząc z modułu stosowanego na Śląsku w XIII w., szerokość działki wynosiłaby blisko 8 m (co odpowiadało w przybliżeniu 25 stopom), stosując zaś moduł XIV-wieczny, wartość zbliżona byłaby do wielkości 8,40 m, co odpowiadało w przybliżeniu 30 stopom. Obie te wielkości mieszczą się w granicach zachowanych współcześnie. Skłaniając się do przyjęcia hipotezy, iż Wieluń rozmierzony został według wzorców panujących na Śląsku w XIV w., otrzymamy w przybliżeniu połowę szerokości XIV-wiecznej działki śląskiej. Długość tych działek była krótsza niż śląskich i wynosiła ok. 48 m (por. plany miasta z 1822 r. [kop. 1848 r.], AP Łódź, Zb.

³⁴ J. Kubiak (1964, s. 9), w swoim studium urbanistyczno-historycznym do planu zagospodarowania przestrzennego miasta sugeruje, iż wytyczający miasto, mogli posłużyć się modułem krakowskim, przyjmując jako podstawę swoich rozważań długość łokcia kupieckiego (krakowskiego) liczącego 58,6 cm. Wtedy długość działki 25-łokciowej wynosiłaby 14,62 m i bliska byłaby XIV-wiecznemu modułowi śląskiemu.

Kart., 2646; z 1823 r., AP Łódź, Zb. Kart., 2723 i z drugiej połowy XIX w., AGAD, Zb. Kart., 493-158), co w przeliczeniu dawało 75 łokci staropolskich, czyli liczbę mieszczącą się w przedziałach stosowanych na Śląsku w tym czasie. Taka była prawdopodobnie również długość bloku przyrynkowego. Za tą hipotezą przemawiały także wymiary rynku, które wynosiły: ok. 80 m długości i 64 m szerokości, co w przeliczeniu na pręty dawało odpowiednio 20 x 15, a stosując sznury miernicze 2 x 1,5 sznura, gdzie 1 pręt wynosił ok. 4,32 m. Taki moduł stosowany był na Śląsku w XIV w. Cechą charakterystyczną rynku wieluńskiego jest stosunek długości pierzei wynoszący 4:3, odpowiadający rynkom o takiej samej powierzchni, występującym na Śląsku, np. w Jeleniej Górze lub w Gryfowie Śląskim. Bardziej czytelna wielkość pręta 4,32 m widoczna jest w ogólnym planie Wielunia. Osnową planu średniowiecznego miasta była siatka kwadratów o długości boków 43 m (10 prętów). Odległość pomiędzy bramami: wschodnią i zachodnią wynosi 430 m (10 sznurów), natomiast między północną i południową w przybliżeniu 380 m (9 sznurów). Miasto zostało więc wpisane w prostokąt o wymiarach 10 x 9 sznurów, co daje powierzchnię 1 łana frankońskiego (ok. 16,5 ha).

Pewne dane posiadamy w przypadku Brzezin. Również tu w chwili lokacji wokół rynku wytyczone zostały działki. Nie wiemy dokładnie, ile ich było w momencie wymierzania miasta oraz jakie miały wielkości. Pewną wskazówką może być szerokość działek leżących w pierzei północnej rynku, najmniej zdewastowanej w przeszłości. Trzy frontony działek posiadają tutaj po ok. 14 m szerokości, jedna zaś ok. 28 m. Przyjmując z dużym uproszczeniem, iż pierwotne szerokości działek wynosiły po ok. 14 m, otrzymamy 5 działek w omawianej pierzei. Wynosiło to 3,25 śląskiego pręta XIV-wiecznego. Innymi słowy, rynek brzeziński mógł być pierwotnie otoczony 20 działkami, po 5 w każdej pierzei (M. Kulesza, 1997).

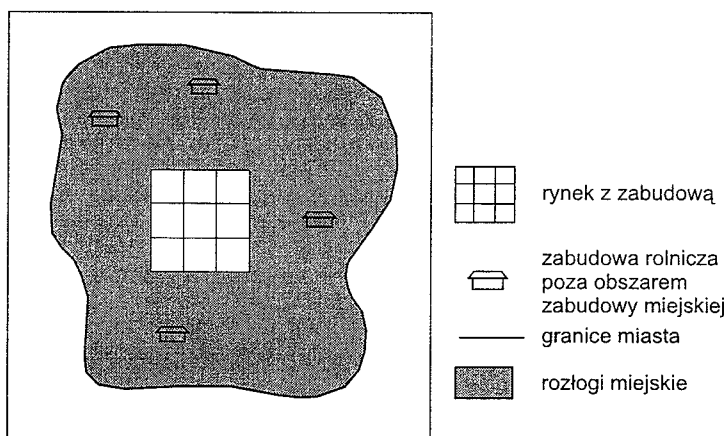
Podobnie jak w Wieluniu, rzecz się ma w Radomsku, w którym przypuszczalnie w rozmierzaniu miasta zastosowano pręt wielkości 4,32 m. Biorąc dane z planu miasta z 1818 r. i stosując wspomnianą wielkość pręta, otrzymaliśmy szerokość działki równą 8,64 m, czyli bliską 30 stopom oraz długość 86,4 m, tj. równą 300 stopom (XIV-wiecznym). Jeszcze bardziej widoczne jest to, kiedy wpiszemy powierzchnię miasta w siatkę kwadratów. Osnową planu średniowiecznego Radomska jest siatka kwadratów o długości boku 43,2 m (10 prętów lub 1 sznura). Zatem miasto zostało wpisane w hipotetyczny prostokąt o wymiarach 9 x 7,5 sznura, co dawało powierzchnię 3/4 łana flamandzkiego (12,5 ha), z czego rynek obejmował obszar 1/15 łana lub 6 węgysk (1,1 ha).

Również w Pabianicach zastosowano prawdopodobnie śląski moduł XIV-wieczny, który określa nam wielkość działki miejskiej 50 na 200 stóp. Biorąc pod uwagę podane wymiary działek: krakowskiej i poznańskiej, różniące

się istotnie od modułu śląskiego oraz czas pojawienia się ich w źródłach, przedstawione przykłady rozmierzenia działki przyrynkowej oraz pewne analogie, a w niektórych przypadkach i znaczne podobieństwa, można wysunąć przypuszczenie, iż przy rozmierzaniu miast Polski Środkowej (przynajmniej znacznej części) zastosowano śląski model mierniczy, występujący tam od XIII i XIV w. Zbliżone są nie tylko wymiary rynków oraz działek, ale nierzadko cały obszar średniowiecznego miasta. Powtarzają się na badanym obszarze zasady zastosowane wcześniej w rozplanowaniach miejskich w tej przodującej ówczesnie dzielnicy naszego kraju.

Dla obszaru środkowopolskiego jest charakterystyczne, iż działki w małych i średnich miastach otwartych były dłuższe aniżeli w otoczonych umocnieniami. Wynikało to zapewne z możliwości dysponowania rozleglejszym obszarem, potrzebą bardziej rozbudowanego gospodarstwa nastawionego w znacznej mierze na zajęcia rolniczo-hodowlane. Należy podkreślić, iż większa różnorodność w kształtach i wymiarach działek występowała w obrębie miast o słabo wykształconym planie.

Wielkość obszaru miejskiego była różna. Średnica małych miast, posiadających rynek oraz jedną lub dwie ulice równoległe do boków rynku, była niewielka i nie przekraczała 250 m (np. w Kazimierzu, Burzeninie, Lututowie, Osjakowie). Miasta większe, takie jak: Widawa, Szadek, Łask, Działoszyn, Warta, Lutomiersk, posiadały więcej ulic i bloków zabudowy, a ich średnica sięgała 400–450 m. Największym miastem omawianego obszaru był Sieradz, którego wielkość w XVIII w. wynosiła ok. 700 x 380 m. Badania J. Pudełki nad lokacyjnymi miastami śląskimi wykazały, że powierzchnia miast była ściśle wymierzona i wynosiła przeważnie 1 łan flamandzki, a dla miast mniejszych 3/4 i 1/2 łana. Miarą był tutaj sznur mierniczy, wynoszący ok. 47 lub 32 m. Za miasta „wzorcowe” uważano miasta jednołanowe. W okresie „rewolucji urbanistycznej” czasów Kazimierza Wielkiego za miasto „idealne” uważano rozplanowanie półłanowe, wytyczone na kwadracie o boku 300 m albo na rzucie koła o średnicy 337,5 m. Na badanym obszarze nie spotykamy w zasadzie takich miast; klasycznym wyjątkiem w tej części Polski jest jedynie Łęczyca. Proporcje te trudno odnieść do większości omawianych miast, gdyż przy rozmierzaniu ich nie przestrzegano. Miało to przede wszystkim związek z charakterem tych ośrodków – miast otwartych – gdzie w znacznej mierze dominującą była, co podkreślano, funkcja rolnicza, później dopiero rzemieślnicza i handlowa. Stąd m.in. duże w większości rozmiary rynków (oscylujące w granicach 1 łana), niewielka liczba ulic, skromny teren zabudowy miejskiej oraz dość znaczne rozłogi miejskie. W wielu też przypadkach powolny rozwój części omawianych ośrodków spowodował, że przeważnie nie przekroczono obszaru wyznaczonego w średniowieczu pod zabudowę miejską (rys. 140).



Rys. 140. Model rolniczego miasta środkowopolskiego

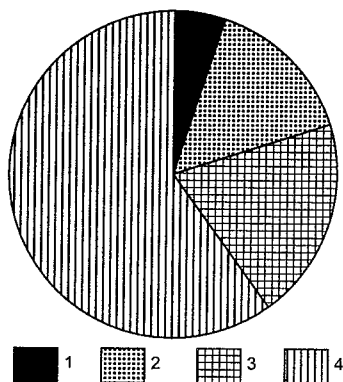
Zabudowa owych miast, z kilkoma wyjątkami, nie była imponująca. Ogólnie można stwierdzić, iż skupiała się ona głównie wokół placów rynkowych i przy wybiegających z nich ulicach, tworząc niewielkie bloki urbanistyczne, często nie do końca zamknięte. Przykładowo, w Kazimierzu, Burzeninie, Krośniewicach, Łodzi, Osjakowie, Tuszynie, Złoczewie i Błazkach zabudowania obejmowały rynek i początki wybiegających z niego ulic; w Brzezinach, Pabianicach, Szadku, Warcie, Lutomiersku, Uniejowie, Łasku i Zgierzu – rynek oraz większe fragmenty okolicznych ulic; znaczna zaś zabudowa występowała w Łęczycy, Sieradzu i Wieluniu, zajmując praktycznie cały obszar miasta w obrębie murów obronnych. Wymownym tego wyrazem była liczba budynków; m.in. Szadek w 1507 r. liczył 329 domów, Warta w 1616 r. 320, Sieradz zaś w połowie XVI w. ok. 200 zabudowań (*Lustracja ... 1564–1565*, 1963, AGAD, *Lustracja z 1616*). Liczby te nie były wielkościami stałymi, ulegały one zmianom w wyniku różnorodnych wydarzeń dziejowych: zniszczeń wojennych, rekwizycji wojsk, epidemii, pożarów itp. Stąd w czasach późniejszych, w większości analizowanych przypadków, liczba domów gwałtownie spadła. W drugiej połowie XVII w. i na początku XVIII w. w niektórych ośrodkach wynosiła ona: w Sieradzu 73 domy, w Warcie 51, w Lutomiersku 85, Kazimierzu 49, Widawie 111, Złoczewie 56, Wieluniu 101 i Działoszynie 50 budynków. Część z miast badanego zbioru uległa wręcz agraryzacji; spotkało to m.in. Kamion, Osjaków, Lututów i Toporów (AGAD, *Lustracja z 1616*; J. Goldberg, 1960, s. 46). Sytuacja poprawiła się w końcu XVIII w., kiedy to, przykładowo, Sieradz liczył 191 budynków, Łask 181, Lutomiersk 146, Warta 132, Szadek 113, Wieluń 199 i Działoszyn 134 (*Opisy miast ...*, 1962). Degradację widać było w Kazimierzu,

gdzie liczba domów uległa dalszemu zmniejszeniu do 34, oraz w wymienionych czterech miastach ziemi wieluńskiej, których stan posiadania wynosił ok. 50, Toporowa zaś 26 budynków (J. Goldberg, 1960, s. 46).

W miastach lokowanych w okresie średniowiecza spotykamy się również z ogrodami. Miały one duże znaczenie, gdyż miasto, przynajmniej w swym początkowym okresie istnienia, musiało mieć zapewnione warunki pewnej samowystarczalności w zakresie wyżywienia. Na ogrody wybierano zazwyczaj obszar sąsiadujący z terenem przeznaczonym pod zabudowę mieszkalną. Przypuszczalnie rozmierzane były one jednocześnie z działkami mieszkalnymi w obrębie miasta średniowiecznego. Według T. Kozaczewskiego (1973), ogrody przydomowe w średniowiecznych miastach śląskich zajmowały 1/3 powierzchni działki rynkowej lub przyulicznej i liczyły ok. 40–80 m długości. Prawdopodobnie podobnie użytkowano działki w innych miastach ówczesnej Polski. Teoretycznie każdy z przybywających osadników miał otrzymać wraz z działką budowlaną również jeden ogród. Nie stanowiło to jednak reguły, gdyż spotykamy przypadki, iż osadników było więcej aniżeli wytyczonych ogrodów. Sytuacja taka występowała np. w Łodzi, Sieradzu, Wieluniu i w kilkunastu innych miastach regionu. Trudno jest szacunkowo określić liczbę i wielkość ogrodów. W większości przypadków posiadamy tylko informacje niepełne, szcątkowe i sygnałne. Mówią one ogólnie o istnieniu ogrodów w danym mieście, bez podawania ich wielkości i lokalizacji. Stąd wiemy np., iż w Sieradzu ogrody miejskie usytuowane były we wschodniej części, od strony Warty, natomiast ogrody przedmiejskie w rejonie strumienia Krasawa oraz w rejonie klasztoru Dominikanów (było ich co najmniej 56), gdzie łączyły się z gradami na Błoniach (U. Sowina, 1991, s. 45). W Wieluniu zaś otaczały częściowo miasto, podobnie w Łęczycy. Należy przypuszczać, iż w przypadku omawianej grupy miast, problem ogrodów rozwiązywał się samoistnie. W większości były to, co podkreślano, miasta otwarte, z dominującą funkcją rolniczą, posiadające znaczne nadziały ziemi, dzięki czemu mieszkańcy otrzymywali niezbędne im artykuły konsumpcyjne. Działki ogrodowe miały głównie znaczenie w miastach zamkniętych, ograniczonych murem lub wałem, gdzie spełniały dość istotną rolę. Należy również zaznaczyć, iż trudno w wielu przypadkach odtworzyć dzisiaj działki ogrodowe (w większości zatarte na XIX-wiecznych planach), głównie ze względu na fakt, iż zazwyczaj tereny, na których się znajdowały, stopniowo zajmowano pod zabudowę rozwijającego się miasta lub pod uprawy innego rodzaju. Wydaje się, że w miastach małych, ale o zwartym układzie przestrzennym, działki te wymierzane były w najbliższym sąsiedztwie zabudowy lub na przedmieściach. Działki zaś, które wymierzane były na gruntach rolnych, pochodziły z późniejszych okresów. W miastach ze słabo wykształconymi blokami zabudowy o układzie pasmowym, z działkami rozciągniętymi na znacznej przestrzeni, ogrody mieściły się przeważnie na dużej

działce budowlanej, której większą część przeznaczano pod uprawy rolne. Należy zauważyć również, iż działka ogrodowa, podobnie jak działka budowlana, była obiektem parcelacji późniejszych.

Analizując obszar miasta lokacyjnego, należy pamiętać, iż w średniowieczu zakres pojęcia miasta nie był tak jednoznaczny, jak to ma miejsce współcześnie. „Składały się na to różne warunki formowania miasta i jego społeczności, tworząc swoisty układ przestrzenny zwarto zabudowany, zamieszkały przez grupę ludności, uprzywilejowanych prawem mieszczan specjalizujących się w zajęciach rzemieślniczych i handlowych. W początkowym okresie rozwoju miasta trudnili się oni, i to zapewne głównie, rolnictwem” (A. Berdecka, 1982, s. 44). „Bagażem” tym był, rozciągający się poza wydzielonym zwartym obszarem zabudowy, obszar rolniczy tworzący z miastem średniowiecznym jedność terytorialną i administracyjno-prawną. Miał on w pierwszym okresie istnienia znaczenie pierwszoplanowe, gdyż gospodarka rolna zapewniała samowystarczalność nie tylko w zakresie wyżywienia, ale również budulca, opału i in. Sprawy te rzutowały bezpośrednio na wykształcanie się ośrodka miejskiego. Dlatego też dla rozwoju gospodarczego ważne było posiadanie nie tylko działki siedliskowej z budynkiem, ale także i gruntów rolnych, gdyż to dawało poczucie pełnej stabilizacji gospodarczej. Wspomniano wcześniej, że większość miast w chwili lokacji otrzymywało, oprócz terenu pod zabudowę, także pewien obszar gruntów, który stanowił rozłogi miejskie. Z nadanej ziemi wydzielano teren pod budynki, rynek, ulicę, drogi i urządzenia komunalne. Obejmował on w przybliżeniu od 5 do 20 ha. Resztę stanowiły role, ogrody, łąki, pastwiska, lasy i nieużytki (rys. 141).



Rys. 141. Model podziału przestrzeni miejskiej miasta lokacyjnego 1. Zabudowa. 2. Przedmieście. 3. Ogrody. 4. Rozłogi

Jak wiemy, wielkość nadanych gruntów była różna w zależności od stanu zagospodarowania ziemi, stosunków własnościowych, zamierzeń zasadzcy. Jednakże najwięcej ziemi posiadały te ośrodki, które już u swego początku przewidywane były przez swych właścicieli jako przyszłe miasta z dominującą funkcją rolniczą lub takie, w których nigdy nie nastąpił proces całkowitego oddzielenia się rzemiosła od rolnictwa. Czy była w tym przypadkowość, czy też jakaś myśl kierująca ówczesnymi poczynaniami? Wiadomo jest, że rzemiosło i handel były głównymi czynnikami zakładania miast w ustroju feudalnym i podstawą ich rozwoju, jednak – patrząc na ich dzieje i strukturę (na obszarze Polski w szczególności) – zajęcia rolnicze stanowiły ważną pozycję w całokształcie

przez miasta na cele rolnicze i hodowlane lub fragmenty aktów lokacyjnych zawierające informacje o wielkościach nadań gruntów na ich korzyść. Innymi słowy, rolnicze użytkowanie ziemi w miastach wyrażało się bądź to w postaci indywidualnej, będącej i użytkowanej przez mieszczan, bądź w postaci gospodarki komunalnej, początkowo w ramach uprawnień wójtowskich, i wreszcie jako gospodarka folwarczna właściciela miasta. Wielkość rozłogów miejskich w czasie lokacji była różna w zależności m.in. od formy własności: królewskiej, duchownej czy szlacheckiej będącej jednakże wielkością nad wyraz trwałą. Polokacyjne przesunięcia w stanie własności gruntów miejskich i ich wielkości były na ogół nieznaczne i wystąpiły dopiero w okresie następnym, tj. w latach porozbiorowych, głównie w XIX w., gdy po uwłaszczeniu odpadały od miast wsie będące uprzednio własnością miejską lub wójtowską albo gdy następowało połączenie wsi podmiejskich przy rozszerzaniu granic administracyjnych danego miasta.

Podsumowanie

Przedstawiona analiza podstawowych elementów rozplanowania średniowiecznego miasta lokacyjnego wykazała, iż w wielu miejscowościach śródkowopolskich były one zbliżone, tak formą, jak i wielkością, do tych, jakie występowały w innych rejonach Polski. W wielu miastach i dawnych miastach, mających średniowieczny rodowód, niektóre elementy morfologiczne są jeszcze bardzo czytelne we współczesnych planach tych miejscowości (rynek, podobnie jak kiedyś, spełnia najważniejsze funkcje, będąc zarazem głównym elementem morfologicznym ośrodka, działki zaś w wielu przypadkach zachowały wielkości zbliżone do pierwotnych).

Większość prezentowanych miejscowości nie posiadała rozbudowanego systemu funkcji i dlatego sieć kilku lub kilkunastu ulic (tak komunikacyjnych, jak i gospodarczych) zupełnie wystarczała. Teren miasta, przeznaczony pod zabudowę, nie był duży, obejmował przeważnie obszar od kilku do ok. 20–30 ha. Przeprowadzona analiza rozplanowania przestrzennego dowodzi, iż w ośrodkach założonych na planie regularnym, główną funkcję pełnił rynek, wokół którego wymierzano jeden lub dwa rzędy bloków zabudowy, w pewnym sensie wyznaczając jego obrys. Bloki te dzielone były na zbliżone do siebie kształtem i wielkością działki budowlane. W miastach, które posiadały charakter otwarty, rolniczy lub półrolniczy, zabudowa dążyła do pewnej zwartości przy rynku i stawiała się dość luźna, idąc na zewnątrz. Architekturę osiedli najmniejszych, a jednocześnie i ich indywidualne oblicze, stanowiła przeważnie tylko zabudowa

zespołu rynkowego. Spichrze i stodoły budowano na krańcach działek lub przy drogach narolnych, tworząc tym samym ulice „stodolne” albo wręcz „dzielnice stodolne”. Nierzadko jednak zabudowa o typie rolniczym docierała tutaj aż do rynku, a tyły centralnych nawet działek graniczyły bezpośrednio z otaczającą rolą. Ponieważ w większości ośrodki te nie rozwinęły się w okresie XIX i XX w., to przynajmniej część miast badanego zbioru zachowała w znacznym stopniu swe pierwotne rozplanowanie. Należy również podkreślić, iż w obecnym krajobrazie badanych miejscowości zachowały się w mniejszym lub większym stopniu pewne cechy charakterystyczne dla poszczególnych okresów przeszłości, w tym dla „lokacyjnej” w szczególności.

W okresie przedrozbiorowym większość badanych miast posiadała układy nieskomplikowane, wręcz proste, natomiast dosyć duży ich odsetek nie wykształcił żadnego układu, zachowując po lokacji, dotychczasowe, wiejskie rozplanowanie. Wyjątek, w badanej grupie ośrodków, stanowią przede wszystkim Łęczyca, Sieradz i Wieluń, w mniejszym stopniu Łask, Szadek, Warta, Działoszyn, Brzeziny, Uniejów, Pabianice, Działoszyn i Lutomiersk.

Przy wymierzaniu poszczególnych elementów rozplanowania miejskiego posługiwano się prawdopodobnie śląskim wzorcem mierniczym, stosowanym tam w XIII i XIV w.

Rozdział czwarty

Próba typologii morfologicznej miast środkowopolskich

Podkreślano już, że przestrzenna struktura osiedla lub miasta, czyli jego rozplanowanie i zabudowa, jest materialnym odbiciem jego rozwoju. Zawiera zarazem nawarstwienie zmian, jakie zaszły w przeszłości. W wielu współczesnych miejscowościach zachowały się liczne elementy i ślady dawnej struktury. Zjawisko to jest widoczne szczególnie w miastach małych lub osadach, będących kiedyś miastami, których późniejsze procesy, związane głównie z uprzemysłowieniem, albo nie dotknęły, albo też niewiele zmieniły ich plany oraz wygląd. Stąd analiza form przestrzennych ośrodków miejskich ma długą tradycję, wyrażającą się m.in. w postaci bogactwa klasyfikacji układów rozplanowania miast (W. Maik, 1992). Od dawna bowiem „starano się” miasta poklasyfikować, przyjmując za podstawę różne kryteria, w tym również kryteria morfologiczne i fizjonomiczne. Typologię miast, jako swoistą metodę porządkującą, stosują z powodzeniem różne dyscypliny naukowe, w tym również geografia, w szczególności zaś geografia miast. Dużym uznaniem w tym względzie cieszą się głównie typologie funkcjonalne. Mniejsze uznanie badaczy znajdują typologie morfologiczne i fizjonomiczne miast, mimo że tego typu klasyfikacja znalazła się bardzo wcześnie w kręgu zainteresowań historyków, urbanistów i geografów (K. Dziewoński, 1962)¹.

¹ Charakteryzując jednostki miejskie, należy szczególną rolę przypisać ujęciom klasyfikacyjnym i typologicznym, gdyż – jak słusznie podkreśla R. Domański (1964, s. 628) – „po pierwsze, przyczyniają się do zwiększenia jasności i ostrości pojęciowej; po drugie, służą do szeregowania i porządkowania pojęć oraz, po trzecie, umożliwiają, przez porównanie zjawisk konkretnych z typami, ujawnienie faktów wymagających wyjaśnienia lub prawidłowości dotychczas nie zauważonych”. Dlatego też liczba ewentualnych klasyfikacji, ze względu na liczbę kryteriów do przyjęcia, jest w zasadzie nieograniczona. „Można jednak wyróżnić – pisze z kolei M. Jerczyński (1973, s. 17) – kilka podstawowych, alternatywnych typów klasyfikacji jednostek miejskich. Cechą ich jest nie tylko większa, w porównaniu z innymi klasyfikacjami, częstotliwość prowadzonych badań, lecz również wyższy stopień uogólnienia uzyskanych tą drogą rezultatów. Kryteriami, które

W kategoriach nas interesujących, tj. w badaniach morfologicznych, znacznie podstawowe mają badania formy, a więc kształtów, fizjonomii, rozplanowania i układów struktury przestrzennej. Odpowiadają im klasyfikacje morfologiczne. W związku z tym, iż miasta są zjawiskiem dynamicznym, czyli powstają, rozwijają się i zmieniają w czasie, stąd niezbędna stała się konieczność podejścia historycznego właśnie w ujęciu dynamicznym. Efektem takich ujęć są klasyfikacje genetyczne miast lub klasyfikacje oparte na dynamice rozwojowej ośrodków miejskich. Problem polega jednak na tym, iż typy morfologiczne trudno jest ująć w kategorii ilościowe. Mimo znacznego postępu badań, analiza morfologiczna miast oparta jest w dalszym ciągu przede wszystkim na badaniach monograficznych wybranych jednostek miejskich, rzadziej zaś na charakterystyce grupy lub analizie zbioru miast. Innymi słowy, typologia w dotychczasowych ujęciach, głównie zaś teoretycznych, określała i określa przede wszystkim swego rodzaju zabieg systematyzujący, polegający na „wyróżnieniu w obrębie badanego zbioru (przedmiotów) jednego lub więcej typów oraz porównywaniu poszczególnych przedmiotów poprzez zespół cech wyróżniających je, a różnicujących je na określone typy; w dalszym ciągu tych działań – na grupowaniu i porządkowaniu logicznym, które nie musi być, w odróżnieniu od klasyfikacji, wyczerpujące, gdyż wyróżnienie już jednego typu jest przydatnym narzędziem naukowym w danej dziedzinie specjalności” (M. Książek, 1988, s. 57). Tak więc celami poszukiwań typologicznych powinny być według M. Książki (1988, s. 57) „systematyzacja układów i ich części składowych oraz zjawisk wchodzących w zakres odpowiednich dyscyplin naukowych, opis segregacyjny rozpatrywanego zbioru, oraz wypracowanie, sprecyzowanie i usystematyzowanie aparatury pojęciowej danej nauki w danym okresie”². O wartości poznawczej pojęć

wyznaczają owe podejścia klasyfikacyjno-typologiczne, są w głównej mierze morfologia, funkcja i wielkość jednostek miejskich, rozpatrywane nierozłącznie z elementami czasu i przestrzeni”.

² Autor ten prezentuje typologię na przykładzie XVI- i XVII-wiecznych miast prywatnych w południowej Małopolsce. Najpierw wyprowadził cechy wspólne, które zawarł w czterech obszarach, jako: po pierwsze, cechy podstawowe, po drugie, cechy diagnostyczne, po trzecie, cechy swoiste i po czwarte, cechy przypadkowe. Za cechy podstawowe (ogólne) przyjął badacz ten uwarunkowania społeczno-polityczne, gospodarcze i przestrzenne oraz rodzimość tradycji i kultury owych czasów, które decydowały w pewnym sensie o charakterze działalności urbanistyczno-architektonicznej. Diagnostycznymi uznał cechy typowe, wynikające z interwencji modelu idealnego, formowanego przez teorię i praktykę urbanistyki renesansu, dzieląc je na dwie podgrupy: o własnościach ogólnych i o własnościach szczegółowych. Cechy swoiste rozumie jako te, które uzupełniają poszczególne rozwiązania specyfiką rodzimych uwarunkowań społeczno-gospodarczych, łączenia w nich cech nowożytnych i tradycyjnych, właściwych dla rozwiązań miast średniowiecznych, wprowadzania elementów indywidualnych. Cechy przypadkowe to głównie zniekształcenia rozwiązań przestrzennych, wynikiem na skutek specyficznych uwarunkowań topograficznych, adaptacje stanów wcześniejszego zagospodarowania oraz wszystkie inne własności występujące tylko w pojedynczych przykładach. Wychodząc z takiej podstawy, wyszczególnił następujące podgrupy i grupy typologiczne: (1) układy miejsko-rezydencjonalne,

typologicznych nie powinien decydować zatem fakt, że są one wynikiem dociekań teoretycznych czy też empirycznych, lecz ich przydatność lub nie przy porządkowaniu, szeregowaniu i wyjaśnianiu zjawisk.

Podobnie jak to ma miejsce w typologiach morfologicznych wsi oraz osadnictwa skupionego i rozproszonego w Polsce, również w istniejących typologiach miast i osadnictwa miejskiego istnieją obok siebie dwie typologie: morfogenetyczna i morfometryczna (formalna). Dyskusja o tym – czy jedna nie wyklucza drugiej – jest obecnie raczej bezprzedmiotowa. Wiemy bowiem, iż ta pierwsza – morfogenetyczna – ustala typy (miast, wsi) przede wszystkim na podstawie badań historycznych (szczegółowych), stąd może i winna mieścić się w szeroko pojętej typologii formalnej. „Ta ostatnia bowiem jest łatwa do przeprowadzenia, choćby ze względu, że zajmuje się ona ustaleniem zewnętrznej formy rozwoju przestrzennego osiedla w powiązaniu tylko z kryterium złożoności zabudowy osiedla. Natomiast typologia morfogenetyczna daje szczegółowy obraz (osiedla) [...] z punktu widzenia powiązań między typami zabudowy a układem pól, siecią dróg” (H. Szulc, 1976, s. 630). Wymaga ona w szczególności rzetelnej znajomości osadnictwa badanego obszaru, jak również przeprowadzenia szczegółowych badań historyczno-dokumentacyjnych tak z zakresu źródeł pisanych, jak przede wszystkich analizy zachowanych planów miejskich z minionych okresów ich dziejów.

Mimo że pierwsze propozycje ustalenia systematycznej typologii morfologicznej i fizjonomicznej miast zaprezentowane zostały już w pierwszych latach XX w.³, ujawniając niejako dwa kierunki: pierwszy, który w klasyfikacji i typologii miast kładł główny nacisk na problem genezy historycznej form, oraz drugi, biorący pod uwagę wyłącznie widzialne cechy, dające się zaobserwować w terenie (położenie topograficzne, plan miasta i fizjonomia miasta), to dopiero prace K. Dziewońskiego (1962, 1990) przyniosły – i to nie tylko na gruncie krajowym – w pełni metodyczne podstawy typologii historyczno-morfologicznej miast. Wiadomo, iż w formach morfologicznych zachowują się często relikty układów z okresów wcześniejszych, i mimo – większych lub mniejszych – zniekształceń, są one stosunkowo łatwe do uchwycenia. Jak wspomniano we wstępie, badacz ten podjął udaną próbę określenia metodycznych podstaw klasyfikacji morfolo-

układy sprzężone, układy o cechach sprzężeń kompozycyjnych, układy sprzężone-zespolone, układy o luźnych związkach przestrzennych podstawowych elementów tworzących zamek oraz miasto, w tym: (2) ośrodki gospodarcze, układy proste, w tym: układy złożone.

³ Jedną z pierwszych, szeroko rozbudowaną z formalnego punktu widzenia, była klasyfikacja morfologiczna Geislera (1924), zaprezentowana w monografii o miastach niemieckich. Autor ten, analizując kolejno: położenie topograficzne, plany oraz fizjonomię miast, zwrócił uwagę na typologię badanych zjawisk, biorąc jako punkt wyjścia elementy dostrzegalne w terenie. W rezultacie jego klasyfikacja była czysto formalna. Zauważalny w niej był determinizm etniczno-kulturalny, który – jak słusznie zauważył K. Dziewoński (1956, s. 727) – zdeformował wyniki badawcze.

gicznej, uważając, że klasyfikacja taka powinna się rozpoczynać od uszeregowania analizowanych układów według ich skali oraz stopnia złożoności. Wyróżnił trzy podstawowe klasy wielkości i stopnia złożoności form oraz układów przestrzennych miast: **proste**, **złożone** i **wielokrotnie złożone**. Z kolei postulował on określenie najważniejszych elementów składowych układów oraz wyznaczenie elementów dominujących, a następnie ustalenie sposobu przestrzennego powiązania tych elementów, czyli charakter ich sprzężenia, które może być: topograficzne, funkcjonalne, dynamiczne, architektoniczne oraz mieszane. K. Dziewoński podkreślał, że ustalenie charakteru sprzężenia nie może być dokonane bez ogólnej znajomości historii rozwoju danego miasta. Kolejną czynnością klasyfikacyjną jest ustalenie stopnia zgodności form morfologicznych ze środowiskiem geograficznym, ostatnią zaś określenie dynamiki układu przestrzennego w kontekście jego rozwoju historycznego. Jest to, według K. Dziewońskiego, etap ustalania sukcesji form i układów przestrzennych danego miasta w czasie.

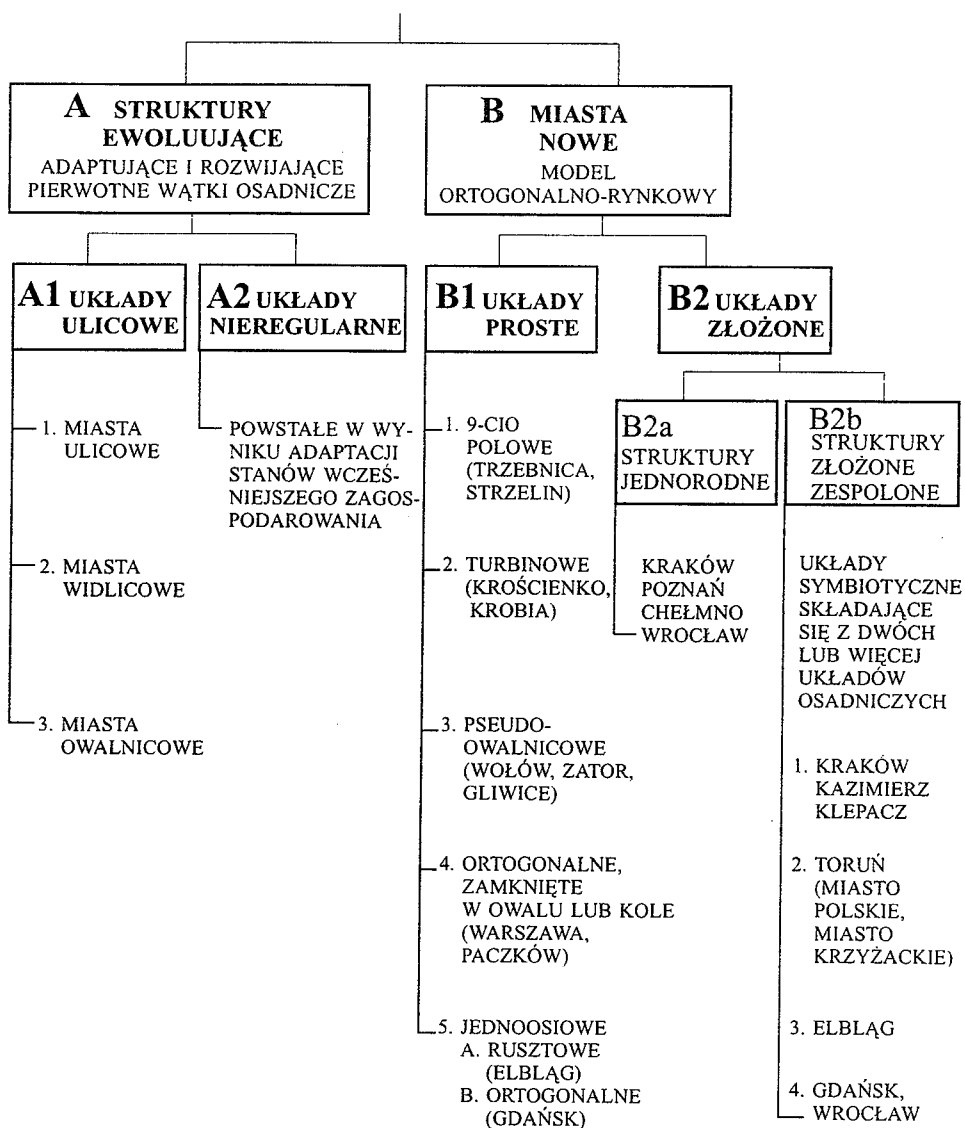
W związku z faktem, iż większość miast ma charakter heterogeniczny, będący efektem rozwoju miast w długim okresie, ich układ przestrzenny zmieniał się wraz z przemianami społeczno-ekonomicznymi. W konsekwencji rozwijał się typ układu przestrzennego o charakterze złożonym, w którym obok dzielnic regularnych przetrwały elementy starsze lub nowsze, kształtujące niejako samorzutnie rozplanowanie. Ogólnie rzecz biorąc, wyróżnia się dwa rodzaje miejskich układów przestrzennych – regularny i nieregularny (M. Kiełczewska-Zaleska, 1972). Układ regularny jest wynikiem pewnej koncepcji urbanistycznej, idei rozwiązującej potrzeby życia miejskiego, natomiast nieregularny to efekt stopniowego, żywiołowego rozwoju danego miasta, powstającego bez interwencji czynników regulujących całość układu według określonej koncepcji (W. Maik, 1992).

Ostatnio przyjmuje się, iż w urbanistyce miast pełnego średniowiecza w Polsce (XIII–XV w.) istniała dwukierunkowość w tendencjach kształtowania się miast. Pierwszy kierunek reprezentowały miasta powstałe z adaptacji wcześniejszych założeń osadniczych (osady targowe), takich jak: osady owalnicowe, widlicowe i ulicowe; drugi, to miasta o układach regularnych (ortogonalnych) bądź też tzw. nowe miasta⁴ (rys. 142).

⁴ W przypadku układów regularnych w konstrukcjach urbanistycznych miast polskich wspomniany M. Książek (1994) wyróżnia: (a) układy proste, oparte na siatce szachownicowej lub prostokątnej (układy 9-polowe, układy turbinowe oparte na rynku o rzucie kwadratu lub prostokąta i 4 wloty ulic w rynku, układy będące kombinacją dwóch równoległych ciągów ulic schodzących się do dwóch bram miejskich, zamkniętych z reguły w owalu, układy proste, ortogonalne, zamknięte w owalu, układy jednoosiowe i układy rusztowe), (b) układy złożone, regularne, o siatce ulic szachownicowej lub prostokątnej, o rozbudowanej strukturze i połączonych cechach zarówno wcześniejszych, jak i nowych układów, (c) układy zespolone, składające się z dwóch lub więcej struktur urbanistycznych wchodzących w związki symbiotyczne tak pod względem funkcji, jak i powiązań przestrzennych.

POLSKIE MIASTA ŚREDNIOWIECZNE

UKŁAD TYPOLOGICZNY



Rys. 142. Graficzny schemat kierunków rozwoju miast średniowiecznych w Polsce oraz podział typologiczny najczęściej występujących rozplanowań (według M. Książka, 1994)

Jednym z celów pracy było odnalezienie genezy form przestrzennych miast na obszarze Polski Środkowej, uchwycenie ich różnic, przemian oraz stopnia ich złożoności. Tak postawione zadanie w sposób jasny i logiczny wskazuje nam dwie drogi postępowania. Pierwszą z nich będzie próba opracowania typologii morfogenetycznej badanego zbioru miast, finałem natomiast drugiej – typologia morfometryczna (formalna) wspomnianego zbioru.

Jest rzeczą trudną, aby z liczby kilkudziesięciu ośrodków miejskich dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego, powstałych w okresie przedrozbiorowym, przeanalizować całość materiału w celu wyłonienia przykładów typowych. Wpływ na to mają nie tylko istotne braki w źródłach – głównie kartograficznych – ale także fakt dość częstych zmian podstawowych elementów ich rozplanowania. Również istniejące warunki orograficzne i komunikacyjne wymuszały nierzadko konieczność dostosowania do nich istniejącego układu miejskiego. W efekcie ulegały zmianie często proporcje oraz wielkość poszczególnych elementów rozplanowania, powodując wrażenie każdorazowego odmiennego rozwiązania. Stąd też, przeprowadzając analizę typologiczną badanego zbioru, należało przyjąć pewną podstawę wyróżnienia miast. Jest to o tyle istotne, iż na interesującym nas obszarze Polski Środkowej nie występują – prócz Brzeżnicy – osiedla miejskie zakładane planowo. Dlatego też podstawowy podział typologiczny na miasta powstałe ewolucyjnie i planowe, zakładane według ustalonego schematu, nie ma tutaj istotnego znaczenia. Znaczenie ma on wtedy, kiedy analizowane są późniejsze lokacyjne układy miejskie, powstałe według przyjętego na ziemiach polskich schematu planu gotyckiego.

Przy dużej różnorodności badanych miast, wynikającej głównie z ich różnej genezy, uznano przede wszystkim za konieczne znalezienie podstawowych elementów tworzących tkankę miasta (elementy morfologiczne – schemat 1).

Schemat 1. Elementy morfologiczne miasta według M. Kotera (1976)

Rodzaj elementów		Naturalne (przyrodnicze)	Antropiczne
Proste	liniowe	rzeki, jary	linie własnościowe, linie komunikacyjne, granice
	powierzchniowe punktowe kubaturowe	lasy, łąki, zbiorniki wodne pojedyncze drzewa, głązy skały, góry	działki, place pomniki, studnie budynki i budowle
Złożone	suma (kombinacja) powyższych elementów	zbiorowiska i zespoły ekologiczne	jednostki osadnicze (blok urbanistyczny, dzielnica, osiedle, wieś, miasteczko itp.)

Na podstawie znalezionych elementów morfologicznych dokonano próby wyłonienia form układów przestrzennych odpowiadających prostej, złożonej lub wielokrotnie złożonej strukturze morfologicznej miasta. Z kolei starano się

wydzielić element dominujący, któremu podporządkowane były przestrzenie inne elementy i który mógł stanowić jądro genetyczne układu. Następnie spróbowano określić rodzaj relacji przestrzennych istniejących lub zachodzących między elementami morfologicznymi (dynamicznymi, topograficznymi, architektonicznymi i urbanistycznymi) w poszczególnych okresach. Stąd wydzielenie okresów historycznego kształtowania się elementów i form przestrzennych (okresów morfologicznych) oraz wykonanie na tej podstawie analizy genetycznej. Wreszcie zbadano zmiany w formach i układach przestrzennych oraz dokonano próby ustalenia sukcesji form układów przestrzennych w czasie. W związku z tym należy zgodzić się z – wielokrotnie cytowanym M. Książkiem (1988, s. 60) – iż wychodząc z założenia, „że charakterystyka typologiczna jest opisem swoistych cech przedmiotu, zjawisk, które nadają mu określone piętno, względnie wskazaniem zespołu właściwości przypisywanych wyłącznie danemu przedmiotowi lub wszystkim przedmiotom danego zbioru i tylko im, niezbędne jest sformułowanie zespołu tych właściwości, »cech« wyróżniających badany zbiór [...] i ich wstępne omówienie”.

Wychodząc z arystotelesowskiego pojęcia cechy, iż jest to „niesamodzielny składnik rzeczy”, pozwalający się wyodrębnić w drodze analizy myślowej, który współcześnie został „rozbudowany i podzielony na różne grupy własności [...] odnoszonych do przedmiotów wszystkich w zbiorze, szczególnie wyraźnych, typowych dla poszczególnych grup, przypadkowych – występujących w niektórych, względnie swoistych – charakterystycznych dla indywidualnych przedmiotów czy wąskiej grupy w zbiorze (M. Książek, 1988, s. 60), wytypowane zostały trzy grupy cech pomocnych w dalszej analizie typologicznej: (a) ogólne (swoiste), (b) doraźne (przypadkowe) i (c) typowe.

W związku z tym, iż nasze zainteresowania w pierwszym rzędzie skupione zostały na genezie formy, dokonano pierwszego podstawowego podziału badanego zbioru miast i dawnych miast, wydzielając dwa podstawowe typy morfogenetyczne (patrz schematy 2, 3, 4).

A. Miasta z widocznymi elementami przedlokacyjnymi o charakterze wczesnomiejskim (protomiejskim).

B. Miasta z widocznymi elementami przedlokacyjnymi wiejskimi.

Ad A. Typ miasta z widocznymi elementami przedlokacyjnymi o charakterze wczesnomiejskim (protomiejskim) występuje dość często na ziemiach polskich. Na interesującym nas terenie Polski Środkowej liczymy blisko 30 tego typu ośrodków. W niektórych z nich, co podkreślano, do dzisiaj zachowały się jeszcze w miarę czytelnie elementy pierwotnych założeń przestrzennych, stanowiąc często istotny, nierzadko podstawowy fragment rozplanowania, umiejętnie wkomponujący się we współczesny plan danego ośrodka. Przykładem mogą być m.in. Uniejów, Nowe Miasto nad Pilicą, Wieluń, Bolesławiec, Łask, Ujazd. Do cech **ogólnych (swoistych)** zaliczyć można w tym przypadku: uzależnienie istniejących

wcześniej i tworzonych później struktur od warunków orograficznych, nakładanie się ciągów ulicznych późniejszego miasta na istniejące wcześniej drogi komunikacyjne, wyznaczenie działek mieszczańskich (budowlanych, rolnych i ogrodowych), często w ramach istniejącego zagospodarowania, tradycyjny, wywodzący się z okresu przedlokacyjnego, sposób rozmieszczenia w planie miasta podstawowych elementów urbanistycznych i obiektów architektonicznych. Za cechy **doraźne (przypadkowe)** można w tych ośrodkach uznać m.in. zniekształcenie późniejszego układu lokacyjnego przez adaptację wcześniejszych elementów osady (np. Uniejów, Nowe Miasto nad Pilicą, Wolbórz, Małyń), zniekształcenia wynikające z indywidualnych uwarunkowań topograficznych, włączenie w układ miasta elementów hydrograficznych, brak kościoła lub jego lokalizacja na obszarze wcześniejszego zainwestowania pozalokacyjnego miasta, deformacje uformowania pierzei rynkowych, wynikające z adaptacji drogi i zabudowy związanej z wcześniejszym osadnictwem (np. w Radomsku, Łasku lub Grabowie Łęczyckim). W przypadku cech **typowych** mogą nimi być: przyjęcie typowego lub zbliżonego do modułu rozplanowania miasta lokacyjnego wpisanego w – regularną lub bliską jej – figurę prostokąta, dążenie do zachowania regularnej, bliskiej ortogonalnej struktury miasta z centralnym placem rynkowym, opartej na ówczynie stosowanej siatce mierniczej, związanie planu miasta z inną komponentą, np. grodem (zamkiem), klasztorem itp.

Ad B. Równie często, jak w pierwszym przypadku, na obszarze śródkowopolskim występuje typ miasta z widocznymi elementami przedlokacyjnymi wiejskimi. Ośrodków o takiej proveniencji występuje ok. 30% z ogółu badanego zbioru miast. Wpływ funkcji rolniczych na formę przestrzenną tego typu miast uwidaczniał się przede wszystkim w ich położeniu, szczególnie zaś w sposobie rozplanowania i zabudowy. W wielu przypadkach ich pierwotne wiejskie elementy dobrze się zachowały, choćby w występujących do dzisiaj wyjątkowo dużych obszarach rolnych w ich granicach administracyjnych, a zwłaszcza w istnieniu, tak jak dawniej, „dzielnic stodołnych”. W związku z tym jako cechy **ogólne (swoiste)** tej grupy ośrodków wydzielono: ich otwarty charakter, występujący w nich tradycyjny system zagospodarowania przestrzeni miejskiej, z wydzielonym niewielkim obszarem zabudowy miejskiej (domy mieszkalne, zabudowania gospodarcze oraz stodoły), bardzo często spotykane nakładanie się ciągów ulicznych na istniejące wcześniej komunikacyjne drogi wiejskie, występowanie znacznej wielkości obszarów gruntów ornych oraz ogrodów mieszczańskich, częste zachowanie tradycyjnego, wywodzącego się z okresu wiejskiego, sposobu lokalizacji (w późniejszym planie) niektórych obiektów architektonicznych, głównie sakralnych (większość z nich w okresie przedlokacyjnym była siedzibą parafii), wyznaczanie głównej ulicy miasta o przebieg głównej drogi przez dawną wieś, wytyczanie rynku opartego na głównej drodze biegnącej przez wieś, tworzącej jedną z jego pierzei,

uzależnienie istniejących wcześniej i tworzonych później struktur od warunków orograficznych. Za cechy **doraźne (przypadkowe)** tej grupy miast uznano: znaczne i częste zniekształcenia późniejszego układu polokacyjnego miasta przez adaptację wcześniejszych elementów dawnej wsi, niekiedy widoczne zniekształcenia późniejszego układu wynikające z konfiguracji terenu, nierzadkie przypadki włączenia w układ miasta elementów hydrograficznych, takich jak rzeki i stawy, wcześniejszy brak kościoła. Jeśli chodzi o cechy **typowe** to przyjęto próby wpisania nowego rozplanowania w miarę zgeometryzowany i zmodularyzowany układ zbliżony do regularnego prostokąta, oparcie struktury miasta lokacyjnego na centralnym placu rynkowym, do którego często przylegały pola uprawne mieszczan, często osiową kompozycję układu miejskiego. Także i w tym wypadku warunki sytuacyjne późniejszego miasta określone zostały przez wcześniejsze stany zagospodarowania przestrzennego i warunki topograficzne.

Oczywiście podana typologia niewiele jeszcze mówi o podstawowych typach morfogenetycznych miast środkowopolskich *sensu stricto*. Kierunkuje jedynie w pewnym sensie dalsze poszukiwania, mające na celu znalezienie, w swej różnorodności, charakterystycznych typów morfogenetycznych ośrodków miejskich, występujących na interesującym nas terenie. Chcąc uzyskać w miarę pełny obraz, określone zostały typologiczne cechy podstawowe, które pozwoliły na stworzenie typologii szczegółowej (rys. 143). W dwóch podstawowych grupach typologicznych A i B wydzielone zostały następnie typy szczegółowe. Za podstawę ich wydzielenia przyjęto m.in. najstarsze znane kształty osiedli miejskich na tutejszym terenie (tak przedlokacyjne protomiejskie, jak i przedlokacyjne wiejskie) oraz zachowane w terenie relikty tych pierwotnych rozplanowań.

W grupie podstawowej A, obejmującej typ **miasta z widocznymi elementami przedlokacyjnymi o charakterze wczesnomiejskim (protomiejskim)**, wyróżniono następujące szczegółowe typy morfogenetyczne:

A1) miasto powstałe na przedlokacyjnych złożonych strukturach wczesnomiejskich (gród – podgrodzie – targowisko),

A2) miasto powstałe na bazie przedlokacyjnego podgrodzia,

A3) miasto wyrosłe z pozagrodowej osady targowo-rzemieślniczej,

A4) miasto rozwinięte na bazie samodzielnej osady targowo-rzemieślniczej,

A5) miasto rozwinięte z samodzielnej osady targowej.

W grupie podstawowej B, obejmującej typ **miasta z widocznymi elementami przedlokacyjnymi wiejskimi**, wydzielono dwie podgrupy typów morfogenetycznych dawnych miast. Podstawą ich wydzielenia były: charakter przedlokacyjnej wsi, przekształconej następnie w miasto lokacyjne, oraz jej forma. W przypadku pierwszym (charakter wsi) wydzielono:

B1) miasto powstałe na bazie wsi rolniczej,

B2) miasto powstałe obok dawnej wsi (związane lub niezwiązane z nią sytuacyjnie),

B3) miasto powstałe na bazie wsi targowej,

B4) miasto powstałe na bazie wsi wcześniej istniejącej niewiadomego pochodzenia.

W przypadku drugim (forma wsi) wyróżniono:

Ba) typ miasta rozwiniętego na bazie owalnicowego kształtu dawnej wsi placowej,

Bb) typ miasta powstałego na bazie wsi wielodrożnicy,

Bc) typ miasta rozwiniętego na bazie wsi ulicowej,

Bd) typ miasta powstałego na bazie wsi widlicowej.

Mając na uwadze różnorodność układów przestrzennych ponad 90 ośrodków miejskich, które przeszły lokację przestrzenną, niezbędne stało się również wydzielenie, w badanym zbiorze, podgrupy typów morfometrycznych. Podstawą jej wyróżnienia był stopień rozwoju układu przestrzennego badanego miasta. W związku z tym wyodrębniono:

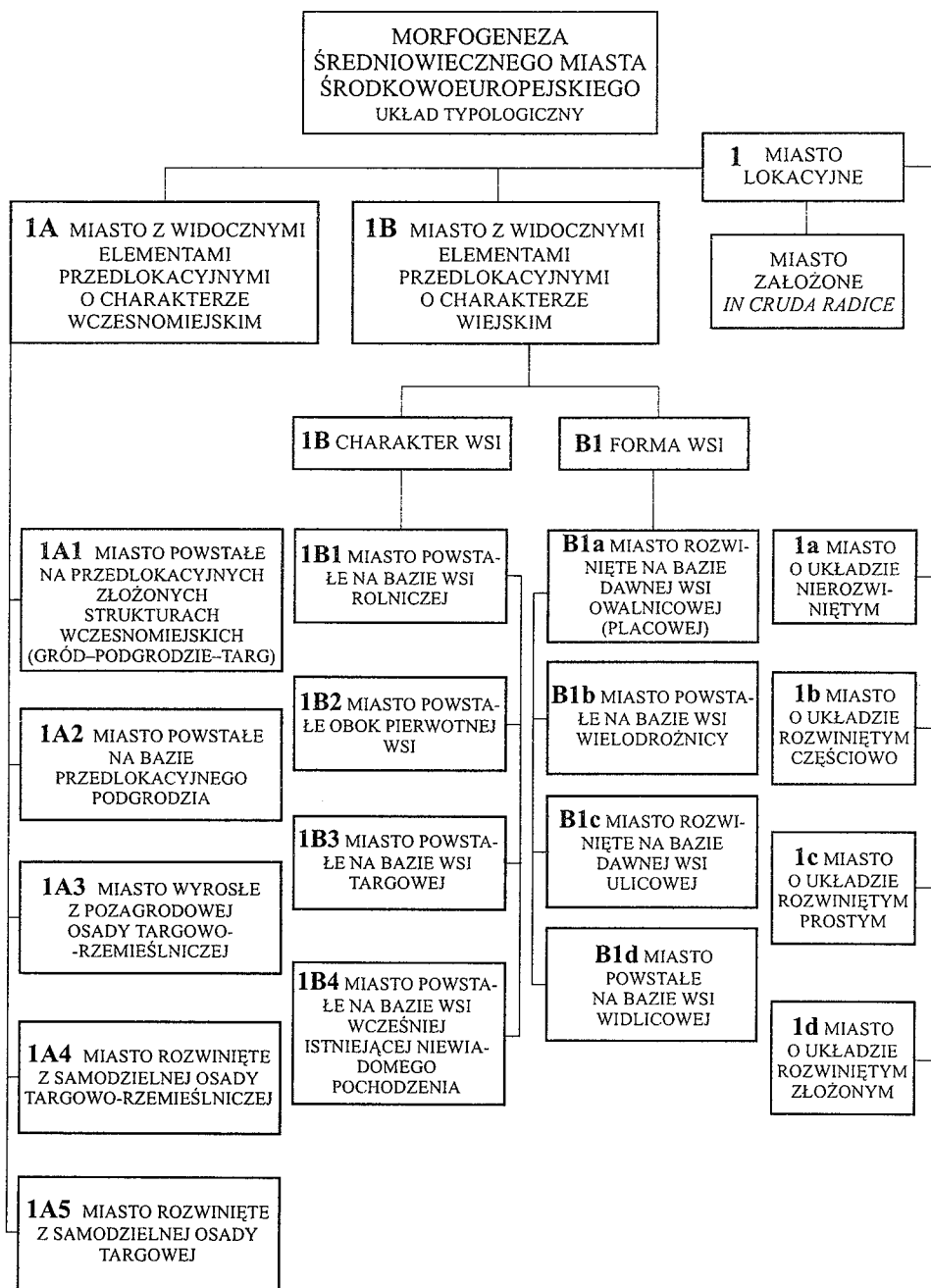
1a) miasto o układzie nierozwiniętym,

1b) miasto o układzie rozwiniętym częściowo,

1c) miasto o układzie rozwiniętym prostym,

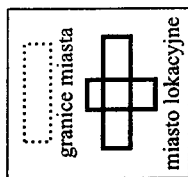
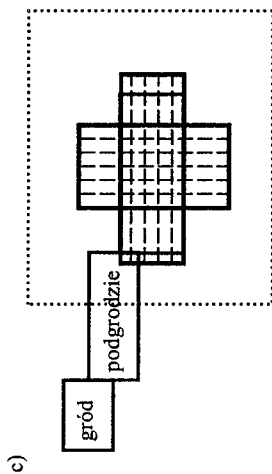
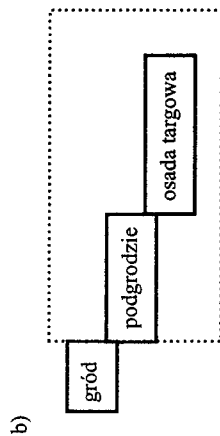
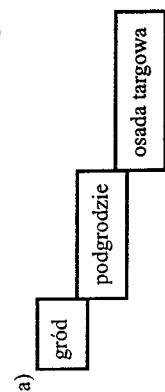
1d) miasto o układzie rozwiniętym (złożonym).

W wypadku podgrupy typologicznej **miast powstałych na bazie przedlokacyjnych złożonych struktur wczesnomiejskich** mamy na uwadze głównie dawne pełne zespoły grodowo-podgrodziowo-targowe. Jak wcześniej sygnalizowano, niewiele z badanej grupy miast posiada taką właśnie genezę. Należy jednakże podkreślić, iż te nieliczne można zaliczyć do grupy najciekawszych, jeśli chodzi o morfogenezę interesujących nas ośrodków. Większość z nich zachowała czytelnie owe protomiejskie elementy swych dawnych struktur, dzięki czemu można współcześnie dość dokładnie prześledzić ich ewolucję przestrzenno-urbanistyczną. Gorzej przedstawia się problem w przypadku **miast powstałych na bazie przedlokacyjnego podgrodzia**. Wpływ na taki stan rzeczy ma ich sporadyczność. Podobnie, co podkreśla się w literaturze przedmiotu, wyglądała sprawa na innych obszarach ówczesnej Polski. Warto w tym miejscu wspomnieć choćby badania H. Müncha (1946), który w Wielkopolsce właściwie wymienił tylko trzy miasta wywodzące się z podgrodzia. Na obszarze środkowopolskim bez wątplenia taką morfogenezę posiada Wolbórz, prawdopodobnie Nowe Miasto nad Pilicą, Sieradz oraz Rozprza, a przypuszczalnie Ruda. Najlepiej prezentuje się powyższe zagadnienie w przypadku miast wyrosłych albo z **pozagrodowej osady handlowo-rzemieślniczej, rozwiniętych na bazie samodzielnej osady targowo-rzemieślniczej**, albo też powstałych z **samodzielnych osad targowych**. Warto przypomnieć, iż w przypadku tych ostatnich, badania wykazały, iż blisko 25% ogółu badanego zbioru posiada taką właśnie genezę, co w wielu z nich pozostawiło ślady w ich współczesnych rozplanowaniach.

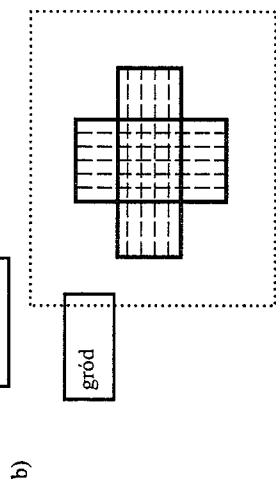
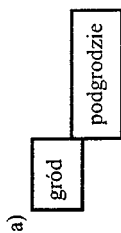


Rys. 143. Morfogeneza średniowiecznego miasta środkowopolskiego.
Układ typologiczny

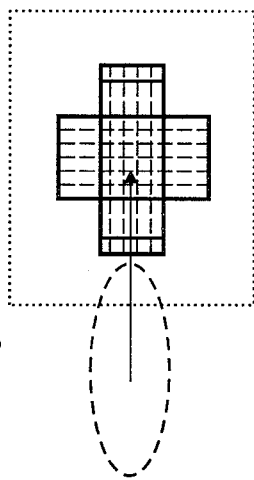
A. Gród – Podgrodzie – Osada Targowa

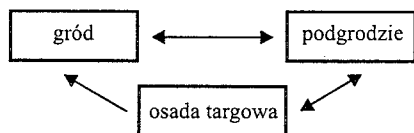
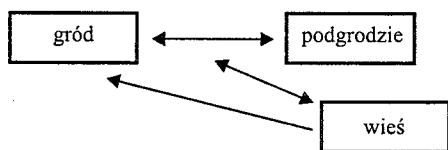
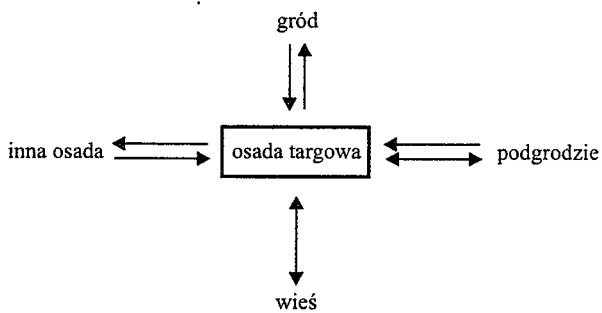


B. Gród – Podgrodzie



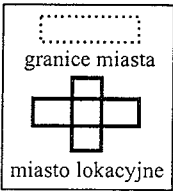
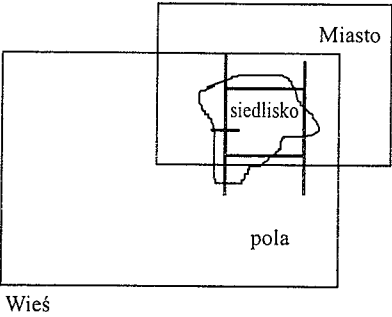
C. Osada targowa



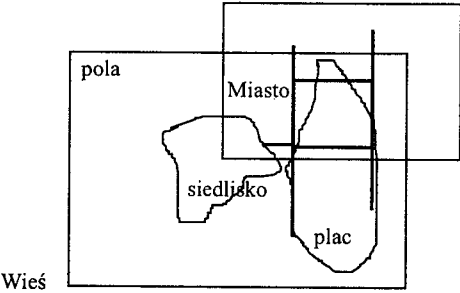
gród – podgrodzie – osada targowa**gród – podgrodzie****osada targowa – zaplecze**

Schemat 3

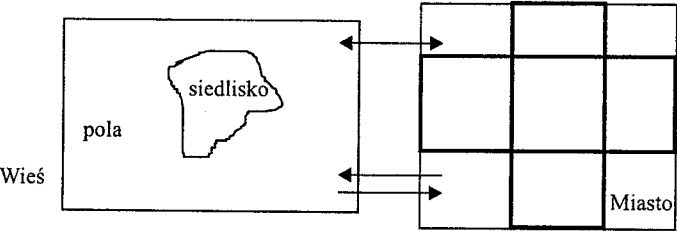
A. Miasto powstałe na bazie wsi rolniczej



B. Miasto powstałe na bazie wsi targowej



C. Miasto powstałe obok wsi istniejącej



Schemat 4

Grupę podstawową B otwiera typ morfogenetyczny **miasta powstałego na bazie wsi rolniczej**. Miast wywodzących się z dawnej wsi rolniczej na badanym obszarze jest blisko 30%. W większości – co wykazano – stanowiły i stanowią one do dzisiaj niewielkie lub rzadziej średnie ośrodki miejskie. W wielu jeszcze przypadkach zachowały się w ich rozplanowaniach elementy charakterystyczne dla rozwiązań wiejskich. Stąd nazywane były i są jeszcze często małymi miasteczkami rolniczymi.

Charakterystyczne jest w ich układach przestrzennych, oprócz istnienia znacznego areалу uprawnego, zachowanie rozwiązań komunikacyjnych wywodzących się z dawnych wsi lub też innych swoistych cech, jak stodoły i budynki inwentarskie na terenie działki miejskiej. Podobnie rzecz się ma z typem **miasta powstałego obok dawnej wsi**. Plany tego typu miejscowości do chwili obecnej, w większości, mają zachowaną geometryczną formę, z prostokątną siecią uliczną, nawiązującą do starej (dawnej) głównej drogi komunikacyjnej. Podstawowe funkcje rolnicze zachowane były we wsi macierzystej, która mogła stanowić również pewnego rodzaju zaplecze żywnościowe dla nowo powstałego miasta, przynajmniej w pierwszym okresie jego funkcjonowania. Jednocześnie zaś istniejąca już wieś mogła stać się czasowym schronieniem ludności napływającej w okresie budowy nowego ośrodka. Należy jednak zauważyć, iż niezależnie od istnienia funkcji rolniczych w „starej wsi”, mogła ona występować także (choć w niepełnej postaci) w nowo powstałym mieście, gdzie łączona była z funkcjami nierolniczymi. W tym wypadku nie posiadały one wspomnianych stodoł i budynków inwentarskich na terenie działki miejskiej, lecz grupując je, tworzyły albo tzw. ulice, albo „dzielnice stodołniane”, zlokalizowane z dala od zabudowy mieszkalnej miasteczka. W przypadku zakładania miast z dala od macierzystej wsi, wybór miejsca padał przeważnie na jakieś stare targowisko lub miejsce odpowiadające budowie (polana śródleśna), gdzie rozwijano plan z prostokątnym układem ulic, z rynkiem w centrum i blokami zabudowy wokół. W kilkunastu przypadkach spotkać można formy, które są wynikiem splatania się funkcji miejskich, często do końca nierozwiniętych, z funkcjami wiejskimi (głównie rolniczymi), których plan ogranicza się do rynku lub poszerzonej ulicy.

Charakterystyczną cechą tych ośrodków jest niepowtarzalność rozwiązań ich planu, uwarunkowana przede wszystkim przez indywidualne warunki rozwoju i właściwości terenu. Do tego typu ośrodków zaliczyć można osiedla, u których genezy leżała wieś placowa o rozplanowaniu owalnicowym lub zbliżonym do owalnicy, rzadziej wieś o placu trójkątnym, nieregularna wieś wielodrożna i nieregularna ulicówka.

Trzecim typem morfogenetycznym wydzielonym w grupie podstawowej B, jest typ **miasta powstałego na bazie wsi targowej**. Jak zostało to omówione, na

badanym terenie miast o takiej genezie było przypuszczalnie kilkanaście, a na pewno tych kilka, scharakteryzowanych wcześniej.

Ostatnim typem omawianej grupy, jest typ **miasta powstałego na bazie wsi wcześniej istniejącej niewiadomego pochodzenia**. Na interesującym nas obszarze występuje skromna grupa ośrodków, co do których genezy trudno coś pewnego powiedzieć. Podkreślano, iż na arenie dziejów pojawiają się one, jako ośrodki zorganizowane. Biorąc jednakże pod uwagę zachowane plany historyczne, źródła pisane oraz pewne relikty w terenie, można przyjąć, iż wywodzą one swą morfogenezę najprawdopodobniej od wsi rolniczej starszego pochodzenia, w sporadycznych zaś przypadkach od wsi targowej.

W wielu przypadkach istotne znaczenie dla kształtu późniejszego miasta miała pierwotna forma wsi, która otrzymała miejski przywilej lokacyjny. W związku z tym wyróżniono cztery typy ośrodków. Najczęściej spotykanymi były: typ **miasta rozwiniętego na bazie owalnicowego kształtu dawnej wsi placowej** i typ **miasta powstałego na bazie wsi wielodrożnicy**. Rzadziej wstępuje typ **miasta rozwiniętego na bazie wsi ulicowej**, sporadycznie zaś typ **miasta powstałego na bazie wsi widlicowej**. Wydzielenie podanych typów nie powinno, w świetle zachowanych materiałów źródłowych, budzić większych kontrowersji. Wspomniana H. Szulc (1988, s. 73) zalicza wsie drogowe, oraz małe owalnice, do najstarszych form osadnictwa wiejskiego w Polsce. Niewiele młodsza metrykę posiadają wsie ulicowe i wielodrożne. Występowały one na całym terytorium naszego kraju, również często spotykane były na interesującym nas obszarze. W obrębie wsi placowych, w nauce wyróżnia się różne typy morfologiczne, jak owalnice, wsie o placu trójkątnym, powstałe na skrzyżowaniu dróg. Wsie te zaliczane są do grupy wsi zwartych, ośrodkowych, o układzie koncentrycznym. Wiele z dawnych cech charakteryzujących dany typ wsi miało wpływ na późniejszy układ niektórych miast, głównie zaś tych, których proveniencja wywodzi się od dawnych wsi. W układach takich miast zachował się często dawny układ komunikacyjny, istotne elementy rozplanowania wiejskiego wraz z zabudową lub znaczny procentowo udział ziemi ornej w granicach miasta.

Zaprezentowany schemat typologii morfologicznej jest próbą wstępnego uporządkowania prezentowanego zbioru miast Polski Środkowej. Przedstawione typy morfogenetyczne miast i dawnych miast powstawały w różnych okresach historycznych pod wpływem różnych czynników. W przeprowadzonych badaniach morfogenetycznych, które oparte zostały na różnych studiach modelowych miast, chodziło – jak wiadomo – „o uchwycenie faz rozwojowych i czynników wpływających na powstanie i rozwój danej formy osadniczej, głównie o stwierdzenie zasad rozmierniania [miast] zakładanych w średniowieczu [...]. Ważne jest rozpoznanie stadium początkowego danej formy [...] jej nasilenia i zanikania [...]. Z różnych kształtów genetycznych rozwinęły się różne formy

wtórne”, natomiast na powstanie i rozwój form wpływają głównie takie czynniki, jak: środowisko geograficzne, czas powstania ośrodka, sposób gospodarowania, działalność organizatora, struktura społeczno-gospodarcza ludności (H. Szulc, 1988, s. 74).

Z punktu widzenia położenia topograficznego badanych miejscowości, wyróżniono cztery podstawowe typy położenia: (a) w dolinie, (b) na terenie płaskim, (c) na wzgórzu lub na terenie wyniesionym i (d) na stoku.

Większość badanych miast miało położenie w obrębie form dolinnych. Przykładowo w dawnym województwie sieradzkim, na 24 ośrodki miejskie powstałe do końca istnienia Rzeczypospolitej, 16 z nich posiadało takie właśnie położenie. W dnie doliny w bezpośrednim sąsiedztwie cieków wodnych leżały m.in. Budzynek, Burzenin, Małyń, Sieradz, Warta i Widawa. Na obszarze łęczyckiego wymieniać można np. Łęczycę, Orłów i Piątek.

Na terenie płaskim rozwinęły się m.in. Błaszki, Lututów, Złoczew, Dąbrowice, Krośnice i Mazew, na wzgórzu lub terenie wyniesionym leżały m.in. Buczek, Ruda, Szadek i Wieluń, położenie stokowe zaś posiadały m.in. Kałów, Lutomiersk, Łask, Rusiec, Łąkoszyn, Toporów, Witonia i Żychlin. Natomiast Działoszyn, Kamion, Kazimierz, Osjaków oraz Poddębice położone były w obrębie krawędzi górnych dolin.

Ośrodki te posiadały swe pierwotne położenie przypuszczalnie wykształcone w obrębie jednej tylko formy geomorfologicznej, na co wskazują niewielkie rozmiary tych miast w momencie ich powstawania. Dla pewnej grupy miejscowości, i to głównie tych najstarszych, jak np. Łęczyca, charakterystyczne jest położenie w pobliżu cieków wodnych, ale już na poziomie wyższym, niezagrażonym bezpośrednio przez ewentualne wylewy rzeczne. Pewną prawidłowością, jaka występowała na badanym terenie, jest fakt, że miasta leżące na obszarze płaskim, równinnym, mało urozmaiconym miały w większości charakter wybitnie rolniczy, np. Dąbrowice.

Wnioski końcowe

Praca miała na celu odnalezienie, głównie na podstawie materiałów kartograficznych, dokumentacji historycznej i zachowanych śladów w terenie, genezy form przestrzennych miast na obszarze Polski Środkowej, uchwycenie różnic oraz przemian, jakie zachodziły w nich w poszczególnych okresach historycznych. Finałem badań jest próba typologii morfologicznej miast, wyróżniającej kilka podstawowych typów morfogenetycznych osiedli miejskich, powstałych w okresie przedrozbiorowym.

Jak wykazały badania, część charakteryzowanych miast zachowała w znacznym stopniu swe pierwotne rozplanowanie. Dotyczy to przede wszystkim ośrodków małych i średnich, w których XIX-wieczne przemiany urbanistyczne nie spowodowały „spustoszenia” poprzez zatarcie ich pierwotnych, najstarszych form przestrzennych. Dzięki temu zachowały się na badanym terenie ośrodki (np. Bolesławiec, Grzegorzew, Łask i Wieluń), będące przykładem rzadko występującego, poza Śląskiem, ziemią krakowską i południową Wielkopolską, rozplanowania miasta reprezentującego odmianę prostokątnego układu szachownicowego, wpisanego w dwa ramiona drogi (tzw. typ wrzecionowaty). W tym przypadku miasto zajmowało teren wcześniejszej osady, adaptowało przypuszczalnie relikty jej rozplanowania, co łącznie z ukształtowaniem terenu często wpływało na pewne odkształcenia regularnego schematu planu. Również w miastach większych, mimo późniejszych zmian przestrzennych, zachowały się ślady pierwotnych układów, utrwalone głównie w istniejącej sieci ulicznej. Stąd też wydaje się zasadne wzięcie pod uwagę wzorów śląskich przy analizie układów przestrzennych w innych rejonach kraju, jak również ewentualnego wpływu na rozplanowanie tamtejszych miast płynącego ze Śląska.

Badania potwierdziły, iż geneza form przestrzennych tutejszych ośrodków miejskich nie była jednorodna. Miasta środkowopolskie powstawały: po pierwsze, na bazie wczesnomiejskich struktur przedlokacyjnych, wywodząc się albo z wielofunkcyjnego zespołu przedlokacyjnego gród – podgródzie – osada targowa lub też zespołu niepełnego: gród – podgródzie, gród – osada targowa, albo z osady targowej; po drugie zaś, posiadały rodowód wiejski, wywodząc się ze wsi (rolniczej, targowej) lub powstając obok wsi (patrz schematy 2, 3, 4). Na badanym terenie występuje również dowodnie jeden przypadek miasta założonego *in cruda radice* (Brzeźnica).

W większości prezentowanych przypadków, relikty dawnego przedlokacyjnego rozplanowania zachowały się dosyć czytelnie, a niekiedy bardzo wyraźnie. Dotyczy to tak układów protomiejskich, dawnych zespołów gród – podgrodzie – osada podgrodowa, jak i samodzielnych osad targowych, z których wyrosły późniejsze miasta. Prezentowane przykłady Wolborza, Łubnic, Inowłódza, Nowego Miasta nad Pilicą, Grabowa Łęczyckiego, Bolesławca, Pajęczna, Radomska lub Sulejowa należą do najcenniejszych z nich. W większości przypadków formy przedlokacyjne zostały zaadaptowane przez miasta lokacyjne i w dużej mierze wywarły istotny wpływ na późniejszy układ polokacyjny. Wnioski z przeprowadzonej analizy mogą świadczyć, przypuszczalnie, o rodzimej genezie najstarszych form i kształtów miejscowości powstałych na omawianym terenie. Można mówić – podobnie jak to ma miejsce na Mazowszu, Śląsku i w Małopolsce – o pewnej typowości form tutejszych osiedli. Nie wyróżniały się one w zasadzie niczym szczególnym. Powtarzają się nawet rozwiązania szczegółowe. W wielu miastach daje się zauważyć podobne usytuowanie kościołów, klasztorów lub innych obiektów sakralnych. Pewne jest, że większość nowo zakładanych osiedli powstało niekiedy na miejscu istniejącego już wcześniej, samorzutnie wytworzonego osiedla, adaptując jednocześnie, w mniejszym lub większym stopniu, istniejące elementy wcześniejszego rozplanowania. Nie stanowiło to żadnego *novum*. Tego typu zjawiska występowały także na innych obszarach kraju. Należy podkreślić, iż mamy do czynienia z układami o znacznej trwałości w terenie. W wielu przypadkach zachowane formy niewiele odbiegają od form pierwotnych, czego przykładem mogą być choćby wymienione już miejscowości.

Podobnie rzecz się ma z miastami posiadającymi rodowód wiejski. W większości prezentowanych miejscowości, relikty morfologiczne najstarszej organizacji przestrzennej zachowały się dosyć dobrze, w wyjątkowych przypadkach zaś nawet bardzo czytelnie. Prezentowane przykłady ośrodków rozwiniętych na planie wsi starszego pochodzenia w początkowej fazie swego rozwoju były w wielu przypadkach zespołem indywidualnych cech związanych z wcześniejszą organizacją przestrzenną, będącym konsekwencją zastanego układu gruntów ornych na obszarze miasta. Elementy te są jeszcze dzisiaj widoczne w niektórych zachowanych dawnych rozplanowaniach miejskich, np. „dzielnice stodołne” lub „ulice stodołniane” w Szadku, Kazimierzu, Lututowie, Ujeździe, Krośniewicach. Również w tym przypadku trzeba podkreślić, iż mamy do czynienia z układami o znacznej trwałości w terenie.

W przypadku układów polokacyjnych można zauważyć, iż większość badanych miejscowości posiadała rozplanowania niezbyt skomplikowane, bez rozbudowanego systemu funkcji, dlatego też sieć kilku lub kilkunastu ulic (tak komunikacyjnych, jak i gospodarczych) zupełnie wystarczała. Teren miasta przeznaczony pod zabudowę nie był duży, obejmował przeważnie obszar, od

kilku do około 20–30 ha. Przeprowadzona analiza rozplanowania przestrzennego dowodzi, iż w ośrodkach założonych na planie regularnym główną funkcję pełnił rynek, wokół którego wymierzano jeden lub dwa rzędy bloków zabudowy, w pewnym sensie wyznaczając jego obrys. Bloki te dzielone były na działki budowlane, zbliżone do siebie kształtem i wielkością. W miastach, które posiadały charakter otwarty, rolniczy lub półrolniczy, zabudowa dążyła do pewnej zwartości przy rynku i stawiała się dość luźna idąc na zewnątrz.

Przedstawiona analiza wielkości rynków i działek miejskich – podstawowych elementów rozplanowania średniowiecznego miasta lokacyjnego – wykazała, iż w wielu miejscowościach środkowopolskich były one zbliżone, tak formą, jak i wielkością, do tych, jakie występowały w innych rejonach Polski. Przy wymierzaniu poszczególnych elementów rozplanowania miejskiego posługiwano się prawdopodobnie śląskim wzorcem mierniczym, stosowanym tam w XIII i XIV w. Podobne były również ich funkcje, rodzaj zabudowy oraz architektura. W wielu miastach mających średniowieczny rodowód niektóre elementy morfologiczne są jeszcze bardzo czytelne we współczesnych planach tych miejscowości (rynek, podobnie jak kiedyś, spełnia najważniejsze funkcje, będąc zarazem głównym elementem morfologicznym ośrodka, działki zaś w wielu przypadkach zachowały wielkości zbliżone do pierwotnych).

W okresie przedrozbiorowym większość badanych miast posiadała układy nieskomplikowane, wręcz proste. Wyjątek stanowią przede wszystkim Łęczyca, Sieradz i Wieluń, w mniejszym stopniu Łask, Szadek, Warta, Działoszyn, Brzeziny, Uniejów, Pabianice, Działoszyn i Lutomiersk. Architekturę osiedli najmniejszych, a jednocześnie i ich indywidualne oblicze, stanowiła przeważnie tylko zabudowa zespołu rynkowego. Spichrze i stodoły budowano na krańcach działek lub przy drogach narolnych, tworząc tym samym „ulice stodołne” albo wręcz „dzielnice stodołne”. Nierzadko jednak zabudowa o typie rolniczym docierała tutaj aż do rynku, a tyły centralnych nawet działek graniczyły bezpośrednio z otaczającą rolą. W związku z faktem, iż w większości ośrodki te nie rozwinęły się w okresie XIX i XX w., to przynajmniej część miast badanego zbioru, zachowała w znacznym stopniu swe pierwotne rozplanowanie. Daje się zauważyć, że im lepsze warunki rozwoju miała dana jednostka, im dłużej utrzymała prawa miejskie czy też dłużej zauważalny był jej rozwój gospodarczy, im bogatszy wykształciła plan przestrzenny, tym tych śladów pierwotnych struktur jest mniej. Im te warunki były gorsze, tym zachowanych reliktyw przeszłości jest więcej. Można stwierdzić, iż rozplanowania miast łęczycko-sieradzkich były podobne do tych, jakie występowały w innych rejonach kraju. Podobne były elementy morfologiczne tych układów, ich funkcje, rodzaj zabudowy oraz architektura. Korzystano również z wzorców mierniczych występujących gdzie indziej. Jednym słowem więcej było podobieństw aniżeli różnic.

Aneks. Miasta województwa łęczyckiego i sieradzkiego w okresie przedrozbiorowym

Lp.	Nazwa miasta	Pierwsza wzmianka o miejscowości	Charakter osady przed lokacją	Data lokacji	Liczba łańców miejskich	Własność	Obszar miasta	Stopień rozwinięcia układu przestrzennego	Stan zachowania rozplanowania	Uwagi
1	Bełchatów	1391	wieś	1737		szlachecka		dobrze rozwinięty	mierny	słaby postęp urbanizacji
2	Będków	1232	wieś targ.	XV		szlachecka		słabo rozwinięty	mierny	słaby postęp urbanizacji
3	Bielawy	1381	wieś targ.	1403	26,5	szlachecka		słabo rozwinięty	mierny	słaby postęp urbanizacji
4	Błaszki	1386	wieś	a. 1722		szlachecka		słabo rozwinięty	mierny	słaby postęp urbanizacji
5	Bolesławiec	a. 1266	targowisko	1266	8	monarsza		dobrze rozwinięty	mierny	słaby postęp urbanizacji
6	Bratoszewice	1418	wieś	a. 1458		szlachecka		niewykształcony	zły	po 1661 r. wieś
7	Brus	1542	wieś	a. 1542		duchowna		niewykształcony	zły	od 1576 r. wieś
8	Brzeźnica Nowa	a. 1265	lokacja na surowym korzeniu	a. 1265	42	monarsza		słabo rozwinięty	dobry	słaby postęp urbanizacji
9	Brzeźnica Stara	a. 1265	wieś	—		monarsza		niewykształcony	dobry	osada nie przekształciła się w miasto; przeniesienie praw miejskich do Brzeźnicy Nowej

Lp.	Nazwa miasta	Pierwsza wzmianka o miejscowości	Charakter osady przed lokacją	Data lokacji	Liczba łańców miejskich	Własność	Obszar miasta	Stopień rozwinięcia układu przestrzennego	Stan zachowania rozplanowania	Uwagi
10	Brzeziny	1329	prawd. wieś targ.	a. 1329	68	monarsza/ prywatna	1,7 ha (0,9 ha)	dobre rozwinięty	dobry	powstanie wielozłonowego zespołu osadniczego po 1683 r. wieś
11	Buczek	1386	dawna osada rolnicza	1549		szlachecka		niewyksztalceny	zły	
12	Budziszewice	1295	wieś	1358	12,5	monarsza		niewyksztalceny	zły	po 1793 r. wieś
13	Budzynek	1357	wieś	1453		szlachecka/ duchowna		niewyksztalceny	zły	po 1661 r. wieś
14	Burzenin	1344	osada targowa	a. 1344		szlachecka		niewyksztalceny	dobry	slaby postęp urbanizacji
15	Chelm	1136	wieś	a. 1520		szlachecka?		niewyksztalceny	zły	lokacja nieudana
16	Dąbie	1232	wieś	a. 1391	19,5	monarsza/ szlachecka		slabo rozwinięty	mierny	slaby postęp urbanizacji
17	Dąbrowice	1455	wieś?	a. 1455	45,5	monarsza		slabo rozwinięty	mierny	lokacja zahamowana
18	Dobra	1386	wieś	a. 1511		szlachecka		slabo rozwinięty	mierny	slaby postęp urbanizacji
19	Działoszyn	1412	wieś targ.?	a. 1412	51	szlachecka		dobre rozwinięty	dobry	
20	Gieczno	1350	wieś	a. 1543		szlachecka		niewyksztalceny	zły	do 1576 r. wieś
21	Goraj (Byszew)	c. XIV w.	wieś	a. 1458		szlachecka		niewyksztalceny	zły	do 1576 r. wieś
22	Gorzkowice	1335	targowisko	1494		szlachecka		slabo rozwinięty	dobry	do 1520 r. wieś

23	Grabów Łęcz.	1232	targowisko	1372	12,5	szlachecka	slabo rozwinięty	dobry	lokacja zahamowana
24	Grocholice	1232	wieś	1420		duchowna	slabo rozwinięty	mierny	lokacja zahamowana
25	Grzegorzew	1236	targowisko	a. 1339	33	mon./duch.	slabo rozwinięty	dobry	lokacja zahamowana
26	Inowłódz	1082	targowisko	pol. XIV w.	14,5	monarsza	slabo rozwinięty	dobry	
27	Kałów	1387	wieś	a. 1492		szlachecka	niewykszał- cony	zły	do 1765 r. wieś
28	Kamieńsk	1291	wieś targowa	1374		szlachecka	slabo rozwinięty	dobry	
29	Kamion	1198	wieś	a. 1462		mon./szlach.	nierozwinięty	zły	do 1583 r. wieś
30	Kazimierz	1261	targowisko	a. 1288	9	szlachecka	slabo rozwinięty	mierny	
31	Kiernożia	XV w.	wieś	a. 1784		szlachecka	slabo rozwinięty	mierny	
32	Kłodawa	1193	gród/osada	a. 1383	50,5	monarsza	dobrze rozwinięty	dobry	
33	Konieczpol (Nowopole)	1309	wieś	1443		szlachecka	slabo rozwinięty	mierny	slaby postęp urbanizacji
34	Krośnice	1387	wieś	a. 1442		szlachecka?	slabo rozwinięty	dobry	
35	Lutomiersk	1274	wieś	1274	30	szlachecka	slabo rozwinięty	mierny	
36	Lututów	1406	wieś	c. 1405	27-34	szlachecka	slabo rozwinięty	mierny	po 1720 r. wieś

Lp.	Nazwa miasta	Pierwsza wzmianka o miejscowości	Charakter osady przed lokacją	Data lokacji	Liczba łańców miejskich	Własność	Obszar miasta	Stopień rozwoju układu przestrzennego	Stan zachowania rozplanowania	Uwagi
37	Łask	1356	wieś targowa?	1422	32	szlachecka		dobre rozwinięty zatarty	dobry	po 1793 r. wchłonięty przez miasto Kutno
38	Łąkoszyn	1359	wieś	a. 1441		szlachecka			niezachowany	
39	Łęczycza	1107	gród osady targ.	XI-XII w. a. 1268	13,5	monarsza	ok. 9 ha	bardzo dobrze rozwinięty	dobry	powstanie wielozłonowego zespołu osadniczego
40	Łępowice	a. 1359	wieś	1420		duchowna		nierozwinięty	zły	po 1793 r. wieś
41	Łódź	1332	wieś	1414/ 1423	28	duchowna		częściowo zatarty	mierny	powstanie miasta przemysłowego po 1821 r.
42	Łubnice	1234	targowisko	1238	6,5-20	szlach./duch.		słabo rozwinięty	dobry	do 1266 r. wieś
43	Małyń	XIII w.	targowisko	1549		szlachecka		słabo rozwinięty	dobry	po 1654 r. wieś
44	Mazew	1385	wieś	1416		duchowna		niewykształcony	zły	po 1523 r. wieś
45	Nakielnica	1507	wieś	1555		szlachecka		niewykształcony	zły	w XVII w. wieś (lokacja nie doszła do skutku)
46	Niemysłów	1262	wieś	a. 1563		duchowna		niewykształcony	-	po 1563 r. wieś
47	Niezamysł	1419	wieś	1546		-		niewykształcony	-	lokacja nieudana

48	Nowe Miasto nad Pilicą	a. 1400	obok wsi targowej	1400		szlachecka	4,8 ha	rozwinięty	dobry	slaby postęp urbanizacji w XVII w. wieś (połączony z miastem Dobra)
49	Nowy Dobrzelin	1386	wieś	1536		szlachecka		niewykształcony	–	
50	Oporów	1363	wieś	a. 1427		duchowna		slabo rozwinięty	mierny	po 1661 r. wieś
51	Orłów	1384	wieś	a. 1387		monarsza		slabo rozwinięty	zły	w 1793 r. wieś
52	Osjaków	1299	wieś targowa?	a. 1446		szlachecka		dobrze rozwinięty	dobry	w 1793 r. wieś
53	Pabianice	1342–1374	wieś	c. 1345	35	duchowna		częściowo zatarty	mierny	powstanie miasta przemysłowego po 1821 r.
54	Pajęczno	1141	wieś targowa	a. 1276	60	monarsza/duchowna		dobrze rozwinięty	mierny	slaby postęp urbanizacji
55	Parzęczew	1385	wieś	1421	30 (120)	szlachecka		slabo rozwinięty	dobry	slaby postęp urbanizacji
56	Piątek	1241	targowisko	a. 1339	10,5	duchowna		slabo rozwinięty	mierny	slaby postęp urbanizacji
57	Piotrków	1217	gród osada targ.	a. XIV w. a. 1313		monarsza		bardzo dobrze rozwinięty	dobry	
58	Plawno	1261	wieś targowa?	1544		szlachecka		slabo rozwinięty	mierny	lokacja zahamowana w 1793 r. wieś
59	Poddębice	1388	wieś	c. 1400	17	szlachecka		dobrze rozwinięty	dobry	

Lp.	Nazwa miasta	Pierwsza wzmianka o miejscowości	Charakter osady przed lokacją	Data lokacji	Liczba łąnów miejskich	Własność	Obszar miasta	Stopień rozwoju układu przestrzennego	Stan zachowania rozplanowania	Uwagi
60	Praszka	1260	wieś	1392		szlachecka		słabo rozwinięty	dobry	
61	Przeręb		wieś	c. 1780		szlachecka		niewykształcony	zły	lokacja nieudana
62	Radomsko	1243	osada targowa	a. 1266		monarsza	ok. 12,5 ha	dobre rozwinięty	dobry	po 1794 r. wieś
63	Rozprza	1136	gród osada targ.	IX-XII w. a. 1372		szlachecka		słabo rozwinięty	mierny	lokacja zahamowana
64	Ruda	1106	gród osada targ.	a. 1264		monarsza/szlachecka		niewykształcony	zły	lokacja zahamowana
65	Rusiec (Toporów)	1386	wieś	a. 1609		mon./szlach.		niewykształcony	zły	po 1741 r. wieś
66	Rzeczycza	1335	wieś	a. 1790		monarsza		niewykształcony	zły	w 1793 r. wieś
67	Rzgów	1378	wieś	1467	9	duchowna		słabo rozwinięty	dobry	pierwotna wieś zatarta
68	Sieradz	1136	gród osady targ.	XII w.	1 mila (853,45 ha)	monarsza		bardzo dobrze rozwinięty	dobry	
69	Skoszewy	1386	wieś	1426		szlachecka		nierozwinięty	–	po 1702 r. wieś
70	Sobota	1250	obok wsi targowisko	a. 1393		szlachecka		słabo rozwinięty	zły	lokacja zahamowana
71	Sokolniki	1380	osada służebna wieś	1726		monarsza szlachecka		słabo rozwinięty	zły	osada służebna grodu w Rudzie
72	Spicymierz	1136	gród osada targ.	a. 1357		duchowna		–	zły	lokacja nieudana
73	Stryków	1387	wieś	1394	60 (110)	szlachecka		dobre rozwinięty	dobry	

74	Sulejów	1176	gród osada targ.	XII w.		duchowna		slabo rozwinęty	mierny	
75	Szadek	1295	wieś	a. 1295	30	monarsza		dobrze rozwinęty	dobry	
76	Szczawin	1339		a. 1339				nerozwinęty	–	lokacja prawd. nie doszła do skutku, pomyłkowo nazwany miastem
77	Szczerców	1362	wieś	a. 1364		monarsza		slabo rozwinęty	dobry	
78	Świnice Warckie	1301	wieś	a. 1458		szlachecka		niewykszał- cony	zły	a. XVI w. wieś
79	Toporów (Zdraganie)	1386	wieś	a. 1464		szlachecka/ duchowna		niewykszał- cony	zły	a. 1673 r. wieś
80	Turek	1136	targowisko	a. 1341	29	duchowna		dobrze rozwinęty	bardzo dobry	powstanie miasta przemysł. po 1821 r.
81	Tuszyn	1223	wieś	1416	34	monarsza		dobrze rozwinęty	mierny	
82	Ujazd	1283	wieś	1428	20	szlachecka		slabo rozwinęty	dobry	
83	Uniejów	1136	targowisko	1283– 1285		duchowna	ok. 6,1 ha	dobrze rozwinęty	dobry	
84	Warta	1255	wieś targowa	a. 1255	18,5	monarsza	ok. 10 ha	dobrze rozwinęty	dobry	

Lp.	Nazwa miasta	Pierwsza wzmianka o miejscowości	Charakter osady przed lokacją	Data lokacji	Liczba łańców miejskich	Własność	Obszar miasta	Stopień rozwinięcia układu przestrzennego	Stan zachowania rozplanowania	Uwagi
85	Widawa	1388	wieś	1388		szlachecka		dobrze rozwinięty	mierny	
86	Wieluń	1217	targowisko	a. 1283		monarsza		bardzo dobrze rozwinięty	dobry	
87	Wieruszów	1368	wieś targowa?	a. 1366		szlachecka		słabo rozwinięty	mierny	
88	Witonia	1386	wieś	a. 1728		szlachecka?		niewykształcony	zły	po 1764 r. wieś
89	Wolbórz	1136	gród osady targ.	1273	80	duchowna		dobrze rozwinięty	dobry	
90	Zgierz	1231	wieś targowa?	a. 1288	ok. 108	monarsza		dobrze rozwinięty	dobry	
91	Złoczew	1496	wieś	c. 1601		szlachecka		słabo rozwinięty	dobry	
92	Żychlin	1331	wieś targowa?	a. 1397		szlachecka		słabo rozwinięty	mierny	
93	Żytno	1198	wieś targowa?	a. 1441		szlachecka		niewykształcony	zły	w 1793 r. wieś

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: R. Rosin (1959, 1971); *Miasta polskie ...* (1967).

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Akta grodzkie i ziemskie.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego XLVI/104, Lustracja z 1616 r., 1569 r., 1765 r., 1789 r.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Komisja Województwa Kaliskiego, 430a.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Lustracja miasta Sieradza z lat 1791–1793.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Lustracja Starostwa Piotrkowskiego z 1629 r., k. 209.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Metryka Koronna. *Libri inscriptionum* 73, f. 298–305b).
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Metryka Koronna.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Wieluńskie Grodzkie obl. 48.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Wieluńskie Varia 6.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór 2 z Biblioteki Narodowej nr 7.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór Ksiąg Miejskich, Rzgów nr 1.
Liber visitationum bonorum Pabyanicze. 1496–1540, [w:] *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 12, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1921.
Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór Popielów, vol. 204.

Kartografia

- Bełchatów. Plan sytuacyjny części miasta [...] wykazujący położenie rynku tegoż miasta z 1863 r.*, Bleszczyński (ok. 1:700), Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: AP Łódź), Anteriora Rząd Gubernialny Piotrkowski (dalej Anter. RGP), 28, s. 87.
Bełchatów. Plan goroda [...] sostojaščago v Petrokovskoj gubernii i uėje z 1868 r., Schuman (1:500), AP Łódź, Urząd ds. Włościańskich Guberni Piotrkowskiej, 2261, k. 15.
Bolesławiec. Mappa territorium miasta rządowego Bolesławca ... z 1830 r. (1:5000), Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD Warszawa), Zb. Kart., 487-24.
Bolesławiec, plan z 1863 r., AP Łódź, Zb. Kart., 115.
Brus. Plan zemel postupivšich v sobstvėnnost krėstjan sėlėnija Brus z 1884 r., Masłowski (1:5000), AP Łódź, Zb. Kart., 377.

- Brzeziny. Plan gruntów miejskich z pocz. XIX w.*, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 1081/394-21.
- Brzeziny. Plan miasta Brzezin z 1854 r.* (kopia z 1859 r.), Brochocki, S. Nowicki (1:10000), AP Łódź. Zb. Kart., 7.
- Brzeziny. Plan sytuacyjny miasta z 1860 r.*, AP Łódź, Anter. RGP 171b, k. 307.
- Brzeziny. Plan miasta z 1889 r.* (na podstawie planu z 1828 r.), AP Łódź, RGP, Wydział Budowlany, 18445.
- Brzeziny. Plan goroda Brzeziny z 1910 r.*, K. Kleiber (1:4000), AP Łódź, RGP Wyd. Adm., 10876, k. 12.
- Brzeźnica. Brouillon Charte von der zum Königl. Domainen Amte Wiewiec gehörigen Schöltisey in Alt Brzeznica nebst ser Stadt und Altstadt Brzeznica ... z 1805 r.*, Opitz (1:4000), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 234-3.
- Brzeźnica. Charte über die Grenzstreitigkeiten der Stadt Brzeznica wieder die Dörfer Dworszowice und Dupice zum Königl. Domainen Amte Wiewiec gehörigen ... z 1806 r.*, (1:5000), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 279-24.
- Brzeźnica. Plan miejscowości z XIX w.*, AP Łódź, RGP Wyd. Adm. 2052, k. 155.
- Buczek, plan miasta z 1816 r.*, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 1866/413-102.
- Budzynek, plan granic z 1803 r.*, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 1082/394-22.
- Budzynek. Mappa dóbr ... z 1834 r.*, AP Łódź, Zb. Kart., 382.
- Burzenin, plan miasta z 1869 r.*, AP Łódź, Zb. Kart., 2303, 2304, 2305.
- Dąbrowice. Plan miejscowości z 1791 r.*, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 289-15.
- Działoszyń. Sitacjonnyj plan posada Działošin v věljunskom uězdě z 1893 r.*, (1:4200), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 489-44.
- Gieczno. Plan wsi. Okres międzywojenny*, AP Łódź, Urząd Wojewódzki Łódzki, 3699.
- Gorzkowice. Plan wsi z 1823 r.*, AP Łódź, Zb. Kart., 164.
- Grabów Łęczycki. Mapa Gilly'ego-Cron z 1802-1803 r.*, Spezialkarte von Sudpreussen, PKZ, neg. nr 38362.
- Grabów Łęczycki, pocz. XIX w. Mappa Kwatermistrzostwa*, PKZ, neg. nr 38363.
- Grabów Łęczycki, plan wsi z 1870 r.*, AP Łódź, Kaliski Powiatowy Urząd Włościański, 2615, k. 66.
- Grabów Łęczycki, plan wsi z 1893 r.*, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 491-81.
- Grzegorzew. Plan sytuacyjny miasta Grzegorzewa z oznaczeniem regulacji ulic, według której nowe odbudowanie po pogorzezi ma być wykonane z 1858 r.*, Mertsching, Sporny, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 488-31.
- Inowódź, plan miasta z 1776 r.*, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 73-13.
- Inowódź, plan miasta z 1817 r.*, AP Łódź, Anter. RGP 361.
- Inowódź, plan miasta z 1827-1828*, AGAD Warszawa, Komisja Rządząca Spraw Wewnętrznych (dalej: KRSW), v. 870.
- Inowódź, plan z 1830 r.*, AGAD Warszawa, Zb. Kart., AG, t. 58-59.
- Inowódź. Plan miasta Inowódź w województwie mazowieckim, obwodzie rawskim (przed 1837 r.)*, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 266-16.
- Kamieńsk. Plan miasta Kamieńska w guberni i powiecie Piotrkowskim położonego z 1850 r.* (kopia z 1874 r.), J. Kozłowski, T. Zawadzki (1:5000), AP Piotrków Trybunalski, Zb. Kart., 32.
- Kamion, plan sytuacyjny z 1803 r.*, AGAD Warszawa, Zb. Kart., AG 45/270-19.
- Kamion, plan z 1858 r.*, AGAD Warszawa, Zb. Kart., AG 88/311-88.
- Kazimierz, plan miasta z 1802 r.*, AGAD Warszawa, Zb. Kart. 56/310-56.
- Kazimierz. Mappa Miasta Rządowego Kazimierza z 1829 r.*, J. Leszczyński (1:3000), AP Łódź, Zb. Kart., 406.
- Kłodawa. Plan posada Kłodava ... z 1893 r.*, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 491-103.

- Krośniewice. Mappa miasta prywatnego Krośniewice* z 1841 r., J. Szymanowski (1:5000), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 46-16.
- Lutomiersk, plan miasta* z 1841 r., AGAD Warszawa, Zb. Kart., AD 1295/53-14.
- Lutomiersk, odrys planu miasta* w zbiorach Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie, neg. nr 61834
- Lutomiersk. Otručnýj plan posada Lutoměrska ...* z 1892 r. T. Markiewicz. AP Łódź. RGP Wyd. Adm., 2052, k. 151.
- Lututów, Plan* z 1798 r., AGAD Warszawa, Zb. Kart., 77/290-11.
- Lututów. Situacionnyj plan posada Ljututov ...* z 1893 r. (1:4200), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 489-46.
- Łask, Plan miasta* z 1822 r, AGAD Warszawa, KRSW 1229.
- Łask. Plan suščestvujuščago raspoložénija uěždnago goroda Łaska ...* (po 1867 r.), E. Źarski (1:2500), AP Łódź, Zb. Kart., 221.
- Łęczyca. Plan von der Stadt Feldmark Lenczyc nebst dem dabei belegenem Kammerey Dorff Borki ...* z 1783 r. (kopia z 1799 r.), Schmiedicke, Gunther (1:5500), AP Kraków, Zbiór Kartograficzny Archiwum Potockich z Krzeszowic, 48.
- Łęczyca. Plan von der Stadt Lenczyc wie solche erbauet werden soll* z 1796 r., (1:1600), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 554-31.
- Łęczyca. Pierworys pomiaru siedzib miasta Łęczycy ...* z 1845 r., H. Kossowski (1:1250), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 488-38 b, 488-39 a.
- Łęczyca. Karta Lencickogo Uěžda* z 1871 r., Kowalski, AP Łódź, Rząd Gubernialny Kaliski, 2307, k. 30.
- Łęczyca. Plan goroda* (XIX w.), Przapowski (1:2500), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 491-84.
- Łódź. Brulion. Plan Klucza Łódzkiego ...* z 1812–1813 r., F. Johnney (1:5000), AP Łódź, Zb. Kart., 513.
- Łódź. Plan wojewódzkiego Miasta Łodzi* z 1821 r. (kopia z 1915 r.) (1:10000), AP Łódź, Akta m. Łodzi, 21 169.
- Łódź. Plan sytuacyjny uregulowanych osad sukienniczych w mieście Łodzi ...* z 1823 r. (kopia z 1867 r.), Viebig, H. Muldanowicz (1:5000), AP Łódź, R. Biedermann SA, 625.
- Łódź. Plan Sytuacyjny Części Starego Miasta Łodzi ...* z 1841 r., Brochocki (1:5000), AP Łódź, Zb. Kart., 516.
- Łódź. Sytuacyjny plan miasta Łodzi* (przed 1856 r.) (1:5250), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 29-4.
- Łódź. Plan Sytuacyjny Rynku Kościelnego [...] w Mieście Łodzi* z 1858 r., AP Łódź, Akta m. Łodzi, 101, k. 16.
- Łódź. Plan sytuacyjny części Starego Miasta Łodzi obejmujący ulice: Franciszkańską, Wolborską, Jerozolimską, Św. Jakuba, Aleksandryjską i Północną* z ok. 1859 r., (1:2500), AP Łódź, Zb. Kart., 606.
- Łódź. Plan Łodzi rolniczej ...* (ok. 1918 r.), E. Nowak (1:20000), AP Łódź, Zb. Kart., 5084.
- Łubnice. Plan wsi wraz z gruntami* z 1795 r., AGAD Warszawa, Zb. Kart., 916/389-22.
- Mazew. Plan wsi* z 1839 r., AGAD Warszawa, Zb. Kart., 228-1.
- Nowe Miasto nad Pilicą. Mappa dóbr miejskich z przyległościami części w obwodzie rawskim [...] części w obwodzie opoczyńskim położonych* z 1836 r., K. Grzymski (1:20000), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 383-19.
- Nowe Miasto nad Pilicą. Otručnýj plan posada Nove Město* z 1866 r. (kopia z 1892 r.), Puciata, W. Gaszyński, AP Łódź, RGP Wyd. Adm., 2052, k. 145.
- Osjaków. Plan osady* z 1804 r., Walków wieś, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 166-1.
- Pabianice. Plan miasta Pabianic w województwie kaliskim, obwodzie sieradzkim położonych. Regulacja Pabianic* z 1823 r., W. Ziółkowski (1:2100), AP Łódź, Zb. Kart., 1693.

- Pajęczno. Plan sytuacyjny miasta ...* z 1823 r. (kopia z 1828 r.), W. Bergmann, Czernicki (1:1500), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 285.
- Pajęczno. Mappa territorium miasta rządowego Paieczna* z 1824 r., W. Górecki, Bernhard (1:5000), AP Łódź, Zb. Kart., 224.
- Pajęczno. Plan posada Pajeczno ...* z 1892 r., AP Łódź, RGP Wydz. Adm. 2052, k. 153.
- Piątek. Plan miasta Piątku jak dawno exystował jako też przez czerwone linie rozszerzeniu i sprostowanie ulic* z 1817 r. (kopia z 1822 r.), Dornstein, Jarnowski, B. Wichowski (1:9000), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 485-10.
- Piątek. Ruńnoj plan posada Pionka Lěncickago uężda* z 1893 r., Przapowski (1:1400), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 491-82.
- Piątek. Pierworys pomiaru siedzib miasta Piątku* z 1847 r. (kopia z 1930 r.), H. Kossowski (1:1250), AP Łódź, Zb. Kart., 1593.
- Piotrków. Plan miasta wraz z częścią Wielkiej Wsi* z 1786 r., (1:2000), AGAD Warszawa, Zbiór Popielów, vol. 204, k. 582.
- Piotrków. Plan sytuacyjny położenia miasta Piotrkowa* (po 1818 r.), Rettel (1:1500), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 355-34.
- Piotrków. Mappa gruntów Miasta Obwodowego Piotrkowa* z 1824 r., W. Bergemann (1:4000), AP Piotrków Trybunalski, Zb. Kart., 26.
- Piotrków. Plan sytuacyjny Miasta Obwodowego Piotrkowa wraz z Jurydyką Wielką Wsią i Żydowskim Miastem* z 1824 r., W. Bergemann, K. Pelletier (1:1543), AP Piotrków Trybunalski, Zb. Kart., 23, 24, 25.
- Piotrków. Mappa Brouillon Gruntów Miasta Obwodowego Piotrkowa wraz z Gruntami Wielkowieyskimi* z 1824 r., AP Piotrków Trybunalski, Zb. Kart., 5.
- Plawno. Plan osady* z 1862 r., AP Łódź, Anter. RGP 3519.
- Plawno. Plan posada Plawno v novoradomskom uężde ...* z 1894 r., M. Nowacki (1:1000), AP Łódź, RGP, Wyd. Adm., 2052, k. 152.
- Poddębice. Plan miasta Poddębice w województwie mazowieckim obwodzie łęczyckim* z 1819 r., W. Plebanowski (1:1500), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 485-9a, 9b.
- Poddębice. Ruńnoj plan posada Poddembice* z 1893 r. (1:1390), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 491-100.
- Radomsko. Karta ieometryczna Miasta J.K. Mos. Radomsko ...* z 1785 r., J. Zwierkowski, AP Łódź, Zb. Kart., 2721a, b.
- Radomsko. Plan sytuacyjny Miasta Radomska po pogorzeli* z 1818–1819 r., Jaszewski, Lange, Mostowski (1:2000), AP Łódź, Zb. Kart., 226a.
- Radomsko. Brouillon Plan Miasta Rządowego Radomska* z 1824 r., L. Scharnweber (1:1500), AP Łódź, Zb. Kart., 229.
- Radomsko. Plan Radomska po regulacji, część południowa miasta* z 1875–1876 r., E. Żarski (1:2520), AP Łódź, Zb. Kart., 2095.
- Ruda. Plan granic wsi* z 1842 r., AGAD Warszawa, Zb. Kart., AG 50/324-50.
- Rusiec. Plan wsi* z 1907 r., AP Łódź, Zb. Kart., 1625.
- Rzgów. Karta III dóbr i gruntów, to jest miasta Rzgowa ...* z 1796 r., W. Odrowąż-Pieniążek (1:11600), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 267-7.
- Rzgów. Mappa siedzib Miasta Rządowego Rzgów ...* z 1824 r., J. Woyde (ok. 1:1543), AP Piotrków Trybunalski, Zb. Kart., 27.
- Sieradz. Situations-Plan von der Stadt Siradz ...* z 1796 r., Strasbourg (1:2900), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 48-4.
- Sieradz. Plan posiadłości rządowych w territorium miasta Sieradz [...] położonych* z 1821 r. (kopia z 1848 r.), I. Szeffer (1:20000), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 352-114.

- Sieradz. Rejestr pomiarowy W. Ziółkowskiego z 1823 r.*, AGAD Warszawa, Komisja Województwa Kaliskiego nr 30a.
- Sokolniki. Plan miejscowości*, b.d., AGAD Warszawa, Zb. Kart., AG 276-8.
- Stryków. Plan Strykowa z 1809 r.*, Sadkowski, Szynłowski (1:5000), AP Łódź, Zb. Kart., 405.
- Stryków. Otručnýj plan posada Strykowa, raspoložennago v gmině Dobra ... z 1892 r.*, J. Wołkowski, AP Łódź, RGP Wyd. Adm., sygn. 2052, k. 168.
- Stryków. Plan z 1897 r.*, AP Łódź, Komisja Włościańska Powiatu Brzezińskiego, sygn. 101 II.
- Sulejów. Plan miasta z 1824 r.*, AP Łódź, Zb. Kart., 7a.
- Sulejów. Plan miasta Sulejów w województwie kaliskim z ok. 1837 r.*, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 266-16.
- Szadek. Plan von der gehalten speciellen Vermessung der königlichen immediat Stadt Szadek z 1808 r.*, Weichert, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 486-19.
- Szadek. Mappa pomiarowa territorium miasta powiatowego Szadek z 1824 r.*, W. Bergmann (1:1500), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 184-3.
- Szadek. Mappa pomiarowa realności do miasta powiatowego Szadek należących z 1826 r.*, Bergmann (1:5000), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 195-20.
- Szczerców. Plan Siedzib Miasta rządowego Szczercowa z 1825 r.*, T. Andrychiewicz, Bernhard, Groffe, Koźmian (1:1500), AP Łódź, Zb. Kart., 242.
- Szczerców. Plan odrębny Sytuacyjny Rynku Miasta Szczercowa (1849 r.)*, Czernski, AP Łódź, Anter. RGP, 1297, s. 114.
- Szczerców. Otručnýj plan posada Ščercova, laskogo uězda pětrowskoj gubernii (1892 r.)*, T. Markiewicz, AP Łódź, RGP Wyd. Adm., 2052, k. 149.
- Toporów. Plan sytuacyjny z 1838 r.*, AGAD Warszawa, Zb. Kart., AD 571/26-14.
- Turek, plan miasta z 1823 r.*, kopia z 1926 r., J. Dobrzański (1:5000), AP Poznań, *Konin, Słupca, Turek* (plany gruntowe z powiatów)(dalej: KST), 2724.
- Turek. Plan miasta Turek w województwie i obwodzie kaliskim położonego z projektem osady fabrykantów z 1823 r.* (kopia XIX w.), W. Ziółkowski, Zille, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 486-12.
- Turek. Pierworys pomiaru osady w terytorium miasta Turku w guberni kaliskiej z 1889 r.*, A. Słubicki (1:5000), AP Poznań, KST, 2730.
- Tuszyn. Plan miasta z pocz. XIX w.*, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 324-14.
- Tuszyn. Mappa Miasta Rządowego Tuszyn. Położonego w Województwie Kaliskim Obwodzie Piotrkowskim z 1824 r.*, I. Kurzatowski (1:1550), AP Piotrków Trybunalski, Zb. Kart., 28.
- Tuszyn. Plan miasta Tuszyna z 1837 r.*, K. Jankiewicz (1:5000), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 207-14.
- Ujazd. Mappa ekonomiczna wyrażająca część państwa Ujezdzkiego złożona z miasta Ujazdu i wsiów [...] w departamencie warszawskim, powiecie brzezińskim leżących z 1812 r.*, A. Prokopowicz (1:5000), AGAD Warszawa Zb. Kart., 214-7.
- Ujazd. Plan miasta Ujazdu i jego gruntów z 1852 r.*, I. Chudzyński (1:1250), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 200-3, ar. 1-10.
- Ujazd. Ekonomia Tomaszów, miasto Ujazd (1852 r.)*, I. Chudzyński, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 200-4.
- Ujazd. Rozkład sekcyi gruntów i siedzib miasta Ujazd w guberni warszawskiej, powiecie rawskim położonego z 1855 r.*, Oborski, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 200-2.
- Ujazd. Otručnýj sytuacionnyj plan posada Ujazd gminy Łazisko ... z 1892 r.*, J. Wołkowski, AP Łódź, RGP Wyd. Adm. 2052, k. 170.
- Uniejów. Mappa Miasta Rządowego Uniejów z 1823 r.*, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 334-29.
- Warta. Mappa królewskiego miasta Warty w obwodzie i województwie kaliskim sytuowane (XIX w.)*, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 486-16.

- Warta, plan miasta z 1824 r., [w:] *Plany przeglądowe miast polskich*, Warszawa 1920.
- Widawa. *Kopia mapy miasta Widawy oraz wsi Rudy ...* z 1804 r. (kopia z 1826 r.), J. Szaniawski (1:5300), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 124-3.
- Widawa. *Plan von der Stadt Widawa ...* po 1805 r., Marszewski (1:1000), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 376-6.
- Widawa. *Mappa miasta Widawy* z 1826 r., AGAD Warszawa, Zb. Kart. 124-3.
- Widawa. *Otručnýj plan posada Vidavy ...* (1892 r.), T. Markiewicz, AP Łódź. RGP Wyd. Adm., 2052, k. 150.
- Wieluń. *Plan części gruntów i łąk Szpitalnych w mieście Wieluniu ...* z 1822 r. (kopia z 1848 r.), Grapow (1:5000), AP Łódź, Zb. Kart., 2646.
- Wieluń. *Plan miasta Wielunia ...* z 1823 r. (kopia z 1879 r.), F. Bergermann, O. Wolle (1:4200), AP Kraków, Zb. Kart. R.M. Wieluń, 1.
- Wieluń. *Situationsplan der Stadt Welungen* z 1823 r. (kopia z 1942 r.), Munker (1:1500), AP Łódź, Zb. Kart., 2723.
- Wieruszów. *Plan osordov i placov pod dvorami i stroenijami postupivších v sobstvěnnost Měščan Posada Věrušev ...* z 1872 r. (kopia z 1873 r.), A. Cieszkowski (1:1250), AP Łódź, Zb. Kart., 2722 a.
- Wieruszów. *Situacionnyj Plan posada Věrušev* z 1893 r., (1:4200), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 489-45.
- Witonia. *Plan wsi* z pocz. XIX w., AGAD Warszawa, Zb. Kart., 493-163. W podziałce 50 prętów na 50 ha (podziałka warszawska).
- Wolbórz. *Plan miasta* z 1824 r., AP Łódź, Zb. Kart., 7a.
- Wolbórz. *Broullion. Plan Miasta Narodowego Wolbórz* z 1824 r., L. Scharnweber, Bernhard, Groffe, Koźmian (1:1500), AP Łódź, Zb. Kart., 241.
- Wolbórz. *Plan Ekonomii Rządowej Wolbórz* z 1829 r., K. Cyroński (1:26000), AP Łódź, Zb. Kart., 20.
- Wolbórz. *Plan własności rządowej w obrębie terytorium miasta Wolborza* z 1829 r. (kopia z 1845 r.), (1:5000), AP Łódź, Zb. Kart., 19.
- Wolbórz. *Otručnýj situacionnyj plan posada Volborz* z 1894 r., L. Russocki, AP Łódź, RGP Wyd. Adm., 2052, k. 147.
- Zgierz. *Mappa teritorium miasta Zgierz ...* z 1821 r., J. Leszczyński (1:5760), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 258-6.
- Zgierz. *Mappa Placów i Ogrodów Starego i Nowego Miasta Zgierza* z 1821 r., J. Leszczyński (1:2800), AP Łódź, Zb. Kart., 99.
- Zgierz. *Kopia z mapy regulacji siedzib miasta Zgierza* z 1821 r. (kopia z 1841 r.), J. Leszczyński, Brochocki (ok. 5670), AGAD Warszawa, Zb. Kart., 362-44.
- Zgierz. *Mappa siedzib Miasta Rządowego Zgierz ...* z 1823-1824 r., J. Leszczyński (1:2800), AP Łódź, Zb. Kart., 2650.
- Zgierz. *Odrys pomiaru gruntów miasta miasta rządowego Zgierz ...* z 1844 r. (kopia z 1847 r.), M. Śliwiński, H. Steinbrich (1:5000), AP Łódź, Zb. Kart., 2652, 2653.
- Złoczew. *Plan posada Złočeva Sěradzkago uěžda. Kalisskoj gubernii* z 1893 r. W. Oraczew, AGAD Warszawa, Zb. Kart., 492-140.
- Żychlin. *Plan miasta* z końca XVIII w., AGAD Warszawa, Zb. Kart., 38-13.
- Żychlin. *Plan miasta* z 1822 r., AGAD Warszawa, Zb. Kart., 51-5, ark. III.
- Żychlin. *Plan sytuacyjny z części miasta prywatnego Żychlina ...* z 1860 r., AP Warszawa, Oddz. Skierniewice, Akta m. Żychlina, 76.
- Żytno. *Plan folwarku* z 1878 r., AP Łódź, Powiatowy Urząd Włościański Powiatu Noworadomskiego, 1041.

Literatura

- Antoniewicz W., Wartołowska Z. (1964). *Mapa grodzisk w Polsce*, Instytut Historii Kultury Materialnej PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Arnold S. (1921), *Władztwo biskupie na wolborskim grodzie*, Warszawa.
- Augustyniak J. (1992), *Zamek w Inowłodzu*. Łódź.
- Aurousseau M. (1924), *Recent Contribution to Urban Geography*, „Geographical Review”, Vol. 11, No. 4.
- Baliński M., Lipiński T. (1843–1845), *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*, t. 1–2, Warszawa.
- Baranowski B. (1970), *Struktura gospodarcza regionu łęczycko-sieradzko-wieluńskiego w XVI–XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, S. I, z. 72.
- Baranowski B. (1971), *Kultura ludowa XVII i XVIII w. na ziemiach Polski Środkowej*, Łódź.
- Baranowski B. (1972), *O dawnej Łodzi*, Łódź.
- Baranowski B. (1975), *Życie codzienne małego miasteczka w XVII i XVIII w.*, Warszawa.
- Baranowski B. (1979), *Ziemia piotrkowska do końca XVIII w.*, [w:] *Województwo Piotrkowskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. Z. Stankiewicz, Łódź–Piotrków Trybunalski.
- Baruch M. (1903), *Pabianice, Rzgów i wsie okoliczne*, Warszawa.
- Beaujeu-Garnier J, Chabot G. (1971), *Zarys geografii miast*, Warszawa.
- Berdecka A. (1982), *Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333–1370)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Blanchard R. (1911), *Grenoble. Étude de géographie urbaine*, Paris.
- Blanchard R. (1922), *Une méthode de géographie urbaine*, „La Vie Urbaine”, Paris.
- Błaszczak I. (1990), *Ekspertyza historyczno-urbanistyczna i wytyczne konserwatorskie dla miasta Dąbrowice w województwie łódzkim*, Warszawa.
- Bobiński S. (1975), *Urbanistyka polskich miast przedlokacyjnych*, Warszawa.
- Bogucka M. (1975), *Badania nad dziejami miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej: stan i zarys programu*, „Kwartalnik Historyczny”, R. LXXXII, z. 3.
- Bogucka M., Samsonowicz H. (1986), *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław.
- Bryński K., Wiliński K. (1974), *Dzieje miasta Warty, Sieradz*.
- Buśko C. (1995), *Stan badań nad parcelą mieszczańską w średniowiecznych miastach śląskich*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej: KHKM), R. XLIII, nr 3.
- Bujak F. (1902), *Limanova. Miasteczko powiatowe w Zachodniej Galicji. Stan społeczny i gospodarczy*, „Studia Ekonomiczno-Społeczne”, Kraków.
- Bystron J. (1915), *Rozwój demograficzny dzielnic Krakowa – tworzenie się wielkomiejskiego centrum Krakowa*, „Ekonomista”, R. XV, nr 1/2.
- Chmielewska A. (1979), *Badania nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym i jego wiejskim zapleczem na obszarze Polski Środkowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, ser. I, z. 36.
- Chorowska M., Lasota Cz. (1995), *Rekonstrukcja układu działek w blokach przyrynkowych we Wrocławiu*, KHKM, R. XLIII, nr 3.
- Chrościński J. A. (1993), *Przestrzeń ceremonialna w nowożytnym mieście*, KHKM, R. XLI, nr 2.
- Conzen M.R.G. (1960), *Alnwick, Northumberland. A Study in Townplan Analysis*, The Institute of British Geographers, No 27.
- Conzen M.R.G. (1960a), *The Plan Analysis of an English City Centre*, Proceedings of the IGU Symposium in Urban Geography, Lund Studies in Geography, No. 24, Lund.

- Conzen M.R.G. (1968), *The Use of Towns Plans in the Study of Urban History*, [w:] Doys H. J., (ed.), *The Study of Urban History*, London.
- Czarnecki W. (1965), *Planowanie miast i osiedli*, t. 1: *Wiadomości ogólne. Planowanie przestrzenne*, Warszawa.
- Czubiel L., Domagała T. (1969), *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Olsztyn.
- Dobrowolska M. (1961), *Przemiany środowiska geograficznego Polski. Do XV wieku*, Warszawa.
- Dokumenty kujawskie i mazowieckie* (1887), wyd. B. Ulanowski, nr 13, Kraków.
- Domański A. (1962), *Żychlin. Studium historyczno-urbanistyczne miasta*, Warszawa (maszynopis w Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie, dalej: PKZ).
- Domański A., Perzanowski Z. (1960), *Inowłódz. Zarys historyczno-urbanistyczny i wnioski konserwatorskie odnośnie zabytkowego miasta*, Warszawa (maszynopis w PKZ).
- Domański A., Perzanowski Z. (1960a), *Wolbórz. Studium historyczno-urbanistyczne miasta*, Warszawa (maszynopis w PKZ).
- Domański R. (1964), *Procedura typologiczna w badaniach ekonomiczno-geograficznych*, „Przegląd Geograficzny”, t. 36.
- Dunin-Wąsowiczowa A. (1992), *Uwarunkowania pomiarowe kształtu i wielkości średniowiecznych placów miejskich*, KHKM, R. XL, nr 3.
- Dylik J. (1948), *Rozwój osadnictwa w okolicach Łodzi*, „Acta Geographica Lodzensia”, nr 2.
- Dylik J. (1971), *Województwo ze stolicą bez antenatów. Geografia historyczna ziem województwa łódzkiego*, Łódź.
- Dziewoński K. (1947), *Przeobrażenia osadnictwa miejskiego w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 18, z. 1–4.
- Dziewoński K. (1956), *Geografia osadnictwa i zaludnienia. Dorobek, podstawy teoretyczne i problemy badawcze*, „Przegląd Geograficzny”, t. 28, z. 4.
- Dziewoński K. (1957), *Zagadnienie rozwoju miasta wczesnośredniowiecznego w Polsce*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 2, z. 2.
- Dziewoński K. (1962), *Zagadnienie typologii morfologicznej miast w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 33, z. 4.
- Dziewoński K. (1990), *Miasta Pomorza Zachodniego*, [w:] *Koncepcje i metody badawcze z dziedziny osadnictwa*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Fijałek J. (1962), *Pabianice i włość pabianicka w XVII i XVIII w.*, Łódź.
- Galiński M. (1995), *Dziątka miejska w śląskich źródłach pisanych (XIII–XVI w.)*, KHKM, R. XLIII, nr 3.
- Geddes P. (1915), *Cities in Evolution*, London.
- Geisler W. (1918), *Danzig. Ein siedlungsgeographischer Versuch*, Halle.
- Geisler W. (1924), *Die deutsche Stadt. Ein Beitrag zur Morphologie der Kulturlandschaft*, „Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde”, Bd. 22, Nr. 5.
- Geer S. de (1923), *Greater Stockholm. A Geographical Interpretation*, „Geographical Review”, No. 13.
- Gieysztor A. (1965), *Geneza miast polskich i ich dzieje do końca XV w.*, [w:] *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. I, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Głąbski S., Kędziora M. (1960), *Wieruszów i wieś Podzamcze. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Łódź.
- Głowacki K. (1984), *Piotrków Trybunalski. Urbanistyka. Architektura. Sztuka*, t. 1: *Urbanistyka Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków–Kielce.
- Goebel W. (1966), *Z turem w herbie*, Poznań.
- Golachowski S. (1956), *Głos w dyskusji nad genezą rozplanowania średniowiecznego Wrocławia*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 1.
- Golachowski S. (1957), *Studia historyczno-geograficzne nad Wrocławiem na przełomie XVIII i XIX w.*, „Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego”, ser. A, t. 12.

- Golachowski S. (1969), *Studia nad miastami i wsiami śląskimi*, Opole.
- Golachowski S., Pudelko J. (1963), *O analizie metrologiczno-geometrycznej planów osiedli średniowiecznych*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 8, z. 3–4.
- Golachowski S., Szulc H. (1963), *Rozłogi miejskie jako przedmiot badań historyczno-geograficznych*, „Studia Geograficzne”, t. 1.
- Goldberg J. (1959), *Frydrychsztat – Sokolniki. Problemy osiemnastowiecznego miasteczka w ziemi wieluńskiej*, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 5, z. 1.
- Goldberg J. (1960), *Stosunki agrarne w miastach ziemi wieluńskiej w 2 poł. XVII i w XVIII w.*, Łódź.
- Goldberg J. (1960a), *Kamieńsk. Studium historyczno-urbanistyczne miasta*, Łódź (maszynopis w ODZ w Warszawie).
- Goldberg J. (1961), *Z dziejów Kamieńska do początków XIX w.*, „Rocznik Łódzki”, t. 5 (8).
- Goldberg J. (1961a), *Ujazd. Studium historyczno-urbanistyczne miasta*, Łódź (maszynopis w PKZ).
- Goldberg J. (1961b), *Praszka. Studium historyczno-urbanistyczne miasta*, Warszawa.
- Grabski W. (1968), *Ze studiów nad zabudową mieszkalną średniowiecznego Krakowa*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury”, t. 3.
- Hanslick E. (1909), *Biała. Eine deutsche Stadt in Galizien*, [w:] *Geographische Untersuchung des Stadtproblems*, Bd. 11, Wien–Teschen–Leipzig.
- Hassert K. (1907), *Die Städte geographisch betrachtet*, Leipzig.
- Hensel W. (1959), *Metoda archeologiczna w zastosowaniu do badania miast*, KHKM, R. VII, z. 4.
- Hilczerówna Z. (1967), *Dorzecze górnej i środkowej Obry od VI do początku XI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Holdsworth D. (1986), *Cottages and Homes for Vancouver Home-seekers*, BC Studies, Nos. 69–70, 11–32.
- Hoyt H. (red.) (1939), *U.S. Federal Housing Administration. The Structure and Growth of Residential Neighbourhoods in American Cities*, Vol. 6, Washington D.C.
- Holsche A. C. von (1804), *Geographie und Statistik von West-Süd und Neuost-Preussen*, Bd. 2, Berlin.
- Januszkiewicz J. (1971), *Sulejów i okolice*, Łódź.
- Jaworowski H. (1987), *Historyczne wartości miasta Łęczycy – sugestie ich rewitalizacji*, [w:] *Środowisko naturalne Łęczycy. Jego przemiany i kierunki rozwoju. Materiały sesji naukowej w dn. 26–27 marca 1979 r.*, Łęczycza.
- Jazdzewski K. (1955), *Ogólne wyniki badań archeologicznych w Gdańsku w latach 1948–1952*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. 3, Warszawa–Wrocław.
- Jerczyński M. (1973), *Zagadnienia specjalizacji bazy ekonomicznej większych miast w Polsce*, [w:] *Studia nad strukturą funkcjonalną miast*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Kaczmarczyk Z. (1945), *Kolonizacja niemiecka na wschód od Odry*, Poznań.
- Kalinowski W., Trakowski S. (1954), *Uniejów. Studium historyczno-urbanistycznego planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Warszawa (maszynopis w PKZ).
- Kalinowski W. (1966), *Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX w.*, Toruń.
- Kalinowski W. (1972), *Krzyżowe układy miast polskich i ich średniowieczna geneza*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 17, z. 1.
- Kalinowski W. (1975), *Badania nad historią budowy miast polskich w trzydziestolecu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 20, z. 2.
- Kamińska J. (1953), *Grody wczesnośredniowieczne Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź.
- Kielczewska-Zaleska M. (1956), *O powstaniu i przeobrażaniu kształtów wsi Pomorza Gdańskiego*, „Prace Geograficzne IG PAN”, Warszawa.
- Kielczewska-Zaleska M. (1972), *Geografia osadnictwa*, Warszawa.

- Kiełczewska-Zaleska M. (1981), *Nowe kierunki badań w geografii miast*, „Geografia w Szkole”, z. 2.
- Kiryk F. (1988), *Geneza rozplanowania prywatnych miast Małopolski w XVI–XVIII w.*, Kraków.
- Kodeks dyplomatyczny Polski (KDP) (1847–1858)*, wyd. L. Rzyszczewski, A. Muczkowski, t. 1–2, Warszawa.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkiej Polski (KDW) (1840)*, wyd. E. Raczyński, Poznań.
- Kononowicz W. (1993), *Place miasteczek i osiedli śląskich w XVII–XVIII w.*, KHKM, R. XLI, nr 2.
- Korcelli P. (1974), *Teoria rozwoju struktury przestrzennej miast*, „Studia KPZK PAN”, nr 45, Warszawa.
- Koter M. (1969), *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, „Prace Geograficzne IG PAN”, nr 79, Warszawa.
- Koter M. (1974), *Środowisko przyrodnicze obszaru obecnej Łodzi jako podłoże rozwoju osadnictwa w okresie przedprzemysłowym*, Rada Naukowa przy Prezydencie m. Łodzi, „Materiały i Studia”, t. 1.
- Koter M. (1974a), *Zagospodarowanie przestrzenne obszaru obecnej Łodzi u schyłku okresu przedprzemysłowego*, Rada Naukowa przy Prezydencie m. Łodzi, „Materiały i Studia”, t. 4.
- Koter M. (1974b), *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd rozwoju oraz próba uściślenia pojęć*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, ser. II, z. 55.
- Koter M. (1976), *Komentarz naukowy do cyklu prac na temat „Morfogeneza wielkiego miasta na przykładzie Łodzi”*, „Acta Universitatis Lodziensis”.
- Koter M. (1976a), *Relikty osadnictwa średniowiecznego w planie współczesnej Łodzi*, „Przegląd Geograficzny”, t. 48, z. 4.
- Koter M. (1979), *Struktura morfogenetyczna wielkiego miasta na przykładzie Łodzi*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, ser. II, z. 21.
- Koter M. (1980), *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, [w:] *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1, red. R. Rosin, PWN, Warszawa–Łódź.
- Koter M. (1982), *Rozwój urbanistyczny Łasku*, [w:] *Miasto nad Grabią. Łask 1422–1982*, Łask.
- Koter M. (1984), *Rozwój układu miejskiego Łodzi wczesnoprzemysłowej*, [w:] *Myśl urbanistyczna a rozwój przestrzenny Łodzi*, „Miscellanea Łódzkie”, z. 1 (84), Muzeum Historii Miasta Łodzi.
- Koter M. (1988), *Z warsztatu historyka urbanisty – Łódź rolnicza*, „Spotkania z Zabytkami”, nr 4.
- Koter M. (1989), *Układ przestrzenny*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź.
- Koter M. (1994), *Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast*, [w:] *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*, red. M. Koter, J. Tkocz, Toruń–Łódź.
- Koter M., Kulesza M. (1994), *Badania geograficzno-historyczne osadnictwa miejskiego w Polsce w latach 1918–1993*, „Geografia Osadnictwa i Ludności”, t. 2.
- Kozaczewski T. (1973), *Rozplanowanie, układ przestrzenny i rozwój miasta średniowiecznego*, „PNIHASiT Politechniki Wrocławskiej”, nr 5.
- Krantz L. (1980), *Zamek w Uniejowie*, Warszawa–Poznań.
- Krasoń J. (1968), *Z dziejów Łasku*, Łódź.
- Książek M. (1973), *Układy urbanistyczne niektórych zabytkowych miasteczek w województwie rzeszowskim*, „Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku”, nr 17–18.
- Książek M. (1988), *Zagadnienia genezy rozplanowania i typologii miast prywatnych XVI i XVII wieku w południowej Małopolsce*, Kraków.
- Książek M. (1994), *Materiały pomocnicze do studiów w zakresie historii urbanistyki*, Kraków.
- Kubiak J. (1964), *Łask. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Warszawa (maszynopis w zbiorach ODZ).

- Kulesza M. (1983), *Rozwój przestrzenny Zgierza do poł. XIX w.*, „Varia Muzeum Historii Miasta Łodzi”, nr 1.
- Kulesza M. (1994), *Z zagadnień pierwotnego rozplanowania miast obecnego województwa łódzkiego w okresie przedrozbiorowym*, „Kronika Miasta Łodzi”, z. 1.
- Kulesza M. (1994a), *Ślady wczesnomiejskich osad targowych w planach niektórych miast wschodniej Wielkopolski*, [w:] *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*, red. M. Koter, J. Tkocz, Toruń–Łódź.
- Kulesza M. (1995), *Rozwój przestrzenny Pabianic*, „Acta Pabianicensia”, Pabianice.
- Kulesza M. (1995a), *Uwagi na temat zagospodarowania gruntów miejskich w dawnych miastach Łęczyckiego w XVIII i XIX wieku*, [w:] *Urbanizacja wsi w obrębach miejsko-wiejskich. Materiały konferencyjne*, red. Z. J. Kamiński, Katowice.
- Kulesza M. (1995b), *Rozwój przestrzenny miasta*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Uniejów–Łódź.
- Kulesza M., (1996), *Pierwotne rozplanowanie miast obecnego województwa sieradzkiego w okresie przedrozbiorowym (Zasygnalizowanie zagadnienia)*, „Rocznik Łódzki”, t. 43.
- Kulesza M. (1997), *Rozwój przestrzenny miasta*, [w:] *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 r.*, red. K. Badziak, Brzeziny–Łódź.
- Kulesza M. (1997a), *Rynki i place miejskie w „starych” miastach Polski Środkowej (dawne województwa łęczyckie i sieradzkie)*, „Rocznik Łódzki”, t. 44.
- Kulesza M. (1999), *Uwagi o niektórych zabytkowych układach miejskich na obszarze Polski Środkowej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 43, z. 1–2.
- Kulesza M. (1999a), *Uwagi o morfogenezie miast na obszarze Polski środkowej (dawne ziemie łęczycka i sieradzka)*, „Rocznik Łódzki”, t. 45.
- Kulesza M. (1999b), *Rozplanowania wczesnomiejskich osad targowych na obszarze Polski Środkowej (dawna ziemia łęczycko-sieradzka)*, „Acta Universitatis Lodzensis” Folia Geographica. Socio-Oeconomica, nr 2.
- Kulesza M. (2000), *Z problematyki rozmiaru miast średniowiecznych na obszarze Polski Środkowej*, [w:] *Studia z geografii społeczno-ekonomicznej*, „Acta Universitatis Lodzensis” Folia Geographica. Socio-Oeconomica, nr 3.
- Kulesza M. (2000a), *Morfogeneza miast na pograniczu śląsko-wieluńsko-sieradzkim*, „Śląsk Opolski”, R. X, nr 1 (38).
- Kulesza M., Koter M. (1998), *Kształtowanie się sieci miast na obszarze Polski Środkowej*, [w:] *Transformacja społeczno-ekonomiczna Polski Środkowej*, red. A. Werwicki, Wyd. UŁ, Łódź.
- Kuśnierz K. (1993), *Rynek prywatnego miasta w małopolsce w XVI–XVII wieku. Rozwiązania przestrzenne i funkcjonalne ośrodków gospodarczych*, KHKM, R. XLI, nr 2.
- Lalik T. (1956), *Stare Miasto w Łęczycy. Przemiany w okresie poprzedzającym lokację. Schyłek XII i początek XIII w.*, KHKM, R. IV, nr 4.
- Lalik T. (1963), *W sprawie powstania planu miasta średniowiecznego*, KHKM, R. XI.
- Lalik T. (1967), *Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI i początków XII w.*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t. 5.
- Larkham P. J. (1988), *The Past and the Future of Urban Morphology*, „Discussion Paper”, No. 1, University of Birmingham, Department of Geography.
- Larkham P. J. (1991), *Urban Form, Urban Morphology and Urban Historical Geography*, [w:] *A Glossary of Urban Form. Historical Geography Research*, eds. P. J. Larkham, A. N. Jones, Ser. 26, Birmingham (Urban Morphology Research Group).
- Larkham P. J. (1996), *Conservation and the City*, Lotledge, London.
- Lavainville J. (1913), *Rouen*.
- Leighly J.B. (1928), *The Towns of Malardalen in Sweden. A Study in Urban Morphology*, University of California, „Publications in Geography”, Vol. 3, Berkeley.

- Lewicki T. (1945), *Polska i kraje sąsiednie w świetle „Księgi Rogera” geografa arabskiego z XII w. Al-Idrisiego*, cz. I. Poznań.
- Liszewski S. (1965), *Rozwój sieci drogowej województwa łódzkiego w okresie od 1770 do 1963 r.*, KHKM, R. XIII, nr 2.
- Liszewski S. (red.) (1993), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. 1: *Ośrodki naukowo-badawcze i ich dorobek*, Łódź.
- Liszewski S. (red.) (1994), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. 2: *Kierunki badań naukowych*, Łódź.
- Lustracje województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565* (1963), t. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzeskie i inowrocławskie*, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich. 1628–1632* (1967), cz. III: *Województwa łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, wyd. Z. Guldon, Bydgoszcz.
- Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789* (1977), cz. III: *Województwo łęczyckie i brzesko-kujawskie*, wyd. A. Tomczak, przy współudziale Z. Kędzierskiej, Warszawa–Toruń–Poznań.
- Łaski J. (1880–1881), *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, t. 1–2, Gniezno.
- Magórska A. (1988), *Nowe Miasto nad Pilicą. Studium urbanistyczno-konserwatorskie do planu miejscowego ogólnego zagospodarowania miasta*, Łódź.
- Maik W. (1992), *Podstawy geografii miast*, Toruń.
- Maleczyński K. (1926), *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*, Lwów.
- Matlovič R. (1997), *Struktura przestrzenna miasta. Metodologia badań. Przykład miasta Preszowa*, Łódź (maszynopis pracy doktorskiej w KGMiT UŁ).
- Matricularium Regni Poloniae. Summaria* (1905–1908, 1915), wyd. T. Wierzbowski, t. 1–4, Warszawa.
- „Mazowsze” (1995), nr 6/2, Warszawa.
- McKenzie R. D. (1933), *The Metropolitan Community*, New York.
- Miasta polskie w tysiącleciu* (1967), red. S. Pazyra, t. 1–2, Warszawa.
- Miszewska B. (1971), *Analiza morfologiczna Opola*, „Studia Społeczno-Ekonomiczne”, z. 2.
- Miszewska B. (1979), *Elementy struktury morfologicznej Wrocławia*, „Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Wrocławskiego”, ser. B, t. 3.
- Miszewska B. (1997), *Struktura przestrzenna Wrocławia ze szczególnym uwzględnieniem morfologii miasta* (zbiór publikacji stanowiących rozprawę habilitacyjną), Wrocław.
- Mrazkówna M. (1924), *Antropogeografia Krakowa*, „Czasopismo Geograficzne”, z. 2.
- Münch H. (1946), *Geneza rozplanowania miast wielkopolski XIII i XIV w.*, Kraków.
- Münch H. (1958), *Wczesnośredniowieczny układ miejski w Polsce*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 3, z. 3–4.
- Münch H. (1960), *Początki średniowiecznego układu miejskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 5, z. 3.
- Muszyńska E. (1975), *Zagrożone relikty urbanistyczne małych miast regionu łódzkiego*, Łódź (maszynopis w PSOZ/O).
- Nadolski A. (1955), *W sprawie datowania i rekonstrukcji umocnień grodowych w Łęczycy*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. 3.
- Nowak T. (1984), *Inowłódz w świetle źródeł pisanych (do końca XIII w.)*, [w:] *Problemy badawcze średniowiecznego Inowłódza. Materiały z konferencji naukowej w Ośrodku Dokumentacji Zabytków w Łodzi*, Łódź.
- Nowak T., Rosin R., Wiklak H. (1997), *Brzeziny i okolice do schyłku XVI w.*, [w:] *Brzeziny. Dzieje miasta do 1995 r.*, red. K. Badziak, Brzeziny–Łódź.
- Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, (1830), wyd. F. Rodecki, Warszawa.

- Olczak A. (1961), *Geneza miasta Brzeźnicy*, „Rocznik Łódzki”, t. 4 (7).
- Olejniki T. (1966), *Plany i widoki dawnego Wielunia*, Wieluń.
- Openshaw S. (1986), *A Theory of the Morphological and Functional Development of the Townscape in a Historical Context*, Seminar Paper, University of Newcastle upon Tyne.
- Opisy miast polskich z lat 1793–1794* (1962), cz. 2, wyd. J. Wąsicki, Poznań.
- Pazyra S. (1959), *Geneza miast mazowieckich*, Warszawa.
- Podwińska Z. (1971), *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wcześniejszym średniowieczu. Żreb, wieś. opole*, IHKP PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Poklewska T. (1970), *Spicymierska włość grodowa w średniowieczu*, Łódź.
- Poklewska-Kozieł T. (1992), *Średniowieczne zamki między Prosną i Pilicą*, Łódź.
- Ptaśnik J. (1934), *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Kraków.
- Pudelko J. (1959), *Rynki w planach miast śląskich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 4, z. 3–4.
- Pudelko J. (1960), *Zagadnienie wielkości i proporcji rynków w badaniach nad rozplanowaniem miast średniowiecznych*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej”, t. 36, z. 4.
- Pudelko J. (1962), *Niektóre zagadnienia rozplanowania miast średniowiecznych w świetle studiów nad układem Środy Śląskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 7, z. 1.
- Pudelko J. (1963), *O analizie metrologiczno-geometrycznej planów osiedli średniowiecznych*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 8, z. 3–4.
- Pudelko J. (1964), *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienie działki*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 9, z. 1.
- Pudelko J. (1964a), *Rynki w planach miast Śląska*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 9, nr 3–4.
- Pudelko J. (1964b), *Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej miast śląskich w XIII w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 9, z. 2.
- Pudelko J. (1965), *Ewolucja średniowiecznego miasta w Polsce* (maszynopis w Zakładzie Historii Kultury Materialnej Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk), Wrocław.
- Pudelko J. (1967), *Zagadnienie wielkości powierzchni średniowiecznych miast Śląska*, Wrocław.
- Pudelko J. (1970), *Znaczenie badań na średniowiecznymi miastami Śląska dla historii budowy miast w Polsce*, „Miasto”, R. XXI, z. 12.
- Puget W. (1968), *Wolbórz. Dzieje miasta i rezydencji biskupów kujawskich*, [w:] *Sarmatia artistica*, Warszawa.
- Puget W. (1990), *Łęczyca. Przemiany urbanistyczne centrum miasta i rozwój infrastruktury od końca XIX w.*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 35, z. 1–2.
- Ratzel F. (1882), *Anthropogeographie*, Stuttgart.
- Rembowska K. (1988), *Rozwój przestrzenny Łowicza*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Geographica, nr 9.
- Rogalanka A. (1977), *Ze studiów nad rozplanowaniem Poznania lewobrzeżnego. O układzie i wielkości parcel w średniowiecznym Poznaniu*, [w:] *Powstanie i rozwój Starego Miasta w Poznaniu do XV w.*, Poznań.
- Rosin R. (1959), *Studia z dziejów miast dawnych województw łęczyckiego i sieradzkiego (XII–XVI w.)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Łódzkiego Towarzystwa Naukowego”, R. XIV.
- Rosin R. (1959a), *Początki miasta Brzezin*, „Ziemia Łęczycka”, R. XXVII, nr 3.
- Rosin R. (1961), *Ziemia Wieluńska w XII–XVI w. Studia z dziejów osadnictwa*, Łódź.
- Rosin R. (1962), *Sieradz średniowieczny w świetle źródeł pisanych*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego”, Seria Archeologiczna, nr 7.
- Rosin R. (1964), *Lokalizacja miasta Ujazdu*, „Rocznik Łódzki”, t. 11 (14).

- Rosin R. (1967), *Uwagi i materiały do badań nad dziejami osadnictwa w łęczyckiem i sieradzkim (XII–XVI w.)*, „Rocznik Łódzki”, t. 12 (15).
- Rosin R. (1967a), *Piotrków Trybunalski w średniowieczu*, [w:] *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego. Materiały na sesję naukową*, Piotrków Trybunalski.
- Rosin R. (1971), *Miasta regionu łódzkiego. Próba periodyzacji dziejów*, „Region Łódzki. Studia i Materiały”, Łódź.
- Rosin R. (1972), *Parzęczew. W 550 rocznicę nadania praw miejskich*, „Ziemia Łęczycka”, nr 1.
- Rosin R. (1972a), *Już 600 lat temu Grabów Łęczycki był miastem*, „Ziemia Łęczycka”, nr 50.
- Rosin R. (1975), *Wolbórz i jego okolice w XI–XVI w. Kasztelania–osadnictwo–miasto*, [w:] *400-lecie śmierci A. F. Modrzewskiego: 700-lecie nadanie praw miejskich Wolborza. Materiały z sesji popularnonaukowej z 24.IX.1972*, red. R. Rosin, Łódź.
- Rosin R. (1977), *Miasta do 1572 r.*, [w:] *Szkice z dziejów Sieradzkiego*, Warszawa.
- Rosin R. (1980), *Historia regionu w okresie przedrozbiorowym*, [w:] *Województwo sieradzkie. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. W. Piotrowski, Łódź–Sieradz.
- Rosin R. (1980a), *Głos w dyskusji na sympozjum poświęconym sieci miejskiej*, KHKM, t. 28.
- Rosin R. (1980b), *Łódź. Dzieje miasta*, t. 1, red. R. Rosin, PWN, Warszawa–Łódź.
- Rosin R. (1981), *Zgierz w XII–XVI w.*, „Acta Universitatis Lodziensis”, Folia Historica, nr 2.
- Rosin R. (1987), *Siedem wieków miasta Wielunia. Ośrodek zarządzania – drogi – rozwój przestrzenny – ludność*, [w:] *Siedem wieków Wielunia. Studia i materiały*, Łódź.
- Rostański T. (1992), *Fonctions et formes des places urbaines en Pologne médiévale – aperçu historique*, KHKM, R. XL, nr 3.
- Salm J. (1995), *Zabytki Uniejowa. Urbanistyka i architektura*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Uniejów–Łódź.
- Salm J. (1999), *Zabytki urbanistyki i architektury*, [w:] *Nad Górną Prosną. Monografia Praszki*, red. T. Krzemiński, Wyd. UŁ, Łódź.
- Samsonowicz H. (1965), *Badania nad dziejami miast w Polsce*, „Kwartalnik Historyczny”, R. LXXII, z. 1.
- Schlütter O. (1899), *Bemerkungen zur Siedlungsgeographie*, „Geographische Zeitschrift”, Nr. 5, Leipzig.
- Schlütter O. (1899a), *Über die Grundrisse der Städte*, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde”, Nr. 34, Berlin.
- Slater T. R. (1981), *The Analysis of Burgage Patterns in Medieval Towns*, „Area”, Vol. 13, No. 3.
- Slater T. R. (1989), *Medieval and Renaissance Urban Morphogenesis in Eastern Poland*, „Journal of Historical Geography”, Vol. 15, No. 3.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (1880–1895), (1900–1902), red. B. Chlebowski, F. Sulimierski i in., t. 1–14, Warszawa.
- Sowina U. (1991), *Sieradz. Układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Sieradz–Warszawa.
- Sowina U. (1992), *Przestrzeń miejska w późnym średniowieczu – rynek w Sieradzu*, KHKM, R. XL, nr 3.
- Sowina U. (1995), *Średniowieczna działka miejska w świetle źródeł pisanych*, KHKM, R. XLIII, nr 3.
- Sosnowski O. (1930), *Powstanie, układ i cechy charakterystyczne sieci ulicznej na obszarze wielkiej Warszawy*, „Studia z Dziejów Sztuki w Polsce”, t. 2, z. 1.
- Stieber Z. (1933), *Uzgodziny gwarowe na obszarze dawnego województwa łęczyckiego i sieradzkiego*, Kraków.
- Straszewicz L. (1967), *Województwo łódzkie. Zarys geograficzno-ekonomiczny*, Warszawa.
- Szczygielski W. (1970), *Dzieje ziemi wielunińskiej*, Łódź.
- Szczygieł R. (1989), *Lokacje miast w Polsce w XVI w.*, Lublin.

- Szczygiel R. (1993), *Rola handlowa placów miejskich w średnich i małych miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w.*, KHKM, R. XLI, nr 2.
- Stamm F. (1936), *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków.
- Szulc H. (1976), *O typach morfologicznych osiedli wiejskich w Polsce*, „Przegląd Geograficzny”, t. 48, z. 4.
- Szulc H. (1988), *Morfogenetyczne typy osiedli wiejskich na Pomorzu Zachodnim*, Wrocław.
- Szulc H. (1995), *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, Warszawa.
- Szymczak J. (1982), *Dzieje regionu do końca XVIII w.*, [w:] *Województwo włocławskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Olszewski. Łódź–Włocławek.
- Szymczak J. (1986), *Ziemia konińska do końca XV w.*, [w:] *Województwo konińskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. T. Janusz, D. Stos, Łódź–Konin.
- Szymczak J. (1995), *Uniejów do schyłku XVI w.*, [w:] *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Łódź–Uniejów.
- Świeżawski A. (1982), *Dzieje Skierniewickiego do końca XVIII w.*, [w:] *Województwo skierniewickie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. J. Gregorowicz, Łódź–Skierniewice.
- Świeżawski A. (1984), *Dzieje regionu do końca XVIII w.*, [w:] *Województwo płockie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju*, red. A. Dylikowa, Łódź–Płock.
- Tkocz J. (1966), *Geneza układu działek podmiejskich głogowieckiej niwy użytków specjalnych*, KHKM, t. 14, z. 3.
- Tkocz J. (1966a), *Z badań nad dziewiętnastowiecznymi rozłogami miast województwa opolskiego*, „Kwartalnik Opolski”, R. XII, z. 1.
- Tomczak A. (1964), *Zarys rozwoju przestrzennego Łęczycy od XIII do XIX w.*, [w:] *Ziemia Łęczycka. Szkice o teraźniejszości i przeszłości*, Łódź.
- Topolski J. (1960), *Badania nad dziejami miast w Polsce*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 6, z. 2.
- Urbańczyk P. (1992), *Plac miejski – skutek czy warunek powstania miasta?*, KHKM, R. XL, nr 3.
- Vilagrassia J. (1990), *The Fringe-belt Concept in a Spanish Context: the Case of Lleida*, [w:] *The Built form of Western Cities*, ed. T. R. Slater, University Press, Leicester.
- Wejchert K. (1947), *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne*, Warszawa.
- Wever E. (1927), *Das Stadtbild von Stuttgart*, „Stuttgarter Geographische Studien”, H. 1, Technischen Hochschule, Stuttgart.
- Weyman S. (1953), *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII w.*, „Przegląd Zachodni”, R. IX, t. 2.
- Wędzki A. (1974), *Początki reformy miejskiej w środkowej Europie do poł. XIII w.*, Warszawa.
- Wędzki A. (1977), *Kierunki rozwoju miast środkowej Europy w XII i XIII wieku*, [w:] *Początki i rozwój starego miasta w Poznaniu w świetle badań archeologicznych i urbanistyczno-architektonicznych. Materiały z ogólnopolskiego sympozjum 18–19.X.1973*, red. W. Błaszczak, Warszawa–Poznań.
- Whitehand J.W.R. (1977), *The Basis for an Historico-Geographical Theory of Urban Form*, *Transactions, Institute of British Geographers*, Vol. 2, No. 2.
- Whitehand J. W. R. (1981), *Background to the urban morphogenetic tradition*, [w:] *The Urban Landscape: Historical Development and Management*, ed. J. W. R. Whitehand, Institute of British Geographers, Special Publication, No. 13, London.
- Whitehand J. W. R. (1987), *Urban Morphology*, [w:] *Historical Geography. Progress and Prospect*, ed. M. Pacione, London.

- Whitehand J. W. R. (1987a), *M.R.G. Conzen and the Intellectual Parentage of Urban Morphology*, „Planning History Bulletin”, Vol. 9, No. 2.
- Whitehand J.W.R. (1988), *Recent Developments in Urban Morphology*, [w:] *Urban Historical Geography: Recent Progress in Britain and Germany*, eds D. Denacke, G. Shaw, University Press, Cambridge.
- Wiesiołowski J. (1980), *Sieć miejska w Wielkopolsce w XIII–XVI w. Przestrzeń i społeczeństwo*, KHKM.
- Wiktor J. (1986), *Parzęczew. Dzieje miasta i gminy*, Warszawa.
- Wiktorowska D., Koter M. (1974), *Przemiany morfologiczne śródmieścia Łodzi na przykładzie bloku urbanistycznego: Piotrkowska–Moniuszki–Sienkiewicza–Tuwima*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, ser. II, z. 55.
- Wiktorowska D., Koter M. (1976), *Proces przemian morfologicznych śródmieścia Łodzi (w granicach byłej kolonii tkackiej) pod wpływem kształtowania się ogólnomiejskiego centrum usługowego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, ser. II, z. 7.
- Witkowski S. (1962), *Dziedzictwo urządzeń trwałych w miastach*, „Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego”, t. 6, z. 1–2.
- Witkowski S. (1967), *Struktura przestrzenna miasta na przykładzie Radomia*, Warszawa.
- Wizytacje dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego* (1921). Włocławek
- Wizytacje dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły krakowskiej w XVI w.* (1920), wyd. B. Ulanowski, Kraków.
- Województwo konińskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju* (1986), red. T. Janusz, D. Stos, Łódź–Konin.
- Województwo miejskie łódzkie. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju* (1981), red. H. Mortimer-Szymczak, Łódź.
- Województwo piotrkowskie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju* (1979), red. Z. Stankiewicz, Łódź–Piotrków.
- Województwo sieradzkie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju* (1980), Łódź–Sieradz.
- Województwo skierniewickie. Monografia regionalna. Zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju* (1982), red. J. Gregorowicz, Łódź–Skierniewice.
- Wojtkowiak S. (1966), *Badania nad kształtami osiedli wiejskich ziemi łęczyckiej*, Łódź (maszynopis w BUŁ).
- Wojtkowiak S. (1966a), *W sprawie występowania owalnic w ziemi łęczyckiej w średniowieczu*, „Rocznik Łódzki”, t. 11 (14).
- Wróblewska G. (1965), *Ukształtowanie przestrzenne miast Wielkopolski od 1500 r. do rozbiorów*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 10, z. 2.
- Wróblewska G. (1972), *Kilka uwag w sprawie lokowania miast*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 17, z. 4.
- Wróblewska G. (1977), *Rozplanowanie nowożytnych miast w Wielkopolsce. Od końca XVI do końca XVIII w.*, Warszawa.
- Zabytki sztuki w Polsce. Inwentarz topograficzny (1950–1954)*, t. 1–4.
- Zagrodzki T. (1956), *Analiza rozplanowania Starego Miasta w Warszawie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 1, z. 3.
- Zagrodzki T. (1962), *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, t. 5, z. 1.
- Zagrodzki T. (1991), *Formy wczesnomiejskiego osadnictwa targów w układach urbanistycznych niektórych miast mazowieckich*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. 36, z. 3.

- Zagrodzki T. (1992), *Formy wczesnomiejskich osad targowych a układy urbanistyczne niektórych miast mazowieckich*, KHKM, R. XL, nr 3.
- Zajączkowski S. (1957), *O produkcji żelaza w dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej do połowy XVI w.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, ser. I, z. 5.
- Zajączkowski S. (1960), *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa”, t. 4.
- Zajączkowski S. (1963), *Sprawa pierwszego zapisu. W świetle badań nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej*, „Rocznik Łódzki”, t. 7 (10).
- Zajączkowski S.M. (1957), *O tzw. osadach służebnych na dawnych ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, ser. I, z. 5.
- Zajączkowski S.M. (1959), *Uwagi nad początkami Zgierza*, „Rocznik Łódzki”, t. 2 (5).
- Zajączkowski S.M. (1961), *Uwagi nad najdawniejszymi dziejami Rozpry*, „Rocznik Łódzki”, t. 5 (8).
- Zajączkowski S.M. (1966), *Uwagi nad dziejami Lutomierska w średniowieczu*, „Rocznik Łódzki”, t. 11 (14), Łódź.
- Zajączkowski S.M. (1970), *Burzenin jako ośrodek majątkowego kompleksu szlacheckiego w wiekach XIV–pocz. XVI*, [w:] *Rozwój osadnictwa w rejonie Burzenina nad Wartą od VI do XIV wieku*, red. J. Kamińska, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Zajączkowski S.M. (1983), *Z dziejów miasta Bielaw i majątkowego kompleksu bielawskiego od XIV do XVI w. (Przyczynek do rozwoju wielkiej własności szlacheckiej)*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Historica, nr 14.
- Zajączkowski S.M. (1987), *Zarys dziejów klucza piątkowskiego i tenuty zduńskiej arcybiskupstwa gnieźnieńskiego (do lat 70-ych XVI w.)*, Łódź.
- Zajączkowski S.M. (1988), *Z dziejów Turku do początków XVI wieku (Przyczynek do historii miast średniowiecznych w sieradzkim)*, „Rocznik Łódzki”, t. 28.
- Zajączkowski S.M. (1993), *Z przeszłości miasta Grzegorzewa (Przyczynek do dziejów ziemi łęczyckiej w średniowieczu)*, „Rocznik Łódzki”, t. 40.
- Zarębska T. (1984), *Z zagadnień urbanistycznych Inowłódza*, [w:] *Problemy badawcze średniowiecznego Inowłódza. Materiały konferencji w Inowłodzu w dn. 2–3 maja 1980 r.*, Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Łodzi, Łódź.
- Źródła do dziejów miast łódzkiego okręgu przemysłowego w XIX w. (1959), oprac. R. Kaczmarek, Warszawa.
- Źródła dziejowe (1883), t. 13: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez A. Pawińskiego*, Warszawa.
- Żebrowska A. (1977), *Rozwój przestrzenny Sieradza w XVIII–XX w.*, [w:] *Szkice z dziejów Sieradzkiego*, Warszawa.

Od Redakcji

Doktor Mariusz Kulesza jest od października 1991 r. adiunktem w Katedrze Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ. Wcześniej, po ukończeniu w 1976 r. studiów historycznych w Uniwersytecie Łódzkim, pracował w instytucjach muzealnych w Łodzi.

W 1988 r. uzyskał tytuł doktora nauk humanistycznych w zakresie historii, broniąc rozprawy doktorskiej pt. *Dzieje Zgierza do 1864 r.*

Zainteresowania naukowo-badawcze M. Kuleszy koncentrują się na problematyce geografii historycznej, w szczególności geografii historycznej miast. Początkowo dotyczyły one Łodzi, a następnie miast regionu łódzkiego. Doktor M. Kulesza jest autorem kilkunastu prac opublikowanych w wydawnictwach polskich, a także angielskich, włoskich i słowackich z zakresu morfologii historycznej miast, metrologii historycznej oraz analizy układów przestrzennych miast polskich w ich historycznym rozwoju. Wyniki swych badań prezentował w referatach na konferencjach naukowych m.in. w Łodzi, Toruniu, Katowicach, Krynicy Morskiej, Opolu oraz w Birmingham, Preszowie i Florencji. Dr M. Kulesza odbył staże zagraniczne w Jugosławii, Portugalii i Francji. Od 1997 r. M. Kulesza pełni funkcję sekretarza naukowego czasopisma „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”.

Za osiągnięcia naukowe kilkakrotnie otrzymał nagrody Rektora Uniwersytetu Łódzkiego.